

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 2 2021

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 8 від 22.04.2021 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

**ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)**

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Váradí N.F.

EVERYDAY LIFE AND CROSS-BORDER RELATIONS
IN TRANSCARPATIA DURING THE KHRUSHCHEV ERA 1

Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1930-ТІ РОКИ) 11

Денисенко В.І.

ПРОЄКТ «ПОВІТРЯНИЙ ЕКСПРЕС» У КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН (2010-2014 РР.)..... 19

Марченко С.Д.

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ 27

Миронюк О.Ю.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В ЛАТВІЇ 33

Підшибякін С.В., Полтавець Ю.С.

СТАТУС ОКРЕМИХ РАЙОНІВ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ:
ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ 39

Попов В.Ж.

КРИМІНАЛЬНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ У 1917–1918 РР.
НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИХ ГАЗЕТ 48

Сергієнко С.Ю.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ 1930-Х РОКІВ НА ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 56

Чекаленко Л.Д.

ПРИМУСОВА МІГРАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 65

Черемісін О.В., Варнавська І.В.

КОНСТРУЮВАННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНОГО МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ..... 71

Чирко Б.В.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ КОЛОНІЙ
НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПОЧАТОК ХІХ СТ.)..... 78

Чорний О.В., Тимошенко В.Л.

ЗАГИБЕЛЬ ТА ШЛЯХ НА БАТЬКІВЩИНУ ГЕНЕРАЛА О. В. САМСОНОВА
У ПОВІДОМЛЕННЯХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ ГАЗЕТИ
«ГОЛОС ЮГА» 1914–1915 РР. 85

Шевченко Н.В.

ФОРМУВАННЯ НОТАРІАЛЬНИХ АРХІВІВ ТА ОБОВ'ЯЗКИ
СТАРШИХ НОТАРІУСІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ..... 91

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Георгієва М.Д.

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ 100

Залєток Н.В.

СТАНОВИЩЕ БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ
В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОРІВНЯЛЬНИЙ ОГЛЯД..... 105

Kalachova I.I. TRADITIONS OF EDUCATION CHILDREN IN BELARUSIAN NOBLE FAMILIES IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES.....	113
Ковальков О.Л. ПОЗИЦІЯ РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА ЩОДО «АФГАНСЬКОГО ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ ВИВЕДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ІЗ АФГАНІСТАНУ (1985–1991 РР.).....	118
Фалько С.А. ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВОЄННО-ІНСТРУКТОРСЬКИХ МІСІЙ В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	126
Фицик Л.А., Фицик І.Д. КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР РОСІЙСЬКОГО МІСТА ХІХ СТ. ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ.....	138
АРХЕОЛОГІЯ	
Бочковський С.О. МЕТОДИ ПОБУДОВИ БАЗИ ДАНИХ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НА ПРИКЛАДІ КУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ.....	145
ЕТНОЛОГІЯ	
Войтович Н.М., Пахолок І.Р. ОБРАЗ «ВОВКУНА» В НАРОДНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ БОЙКІВ.....	150
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Кухарева Н.М. ЗРАЗКИ МИСТЕЦЬКОЇ ШЕВЧЕНКІАНИ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ІНЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У СКУЛЬПТУРНИХ ЗОБРАЖЕННЯХ, КЕРАМІЦІ ТА ДЕРЕВІ.....	155
Красніцька Г.М. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЕТИКЕТУ.....	163
Москальчук К.В. ВІДОБРАЖЕННЯ УМАНСЬКОЇ БИТВИ 1941 РОКУ В РАДЯНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ МЕМУАРИСТИЦІ.....	169
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ	
Апостол М.В. РОЗРОБЛЕННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ ФІЗІОЛОГІЇ ЛЮДИНИ ТА ТВАРИНИ ВЧЕНИМИ ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1865–1917).....	177
Омельченко С.В. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ ПРОФЕСОРА К.В. ДУБНЯКА (1890–1948).....	183
Осадча О.В. ПЕРШИЙ З'ЇЗД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІЩАНОГО РАЙОНУ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О.М. ЗАСУХІНА.....	191
Samedov F.F. SITUATION OF SUMGAYIT CHEMICAL INDUSTRY (2010-2018).....	197

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Коркач С.О.

ІНТЕРАКТИВНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЖИТТЯ
І ТВОРЧОСТІ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ У ПРАКТИЦІ РОБОТИ

МУЗЕЮ ЗАПОВІТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 205

Крилова А.М., Шкода Н.А.

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

ЯК ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ 214

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 219

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Váradi N.F.

EVERYDAY LIFE AND CROSS-BORDER RELATIONS
IN TRANSCARPATHIA DURING THE KHRUSHCHEV ERA 1

Havryliuk S.V., Havryliuk O.N.

THE PERPETUATION OF NATIONAL MILITARY HISTORY MEMORIAL
SITES IN THE WESTERN UKRAINIAN LANDS (THE 1920S – 1930S) 11

Denysenko V.I.

THE AIR EXPRESS PROJECT WITHIN THE CONTEXT OF UKRAINE-CHINA
RELATIONSHIP (2010-2014) 19

Marchenko S.D.

PEASANT FARMS: PROBLEMS OF DEVELOPMENT
IN HISTORICAL RETROSPECTIVE 27

Myroniuk O.Yu.

ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN COMMUNITY IN LATVIA 33

Pidshibyakin S.V., Poltavets Yu.S.

STATUS OF CERTAIN DISTRICT OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS:
VISION OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT 39

Popov V.Zh.

THE CRIMINAL SITUATION IN UKRAINIAN CITIES IN 1917–1918
ON THE DAILY NEWSPAPERS PAGES 48

Serhiienko S.Yu.

THE INFLUENCE OF SOCIAL REALITY OF THE 1930'S
ON PERSONAL RELATIONS OF UKRAINIAN WRITERS 56

Chekalenko L.D.

FORCED MIGRATION AS A SOURCE OF FORMATION
OF THE UKRAINIAN DIASPORA 65

Cheremisin O.V., Varnavska I.V.

CONSTRUCTION OF DECENTRALIZED NATIONAL LOCAL
SELF-GOVERNMENT IN 1785–1917 71

Chyrko B.V.

THE ORGANIZATION OF STATE GOVERNANCE AND LOCAL
SELF-GOVERNMENTS OF GERMAN SETTLERS' COLONIES IN RUSSIAN EMPIRE
(2ND HALF OF XVIII TO EARLY XIX CENTURY) 78

Chorny O.V., Tymoshenko V.L.

THE DEATH AND WAY TO THE HOMELAND GENERAL O. V. SAMSONOV
IN THE REPORTS OF THE YELYSAVETGRAD NEWSPAPER
“VOICE OF THE SOUTH” 1914–1915 85

Shevchenko N.V.

FORMATION OF NOTARIAL ARCHIVES AND RESPONSIBILITIES
OF SENIOR NOTARIES IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE SECOND HALF
OF THE 19TH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY 91

WORLD HISTORY

Georgieva M.D.

SOCIAL DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN VILLAGE
IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION 100

Zalietok N.V.

STATUS OF BRITISH AND SOVIET WOMEN
IN SOCIETY IN THE INTERWAR PERIOD: A COMPARATIVE REVIEW 105

Kalachova I.I. TRADITIONS OF EDUCATION CHILDREN IN BELARUSIAN NOBLE FAMILIES IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES.....	113
Kovalkov O.L. THE POSITION OF THE SOVIET LEADERSHIP ON THE «AFGHAN QUESTION» BEFORE AND AFTER THE WITHDRAWAL OF SOVIET TROOPS FROM AFGHANISTAN (1985–1991).....	118
Falco S.A. ACTIVITY OF EUROPEAN MILITARY-INSTRUCTOR MISSIONS IN THE COUNTRIES OF SOUTH-EASTERN EUROPE IN THE SECOND HALF OF XIX-EARLY XX CENTURY	126
Fytsyk L.A., Fytsyk I.D. CULTURAL SPACE OF THE RUSSIAN CITY OF THE XIX CENTURY AS AN OBJECT OF KNOWLEDGE.....	138
 ARCHEOLOGY	
Bochkovskyi S.O. METHODS TO CONSTRUCT DATABASE FOR THE ARCHAEOLOGICAL STUDY ON THE CASE OF BURIAL MOUNDS OF PIT CULTURE OF THE RIGHT-BANK FOREST-STEPPE OF UKRAINE.....	145
 ETHNOLOGY	
Voitovych N.M., Pakholok I.R. THE «VOVKUN» OR WEREWOLF IMAGE IN FOLK DEMONOLOGICAL PERCEPTIONS OF BOYKIVSCHYNA HIGHLANDERS.....	150
 HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Kukhareva N.M. SAMPLES OF ARTISTIC SHEVCHENKIANA FROM THE STOCK COLLECTION OF NHER “PEREIASLAV” IN SCULPTURAL IMAGES, CERAMICS AND WOOD.....	155
Krasnitska G.M. HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE ORIGIN OF LABEL	163
Moskalchuk K.V. REFLECTION OF THE BATTLE OF UMAN IN 1941 IN SOVIET MILITARY MEMOIRS.....	169
 HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY	
Apostol M.V. DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC FUNDAMENTALS OF HUMAN AND ANIMAL PHYSIOLOGY BY SCIENTISTS OF THE IMPERIAL NOVOROSSYISK UNIVERSITY (1865–1917).....	177
Omelchenko S.V. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL STUDIES OF PROFESSOR K.V. DUBNIAK (1890–1948).....	183
Osadcha O.V. 1st CONGRESS OF AGRICULTURAL WORKERS OF THE SAND DISTRICT OF UKRAINE IN ACTIVITIES AND SCIENTIFIC HERITAGE O.M. ZASUKHIN.....	191
Samedov F.F. SITUATION OF SUMGAYIT CHEMICAL INDUSTRY (2010-2018).....	197

HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

Korkach S.O.

INTERACTIVE AND INNOVATIVE APPROACHES TO PROMOTE LIFE
AND OEUVRE OF THE MAIN KOBZAR IN PRACTICAL WORK
OF THE MUSEUM OF TARAS SHEVCHENKO'S TESTAMENT..... 205

Krylova A.M., Shkoda N.A.

RESIDENTIAL BUILDINGS OF THE PEOPLES OF THE NORTHERN PRIAZOVYE
AS AN ELEMENT OF CULTURAL HERITAGE..... 214

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 219

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

UDC 94 (477.87) «1953/1964»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.1>**Váradi N.F.**

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

EVERYDAY LIFE AND CROSS-BORDER RELATIONS IN TRANSCARPATHIA DURING THE KHRUSHCHEV ERA

After the death of J. Stalin, in the period of the Khrushchev “thaw” (1953–1964) some positive changes were traced in the Soviet Union, as well as in Transcarpathia region, which was the “Western gate” of the USSR: fewer repressions, partial liberalization of political life, slight weakening of the totalitarian regime, lots of political, economic and social reforms. In Transcarpathia, the Soviet authorities did their utmost to ensure that the area was fully integrated into the Soviet system. During the implementation of planned economy, quantity prevailed over quality. During the Khrushchev era, the main goals of the Transcarpathian political leadership were among others eliminating but at least reducing unemployment, improving the trade, establishing and deepening friendly relations and co-operation with neighbouring countries, developing tourism and infrastructure, reducing housing shortages, developing urban industries, which entailed the acceleration of urbanization processes etc. The food and light industry started to develop. The milling industry also developed, as the Soviet troops stationed in Central Europe were supplied from Transcarpathia. The period from 1953 to 1964 were years of great reorganization and failure in the Soviet Union. It became increasingly clear that Khrushchev’s reforms would not realize the hopes to improve the economy and to raise the standard of living of society. Generally, Khrushchev’s policy was inconsistent and debatable. In addition, the secretary-general surrounded himself with toadies, so poorly selected his advisers, blindly trusted them, which had increasingly serious consequences and caused his fall. The Presidium of the Communist Party at the October Congress of the Central Committee of the Communist Party of the USSR, in 1964 dismissed N. Khrushchev.

Key words: Transcarpathia during 1953–1964, border, USSR, Hungarian People’s Republic, cooperation.

Due to its geopolitical situation, Transcarpathia received significant attention from Soviet leaders. The area was of strategic importance in terms of transport from east to west, it was considered a “western gate”. A significant part of the electricity, gas and oil exports to Europe flowed through the region. The Mir electricity transmission line, the Druzhba [15, ol. 159–160], the Soyuz, and the Urengoy – Pomary – Uzhgorod pipelines [9, ol. 95–96] were also situated in the region. The Chop-Batevo area became an important transshipment area for the transport of goods, where significant freight traffic was handled on the railway with a wide and narrow gauge and a transshipment station [8, ol. 321–325]. The problem outlined in the article, scholars considered in passing [1–15], it did not become the main subject of historical research.

The purpose of the article is to identify key features of everyday life and cross-border relations in Transcarpathia during the Khrushchev era.

After Stalin’s death, i. e. after 1953, the trade, economy, public catering and public services in Transcarpathia improved significantly, and positive changes took place in society as well. New products appeared on store shelves, breadlines were reduced, many basic everyday goods could be bought freely [7, c. 190]. The prices of food and manufactured goods, clothes and shoes were reduced. The prices of fruits and vegetables decreased the most – by 50% [14, ol. 270]. Fish delicacies, such as sturgeon caviar, herring were available in almost every town and village grocery store, even in bigger quantities. The situation was similar with sausage preparations, which no longer had to be imported to the region, and they

were even shipped to other counties of the USSR. Cheese, eggs, various preserves, vegetables and fruits were available in sufficient quantities. According to statistics, surpluses of fruit and meat occurred multiple times in the region, so they were transported to the All-Soviet warehouse [67, p. 21]. However, the statistics often did not correspond to reality. There were often a shortage of food and people standing in lines for meat and dairy products. The leadership of the party was well aware of this. This is also evidenced by the fact that May 10–28, 1960 the district party committees discussed at length and in detail the letter from the USSR Council of Ministers and the Central Committee of the Ukrainian Communist Party on “*Serious Deficiencies in the Production and Stockpiling of meat and milk in the kolkhozes of the republic*” [42, p. 1–35], which called for the improvement of the situation and rectification of errors.

Each April, the government issued a decree to reduce state retail prices for food and industrial goods. In 1954, food became 5–10% cheaper, while industrial goods became 10–15% cheaper. These price reductions were probably intended to distract the public from the stagnation of agriculture, the light and food industries [10, ol. 219].

In the 1950’s, there were downright shortages of non-food products. The supply of goods was disrupted, becoming a serious problem, so they had to be delivered to the region from other areas. This was well seen by the regional party leadership, so on March 9, 1954, a resolution was passed “*To expand the production of everyday consumer goods, increase the number of products and improve the quality of products*” [18, p. 1–168] Then, with similar resolutions, this need was reaffirmed again and again, but the situation hardly changed. By the 1960’s, the most necessary products were mostly available on the market, but their quality did not meet the needs of customers. As a result, the number of imported products increased significantly, mainly from China, the Czechoslovak Socialist Republic, the Hungarian People’s Republic, the GDR and the FRG, as these were more popular among the population [7, c. 190].

There was a tendency to falsify statistical reports, the so-called “*pripiskas*”, i. e. additions. Fearing political retaliation, local leaders reported untrue, magnified data in their reports to the top management. It was due to the “*boosted*” economic indicators that the agriculture of the countryside in need of subsidization had been overestimated, thus on February 26, 1958 Transcarpathia was awarded the Order of Lenin [15, ol. 153; 23, p. 1–15]. The award was presented by Ye. Furtseva on May 23, 1958, in Uzhgorod.

Then there was a rally at the “*Avangard*” stadium [11, ol. 86]. In the following years, Transcarpathians had the opportunity to attend numerous similar celebrations [10, ol. 235]. Several member republics sent welcome telegrams to the region’s leadership on the occasion of the landmark event [24, p. 1–36].

During the development of the culture of service provision, the specialization of trade and the introduction of new forms and methods of services progressed. Trade organizations began to work with manufacturers on a contractual basis. Wholesale fairs were held annually in the region and in the republic, and more and more potential suppliers and product sources were sought outside the region and republic. In 1957, the first self-service grocery store was opened in the Mukachevo. The consumer cooperative opened the first self-service bookstore in Svaliava and a self-service grocery store in Solotvyno, Tyachiv district. The expansion of the network of self-service stores began, the basics of market research and demand assessment were established. The state-owned commercial company Uzhgorod, and the consumers’ cooperative in Mukachevo set up advertising companies. Over time, forms of service such as sales based on a product sample appeared, during which those samples were displayed in shop windows or on store shelves.

All new social laws of 1956–1957 [10, ol. 219, 224; 15, ol. 161; 32, p. 1; 60, p. 1–89] directly related to Transcarpathia.

According to the resolution of the Transcarpathian Regional Committee of the Ukrainian Communist Party of 22 April 1959 – “*On Measures to Improve Public Services*”, repair shops for the repair of technical equipment, sewing workshops, photography, barber and shoemakers’ shops opened in cities and larger villages [16, p. 80–81]. By the end of 1960, there were 792 different installation, repair and service workshops in the region, 333 of them in the villages.

In the 1960’s, the resolution “*On the Measures for the Further Development of Trade in Transcarpathia*” adopted by the regional party committee on October 25, 1960, became applicable. The resolution establishing this was approved at the level of UkrSSR on September 13, 1960 [40, p. 1–28; 54, p. 9–10].

Among other things, this resolution marked the beginning of a new, better era of commercial and retail services, as well as public catering in the region [58, p. 1–13]. Between 1961 and 1965, 333 stores and 30 pharmacies were opened to strengthen the material and technical background of the trade. The number of people employed in them exceeded one thousand [36, p. 1–75]. During the implementation of the mentioned resolution, significant efforts were made to

organize the operation of confectioneries, bakeries, and dairy and delicatessen shops. In the larger grocery stores, coffee corners were set up. The prices of obsolete, outdated, low-quality products were reduced. Self-service stores were first allowed to clear potential losses, but only up to 0,15% of turnover. The previous practice of reducing the wages of employees working in retail and catering if the expectations regarding turnover were not met was revoked. In the towns and villages of the region, numerous pavilions, shops, boutiques, tents, cafes, snack bars and canteens were established in the streets, hospitals, town centres, parks and numerous public areas. The sale of equipment and devices intended for long-term use with payments in instalments also began. Although steps were taken and a number of documents aimed at further boosting trade were adopted in the Khrushchev era both at the upper and regional levels, some of the planned measures were not implemented in time and many were never implemented [53, p. 1–14; 71, p. 1–10; 73, p. 1–23].

At the XXI congress of the party from 27 January to 5 February 1959, a 7-year plan (1959–1965) was adopted [12, ol. 374–375; 31; 32]. Livelihood, education and health care were guaranteed by the state. Above all, however, a great deal of attention was drawn by the huge housing constructions. Khrushchev ordered the construction of housing estates to raise living standards. These were called “mikroraion” in Russian, the five-story blocks of flats (“khrushchevka”) with the tiny, cramped, uncomfortable apartments, with usually eight square meters per person, and often several generations lived together. They already had central district heating, i. e. a built-in heating system in the walls, a water block. They were originally aimed as free of charge social housing to those in need and planned for 25 (max. 40 years). These apartments also housed “professionals” and their families arriving in Transcarpathia [74, p. 58]. In addition, service accommodation was provided to reserve military officers in Transcarpathia and their families, for example, to 303 reserve officers in 1960 [53, p. 1–2]. The khrushchevkas were one-, two-, or three-room flats, and one of their greatest advantages was that they were built relatively cheaply and in a short time.

During the construction of new housing, according to the resolution adopted on October 25, 1960, during the construction of housing estates and blocks of flats, business premises and public catering premises had to be established on the ground floor of the houses.

In the private sector, the average dwelling house was 8 × 10 m and later 10 × 19 m with 2 or 3 rooms,

built on a base from adobe or brick and with a roof covered with slate or tile. There could be a well dug in the yard, a toilet, a summer kitchen, farm buildings. The garden and yard had to be surrounded by a fence [14, ol. 270].

Employees in the region extensively participated in socialist labour competitions. As a result, the planned trade and development plans were exceeded. To increase socialist competition, various awards, medals, and flags¹ were created for companies as well as trade organizations. In many cases, the awarding of these was not fair, as evidenced by numerous accounts in the documents of the Transcarpathian Regional State Archives [43, p. 1–73]. The competition took place not only at the corporate but also at the individual level. The Stakhanovist movement also reached enormous proportions [19, p. 1–136].

On October 13, 1958, at the initiative of the Moscow Railways, the movement “let’s learn to work and live in a communist manner” [15, ol. 156] began. Then in all areas – companies, firms, collective farms, pharmacies, etc. – the competition between individuals and working groups began for the titles of pioneer of communist work and communist work collective. They were employees, companies, kolkhozes, etc. that showed increased productivity, that is, those who worked with full effort, whose goal was to exceed and outperform the established norms and deadlines. The official honorary title was accompanied by a certificate, a badge, and a cash reward, which acted as a significant incentive [45, p. 1–143]. And as bigger holidays approached, this movement was further expanded [66, p. 1–97].

From the beginning of the 1950’s, the sale of books among the population increased year by year, and the book trade strengthened [22, p. 1–60]. Book authors, book distributors, publishers, and intellectuals also joined the sale of the books. Booksellers also delivered books to the farms of the kolkhozes, to the brigades, the factories, resort areas, and to many other places. There was significant coordination between book publishers and authors [30, p. 1–191].

On 31 May 1960, the Central Committee of the Soviet Communist Party adopted a resolution on the “situation of the book trade and measures for its development”, and on 11 July 1960 the CC of

¹ Perekhidni praporu (Перехідні прапори), and Perekhidni Chervoni Praporu (перехідні Червоні прапори). The so-called transitional flags and transitional red flags were awarded for success in socialist competitions between regions and districts of the Soviet republics, in recognition of the successful implementation of plans and socialist commitments, increasing the production and sale of agricultural and livestock products, improving their quality, and ensuring high results.

the UCP adopted a similar resolution entitled “On the situation of the book trade and measures for its development in Ukraine”. The objectives and details of this document were discussed in October 1960 at the meetings of all district and city party committees in Transcarpathia. In order to increase the book trade, several new bookstores and book kiosks were opened. The main goal was to increase book sales by 104 percent in 11 months. The bookstores where two or more salespeople worked did not have a day off or lunch break, i. e. permanent opening hours were provided [35, p. 97–100].

Each of the 13 districts published its own newspapers, the columns of which reported on the development and performance of industrial companies and agricultural establishments, as well as other aspects of the social and economic life. From 1959, all district papers were published three times a week. In 1960, the district newspapers had 49,900 permanent press subscribers, compared to only 36,000 in 1959 [For example: 35, p. 21–25]. This number grew every year, which is why numerous steps were taken to improve the quality of newspapers and make them easier to deliver [29, p. 1–81].

Wall press was an important aspect of Soviet community and political life. The bulletin boards appeared in schools, at the Uzhgorod State University, in other educational institutions, and at production plants. Without them, hospitals, research institutes, and other facilities could not exist. Bulletin boards were mostly published on public holidays and reflected the lives of the work communities [56, p. 1–69].

In 1955, the permanent radio station was put into operation. According to a resolution [47, p. 1–23; 48, p. 1–141] made by the UCP Regional Committee on 11 November 1959, radio services had to be improved and then full “radioing” of the villages in Transcarpathia [59, p. 1–6] was carried out in several districts. On March 23, 1960, the UCP CK (Central Committee of the Ukrainian Communist Party) passed a resolution entitled “On Improving Radio Services in Ukraine,” the main purpose of which was to strengthen communist ideological education as part of the seven-year plan [35, p. 60, 101–105]. The Uzhgorod radio station broadcast “Fresh News” twice a day in Ukrainian and Hungarian, as well as a summary of regional newspapers, literary and musical programs for agricultural and forestry workers [14, ol. 230].

As the party leadership in the region considered television to be an important tool for ideological education, especially as it planned to make its programs available to residents of the 4 surrounding countries,

they had since 1957 repeatedly asked the USSR Council of Ministers to allow the establishment of a television in Uzhgorod, which was scheduled to be launched by 1961 at the latest [49, p. 26]. Finally, the regional television studio began broadcasting in black and white and colour in 1967 after the television station and repeater were handed over [14, ol. 230, 272].

However, the press, radio, and TV remained under serious control [33, p. 1–43]. Of course, ideological work, ideological education were the most important tasks of the press. All print media existed and operated under the ideological guidelines, party- and state-level decisions of the ruling communist and party organizations.

In order to strengthen the ideological work, both the CPSU and the county leadership passed a number of resolutions, such as the January 9, 1960, resolution of the CPSU entitled “The Task of Party Propaganda in Modern Conditions” [35, p. 31]. Party propaganda and ideological work were strengthened in libraries [34, p. 1–53].

The electricity supply of the settlements was being set up [25, p. 1–44] and telephone lines were introduced. However, the phone was available after a long queue and, as it was a luxury item, so it was owned mainly by executives [17, p. 1–48].

In May 1958, the USSR passed a law “On a more effective fight against anti-social elements”. In reality, convictions were handed down bypassing the court, and defendants could not seek legal protection. There were those who, with the help of this “law,” took revenge on others, such as people living in slightly better conditions, thus depriving them of their wealth accumulated through diligent work [64, p. 1–151].

Other anti-social activities were subjected to serious police proceedings and thoroughly investigated. Several of them were sentenced by the court to prison [64, p. 1–151]. Drunkards, alcoholics and the unemployed, for example, were considered anti-social [63, p. 1–14; 65, p. 1–90].

On January 15–22, 1959, a national census was held in the Soviet Union [28, p. 10–11]. Preparations for this began in the region in 1957 [26, p. 1–43; 27, p. 1–25]. The questionnaires included 15 questions, including questions on nationality and native language. In accordance with the official instructions given to the counting commissioners, everyone could answer the questions independently, and citizens were not asked for an identity card or other identification. In families where the husband and wife were of different nationalities, they could decide for themselves which nationality they considered themselves to belong to. In the case of minor children, the nationality of the

mother was considered authoritative. For children who could not yet speak, their mother's native language was recognized as their native language, too [10, ol. 229]. According to preliminary data prepared by the Transcarpathian Regional Committee of the Ukrainian Communist Party and the Transcarpathian Regional Executive Committee, and by the head of the Transcarpathian County Statistical Office, Strigin on June 3, 1958, the population of Transcarpathia was 922,808 people. Of these, 144,894 people were Hungarians [28, p. 10–11]. However, according to the data of the conducted census, the population of Transcarpathia was 920,200 people, which means an increase of 112,800 people, or 14%, compared to the data of the official census of 1950 [13, ol. 104]. Of these, 686,464, i. e. 74,6% of the population were of Ukrainian nationality, and 146,247, i. e. 15,8% of the population were Hungarians [41, p. 11].

In the first quarter of 1961 (January – March), a financial reform was implemented in the country [41, p. 11]. A lot of the work involved in exchanging banknotes had to be done by commercial workers, as old banknotes were accepted in trade and new ones were given back as change. The process of this was planned at the end of 1960 [41, p. 1–47; 50, p. 1–35; 55, p. 1–81]. All this was not easy, as it was necessary to ensure that the total turnover of the products was transparent with both the old and the new prices. The old roubles were exchanged in a 10:1 ratio, unlike before, this time in unlimited quantities. Salaries, prices and service fees were recalculated in the same proportion. However, this did not improve the financial situation [10, ol. 241].

In the early 1950's, diversified cross-border relations developed between Transcarpathia and the surrounding countries, affecting agriculture, sports [For example: 36, p. 1], culture [For example: 70, p. 4], health, industry, almost all economic and social areas, various holidays [For example: 36, p. 2].

On April 4, 1955, the Hungarian delegation from Szabolcs-Szatmár County arrived at the Chop border crossing [20, p. 1–6]. The members of the delegation became familiar with the life and work performance of the Hungarian youth and exchanged experiences with them. Representatives of the Transcarpathian youth were presented with a baton of friendship [14, ol. 357]. The youth organizations of the two border regions agreed on further friendly relations and active cooperation [36, p. 1–75].

At the end of 1955, agricultural workers from Transcarpathia and Szabolcs-Szatmár regions concluded agreements to organize socialist labour competitions. The first agreement on such a competition

was reached between the Engels kolkhoz in Kosyno, Berehove district, and the Barabás trade union in the Hungarian People's Republic [21, p. 1–34].

Friendship between Transcarpathia and the Socialist Republic of Romania developed somewhat later than with the regions of the Hungarian People's Republic and the Czechoslovak Socialist Republic. The first Transcarpathian delegation visited Baia Mare in 1958 as part of the celebrations for the “*liberation*” of Romania [5, c. 60].

Subsequently, cooperation with the border regions of neighbouring states increasingly affected the manufacturing industry. At the state level, increasing attention was paid to cooperation at the local and regional levels, and cross-border relations were a priority in the development of socialist economic integration, especially with regard to the development and operation of cross-border infrastructure [6, c. 21–107].

In 1956, the Central Committee of the Soviet Communist Party and the Soviet government adopted a resolution, in consultation with the European socialist states, to expand close cross-border friendly relations between the regions of the Soviet Union, the Polish People's Republic, the Czechoslovak Socialist Republic, the Hungarian People's Republic and the Socialist Republic of Romania. The relevant resolutions were adopted by the party organizations of the border regions and defined the areas of cross-border affiliation. In September and October 1956, several treaties were concluded between the Transcarpathian region, the Eastern Slovak region of the Czechoslovak Socialist Republic, Szabolcs-Szatmár region, and the Satu Mare area of the Socialist Republic of Romania [5, c. 60].

In 1960, Transcarpathia's relations with the neighbouring Szabolcs-Szatmár region and the Eastern Slovak region accelerated even more. The Hungarian and Slovak delegations came to the region one after another. In October, for example, a Hungarian industrial and a Slovak youth delegation visited Berehove. Of course, the guests were shown the leading factories (winery, furniture factory), farms (the Lenin and the Red Flag kolkhozes), and the Berehove delegations in the neighbouring regions and districts were welcomed similarly [14, ol. 240].

In the early 1960s, the practice of cross-border relations involved the discussion and compilation of annual plans for cross-border co-operation by regional party committees, and later these plans were drawn up for two years. In this way, the relations between the border regions included planning, and the more distant perspective could be taken into account. As the central party organizations entrusted the local party commit-

tees with the regulation of cross-border relations, they were referred to as the relations established along the line of the local party organizations [5, c. 60].

Among the plans for co-operation and exchange of experience top priority was assigned to the study of the work of party organizations and committees supervising various aspects of social life, as well as the work of party organizations and ideological work, promoting the social and economic development of cities and regions, as well as mutual transfer of experience in work communities and other areas of life.

Various forms of cross-border co-operation were established, for example: exchange of work experience in different industries such as meetings of construction, transport, workers and professionals, mutual assistance between partners in the form of currency-free cross-border product exchange, trade between cross-border trade organizations, etc. Cooperation on the development and interaction of cross-border transport infrastructures was particularly important. The exchange of experience as a form of cooperation did not require special legal regulation. This cooperation did not require large investments either, but at the same time it brought economic benefits to both parties [14, ol. 231–232].

In June 1960, for example, a delegation of Szabolcs-Szatmár regional party representatives visited Mukachevo. The members of the delegation became familiar with the work of the party organizations of the Mukachevo City Party Committee, the local knitwear factory and the furniture factory [38, p. 1]. In the Irshava district, a delegation of Hungarian party employees became familiar with the sovkhos “Za nove zhyttia” in Bilky, the Dovhe sawmill, the Kushnytsia forestry and the political work of the party organizations operating there [38, p. 6].

Another important trend in friendly relations was the exchange of experience and cooperation between trade unions and Komsomol organizations. Issues covered during the exchange of experience included the role of local councils in carrying out tasks related to cultural and economic production, the role of NGOs in the development of socialist democracy, and the education and training of Soviet trade union and Komsomol resources [44, p. 1–44; 46, p. 1–117].

As a result of the exchange of experience over the years, permanent forms of cooperation developed in different branches of production activity. The four most common of these were: a) exchanges of teams, cutting-edge brigades, production innovators, professionals seconded to partners to study cutting-edge work directly in the workplace, learn to use new equipment and use advanced technologies, new techniques and technical processes needed to carry out various operations etc. [2]; b) exchange of information materials in various forms and contents, which facilitated a better understanding of the experiences of foreign partners; during the so-called the “friendship bus” exchange program, employees of one company travelled to a foreign affiliate and inquired about the life, c) activities, and daily lives of the particular work community, who gave exhaustive and professional answers to the questions of the friends on the friendship bus [1, c. 32–34]; d) exchange involving specialized tourist groups, which generally consisted of employees working in the same or a similar industry. The program of visits of these groups abroad included visits to companies with a similar profile and learning about production experience, working conditions and various activities [5, c. 46–63].

The practical aim of the exchange of experience was to introduce technical innovations, increase

Table 1

Number of delegations that visited Transcarpathia in 1958–1960 [37, p. 1]

Name of the delegation	From the Czechoslovak Socialist Republic			From the Hungarian People’s Republic			From the Socialist Republic of Romania		
	1958	1959	1960	1958	1959	1960	1958	1959	1960
Party workers and employees of public authorities	4	4	3	1	2	6	2	1	1
Industrial employees	1	4	1	1	3	1	0	1	0
Agricultural employees	1	5	7	0	3	10	0	2	2
Cultural employees	3	5	2	0	13	5	0	0	0
Athletes	2	1	1	1	1	1	0	2	1
Youth	0	2	1	1	1	2	0	0	0
Total number of delegations	11	21	17 ²	4	23	25	2	6	4
Total number of visitors	148	245	128	83	322	279	16	63	34

²The source contains 17, but the numbers add up to 15.

productivity, save raw materials, fuels and energy resources, etc.

The exchange of experience in the field of agricultural production in the framework of cross-border cooperation was also intense. The adjacent location of agricultural land, the almost identical climatic conditions and structure of the farming zones all provided favourable conditions for the mutual exchange of experience between agricultural companies [4, c. 23–64].

The many years of experience in acquiring and applying foreign experience and its effectiveness attracted the attention of communities, organizations, various levels of government and party leadership, and led them to pay more attention to the exchange of experiences, to analyse these processes and their benefits.

The adoption of foreign experiences did not mean their exact copying or imitation. The experience of the partner had to be treated creatively, taking into account the specifics, conditions, traditions, environment, etc. of the domestic production. Documents kept in the Transcarpathian Regional State Archives prove that the delegations travelling abroad had to prepare serious reports, analyses and summaries after their return. Among other things, it was expected that each delegation travelling abroad would draw up a task plan for the exchange of experiences, specifying the issues to be studied, the form and duration of the analysis. The team or brigade consisted of employees who were able to perform the set tasks to the sufficient extent and within the planned timeframe.

Steps were taken to develop tourism as well. While in 1955 227 people visited 8 different countries as tourists, in 1960 this number was already close to 7 thousand people in 23 countries. In addition, 860 of them were “visits to capitalist countries”. Most tourists reportedly “*behaved appropriately, but there were those who did not behave as expected abroad*” [54, p. 5–6].

On November 27, 1959, the resolution “On Improving the work with foreign tourists visiting the region” was adopted, which was a regionalized version of the resolution “On Improving the work with foreign tourists visiting the USSR” (October 9, 1959). To implement it, the “Inturist” travel company consulted with all relevant organizations in the region. For example, with party leadership, executive committees of towns and cities, industry, trade, transport companies [38, p. 1–3]. The tour guide staff was sent for three months of further training. In addition, Hungarian-language interpreters were sent to Kiev to acquire the knowledge needed to guide tourists.

70 Hungarian and Czech interpreters were recruited. 25 of them were sent for a 20-day interpreter-guide course in March 1960, who then worked in Uzhgorod, Lviv, Kiev [38, p. 7–8]. In Uzhgorod, the hotels set up 60 places for foreign tourists and distributed a brochure to visitors about the sights of Uzhgorod and in the area of Uzhgorod – Mukachevo – Svaliava – Uzhok pass [38, p. 23–24]. Year after year, more emphasis was placed on the development of tourism [73, p. 1–48].

From 1 May 1960, in accordance with the decree no. 1030-447 adopted by the Council of Ministers of the USSR on 2 September 1959, a scheduled bus service was launched on the Kiev – Lviv – Stryi – Uzhgorod line, mainly for foreign tourists, and negotiations began with the Czechoslovak Socialist Republic to open a border crossing on the Krčava-Uzhgorod section [38, p. 19]. In Uzhgorod, near the Hotel “Verkhovyna”, a kiosk was opened, where tourists could buy various souvenirs, postcards, books, etc. 18 special so-called “friendship trains for foreign tourists” were also set up. These were staffed by 112 Hungarian and Czech interpreters. In addition, there were 7 “friendship trains with Soviet tourists” that transported Soviet tourists to the Czechoslovak Socialist Republic and the Hungarian People’s Republic [38, p. 23–24]. Thanks to the developments, in the first half of 1960, 42,233 tourists from 26 different countries visited the region, including 138 people from France, 125 people from the USA, 56 people from Italy, and so on [38, p. 25].

Of course, kinship visits were categorized and recorded separately. Thus, according to archival data, in 1960, 5,451 people arrived in Transcarpathia to visit relatives. Among them 2901 travelled from the Czechoslovak Socialist Republic, 2244 from the Hungarian People’s Republic, 173 from the Socialist Republic of Romania, 28 from the Polish People’s Republic, 11 from France, 3 from Norway etc. [38, p. 29].

On 12 May 1962, in accordance with Decree no. 1156 issued by the Council of Ministers of the Soviet Union, an entry and exit checkpoint was set up in the town of Chop for foreign tourists travelling by car on the Hungarian People’s Republic-Chop-Uzhgorod-Kiev road section [61, p. 1].

Compared to the national level, Transcarpathia had a well-developed transport infrastructure, which contributed to the region becoming a tourist and holiday area of national importance. In January 1960, the UCP Central Committee issued a decree “On the development of Transcarpathian resort centres and tourism for the period between 1960 and 1965”,

which also covered the development of sports facilities [39, p. 1–56].

By 1964, 15 sanatoriums (with 2,2 thousand beds) and three resorts (with 500 beds) were welcoming their guests. The natural medicinal waters of the balneological centres of Poliana and Syniak were especially popular. During the mentioned period, 7,2 thousand health care workers were employed in Transcarpathia, 1,500 of which were doctors. Experts determined that the water from about 400 springs in the region had a healing effect [14, ol. 267].

This was also facilitated by Decree No. 456 issued by the USSR Ministry of Health of 24 August 1961, which aimed to improve the health care of the population [51, p. 3]. According to this decree, the number of sanatoriums, hospital rooms, and hospital beds was increased, and various developments, constructions and renovations were carried out in health care institutions. The number of pharmacies was also increased, as well as the amount of drug stocks shipped to the region [51, p. 13–14; 68, p. 1–40]. The care of health care workers was improved, too, and the authorities dealt more with the employment issues of hospitals and sanatoriums [69, p. 1–10].

By the mid-1960's, the total length of the Transcarpathian railway network reached 641 km. The Chop – Mukachevo – Stryi-Lviv, Chop – Uzhgorod – Lviv, Chop – Rakhiv – Ivano-Frankivsk lines handled significant railway traffic. Chop, Mukachevo, Batevo and Uzhgorod-2 were the largest railway junctions. Uzhgorod-2 was the first railway junction in the Soviet Union where border guards and customs officers from two countries carried out inspections together (and not on either side of the border separately). The Chop railway hub was of strategic importance in the Soviet Union. The railwaymen of Chop on the Soviet side, Záhony on the Hungarian side and Čierna nad

Tisou on the Czechoslovak side cooperated closely [14, ol. 266].

In 1962, the Moscow – Kiev – Lviv – Uzhgorod – Budapest – Prague main railway line was handed over [57, p. 6]. The passenger service was continuously improved, for this purpose various regulations were made. For example, on September 10, 1963, the Transcarpathian Regional Committee of the UCP issued a decree “On Improving Passenger Service”, which resulted in opening cafes, buffets, restaurants at railway and bus stations, where special attention was paid to providing meals for children, such as dairy products, and to hygiene [67, p. 19–20].

By the mid-1960's, the paved road network expanded to 3,000 km. Two of the three main routes ran along the western border section, and the third was part of the pan-European transport corridor [14, ol. 267].

The Uzhgorod airport, which was built during the Czechoslovak rule of Transcarpathia and opened in 1929, reopened after the war in November 1945, so Uzhgorod was directly connected by air with Moscow, Kiev, Lviv, Kharkiv, Donetsk, Odessa, Simferopol and other Soviet cities [14, ol. 267].

As for public transport, ticket prices were very low. The prices of utilities, gas and electricity were also low and stable.

Overall, the period from 1953 to 1964 was a time of great reorganizations and failures in the Soviet Union. It became increasingly apparent that Khrushchev's reforms would not fulfil the hopes placed in them, according to which it would have served to improve the economy and raise the living standards of the society. In addition, the Secretary-General surrounded himself with toadies, poorly selected his advisers, and blindly trusted them, which resulted in increasingly serious consequences and eventually his departure from power.

References:

1. Дяченко Б., Газуда Л., Биркович В. Особливості транскордонного українсько-угорського співробітництва. *Вісник КНТЕУ*. 2007. Вип. 1. С. 32–38.
2. Жулканич Н. Розвиток транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні (на прикладі АРК Закарпатської області). *Історична панорама*. 2004. № 2. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4732.html>
3. Прикордонне співробітництво: регіональні трансформації і перспективи / В.П. Мікловда та ін. Ужгород : Бреза А.Е., 2012. 226 с.
4. Передрий А. Агропромисловий комплекс стран – членов СЕВ. Львов, 1987. С. 23–64.
5. Устыч И. Развитие рыночных отношений в приграничном сотрудничестве. Институт социальных и экономических проблем зарубежных стран АН УССР : научный доклад. *Проблемы развития приграничных экономических отношений СССР с европейскими странами – членами СЕВ*. 1990. Вып. 3. С. 46–63.
6. Приграничное сотрудничество социалистических стран: опыт, проблемы, перспективы / Г. Шманько и др. 1990.
7. Региональные аспекты приграничного экономического сотрудничества СССР со странами СЕВ / Г. Шманько и др. Москва, 1983.

8. Beregszászi A. A kárpátaljai Bátyú település // Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2003.
9. Brenzovics L. Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században // Kárpátalja. Ed. Baranyi Béla. Pécs – Bp. 2009.
10. Csanádi G. Sorsfordító évek sodrásában. Uzhgorod, 2004.
11. Dupka G. A szovjet hatóságok megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). Uzhgorod – Budapest, 2014.
12. Krausz T. Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai a második világháború után. Szovjetunió (1945–1991) // 20. századi egyetemes történet – I. kötet. Európa. Budapest 2005.
13. Molnár D. I. Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig // MTA TK Kisebbségkutató Intézet. Budapest 2018.
14. Oficinskij R. A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében // Kárpátalja 1919–2009. Bp. 2010.
15. Tokár M. et al: Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Uzhgorod. 2011.
16. Transcarpathian Regional State Archive (TRSA). F. 1. Op. 1. D. Nr. 156.
17. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 2303.
18. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 2529.
19. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 2533.
20. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 2705.
21. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3067.
22. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3070.
23. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3213.
24. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3214.
25. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3301.
26. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3320.
27. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3321.
28. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3457.
29. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3502.
30. TRSA. F. 1. Op. 1. D. Nr. 3503.
31. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 7.
32. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 11.
33. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 66.
34. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 69.
35. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 75.
36. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 76.
37. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 77.
38. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 85.
39. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 86.
40. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 92.
41. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 93.
42. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 98.
43. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 99.
44. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 101.
45. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 107.
46. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 108.
47. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 144.
48. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 145.
49. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 167.
50. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 271.
51. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 332.
52. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 333.
53. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 335.
54. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 337.
55. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 339.
56. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 404.
57. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 407.
58. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 411.
59. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 473.
60. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 495.

61. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 555.
62. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 560.
63. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 561.
64. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 562.
65. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 563.
66. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 580.
67. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 622.
68. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 635.
69. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 636.
70. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 694.
71. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 697.
72. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 746.
73. TRSA. F. 1. Op. 5. D. Nr. 753.
74. TRSA. F. П-1. Op. 1. Od. zb. 1783.

Вароді Н.Ф. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ Й ТРАНСКОРДОННІ ВІДНОСИНИ НА ЗАКАРПАТТІ ПРОТЯГОМ ПЕРІОДУ ХРУЩОВА

Після смерті Й. Сталіна в період хрущовської «відлиги» (1953–1964) простежуються деякі позитивні зміни в Радянському Союзі, а також у Закарпатській області, яка була «Західною брамою» СРСР: мени інтенсивні репресії, часткова лібералізація політичного життя, незначне послаблення тоталітарного режиму, безліч політичних, економічних і соціальних реформ. На Закарпатті радянська влада зробила все від неї залежне, щоб ця територія була повністю інтегрована у радянську систему. Під час реалізації планової економіки кількість переважала над якістю. За часів епохи Хрущова основними цілями політичного керівництва Закарпаття були, зокрема, ліквідація, принаймні зменшення рівня безробіття, поживлення торгівлі, встановлення та поглиблення дружніх відносин і співпраці із сусідніми країнами, розвиток туризму й інфраструктури, вирішення проблеми з дефіцитом житла, розвиток міської промисловості, що сприяло прискоренню урбанізації, тощо. Почали розвиватися харчова та легка промисловість. Удосконалювалася і фрезерна промисловість, оскільки радянські війська, дислоковані у Центральній Європі, отримували постачання із Закарпаття. Період із 1953 по 1964 р. був часом великої реорганізації та невдач у Радянському Союзі. Ставало дедалі зрозумілішим, що хрущовські реформи не допомагають утілитися надіям на поліпшення економіки та підвищення рівня життя суспільства. Загалом політика Хрущова була непослідовною та дискусійною. Окрім того, генеральний секретар оточував себе недоброзичливцями, так хибно відбирав своїх радників, сліпо довіряв їм, що це мало все більш серйозні наслідки та призвело до його падіння. Президія Комунистичної партії на Жовтневому з'їзді ЦК Компартії Радянського Союзу 1964 р. звільнила М. Хрущова.

Ключові слова: Закарпаття 1953–1964 рр., кордон, УРСР, Угорська Народна Республіка, співпраця.

УДК 94(477.8)«1921/1939» : 304.44+94(438)«1921/1939» : 304.44
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.2>

Гаврилюк С.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Гаврилюк О.Н.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1930-ТІ РОКИ)

У статті на основі залучення низки неопублікованих та опублікованих джерел висвітлюються зміст і значення заходів українських політичних таборів Східної Галичини і Західної Волині – частини українських територій, що перебували у складі Другої Речі Посполитої – з увічнення впродовж 1920–1930-х років пам'ятних місць національної воєнної історії. Підкреслено, що такими унікальними об'єктами української культурної спадщини на означених теренах у міжвоєнний період виступали могили українських січових стрільців (УСС) на горі Маківка (Львівщина) та на горі Лисоня (Тернопільщина), а також поле Берестецької битви (Рівненщина).

Розкрито гуманістичні й політичні аспекти звернення різних політичних таборів українського соціуму означених земель до увічнення розташованих тут пам'ятних місць національної воєнної історії. Показано, що для представників національно-патріотичного табору вони слугували символами збереження історичної пам'яті, потужним засобом виховання національної свідомості, єднання корінного населення Східної Галичини і Західної Волині у боротьбі за власну незалежну Українську державу. На досягнення цієї мети була спрямована діяльність товариства «Просвіта», організації українського молодіжного руху «Пласт», «Луг», «Січ», ін. Зокрема, товариство «Просвіта» стало ініціатором утворення у Львові в 1923 р. українського Комітету охорони воєнних могил, реорганізованого згодом у Товариство охорони воєнних могил (ТОВМ). Заходами з пошанування пам'ятних місць української воєнної історії були організація походів, які нерідко перетворювалися на масові патріотичні демонстрації, відновлення та впорядкування місць воєнних баталій, у яких брали участь УСС, спроби встановлення пам'ятників на горі Маківка та горі Лисоня, покладання вінків на полі Берестецької битви, увічнення пам'ятних місць на світлинах із метою передачі їх до українських музейних закладів Львова тощо.

Звернено увагу на позицію галицького москвофільства у справі увічнення українських пам'ятних місць воєнної історії. Стверджується, що позиція цього політичного табору послаблювала єдність дій українського населення Східної Галичини стосовно репресивної політики польської влади, спрямованої на протидію пошануванню об'єктів української воєнної історії.

Ключові слова: Східна Галичина, Західна Волинь, національна воєнна історія, пам'ятні місця, гора Маківка, гора Лисоня, поле Берестецької битви.

Постановка проблеми. Помітним напрямом досліджень сучасної національної історіографії виступають українсько-польські взаємини у ХХ ст., зокрема ті, що мали місце впродовж 1920–1930-х років на теренах Східної Галичини і Західної Волині. Відомо, що у цей період означені західні етнічні українські території разом із такими українськими етнічними землями, як Пінщина, Берестейщина, Південне Підляшшя, Холмщина, Надсяння (Посяння) та Лемківщина, перебували під владою Другої Речі Посполитої. Сьогодні досліджено численні аспекти суспільно-політичної, соціально-економічної, культурної та

духовної політики цієї держави щодо української національної меншини, яка на вищезгаданих землях становила переважаючу, а то й абсолютну більшість населення. Розглянуто також чимало аспектів протидії останнього антиукраїнським заходам центральних і місцевих польських властей. На цьому тлі маловивченим залишається питання збереження у міжвоєнній Польщі української культурної спадщини, використання, зокрема, пам'ятних для українців місць національної воєнної історії як вагомого засобу виховання національної самосвідомості, активізації зусиль у боротьбі за незалежну Українську дер-

жаву. Актуалізує звернення до теми й її практичний бік. Тодішній досвід українського соціуму Східної Галичини і Західної Волині зі збереження власної культурної спадщини може сприяти збагаченню сучасних здобутків вітчизняних учасників пам'яткоохоронної діяльності. Також увічнення пам'ятних місць національної воєнної історії у той час слугує прикладом сучасникам у складанні пошани нинішнім воякам Збройних Сил України, добровольцям та волонтерам – усім, хто сьогодні боронить українську землю від російського агресора та його поплічників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика увічнення і ролі пам'ятних місць національної воєнної історії у суспільно-політичному та культурному житті української спільноти міжвоєнної Польщі уже частково розглядалася у низці публікацій вітчизняних дослідників. Певні аспекти впливу державної політики міжвоєнної Польщі на пам'яткоохоронну галузь, збереження і пошанування пам'ятних місць воєнної історії у регіоні знайшли висвітлення у публікаціях Н. Заставецької [11] та О. Гаврилюка [3; 4]. У колективній роботі про козацький меморіал на полі Берестецької битви [18], монографії І. Зуляка [12], статті Х. Харчук [19] порушуються питання ролі у збереженні пам'яток національної воєнної історії українських громадських товариств, молодіжних організацій, значення цих пам'яток у формуванні національної пам'яті – вагомого засобу конструювання національної свідомості. Про вшанування за допомогою воєнних пам'яток героїки національно-визвольних змагань йдеться у статтях О. Дрогобицької [9; 10] та В. Парація [15].

Однак доводиться констатувати, що на тлі вищенаведених звернень до питань збереження і використання українською спільнотою Східної Галичини і Західної Волині у міжвоєнний період пам'яток національної воєнної історії тема увічнення таких пам'ятних місць, як гора Маківка (Львівська область), гора Лисоня (Тернопільська область) та поле Берестецької битви (Рівненська область) ще не стала предметом спеціального історичного вивчення.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити заходи українського соціуму з увічнення найвизначніших пам'ятних місць національної воєнної історії в означеному регіоні. Для досягнення поставленої мети застосовано, зокрема, проблемно-хронологічний, історико-генетичний та порівняльно-історичний методи дослідження у їх комплексному поєднанні. Стаття побудована

на використанні окремих архівних і опублікованих документів державних структур міжвоєнної Польщі, публікацій періодики цього періоду, матеріалів мемуарного характеру. Для написання статті залучені також матеріали поодиноких праць сучасних українських науковців. Тут йдеться про окремі аспекти збереження на теренах етнічних західноукраїнських земель пам'ятних місць національної воєнної історії та їх значення для суспільно-політичного й духовного життя українського соціуму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Збереження в умовах міжвоєнної Польщі українських культурних цінностей на західних етнічних українських землях було непростю справою. З одного боку, українські нерухомі й рухомі пам'ятки підпадали під дію правових актів, що регулювали у Другій Речі Посполитій пам'яткоохоронну діяльність. До них належав насамперед Декрет Регентської ради від 31 жовтня 1918 р. про опіку над пам'ятками мистецтва і культури [20]. Згідно з Декретом, контроль над пам'яткоохоронною роботою, що проводилася під керівництвом спеціально уповноважених фахівців – консерваторів, покладався на створене 31 січня 1917 р. Міністерство віровизнань і народної освіти.

У 1919 р. організовуються консерваторські (пам'яткоохоронні) управління, діяльність яких поширювалася на чітко окреслені округи, що територіально охоплювали одне, а іноді й кілька воєводств. До завдань цих державних структур належало, зокрема, встановлення чисельності насамперед нерухомих пам'яток (городищ, курганів, фортець, замків, військових поховань, старовинних будівель тощо), інвентаризація та нагляд за ними. У тому ж 1919 р. постала Рада консерваторів – колегіальний орган, до складу якого входили усі округні консерватори та представники Міністерства мистецтва і культури. До компетенції Ради належало скликання усепольських з'їздів консерваторів, де йшлося про розроблення актуальних проблем пам'яткознавства і пам'яткоохоронної роботи. Аналогічний характер і функції, щоправда, на нижчому рівні, мали створені у 1924 р. округні консерваторські комісії, а також змішані (з представників державних консерваторів та римо-католицького костелу) комісії, що з'явилися у 1925 р. і займалися культурною старовиною [3, с. 46–47].

Таким чином, для охорони українських культурних цінностей в умовах Другої Речі Посполитої існували належні правові підстави, що слід

визнати позитивним фактом. Разом із тим практичний бік цієї справи відчував на собі негативний вплив національної політики Польської держави стосовно української спільноти. Намагання польських властей її асимілювати та денаціоналізувати, придушити наростаючий український національний рух, особливо на теренах Східної Галичини, породжували заходи, спрямовані, зокрема, на знищення об'єктів української культурної спадщини, що їх уособлювали нерухомі пам'ятки. Особливо це стосувалося культових споруд Православної церкви, а також пам'яток української військової історії. Останні, представлені похованнями українських вояків – учасників Першої світової війни, які воювали у складі Легіону українських січових стрільців (УСС), полеглих у польсько-українській війні 1918–1919 рр. бійців Української галицької армії (УГА), а також козацькими могилами і кам'яними хрестами періоду Хмельниччини, були джерелом небезпечних антипольських настроїв, адже ці об'єкти, ураховуючи й найвідоміші на той час місця героїчних битв українських вояків за власну державність на теренах Західної України – гору Маківка (сучасна Львівська область), гору Лисоня (сучасна Тернопільська область) та поле Берестецької битви (сучасна Рівненська область) – виступали унікальними пам'ятками української військової історії, символами національної звитяги та патріотизму.

Заходи центральних і місцевих державних структур Другої Речі Посполитої щодо нищення українських пам'яток військової історії виявлялися в різноманітних формах. Ними, зокрема, були «комасації» (упорядкування) могил українських вояків, під час яких часто «губилася» або розорювалася частина поховань. Здійснювався також контроль над відновленням поховань (у бік кількісного зменшення), заборона встановлення на них хрестів, пам'ятних знаків або пам'ятників. Численними були факти нищення насамперед могил УСС як таємно «невідомими» злочинцями, так і неприховано за участю польської поліції та членів польських громадських воєнізованих товариств, ін. [11, с. 112–113].

Протидіючи ганебним заходам польських державних та парамілітарних громадських структур, українські культурно-освітні, молодіжні, спортивні, інші товариства Східної Галичини і Західної Волині, пам'яткоохоронні організації, музейні заклади проводили різнобічну роботу зі збереження пам'яток національної військової історії. Своєрідним координаційним осередком тут виступив створений у 1923 р. у Львові з ініціативи товари-

ства «Просвіта» Комітет охорони воєнних могил, реорганізований у Товариство охорони воєнних могил (ТОВМ). На установчих зборах 1927 р. з нагоди реорганізації цієї громадської структури наголошувалося, що могили полеглих – це «наш найдорожчий скарб, найбільший моральний капітал, що його ми винесли з великої світової завірюхи і нашої визвольної війни» [13]. Діяльність керівного ядра та численних філій цієї організації, усього патріотично налаштованого і національно свідомого українства спрямовувалася на впорядкування військових цвинтарів, окремих поховань УСС, встановлення хрестів, спорудження пам'ятників, облаштування так званих «пропам'ятних» таблиць у приміщеннях українських культових споруд, ін. [19; 9, с. 177–178]. У зв'язку з тим, що така діяльність вимагала чималої кількості дозволів влади, керівництво ТОВМ рекомендувало «обходити» їх шляхом встановлення хрестів на церковній землі та оголошення останніх релігійними святинями. Коли ж місцева громада не мала коштів чи можливостей для будівництва, то Товариство просило хоча б вмуровувати у церквах пам'ятні плити з прізвищами полеглих січовиків та вояків УГА, фіксувати на світлинах кожен з таких пам'яток і передавати ці світлини до центрального осередку у Львові для поповнення музейних фондів [4, с. 57].

Особливого значення в такій діяльності, що поєднувала в собі гуманістичні, пізнавально-виховні, пам'яткоохоронні та політичні складники, надавалося увічненню найвідоміших на той час і розташованих у Західній Україні пам'ятних місць української військової історії. Одне з них – карпатська гора Маківка. Тут з 29 квітня по 4 травня 1915 р. точилися запеклі позиційні бої часів Першої світової війни між підрозділами австро-угорських військ, до складу яких входили сім сотень 1-го та 2-го куренів Легіону УСС, та російськими військами. Унаслідок героїчної оборони Маківки повністю провалилися стратегічні плани російського командування подолати Карпати і розгорнути наступ на Закарпаття, а згодом – у напрямку Угорщини. Через величезні втрати російська армія була змушена припинити наступ, а за тиждень – відступити під натиском австро-угорських військ [2].

Мужність січових стрільців на Маківці закарбувалася у народній пам'яті і знайшла вияв у формуванні культу героїв цих боїв. У 1920-х роках члени Української військової організації стали ініціаторами встановлення тут хрестів для вшанування полеглих за волю України (цю ініціативу

згодом продовжила ОУН). Із початку 1930-х років завдяки організаторській діяльності українських молодіжних товариств «Пласт», «Луг», «Січ» та ін. щорічно у квітні-травні почали проводитися походи на місце подвигу УСС на горі Маківка. 7 травня 1932 р. часопис «Діло» писав: «На тім майже 1000 метровім шпилі між Тухлею і Головецьком висипали могили 34 юнакам-героям. Ці могили – це наш перший військовий цвинтар. На Маківці повинен стати величавий пам'ятник, гідний жертви героїв, що там спочивають, а сама Маківка повинна стати прощеною для земляків-патріотів...» [6].

Походи на гору Маківка набували характеру масових патріотичних демонстрацій, які, на думку учасників, відігравали вагомий роль у вихованні населення, особливо молоді. Один з учасників цих подій М. Ценко відзначав: «Ці походи тисячних мас із цілого краю мали велике значення у зрості національної свідомости Скільщини, бо майже не було села, щоб із нього вся молодь не брала участі в походах: вони нарешті зрозуміли, що коли це святе й дороге місце для цілого українського народу, то таким самим мусить бути й для них» [10, с. 110]. Інший учасник таких походів Л. Павлишин згадував: «Маківка й Плішка, де загинули сотні усусів, притягували до себе українських патріотів, особливо молодь. Це місце перетворилося для прикарпатців та горян у своєрідну Мекку. Школярі з учителями, студенти, прості селяни, наймити і робітники – хто тільки не прямував до могил, де націоналісти (часто й соціалісти) організували свої маніфестації, збори, фестини. Поліція намагалася їм перешкодити, виставляла пікети, влаштовувала заслони, засади. Тим цікавіші були наші походи...» [14, с. 89].

Через те що такі демонстрації сприяли зростанню патріотичних почуттів, то нерідко мали місце факти покарань владою їх ініціаторів. Зокрема, арештованим виявився Б. Ганушевський – син священика з с. Угорники на Станіславщині – за те, що в 1932 р. організував похід молоді на гору Маківка [10, с. 112].

Ще одним величним об'єктом української культурної спадщини і водночас місцем увічнення у Східній Галичині героїки українських січових стрільців стала гора Лисоня поблизу м. Бережани, що на Тернопільщині. Тут у серпні-вересні 1916 р. УСС разом з австро-угорськими та турецькими частинами стримували наступальні дії російських військ, які намагалися закріпити успіх, здобутий у ході відомого «Брусилівського прориву». Ціною

великих людських утрат (загинули або потрапили до полону 30 із 47 старшин та близько 1,5 тис із майже 1,7 тис стрільців) січовики спільно із союзниками змогли зупинити наступ російської армії на Бережани [15, с. 51, 54].

Увічнення пам'яті українських героїв на Лисоні шляхом проведення різноманітних заходів зародилося ще на початку 1920-х років. Поєднуючи в собі гуманістичні, пізнавально-виховні, пам'яткоохоронні та політичні складники, воно знаходило вияв у впорядкуванні наявних тут поховань січовиків, зведенні на їх честь символічних курганів-пам'ятників, вшануванні пам'яті борців походами на Зелені свята (Трійцю), проведенні щорічних поминальних літургій, ін. Зокрема, про підготовку жителів с. Криве на Бережанщині до «зеленосвяточного» походу 1926 р. йдеться у спогадах М. Рєви: «...До співпраці були притягнені всі організації – суспільно-громадські, жіноча, молодечі. На протязі двох тижнів ішло готування ескадрону кінної бандерії. Жінки поспішали із шиттям жупанів і вишивками, а у учасників цієї бандерії збирали шаровари, чоботи, шапки та вишукували найкращих коней у селі. Луговикам шили зелені уніформи й шапки та виготовляли топірці» [16, с. 141]. У походах брали участь тисячі учасників не лише з Бережанського та сусідніх повітів Тернопільського воєводства, а й представники інших регіонів Східної Галичини, а також українці Західної Волині.

Іншою формою увічнення цього пам'ятного місця української воєнної історії були неодноразові спроби громадських організацій побудувати на горі Лисоня меморіал на честь полеглих січовиків. Його проєкт, що містив рисунок та відповідний опис, був поданий польським державним структурам ще в січні 1925 р. Відповідь надійшла лише в серпні 1926 р.; тут містилася відмова, вмотивована тим, що, мовляв, меморіал не відповідає «загальній природній естетиці» [15, с. 58–59]. Реальною підставою для відмови було побоювання польської адміністрації, що гора Лисоня ще більше перетвориться на символ військового героїзму та невмирущої слави українців. А це входило у протиріччя з політикою Польської держави, спрямованою на асиміляцію та денационалізацію корінного населення краю.

Однак українська спільнота не відмовилася від наміру вшанування подвигу УСС на Лисоні. З ініціативи представників Тернопільського воєводського та Бережанського повітового осередків ТОВМ у 1927 р. був створений символічний меморіал у вигляді насипаного кургану-пам'ятника,

який став місцем всенародного пошанування. Його збереження і використання у патріотично-виховних цілях продовжувало залишатися предметом уваги в наступні роки. Зокрема, члени українських молодіжних організацій, насамперед «Пласту», збирали кошти для спорудження тут у майбутньому пам'ятника і каплиці, доглядали за меморіалом, проводили масові урочистості.

Означена діяльність була не до вподоби польській владі. Негативне ставлення польських державних структур до меморіалу на Лисоні виявлялося у таких антигуманних формах, як його неодноразове розкопування, знесення хреста, запровадження юридичних заборон на його існування та ін. Зокрема, факти засвідчують три випадки нищення хреста на символі січового стрілецтва протягом листопада 1930 р. Вони стали підставою для судових позовів українського посла у польському сеймі В. Целевича та бережанського адвоката В. Бемка з вимогою розслідування і притягнення до відповідальності осіб, причетних до вчинення цих дій [15, с. 60].

Іншим прикладом намагань польських властей знищити меморіал на горі Лисоні став відповідний судовий процес. Прагнучи ліквідувати пам'ятку та протидіяти діяльності Бережанської філії ТОВМ, місцева влада переформувала питання збереження стрілецької могили у проблему юридичного оформлення власності земельної ділянки, на якій вона була висипана. Зрештою, членів товариства та представників місцевого українського самоврядування с. Потутори, на околицях якого розташовувався меморіал, обвинуватили в перевищенні повноважень і притягнули до суду [11, с. 114]. Українська спільнота відновлювала меморіал, ставила нові хрести, що й надалі спричиняло польсько-українське протистояння в галузі охорони культурної спадщини.

Щодо Західної Волині, то об'єктом пошанування славетних сторінок української воєнної історії виявилось поле Берестецької битви. Тут у червні-липні 1651 р. відбулося одне з визначальних воєнних протистоянь періоду Хмельниччини – битва між українсько-татарським, з одного боку, та польським військом – з іншого. Упродовж 1910–1914 рр. (тоді Західна Волинь перебувала під владою Російської імперії) на місці знаменитої битви був споруджений архітектурно-меморіальний комплекс «Козацькі могили». Світська і церковна влада самодержавної Росії вбачала в ньому символ боротьби за «єдину і неподільну Русь», православ'я проти римо-католицизму та греко-католиків [5, с. 359].

В умовах міжвоєнної Польщі поле Берестецької битви стало священним місцем поклоніння подвигів козаків у боротьбі за українську державність. Починаючи з 1921 р. українські патріотичні сили Західної Волині і Східної Галичини за участі національно налаштованого православного духовенства щорічно проводили масові громадянські заходи, пов'язані з ушануванням пам'яті полеглих у битві українців. Особливою масовістю вони відзначалися у першій половині 1930-х років. Підготовка до їх проведення супроводжувалася організацією урочистих вечорів, концертів, вистав; на сторінках патріотичних часописів публікувалися історичні та публіцистичні матеріали, розповсюджувалися видання ОУН [18, с. 396–397]. Під час походів до меморіалу «Козацькі могили» відбувалися урочисті богослужіння, на могили героїв покладалися вінки, прикрашені синьо-жовтими стрічками, до одягу в національному стилі учасники прикріплювали тризуби та інші патріотичні відзнаки [8, арк. 29–31].

Про підготовку цих заходів, їх хід збереглися численні донесення польської поліції та її агентів. Із них дізнаємося, зокрема, що в 1932 р. С. Шеремета, житель с. Турія Володимирського повіту Волинського воєводства, домовився у Львові про виготовлення для меморіалу «Козацькі могили» дзвона з написами. Останні мали свідчити, що цей дзвін подарований для вшанування пам'яті козаків, які загинули під Берестечком. Дзвін мав бути встановлений на дзвіниці, що її планував спорудити С. Шеремета. Після надходження такої інформації селянин був заарештований. Однак після виходу з в'язниці він все-таки вирішив виготовити тисячі світиль «Козацьких могил», які планував розповсюдити серед українського населення не лише Польщі, але й за її межами [1, с. 34].

В іншому поліцейському донесенні за цей же рік говорилося, що 30 червня – 1 липня за участю місцевого духовенства і навколишнього населення відбулося вшанування учасників битви під Берестечком. У ньому взяло участь понад 5 тис осіб. У донесенні зазначалося, що під час служби Божої із церковного балкона були розкидані кілька десятків листівок ОУН, які містили розповіді про Берестецьку битву та заклики на прикладі героїзму козаків і повстанців боротися за самостійну соборну Українську державу [1, с. 34]. Донесення поліції також інформували, що в 1933 р. екскурсії на «Козацькі могили» організували жителі с. Милуші Луцького повіту, с. Турія Володимирського повіту, низки інших населених пунктів різних повітів

Волинського воєводства Другої Речі Посполитої [8, арк. 67–79].

Польська влада всіляко перешкождала увічненню пам'яті українських героїв Берестецької битви. Із цією метою за кілька днів перед урочистостями виставлялися поліцейські застави, які завертали додому українців із віддалених місць, здійснювали затримання та арешти аж до непоодиноких катувань учасників. Воєводське управління намагалося вплинути на православне духовенство для його відсторонення від участі в маніфестаціях, щоб таким чином позбавити ці заходи релігійного характеру [8, арк. 1].

Зазнавши невдачі у спробах припинити вшанування козаків-героїв Берестецької битви, воєводська влада 18 червня 1935 р. в особі її очільника Г. Юзевського видала розпорядження про заборону будь-яких зібрань, зборів та походів до української святині. Порушники цього розпорядження каралися штрафом від 500 до 1 тис. злотих або арештом від двох до шести тижнів [7]. Воєводська заборона послабила рух з ушанування українцями місця битви 1651 р. під Берестечком, однак остаточно припинити його не змогла.

Специфічну позицію щодо увічнення на теренах Східної Галичини і Західної Волині пам'ятних місць національної воєнної історії у міжвоєнний період займало галицьке москвофільство. На протигагу українському патріотичному таборі воно ініціювало формування культу героїв-талергофців, монополізуючи його збереженням та поширенням так званих «талергофських» пам'яток. Назва цих об'єктів культурної спадщини походить від найменування концентраційного табору Талергоф в Австро-Угорщині, де на початку Першої світової війни австрійська влада ув'язнила тисячі галичан за нібито проросійські симпатії. Тут та в інших австрійських концтаборах загинуло від 36 тис до 100 тис ув'язнених із різних регіонів імперії Габсбургів. Показово, що під час ушанування пам'яті талергофців галицьке москвофільство використовувало символіку самодержавної Росії у вигляді триколірних (біло-синьо-червоних) стрічок на вінках. Отже, цей політичний табір тримався відсторонено від заходів української патріотичної громадськості щодо увічнення пам'ятних місць національної воєнної історії. Така його позиція послаблювала єдність зусиль українського населення Східної Галичини у протидії репресивній політиці польської влади в означеній справі [4, с. 58–59].

Висновки. Отже, впродовж 1920–1930-х років у суспільно-політичному житті українського

населення Східної Галичини і Західної Волині, діяльності його патріотичних кіл вагома роль належала ініціюванню та здійсненню заходів з увічнення пам'ятних місць національної воєнної історії. Будучи дієвою формою пам'яткоохоронної роботи, що проводилася відповідно до чинної нормативно-правової бази Польської держави, але нерідко всупереч політичній лінії її центральних і місцевих управлінських структур, вона сприяла посиленню національної самосвідомості українства, його об'єднанню у визвольній боротьбі за здобуття власної державності.

Непросто склалася в наступні десятиліття доля охарактеризованих у статті пам'ятних місць української воєнної історії. Меморіалові «Козацькі могили» вдалося вціліти в умовах радянської системи і з другої половини 1960-х років навіть функціонувати як історико-культурний заповідник. Натомість брутално комуністичний режим обійшовся з похованнями УСС на горі Маківка та горі Лисоня. Як виразники «українського буржуазного націоналізму» вони за комуністичної доби були сплюндровані і приречені на забуття. Їх відновлення стало можливим після проголошення незалежності України. Цвинтар-некрополь січових стрільців на Маківці відбудували у 1998–1999 рр. Меморіал нараховує 50 хрестів на могилах січовиків та один пам'ятник на честь вояків, котрих ідентифікувати не вдалося [17, с. 190]. Військовий некрополь-меморіал як символ вшанування пам'яті полеглих українських січових стрільців створено й на горі Лисоня. У 1990 р. впорядковано їхню могилу; у вересні 1994 р. тут постав меморіал. До 100-літнього ювілею битви, який відзначався 2–8 вересня 2016 р., меморіал реставрували й урочисто відкрили 4 вересня 2016 р. До вищезгаданого ювілею також були впорядковані могили солдат австро-угорської армії, реконструйовано цвинтар полеглих українських вояків у с. Посухів та кладовища турецьких військових у селах Гутисько та Підвисоцьке [17, с. 191–192].

Сьогодні, коли Україна веде нелегку збройну боротьбу на Сході проти російського агресора та його поплічників, мета якої – збереження і зміцнення її незалежності, особливо актуальним є питання популяризації національної воєнної історії, охорони її пам'яток, спорудження нових об'єктів. У цьому контексті гідним прикладом слугує діяльність українських патріотичних сил Східної Галичини і Західної Волині з увічнення впродовж 1920–1930-х років пам'ятних місць національної воєнної історії, розташованих у регіоні, – поховань УСС на горі Маківка та на горі

Лисоня, а також поля Берестецької битви. Варто підкреслити, що означена тема не вичерпана і з наукового погляду. Увагу слід зосередити на таких її аспектах, як характеристика джерельної бази, ґрунтовний аналіз історіографічних напрацювань, співпраця українських громадських організацій

Східної Галичини і Західної Волині у заходах з охорони та пошанування пам'ятних місць національної воєнної історії, участь у них українських жіночих організацій, розроблення проєктів меморіалів за участі українських та польських фахівців, спроба їх утілення на практиці та ін.

Список літератури:

1. Берестецька битва в історії України : науковий збірник матеріалів 8-ї Всеукр. наук. краєзн. конфер., присвяченої 350-річчю битви під Берестечком, 16–17 червня 2001 р. Рівне : Ліста, 2001. 103 с.
2. Бої за гору Маківка. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 17.04.2020).
3. Гаврилюк О. Охорона пам'яток історії та культури у Другій Речі Посполитій: теорія і практика (український вимір). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2009. Вип. 486–487. С. 45–50.
4. Гаврилюк О.Н. Позиція українських політичних таборів Західної України щодо збереження національних пам'яток воєнної історії. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. Вип. 5. С. 54–60.
5. Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : монографія ; 2-е вид., доп. Луцьк : Вежа, 2008. 536 с.
6. Гей, на горі, на Маківці. *Діло*. 1932. 7 травн.
7. Дерев'яний І. Польська окупація Західної України в 1918–1939 роках. Як це було. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/publikatsiji> (дата звернення: 11.05.2020).
8. Державний архів Волинської області. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3737. 79 арк.
9. Дрогобицька О. Вшанування пам'яті героїв національно-визвольних змагань під час Зелених свят у Галичині (20–30-ті роки XX ст.). *Галичина*. 2019. № 32. С. 175–185.
10. Дрогобицька О. Вшанування пам'яті героїв національно-визвольних змагань сільськими громадами у Галичині (20–30-ті роки XX ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Спецвипуск II. С. 109–115.
11. Заставецька Н. Історико-культурна спадщина Східногалицького краю в політичних реаліях режиму «санакції» (на прикладі пам'яток воєнної історії). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2007. Вип. 1. С. 111–115.
12. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль : Воля, 2005. 946 с.
13. Німчук І. Культ полеглих героїв: Реферат на установчих зборах «Г-ва охорони воєнних могил» у Львові. *Діло*. 1927. 13 травня.
14. Павлишин Л. «На грані двох світів»: спогади військовика-бандерівця / літзаписувач В. Щеглюк. Львів : Сполом, 2010. 320 с.
15. Парацій В. Гора Лисоня як визначне місце національного мілітарного звершення. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2016. № 7. С. 50–60.
16. Рева М. На шляхах життя. Спогади. Лондон : Українська видавнича спілка, 1980. 216 с.
17. Регіональні особливості нерухомих пам'яток України : монографія. / Г.М. Бичковська та ін. ; за заг. ред. Л.О. Гріффена, О.М. Титової. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. 276 с.
18. Національний пантеон «Козацькі могили»: історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко та ін. Луцьк : Медіа, 2003. 544 с.
19. Харчук Х.Р. Діяльність українського Товариства охорони воєнних могил на території Галичини у міжвоєнний період 1927–1939 років. *Молодий вчений*. 2014. № 7(10). С. 30–33.
20. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury. *Dziennik praw Państwa Polskiego*. 1918. № 16. Poz. 36. Warszawa : Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. S. 93–98.

Havryliuk S.V., Havryliuk O.N. THE PERPETUATION OF NATIONAL MILITARY HISTORY MEMORIAL SITES IN THE WESTERN UKRAINIAN LANDS (THE 1920S – 1930S)

Based on the referral to some published and unpublished sources, the article highlights the content and significance of the methods of Ukrainian political camps of Eastern Galicia and Western Volyn (Ukrainian territories that were a part of the II Rzeczpospolita) – to perpetuate national military history memorial sites during the 1920s – 1930s. It is emphasized, that such unique objects of Ukrainian cultural heritage within the above-mentioned areas in the interwar period were the graves of the Ukrainian Sich Riflemen (USS) at Mount Makivka (Lviv region) and Mount Lysonia (Ternopil region), as well as the Battle of Berestechko site (Rivne region).

The article reveals humanistic and political aspects of various camps of Ukrainian society within the abovementioned areas to perpetuate the memorial sites of national military history. It is demonstrated, that for the representatives of the national-patriotic camp these sites served as symbols of maintaining historical memory, a powerful means of raising national consciousness and unity of the indigenous population of Eastern Galicia and Western Volyn in the struggle for their independent Ukrainian state. The Prosvita Society, as well as the Plast, Luh, Sich Ukrainian Youth Associations, etc., were actively involved in achieving this goal. The Prosvita Society, in particular, initiated the formation of the Ukrainian Committee for the Preservation of War Graves in 1923 in Lviv, later reorganized into the Ukrainian Society for the Preservation of War Graves (USPWG). Measures to honor the memorial sites of Ukrainian military history included the organization of campaigns, often turning into mass patriotic demonstrations, restoration, and caring for the sites of military battles, involving the USS; attempts to erect monuments at Mount Makivka and Mount Lysonia, the laying of wreaths at the Battle of Berestechko site, perpetuate the memorial sites on the photos to transfer them to the Ukrainian museums in Lviv, etc.

The article draws attention to the viewpoint of Galician Muscovites regarding the perpetuation of Ukrainian military history memorial sites. It alleges that the position of this political camp weakened the unity of actions of the Ukrainian population in Eastern Galicia, related to the repressive policies of the Polish authorities, aimed to counteract reverence for Ukrainian military history objects.

Key words: Eastern Galicia, Western Volyn, national military history, memorial sites, Mount Makivka, Mount Lysonia, the Battle of Berestechko site.

УДК 327(477:510)"2010/2014"
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.3>

Денисенко В.І.

Запорізький національний університет

ПРОЄКТ «ПОВІТРЯНИЙ ЕКСПРЕС» У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН (2010-2014 РР.)

Стаття присвячена комплексному дослідженню міжнародної співпраці між Україною та Китаєм на прикладі реалізації міждержавного проєкту «Повітряний експрес». Показано роль Державного агентства з інвестицій та управління національними проєктами (Держінвестпроект) у реалізації проєкту «Повітряний експрес». Акцентовано увагу на визначальному впливі державного підприємства «Дирекція з будівництва та управління національного проєкту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону», яке виступало замовником реалізації проєкту. Виявлено головні тенденції та проблеми юридичного та фінансового забезпечення реалізації одного з десяти пріоритетних національних проєктів – «Повітряний експрес», що фінансувалися Китайською Народною Республікою в рамках міжнародної співпраці з Україною. Також окремо у статті відбувається огляд та аналіз етапів фінансування цього проєкту. Окремо виділено роль Владислава Каськіва, як голови Державного агентства з інвестицій та управління національними проєктами під час налагодження співробітництва між Україною і КНР.

Запропоновано авторську періодизацію еволюцію міжнародної співпраці України з Китайською Народною Республікою, в рамках співпраці по будівництву національного проєкту «Повітряний експрес». У пропонованому дослідженні проаналізовано основні проблеми та особливості реалізації цього міждержавного проєкту. Наголошено на внутрішніх та зовнішніх чинниках, які не дозволили реалізувати цей проєкт «команді» В. Януковича. Показані стратегічні прорахунки та корупційні механізми, які із самого початку планування проєкту «Повітряний експрес» закладалися представниками Уряду та самим В. Януковичем. Обґрунтовано авторський висновок про вплив корумпованості режиму В. Януковича на підриє міжнародної стратегічної співпраці між Україною та Китайською Народною Республікою.

Ключові слова: Віктор Янукович, Україна, Китай, українсько-китайські відносини, національний проєкт, «Повітряний експрес».

Постановка проблеми. Дослідження міжнародної діяльності Віктора Януковича на посаді Президента України, зосереджено, в першу чергу, на україно-російському та україно-європейському векторах міжнародних відносин. Проте, не менш важливим для дослідження є «східний напрям» міжнародної політики України. За період правління В. Януковича значно активізувалася міжнародна економічна та політична співпраця між Україною та Китайською Народною Республікою (КНР).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні дослідники зробили значний внесок в аналіз та оцінку перспектив цих взаємовідносин. Ґрунтовний аналіз основних етапів становлення українсько-китайських відносин зробив київський дослідник Сергій Троян [1]. Вплив «експортної стратегії Китаю» (China's going out strategy) на Білорусь та Україну дослідив Ілля Заводовський [2]. Зроблено оцінку сучасного стану та перспективи економічного співробітництва між Украй-

ною та Китаєм українським дослідником Юрієм Макогоном [3]. Вітчизняні дослідники у своїх звертаються також і до аналізу політико-правових українсько-китайських взаємин та їх впливу на розвиток торговельно-економічних відносин між двома країнами [4]. Водночас слід констатувати, що більшість досліджень носять узагальнюючий характер і не розглядають деталей планування, реалізації окремих стратегічних проєктів міжнародного економічного співробітництва між Україною та Китаєм. Вивчення «внутрішньої кухні» таких проєктів може пролити світло на деякі аспекти функціонування режиму В. Януковича.

Виклад основного матеріалу дослідження. Великим проєктом, профінансованим Китаєм, був «Повітряний експрес». Цей проєкт мав забезпечити залізничне пасажирське сполучення між Києвом та міжнародним аеропортом «Бориспіль». Для цього передбачалося прокладання нової залізничної гілки від існуючої залізничної магістралі Київ – Харків до МА «Борис-

піль», будівництво залізничного комплексу в МА «Бориспіль», об'єднаного авіаційно-залізничного термінального комплексу на залізничній станції «Київ-Пасажирський» та організація прямого залізничного сполучення між ними. Планувалося, що цим залізничним маршрутом курсуватимуть 24 пари експресів на добу, тобто 1 пара на годину, тривалість поїздки складе 41 хвилину, ціна проїзду – 80 грн.

Цей проект був одним з десяти пріоритетних національних проєктів, презентованих на засіданні комітету з економічних реформ при президенті Януковичу 25 серпня 2010 р. [5]. І вже 2 вересня, під час першого візиту Януковича до Пекіна, у присутності Януковича і Ху Цзіньтао було підписано рамкову угоду про будівництво залізниці від МА «Бориспіль» до Києва. Цю угоду уклали МА «Бориспіль» як замовник і Китайська національна корпорація машинної індустрії та комплексних підрядів – China National Machinery Industry Complete Engineering Corporation (CMCEC) як генеральний підрядник будівництва. Це та сама китайська корпорація, якій пізніше, у 2012 р., зобов'язалася поставляти зерно ДПКЗУ на виконання умов кредиту від Ексімбанку Китаю.

Українська сторона сподівалася на завершення будівництва до початку червня 2012 р., щоб встигнути використати «Повітряний експрес» під час фінальної частини чемпіонату Європи з футболу, коли очікувалося прибуття до Києва уболівальників з багатьох країн. Але спочатку було потрібно отримати фінансування проєкту. Проте китайські партнери не поспішали виділяти гроші, а вимагали державних гарантій від України.

У грудні 2010 р. Янукович створив Державне агентство з інвестицій та управління національними проєктами (Держінвестпроєкт) і призначив його головою Владислава Каськіва. Саме на нього було покладено функцію домовлятися з китайцями про гроші на «Повітряний експрес».

28 березня 2011 р. Кабінет міністрів України прийняв постанову, якою схвалив подане МА «Бориспіль» техніко-економічне обґрунтування проєкту організації залізничного пасажирського сполучення м. Київ – МА «Бориспіль», затвердив порядок та умови надання у 2011 р. державних гарантій щодо виконання боргових зобов'язань за запозиченнями для реалізації проєкту і надав державну гарантію для реалізації проєкту, еквівалентну \$372 млн. Постанова визначила, що тривалість будівництва – 28 місяців [6].

Отже, в кращому випадку будівництво мало завершитися влітку 2014 р. Проте українські

посадовці ще деякий час висловлювали надії, що можна встигнути до Євро-2012.

5 квітня 2011 р. було зареєстровано державне підприємство «Дирекція з будівництва та управління національного проєкту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону». Воно згідно з постановою Кабміну від 27 квітня 2011 р. отримало функції замовника реалізації проєкту [6].

Довга назва цього держпідприємства пояснюється бажанням Держінвестпроєкту отримати китайське фінансування не лише на «Повітряний експрес», а ще й на проєкт «Інфраструктурні об'єкти Київського регіону», до складу якого постановою Кабміну від 19 вересня 2011 р. було включено два об'єкти, а саме: «міська кільцева автомобільна дорога навколо м. Києва від вул. Столичне шосе до автомобільної дороги М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці Київ – Бориспіль; будівництво дороги від Подільського мостового переходу через р. Дніпро до просп. Ватутіна з будівництвом транспортної розв'язки на примиканні в урочищі Горбачиха до Подільського мостового переходу через р. Дніпро у м. Києві» [7].

8 квітня Каськів виступив з презентацією нацпроєкту «Повітряний експрес» і повідомив, що 18 квітня у Пекіні буде підписано підсумкові документи, які дозволять вже у травні розпочати реалізацію цього проєкту. Виділити гроші пообіцяв Ексімбанк Китаю. «Дуже вигідні умови фінансування. Йдеться про кредит на 15 років з канікулами терміном три роки і ставкою кредитування Libor плюс 3,5%», – сказав Каськів [8].

І ось через 10 днів Каськів повідомив із китайської столиці: «Підписана сьогодні, 18 квітня, в Пекіні угода дозволить почати вже у травні практичну фазу будівництва швидкісної залізничної гілки між Києвом і МА «Бориспіль». Також для спорудження об'єктів інфраструктури Київської області було підписано угоду на суму \$2 млрд. Ці об'єкти будуть створені в процесі підготовки до будівництва Великої кільцевої дороги навколо Києва, а отже, підписання угоди означає, що скоро почнеться спорудження цього довгоочікуваного об'єкта» [9].

Однак оптимістичний прогноз Каськіва щодо травня не справдився. Угоду, підписану у Пекіні, уклали держпідприємство «Дирекція з будівництва та управління національного проєкту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону» як замовник і CMCEC як генеральний підрядник будівництва.

Тобто це ще не була угода про гроші. А кредитну угоду між названим українським держпідприємством і Ексімбанком Китаю було підписано лише через два місяці – 20 червня у Києві у присутності Януковича та Ху Цзіньтао, який прибув до України з державним візитом [10].

Проте і після того чекати китайських грошей довелося дуже довго – аж два роки. Узгодження проекту між двома сторонами і всередині кожної із сторін виявилось дуже складним процесом. Кожна сторона, цілком природно, домагалася для себе більш вигідних умов. Але слід зауважити два моменти. По-перше, значення цього проекту для української сторони знизилось, коли стало зрозуміло, що його не можна встигнути реалізувати до Євро-2012. І сенс поспішати для української сторони втратився. По-друге, цей проєкт мала реалізувати в Києві за китайські гроші китайська корпорація, а українські підприємства мали бути лише субпідрядниками. Це теж значно знижувало цінність проєкту в очах Януковича і його оточення.

20 грудня 2011 р. Каськів повідомив: «Буквально вчора ми отримали листа від китайської компанії, яка є головним підрядником національного проєкту «Повітряний експрес». Лист підтверджує підписання технічної угоди – останнього документу, який фактично розкриває нам початок будівництва швидкісного залізничного сполучення між Києвом і аеропортом «Бориспіль». І ми очікуємо, що 28 числа відбудеться офіційне відкриття будівництва» [11].

Справді, 28 грудня відбулася церемонія відкриття будівництва нацпроєкту «Повітряний експрес». Учасники поінформували, що під час перемовин в Києві 26–28 грудня між Держінвестпроєктом та представниками генерального підрядника були погоджені головні умови технічного контракту щодо нацпроєкту «Повітряний експрес» та шляхи його реалізації [12].

Однак через місяць з'ясувалося, що будівництво ще не почалося. «Поки рано говорити, коли почнуть будувати. Швидше за все, навесні. Справа в тому, що китайці не підписали технічний контракт через деякі сумніви, а це означає, що кредитні гроші не надійдуть. Якщо міністр комерції Китаю його підпише, Україна повинна буде оплатити багатомільйонну страховку контракту» [13], – пояснив співрозмовник газети «Сьогодні» у Держінвестпроєкті. Він також сказав, що ще немає навіть проєкту будівництва. «Можливо, через пару місяців з'явиться його частина, щоб ми почали будувати», – додав він [13].

11 травня 2012 р. Каськів повідомив, що за затримку з фінансуванням проєкту відповідальна українська сторона, оскільки з китайського боку улагоджено всі формальності [14]. А вже 25 травня він заявив: «Як тільки завершиться Євро-2012, розпочнеться будівництво «Повітряного експресу», минулого тижня ми завершили всі формальності» [15]. Але і цей його прогноз не справдився.

4 липня Верховна Рада України, йдучи на поступки китайській стороні, звільнила учасників нацпроєкту «Повітряний експрес» від сплати податку на додану вартість, податку на прибуток, земельного податку та ввізного мита [16]. Представники опозиції назвали цей закон корупційним. Зокрема, тодішній перший заступник голови комітету Верховної Ради з питань фінансів, банківської діяльності, податкової та митної політики Сергій Терьохін заявив, що цей законопроект «подано жадібними корупціонерами, які не хочуть втрачати темп заробляння грошей, набраний напередодні Євро–2012». Зазначивши, що прямі втрати держбюджету складуть близько 320 млн грн на рік, Терьохін наголосив: «Цей закон створено саме для зловживань великими компаніями або олігархами. Така природа його розробників. Бо вони не хочуть платити податки для забезпечення життя простих людей» [17].

16 липня Каськів повідомив, що 13 липня уряд Китаю схвалив виділення українській стороні кредиту на \$372 млн під держгарантії для будівництва «Повітряного експресу». Тепер, сказав Каськів, Україна виплатить Китаю комісійний внесок за кредит, після чого Ексімбанк Китаю надасть перший транш в розмірі близько \$15 млн. «Процес узгодження був досить тривалим. Ми очікуємо перший транш протягом двох тижнів», – розповів Каськів [18].

25 липня держпідприємство «Дирекція з будівництва та управління національного проєкту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону» уклало угоду з Китайською експортно-кредитною страховою корпорацією (Sinasure) на страхування кредиту. Вартість угоди склала \$36,39 млн, тобто майже 10% від розміру кредиту [19].

2 серпня директор названого держпідприємства Віктор Ястребов повідомив, що завершено останній етап формальних процедур для початку повномасштабного фінансування проєкту «Повітряний експрес». Результатом робочого візиту делегації Держінвестпроєкту до КНР стало підписання угоди з Sinasure. «Підписано угоду про

сплату страхової премії для страхування ризику неповернення кредиту та відсотків по кредиту, яка є необхідною попередньою умовою китайського Ексімбанку для надання коштів», – розповів Ястребов. За його словами, вже відкрито рахунок, на який мають перераховуватися кошти. «Як тільки ми отримаємо першу частину кредиту, гроші одразу будуть відправлені до генерального підрядника – китайської корпорації СМСЕС. Генпідрядник готуватиме проектно-робочу документацію та забезпечуватиме будівництво», – повідомив він [20].

20 листопада Каськів повідомив, що реалізація проекту «Повітряний експрес» гальмується через невідповідність технічного контракту, наданого китайською стороною, комерційному. «Ми одержали технічний контракт, який не відображає або не повністю відображає ті параметри, які в комерційному контракті були», – сказав Каськів. Він зазначив, що питання реалізації проекту, зокрема параметри техконтракту, розглядається зараз на міждержавному рівні, і висловив надію, що найближчим часом проблемні моменти буде розв'язано [21].

3 грудня Держінвестпроект повідомив, що 30 листопада підписано технічну угоду, яка усуває останні перешкоди для фінансування нацпроекту «Повітряний експрес» Ексімбанком Китаю. Як зазначила прес-служба Держінвестпроекту, раніше відомство висловило ряд зауважень до окремих положень проекту технічної угоди, початковий текст якої містив пункти, що істотно погіршують умови реалізації проекту. Однак після двосторонніх переговорів було підписано відповідний протокол щодо врегулювання цих пунктів, і в даний час всі зауваження української сторони враховані в повній мірі. «Підписання угоди фактично розблокувало подальшу реалізацію національного проекту «Повітряний експрес». Найближчим часом Держінвестпроект очікує відкриття кредитної лінії Експортно-імпорнтним банком Китаю для фінансування проекту», – наголошувалося в повідомленні [22].

Але ще слід було виконати формальні процедури в Україні. 17 квітня 2013 р. держпідприємство «Дирекція з будівництва та управління національного проекту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону» відібрало СМСЕС для реалізації цього проекту. Згідно з повідомленням у «Віснику державних закупівель», акцепт договору відбувся за процедурою закупівлі у одного учасника, термін проведення робіт – 28 місяців, вартість – \$372 млн (без

ПДВ) [23]. 17 травня назване держпідприємство, згідно з повідомленням у «Віснику державних закупівель», уклало з СМСЕС цей договір [24].

І от нарешті 19 червня Держінвестпроект отримав офіційне повідомлення від Ексімбанку Китаю про відкриття фінансування нацпроекту «Повітряний експрес». Керівник координаційної ради нацпроекту «Повітряний експрес» Кирило Бондар заявив, що відкриття кредитної лінії дозволяє «вже зараз» розпочати активну стадію будівництва швидкісного залізничного пасажирського сполучення між Києвом і МА «Бориспіль» [25].

Кредит у розмірі \$372 млн мав виділятися двома траншами. Перший, на \$52 млн, мав бути використаний на підготовчі роботи: проведення проектних робіт, підготовку будівельного майданчика, перенесення мереж, виконання функцій замовника, технічний нагляд, отримання земель, необхідних для проходження траси. Решта \$320 млн мали піти безпосередньо на будівництво залізничної та іншої інфраструктури і закупівлю рухомого складу. Каськів зазначив, що виробник поїздів ще не визначений, але це будуть потяги, які нічим не відрізняються від експресів, які сполучують європейські аеропорти з містами. Кінцевим завданням реалізації проекту, заявив Каськів, є подальша передача його в концесію або приватизація [26].

1 липня Каськів повідомив, що Держінвестпроект розглядає можливість використання для реалізації нацпроекту «Повітряний експрес» поїздів виробництва ПАТ «Крюківський вагонобудівний завод» (КВБЗ) у Кременчуку. «Для національних проектів України пріоритетним завданням є використання кращих українських технологій і виробничих потужностей. Тільки такий підхід буде стимулювати економіку і забезпечить створення нових робочих місць в Україні. Тому ми в першу чергу розглядаємо можливість використання рухомого складу від національного виробника», – пояснив Каськів [27].

4 липня Кирило Бондар розповів, що передбачається купити для «Повітряного експресу» п'ять поїздів, чотири з яких будуть функціонувати постійно, а один перебуватиме на стадії сервісу. Бондар зазначив, що вже ведуться переговори про можливу закупівлю рухомого складу, проте остаточне рішення про постачальника буде прийнято після проведення відкритого тендера. «Уже сьогодні ми ведемо переговори з українськими та європейськими виробниками рухомого складу, які мають досвід операційної діяльності та експлуатації поїздів в наших кліматичних умовах. Проектом

зацікавилися ряд компаній, зокрема, українських, словацьких, польських, російських», – сказав Бондар. Він додав, що рухомий склад повинен відповідати українським нормам, для того щоб в майбутньому, при експлуатації не виникало різних технічних нестиковок – починаючи від стандартів електроживлення і закінчуючи фізичними параметрами поїздів. «Для нас важливо, щоб це було на користь українській економіці, тобто бажано, щоб це були українські потяги», – зазначив Бондар і наголосив, що кредитна угода з Ексімбанком Китаю не передбачає обов'язкової закупівлі саме китайських поїздів. Також він зауважив, що «на сьогодні в Україні не сертифіковані і не експлуатуються китайські потяги». Крім того, він заявив, що кредитні кошти, виділені на реалізацію проекту, буде повертати не держава, а залучений концесіонер [28].

30 липня глава правління – директор КВБЗ Євген Хворост на брифінгу у Полтаві заявив, що його завод розраховує побудувати п'ять електропоїздів для проекту «Повітряний експрес». Швидкісний міжрегіональний електропоїзд виробництва КВБЗ може розвивати швидкість до 160 км/год. Це цілком відповідає умовам за проектом «Повітряний експрес», який вимагає, щоб максимальна швидкість руху поїзда сягала 140 км/год. Хворост наголосив, що використання кривківського поїзда дозволить скоротити час випробування рухомого складу для цього проекту в три рази в порівнянні з зарубіжними аналогами. Крім того, рухомий склад виробництва КВБЗ адаптований до умов ремонту і експлуатації в Дарницькому депо Києва. У разі ж залучення рухомого складу зарубіжного виробництва, попередив Хворост, виникне проблема з його сертифікацією [29].

На тому ж брифінгу виступив директор держпідприємства «Дирекція з будівництва та управління національного проекту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону» Андрій Галушак, який змінив на цій посаді Віктора Ястребова. Він розповів, що китайський Ексімбанк надав «Повітряному експресу» кредит в \$372 млн на 15 років під 6,5% річних, з канікулами щодо повернення тіла кредиту на три роки. Генпідрядник, за словами Галушака, вже отримав в рамках кредиту \$52 млн на проектування. Також Галушак повідомив, що «Повітряний експрес» буде введено в експлуатацію в І кв. 2015 р., але зізнався, що у Держінвестпроекті поки не знають, в чієму управлінні буде «Повітряний експрес». «Ми сьогодні розглядаємо різні варіанти, що може бути з цим об'єктом. Можливо,

його буде експлуатувати державне агентство, або воно буде власністю держави. Ми працюємо над тим, щоб цей проєкт був цікавий з точки зору бізнесу, щоб його можна було передати в концесію і далі передати на концесіонера виконання кредитних зобов'язань», – зазначив Галушак [30].

Щодо ближчих планів він повідомив, що будівництво залізничної гілки між Києвом і МА «Бориспіль» почнеться в середині серпня. «Зараз закінчуються підготовчі роботи. Будівництво почнемо з робіт по залізничному полотну», – уточнив він [31].

Але вже наступного дня, 31 липня, той же Андрій Галушак повідомив дещо іншу інформацію. За його словами, до середини серпня Держінвестпроект передбачає лише підписати контракт з «Укрзалізницею» на будівництво залізничної розв'язки, яка з'єднає аеропорт з існуючою залізничною трасою Київ – Харків. Стосовно ж старту будівництва він заявив: «До кінця року ми розраховуємо завершити формальні процедури з розробки проєктної документації та розпочати фактичне будівництво, з тим, щоб його завершити до кінця 2014 р. і в на початку 2015 р. розпочати експлуатацію нової лінії» [32].

Будівництво залізничної гілки так і не почалося. 13 вересня з жорсткою критикою Каськіва виступив один з лідерів Партії регіонів, голова комітету Верховної Ради з питань транспорту і зв'язку Борис Колесніков, який з 11 березня 2010 р. був віце-прем'єр-міністром з питань Євро-2012, з 9 грудня 2010 р. до переходу на роботу в парламент обіймав посаду віце-прем'єр-міністра – міністра інфраструктури. «Каськів навіть собачої будки в своєму житті не побудував. Ну як можна доручати інвестиційні проєкти людині, яка взагалі не розуміє, про що йде мова?! Чим закінчилося? Ми загнали під держгарантії Китаю \$300 млн, вже ми з вами розмовляємо у вересні 2013 року – «Повітряного експресу» немає», – обурився Борис Колесніков [33].

22 жовтня голова бюджетного комітету Верховної Ради Євгеній Геллер запропонував проєкт закону, що передбачав виділення Нацбанком додатково 212 млн грн на поповнення статутного фонду держпідприємства «Дирекція з будівництва та управління національного проекту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону». Ці гроші мали бути використані на виконання зобов'язань перед китайською стороною щодо сплати другого траншу страхової премії, відсотків за користування кредитом, наданим Ексімбанком Китаю під дер-

жавні гарантії України, а також банківської комісії. Однак Верховна Рада відмовилася виділити потрібну суму. Законопроект Геллера зібрав лише 212 голосів [34].

28 жовтня на сайті «Главком» вийшло журналістське розслідування ситуації з будівництвом «Повітряного експресу». «Станом на сьогодні відомство Каськіва, як можна судити з його офіційного веб-сайту, ще навіть не збило повного комплексу необхідної документації», – зазначив автор статті Олексій Бик. Однією з причин гальмування виявилися проблеми з виплатою страховки. «Страховку забезпечила китайська компанія Sinosure, і обійшлося це задоволення в \$36,4 млн, – нагадав журналіст. – Бо хоча спочатку китайська сторона просила за страхування лише 7% від суми кредиту, але «завдяки» зусиллям Каськіва – вдалося досягнути компромісу і домовитися за 10%». Після провалу законопроекту Геллера невідомо, яким чином Україна розрахується з китайськими страховиками, зазначив Олексій Бик. «Це ставить під загрозу увесь проект «Повітряного експресу»: умовами кредитування передбачено страховку, але якщо її нема – нема і кредиту. Тобто у найкращому для України випадку будівництво «Повітряного експресу» буде відкладено до того часу, доки не знайдеться новий страхувальник, з яким потрібно буде провести нові переговори, узгодити усі формальності і підписати угоду. А у найгіршому з варіантів розвитку подій Україна не тільки муситиме повернути \$372 млн з відсотками, але й сплатити неустойку», – спрогнозував автор статті [35].

Ці та інші проблеми, що спіткали реалізацію проекту «Повітряного експресу», створили додаткове негативне тло для візиту Януковича до Пекіна на початку грудня 2013 р. Держінвестпроект сподівався, що під час того візиту буде підписано кредитну угоду з Ексімбанком Китаю про фінансування проекту «Інфраструктурні об'єкти Київського регіону». Вище вже згадувалися слова політолога Охріменка напередодні візиту про те, що «Китай планує побудувати автобан – кільцеву платну дорогу навколо Києва, у що вкладе \$3 млрд», а також повідомлення Каськіва з Пекіна 18 квітня 2011 р. про те, що «для спорудження об'єктів інфраструк-

тури Київської області було підписано угоду на суму \$2 млрд» [36]. Однак грошей на цей проект Китай під час візиту Януковича не дав.

Водночас Китай продовжував позитивно ставитися до «Повітряного експресу». У число документів, підписаних під час візиту Януковича, увійшов меморандум про взаєморозуміння щодо співпраці зі створення рухомого складу в рамках національного проекту «Повітряний експрес» між СМЕС, держпідприємством «Дирекція з будівництва та управління національного проекту «Повітряний експрес» та інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону» та ПАТ «Крюківський вагонобудівний завод». Меморандум укладено з метою визначення напрямів співробітництва сторін щодо виробництва, закупівлі, постачання двигунів та інших товарів і обладнання для виготовлення моторвагонного рухомого складу, необхідного для реалізації національного проекту «Повітряний експрес». Меморандум також окреслив домовленості сторін щодо визначення КВБЗ партнером проекту [37].

Подальша доля цього проекту стала після революції проблемою нової влади України. У тому вигляді, як його розробив Держінвестпроект на чолі з Каськівим, проект виявився нереалістичним. «Був виділений китайський кредит у \$372 млн. Витратили \$50 млн. У результаті немає ані експресу, ані доларів», – лаконічно сформулював долю цього проекту заступник міністра інфраструктури України з питань європейської інтеграції Віктор Довгань у грудні 2017 р. [38].

Висновки. Отже, одним із стратегічних напрямків міжнародного співробітництва у часи президентства В. Януковича стало співробітництво з Китайською Народною Республікою. В рамках цього співробітництва була здійснена спроба побудувати один із десяти пріоритетних стратегічних проектів України – «Повітряний експрес», генеральним підрядником якого, було визначено китайську компанію. Реалізувати це проект так і не вдалося, адже представники режиму Януковича всіяко намагалися заробити на цьому проекті через корупційні схеми не даючи державних гарантій для китайської сторони, яка в свою чергу не хотіла ризикувати своєю репутацією затягуючи початок будівництва цього інфраструктурного об'єкту.

Список літератури:

1. Троян С. С. Сучасні відносини Україна – КНР: проблеми і перспективи. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2018. № 1. С. 84–93. URL: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.133418>.
2. Заводовський І. Китай як новий геополітичний гравець в Центральній та Східній Європі (на прикладі стосунків з Україною та Білоруссю). *Політичний менеджмент*. 2012. № 4–5. С. 273–281.

3. Макогон Ю. В. Співробітництво України та Китаю на сучасному етапі. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2019. № 16. С. 124–131.
4. Музиченко Г. В., Сінь Д. Політико-правові чинники українсько-китайських відносин стратегічного партнерства. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. 2018. № 4 (68). С. 234–241.
5. Крюкова С. Хто оплатить національні проекти. *Економічна правда*. 2010. 31 серпня. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2010/08/31/246465/>.
6. Деякі питання підготовки до реалізації проекту організації залізничного пасажирського сполучення м. Київ – міжнародний аеропорт «Бориспіль» : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 березня 2011 р. № 335. *Офіційний вісник України*. 2011. № 24. С. 61.
7. Деякі питання реалізації проекту «Інфраструктурні об'єкти Київського регіону» : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2011 р. № 982. *Офіційний вісник України*. 2011. № 73. С. 40.
8. Будівництво залізничної колії між Києвом і аеропортом «Бориспіль» розпочнеться в травні. *УНІАН*. 2011. 8 квітня. URL: <https://economics.unian.ua/transport/481347-budivnitstvo-zaluznichnoji-koliji-mij-kievom-i-aeroportom-borispil-rozpochnetsya-v-travni.html>.
9. Україна і Китай підписали угоду щодо будівництва «Повітряного експреса». *УНІАН*. 2011. 18 квітня. URL: <https://economics.unian.ua/transport/485095-ukrajina-i-kitay-pidpisali-ugodu-schodo-budivnitstva-povitryanogo-ekspresa.html>.
10. Україна та Китай домовились про кредит на «Повітряний експрес». *Економічна правда*. 2011. 20 червня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2011/06/20/289593/>.
11. Касків почне будувати залізницю до Борисполя під Новий рік *Економічна правда*. 2011. 20 грудня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2011/12/20/310399/>.
12. Касків «відкрив ворота» для Китаю : відео. *Економічна правда*. 2011. 28 грудня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2011/12/28/311371/>.
13. У Касківа знову відклали будівництво залізниці до Борисполя. *Економічна правда*. 2012. 1 лютого. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2012/02/1/314632/>.
14. Держінвестицій хоче здешевити реалізацію нацпроєкту «Повітряний експрес». *УНІАН*. 2012. 11 травня. URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/647953-derjinvestitsiy-hoche-zdesheвити-realizatsiyu-natsproektu-povitryaniy-ekspres.html>.
15. Китайці побудують електричку до Борисполя одразу після «Євро-2012». *Реальна економіка*. 2012. 25 травня. URL: <http://real-economy.com.ua/news/7885.html>.
16. Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо реалізації проекту будівництва інфраструктурних об'єктів Київського регіону : Закон України від 4 липня 2012 р. № 5043-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. С. 1341.
17. Терьохін С. VIVA КОРУПЦІЯ! Замітка про «національний» «проект» «Повітряного» «експресу». *Економічна правда*. 2012. 2 липня. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2012/07/2/328079/>.
18. Поезд тронулся. Китай профинансирует запуск экспреса между «Борисполем» и Киевом. *Коммерсантъ Украина*. 2012. № 110. С. 5.
19. Україна «відкотила» Китаю 10% від третини мільярда доларів, позичених на електричку в «Бориспіль». *Наші гроші*. 2012. 30 липня. URL: <http://nashigroshi.org/2012/07/30/ukrajina-vidkotyla-kytayu-10-vid-tretynnyu-milyarda-dolariv-rozychenyh-na-elektrychku-v-borispil/>.
20. Перешкод для фінансування «Повітряного експресу» немає – Держінвестпроект. *Укрінформ*. 2012. 2 серпня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/1381272-pereshkod_dlya_finansuvannya_povitryanogo_ekspresu_nemaie_derjinvestproekt_1745995.html.
21. «Повітряний експрес» до Борисполя заблокований через помилку китайської сторони. *УНІАН*. 2012. 20 листопада. URL: <https://www.unian.ua/politics/718039-povitryaniy-ekspres-do-borispolya-zablokovaniy-cherez-pomilku-kitayskoji-storoni.html>.
22. Украина и Китай урегулировали финансовые разногласия по проекту «Воздушный экспрес». *Интерфакс-Украина*. 2012. 3 декабря. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/129900.html>.
23. «Повітряний експрес» до Борисполя будуватимуть китайці майже за \$400 млн. *Finance.ua*. 2013. 23 квітня. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/300888/povitryanyj-ekspres-do-borispolya-buduvatymut-kytajtsi-majzhe-za-400-mln>.
24. Україна лише через два роки уклала з китайцями угоду ціною \$372 млн на залізницю до Борисполя. *Наші гроші*. 2013. 24 травня URL: <http://nashigroshi.org/2013/05/24/ukrajina-lyshe-cherez-dva-roky-uklala-z-kytajtsyamy-uhodu-tsinoyu-372-mln-na-zaluznytsyu-do-borispolya/>.
25. Касків: Китайский банк начал финансирование «Воздушного экспреса». *Телеграф*. 2013. 20 июня. URL: <https://telegraf.com.ua/biznes/finansyi/617359-kaskiv-kitayskiy-bank-nachal-finansirovanie-vozdushnogo-ekspresa.html>.

26. Веремий В. Китайський банк дал денег на строительство электрички из Киева в «Борисполь». *Вестн.* 2013. 19 июня. URL: <https://vesti-ukr.com/kiev/6474-kitajskij-bank-segodnja-dal-kredit-na-stroitelstvo-jelektrichki-iz-kieva-v-borispol>.
27. Для Воздушного экспресса могут быть закуплены крюковские поезда. *ЛИГА. Бизнес.* 2013. 3 липня. URL: <https://biz.liga.net/all/transport/novosti/dlya-vozdushnogo-ekspressa-mogut-byt-zakupleny-kryukovskie-poezda>.
28. На поезда для Воздушного экспресса потратят \$320 млн. *ЛИГА. Бизнес.* 2013. 4 липня. URL: <https://biz.liga.net/all/transport/novosti/na-poezda-dlya-vozdushnogo-ekspressa-potratyat-320-mln>.
29. Крюковский вагонзавод рассчитывает построить 5 поездов для проекта «Воздушный экспресс». *Интерфакс Украина.* 2013. 30 липня. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/162424.html>.
30. «Воздушный экспресс» начнет ездить из «Борисполя» через полтора года. *ForUm.* 2013. 30 июля. URL: <http://for-ua.com/ukraine/2013/07/30/134614.html>.
31. Строительство железной дороги между Киевом и аэропортом «Борисполь» для «Воздушного экспресса» начнется в середине августа. *Daily.net.* 2013. 30 июля. URL: <http://www.24daily.net/?p=3614>.
32. Китай начал финансирование «Воздушного экспресса» – Госнацпроект. *Транспортный бизнес.* 2013. 31 июля. URL: http://tbu.com.ua/news/kitai_nachal_finansirovanie_vozdushnogo_ekspressa_gosnatsproekt_.html.
33. Колесников Б., Гармаш С. Борис Колесников: «Это неразумная, на мой взгляд, игра со стороны России». *ОстроВ.* 2013. 13 сентября. URL: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/426848/>.
34. Проект Закона про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» (щодо збільшення видатків Державному агентству з інвестицій та управління національними проектами України) від 22 жовтня 2013 р. № 3453. *Верховна Рада України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48741.
35. Бик. О. «Повітряний експрес». Аварія на старті. *Главком.* URL: <https://glavcom.ua/publications/122597-%C2%ABrovitranij-ekspres%C2%BB.-avarija-na-starti.html>.
36. Китай прокредитує будівництво кільцевої дороги навколо Києва на \$2 млрд. *Український тиждень.* 2011. 18 квітня. URL: <https://tyzhden.ua/News/20947?PageIndex=1>.
37. Петров А. Китай інвестуватиме в Крюківський вагонобудівний завод. *Полтавщина : інтернет-видання.* 2013. 6 грудня. URL: <https://poltava.to/news/25485/>.
38. Довгань В., Кацило Д. Мост и «бетонка». На что Украина потратит китайские миллионы. *ЛИГА. Бизнес.* 2017. 19 грудня. URL: <https://biz.liga.net/all/transport/interview/most-i-betonka-na-chto-ukraina-potratit-kitayskie-milliony>.

Denysenko V.I. THE AIR EXPRESS PROJECT WITHIN THE CONTEXT OF UKRAINE-CHINA RELATIONSHIP (2010-2014)

The article positions one of the ten top-priority national projects funded by the Public Republic of China, the Air Express inter-state project, as a complex case study of Ukraine-China international cooperation. The role of the State Agency of Investments and National Projects Management (Derzhinvestproekt) in the Air Express project's implementation has been demonstrated. Specific attention has been paid to the prominent impact the project owner, state-owned enterprise "Directorate for Building and Management of the Air Express National Project and other infrastructural objects of the Kyiv region", had upon the implementation of the project. The main tendencies and challenges of the Air Express project's legal and financial support have been defined, with a detailed overview and analysis of each of the funding rounds provided. Vladyslav Kaskiv's role as a Head of State Agency of Investments and National Projects Management in establishing Ukraine-PRC cooperation has been highlighted.

An original periodization model is suggested by the author to demonstrate the evolution of Ukraine-PRC international cooperation within the framework of the Air Express national project's implementation, with the key challenges and peculiarities of implementation process defined. The emphasis is made upon internal and external factors hampering the project's implementation by V.Yanukovych's team, i.e. strategic fallacies and corruption mechanisms initially implied personally by V.Yanukovych and his Cabinet. The author provides a verified conclusion of the V.Yanukovych's corrupted regime undermining strategic partnership between Ukraine and the People's Republic of China.

Key words: Victor Yanukovych, Ukraine, China, Ukraine-China relationship, national project, the Air Express

Марченко С.Д.

Поліський національний університет

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У статті проаналізовано особливості розвитку селянських господарств в Україні впродовж ХХ ст. Установлено, що неодноразові зміни аграрної політики у цей період впливали на становище селянського господарства.

Столипінська аграрна реформа посилила роль і значення селянського господарства у сільськогосподарському виробництві й створила передумови для формування міцного прошарку селян-землевласників. Проте Перша світова війна перервала процес столипінського землепорядкування і справила руйнівний вплив на селянське господарство.

Часта зміна влади в революційні 1917–1921 рр. зумовила зміну аграрної політики, особливо в питанні земельної власності – від скасування великої приватної власності на землю Українською Центральною Радою до відновлення поміщицького землеволодіння гетьманом П. Скоропадським, а згодом – до передачі землі трудовому народові. Доля селянського господарства стала засобом політичної боротьби і формування соціальної бази різними політичними силами.

Націоналізація землі та колективізація сільського господарства більшовицькою владою зумовили ліквідацію одноосібних селянських господарств. Упродовж десятиліть панування колгоспно-радгоспної системи підсобні господарства колгоспників залишалися без будь-якої державної підтримки.

У 90-х роках ХХ ст. на законодавчому рівні було задекларовано потребу відродження селянства як господаря землі і визнано приватну власність на землю. Проте, зробивши ставку на розвиток фермерства та сільськогосподарських підприємств, держава залишила поза увагою підсобні господарства селян.

З'ясовано, що, незважаючи на державну політику та економічні умови, селянські господарства завжди виступали виробником значної частини сільськогосподарської продукції. Проте їхня роль в суспільстві ніколи не обмежувалася виробничою функцією.

Наголошено на необхідності розгляду проблем і перспектив розвитку селянських господарств на державному рівні в контексті аграрної політики.

Ключові слова: селянське господарство, підсобне господарство, присадибна ділянка, фермерське господарство, аграрна політика, добробут селян, приватна власність, колгоспно-радгоспна система.

Постановка проблеми. Провідною тенденцією розвитку аграрної сфери сучасної України стала її агрохолдингізація. Станом на 2019 р. в Україні діяло близько 160 агрохолдингів, які обробляли 3,6 млн га земель [1], що означає фактичну монополізацію ними сфери сільськогосподарського виробництва. У нерівних умовах із великими гравцями аграрного ринку опинилися малі і середні сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства, що, на думку деяких дослідників, свідчить про економічну дискримінацію між суб'єктами господарювання [2, с. 12]. Ще складнішою є ситуація із селянськими господарствами, які не інституціалізовані у механізмі ринку і не мають належного нормативно-правового забезпечення. Де-факто ці господарства відіграють вагомий роль у виробництві сільсько-

господарської продукції і розвитку сільських територій. Де-юре їхнє становище не є чітко визначеним. Більше того, є необхідність у диференціації селянських господарств, оскільки у цю категорію потрапляють і особисті селянські господарства, засади функціонування яких передбачені у Законі України «Про особисте селянське господарство», і сільські домогосподарства, або «домогосподарства у сільській місцевості», які визначає Державна служба статистики України у своїй звітності, і сімейні ферми, в які можуть трансформуватися особисті господарства селян, і присадибні ділянки та підсобні господарства, що існували в часи колгоспно-радгоспної системи. Уточнення потребує і термінологія, і статус цих господарств, що відкриває широке поле для дискурсу вченим-економістам. Водночас для визна-

чення як специфіки, так і перспектив розвитку селянських господарств важливим є врахування минулого досвіду, тих особливостей їх історичного розвитку, в яких можуть корінитися причини сьогоденніших проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток селянських господарств став предметом дослідження таких економістів-аграрників, як П.І. Гайдуцький, М.В. Гладій, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, О.Г. Шпикуляк, В.В. Юрчишин та ін.

М.Й. Малік і О.Г. Шпикуляк, розглядаючи тенденції розвитку особистих селянських господарств, наголошують на їх виробничому і підприємницькому потенціалі та можливості трансформації у суб'єкти малого підприємництва [8; 19]. Перспективам трансформації селянських господарств у сімейні фермерські присвячено наукові дослідження таких учених, як І.Ф. Баланюк, Д.В. Неміш, Д.І. Шеленко, М.Г. Шульський [11; 20]. Перспективність кооперування селянських господарств обґрунтовує В.С. Дієсперов [3].

М.В. Гладій та Ю.Я. Лузан зауважують на важливості селянських господарств для системи продовольчої безпеки держави та трудової зайнятості населення [2].

Перебуваючи у постійному полі зору економістів-аграрників, селянські господарства не постали як окремий предмет історичних досліджень. Проте основні тенденції функціонування селянського господарства були викладені крізь призму історії українського села та українського селянства у фундаментальній праці «Історія українського селянства» [6]. Учені-історики С.М. Живора, Н.М. Жулканич, С.С. Падалка та ін. досліджували розвиток селянських господарств у контексті реалізації аграрної реформи в Україні у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. та утвердження ринкових форм господарювання на селі [4; 5; 12; 13].

Цікавим із ретроспективного погляду є економіко-історичний аналіз земельних відносин і вирішення селянського питання в Україні впродовж останніх півтора століття, зроблений фахівцями Інституту аграрної економіки О.В. Ходаківською та О.М. Могильним у монографії «Селянське питання – від общинного землеволодіння до експансії агрохолдингів» [18], проте доля селянських господарств не стала окремим предметом цього дослідження.

Таким чином, більшість сучасних досліджень зосереджено на економічних засадах функціонування селянських господарств без урахування історичного аспекту розвитку цього типу госпо-

дарства. Або ж вони дають історико-економічний аналіз розвитку українського села чи сільського господарства в Україні, не виокремлюючи розвиток індивідуального селянського господарства.

Постановка завдання. Метою дослідження є ретроспективний аналіз становища селянських господарств в Україні від часів Столипінської реформи до аграрної реформи кінця ХХ ст., з'ясування проблем розвитку цих господарств для об'єктивної оцінки їхнього сучасного стану та визначення подальших перспектив.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія ХХ ст. фіксує численні зміни аграрної політики, які позначалися на становищі селянських господарств. Так, Столипінська аграрна реформа посилила роль і значення селянського господарства у сільськогосподарському виробництві й створила передумови для розвитку сімейних фермерських господарств. Саме надання пріоритету одноосібним економічно життєздатним селянським господарствам, на думку О.В. Ходаківської та О.М. Могильного, сприяло приведенню у відповідність аграрних відносин до рівня і характеру розвитку продуктивних сил, а також забезпечило підвищення продуктивності сільського господарства [18, с. 170]. Проте вбивство Столипіна, а згодом і Перша світова війна не дали можливості повною мірою відчути ефективність аграрної реформи. Війна справила руйнівний вплив на сільське господарство, а найбільш уразливими до наслідків війни виявилися малі селянські господарства. Вони гостро відчули нестачу робочих рук через масові мобілізації до армії, робочої худоби через її реквізиції та знярядь праці через переорієнтацію промисловості на потреби війни.

Революційні події 1917–1921 рр. зумовили часту зміну влади, а отже, й аграрної політики в Україні – від скасування великої приватної власності на землю і формування Українського земельного фонду Українською Центральною Радою до відновлення поміщицького землеволодіння гетьманом П. Скоропадським із компенсацією за рахунок селян заподіяної поміщикам шкоди. Розбіжності у поглядах на земельне питання між різними політичними силами та відсутність чітких критеріїв визначення трудових і нетрудових господарств гальмували впровадження аграрного законодавства Центральної Ради. Проект земельної реформи гетьманського уряду передбачав формування міцного прошарку селян-середняків, які разом із великими землевласниками мали стати опорою гетьманської влади. Проте з поваленням Гетьманату аграрна політика змінилася: Директо-

рія скасувала право приватної власності на землю. Це зумовило невизначеність долі селянського господарства в революційну добу.

Справжні експерименти над селянськими господарствами принесло утвердження радянської влади в українських землях. Популістське гасло більшовиків «Земля – селянам!» відразу нівелювалося націоналізацією усіх земель, яка абсолютно не сприяла розвитку селянських господарств. Перегини в економічній політиці («політика воєнного комунізму») змусили радянську владу шукати компроміс із ринковими відносинами в межах непу, що сприяло тимчасовому відновленню селянського господарства і зростанню обсягів сільськогосподарського виробництва у середині 20-х років ХХ ст. Проте економічна ефективність не стала вагомим аргументом для більшовицької влади, яка перервала ренесанс селянського господарства поверненням до комуністичної доктрини. Суцільна колективізація та розкуркулення, здійснені у СРСР, зумовили знищення господаря на селі, викорінення самої традиції одноосібного господарювання. Селянина-одноосібника загнали до колгоспу. За висловом О.В. Ходаківської та О.М. Могильного, «більшовицький колгосп – це прообраз російської феодальної общини»; це знаряддя «російського економічного імперіалізму» [18, с. 171]. Колгосп не відповідав традиційним для українського села формам господарювання, ігнорував дух українського підприємництва, що утвердився в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., підтримував опору національної державності на селі в особі заможного селянина-господаря.

Знищивши індивідуальне селянське господарство, влада не особливо піклувалася про свій новий витвір – колективне господарство. Основним завданням колгоспів було не забезпечення добробуту колгоспників, а виконання планів хлібозаготівель, оскільки продаж хліба за валюту забезпечував коштами потреби індустріалізації. Вживали селяни завдяки присадибній ділянці, розміри якої обмежувалися примірними статутами, та невеликому підсобному господарству, яке не повинно було відволікати селянина від роботи у колгоспі.

Упродовж усієї радянської доби української історії селянські господарства розвивалися «всупереч», а не «завдяки» аграрній політиці радянських та партійних органів. Незначні позитивні зміни в радянській аграрній політиці в період хрущовської «відлиги» (зменшення сільськогосподарського податку, збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, підвищення

заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію), безумовно, полегшили умови існування підсобних господарств селян, проте навряд чи це дає підстави характеризувати їх як аграрну реформу, адже система господарювання не змінювалася. Зменшення податкового тиску не було спробою підтримати селянське господарство, це була нагальна необхідність рятувати галузь, яка перебувала в катастрофічному становищі через неефективність колгоспно-радгоспної системи та заідеологізовану політику партійного керівництва щодо села. Подальші хрущовські експерименти на селі та директивні методи їх упровадження дали зворотний результат і викликали продовольчу кризу.

Не виправдали сподівань на поліпшення ситуації у сільському господарстві й косигінські реформи. Об'єктом удосконалення для них стали колгоспи і радгоспи, а не індивідуальні селянські господарства. Реформи не передбачали системних змін, а тому не могли бути результативними. Сільське господарство перетворювалося на дотаційний складник народногосподарського комплексу.

Позитивні зміни у соціальній сфері села у 60–70-х роках ХХ ст. лише опосередковано вплинули на становище підсобних господарств колгоспників, але не врятували село від кризових демографічних наслідків.

Таким чином, із часів суцільної колективізації й упродовж десятиліть існування радянської влади особисті селянські господарства не були об'єктом реформування. Вони залишалися в тіні реформ і аграрної політики партійного та державного керівництва.

Особисті селянські господарства як окрема економічна структура не вписувалися в панівну колгоспно-радгоспну систему, тому ніяких умов для їх розвитку держава не створювала. Йдеться як про правові умови, так і про технічне забезпечення. У СРСР не випускали малогабаритну, розраховану на невелике селянське господарство техніку, яка могла б механізувати і полегшити селянську працю у присадибному господарстві. Держава дбала лише про колгоспно-радгоспне виробництво, тому і налагоджувала випуск могутніх тракторів та комбайнів [9, с. 116].

Водночас держава активно використовувала особисті селянські господарства як додаткове джерело постачання сільськогосподарської продукції, передусім овочевої та молочної.

Саме на цих господарствах тримався добробут селян, оскільки колгоспи виявили свої неефективність, нерентабельність і неспроможність забез-

печити належний рівень життя своїм членам. Не прагнення до прибутку, а передусім необхідність забезпечення власних потреб у продуктах харчування спонукала селянську сім'ю до постійного обробітку присадибних ділянок і ведення підсобного господарства. А неспроможність колгоспів забезпечити продовольством населення країни підштовхувала селян до продажу надлишків сільськогосподарської продукції і порятунку держави від продовольчої кризи.

Така сама тенденція збереглася й у період реалізації «Продовольчої програми» та спроб модернізації сільського господарства у 80-х роках ХХ ст., оскільки статистичне досягнення високих показників з упровадження орендного підряду та інших «прогресивних» нововведень без належного матеріального та законодавчого підґрунтя не сприяло зміцненню позицій як колгоспів, так і присадибних господарств селян.

Серед нововведень років горбачовської перебудови було застосування такої форми організації праці, як підряд на особистому підвір'ї. Найбільшого поширення він набув у тваринницькій галузі. Згідно з тисячами укладених угод, на особистому підвір'ї утримувалися велика рогата худоба та свині. Справа в тому, що колгоспам було дозволено закуповувати у населення худобу і птицю в рахунок плану поставок, тому такі тенденції свідчили передусім про нестачу кормів у колективних господарствах, а не про намір радянського керівництва офіційно залучити підсобні господарства колгоспників до виробництва сільськогосподарської продукції. Слід зауважити, що присадибні господарства, в які змістилося виробництво молока і м'яса, не зазнали жодних технічних модернізацій і, як і раніше, базувалися на ручній праці та примітивних технологіях.

Таким чином, незважаючи на відсутність будь-яких зусиль держави в напрямі створення умов для розвитку селянського господарства, воно спромоглося функціонувати в умовах панування колгоспно-радгоспної системи і навіть підтримувати продовольчу безпеку.

Спроби впровадження елементів ринку у формі оренди, кооперації, госпрозрахунку та деяких інших новацій, зроблені радянським керівництвом у 80-ті роки ХХ ст., зазнали невдачі, оскільки не зачіпали суті виробничих відносин, не порушували основи соціалістичної власності, вони консервували існуючу систему з її планово-розподільчою економікою та державною монополією на засоби виробництва. Як і раніше, у сільському господарстві України функціонував

так званий «державно-одержавлений уклад», оскільки колгоспний і присадибний підуклади розвивалися на землі, монопольним власником якої була держава. Тому на кінець 1980-х років гострою стала необхідність зміни панівного укладу, зміни системи господарювання та впровадження ринкових відносин.

Уже в 1990 р. радянським керівництвом було визначено правові засади ринкових трансформацій в Україні. На законодавчому рівні було визнано потребу відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури [14] і покладено початок реформуванню усєї аграрної сфери. Із 1991 р. реформування здійснювалося у новій політичній ситуації.

Безпосередньо долі селянського господарства стосувався Закон «Про селянське (фермерське) господарство», який визначав економічні, соціальні і правові основи створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні [15]. Його було схвально прийнято активною частиною селянства, яке вбачало можливість реалізації своїх здібностей щодо ведення самостійного агробізнесу. На кінець 1991 р. в Україні було створено 2 098 селянських (фермерських) господарств [17, с. 112] а на 1996 р. їх кількість збільшилася до 34 778 господарств [16, с. 207]. Проте через велику кількість бажаючих розвивати власне господарство частина земельного фонду, призначена для фермерських господарств, була розділена між власниками присадибних ділянок у вигляді невеликих наділів, що посилювало розвиток парцелярного землеробства [7, с. 40–42].

Із 1993 р. почався процес приватизації громадянами України земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва й обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного та гаражного будівництва. Тобто на початковому етапі реформування домінували заходи, спрямовані на зміну форм власності.

Однозначно прогресивними були положення аграрного законодавства про відмову держави від монопольного володіння і розпорядження землею, визнання приватної власності на землю та надання їй рівноправності з іншими формами власності, оскільки вони відкривали простір для становлення індивідуально-селянського (фермерського) укладу. Це створювало можливість господарювати на власній землі. Проте, зробивши ставку на розвиток фермерства та сільськогосподарських підприємств, держава залишила поза увагою підсобні господарства селян.

На думку О.О. Мороз, аграрною політикою 90-х років було практично проігноровано розвиток присадибного господарства селян, хоча воно демонструвало свою ефективність навіть за несприятливих економічних умов і, по суті, було «вітчизняною формою фермерського ведення сільськогосподарського виробництва» [10, с. 14].

Якщо по відношенню до колективних господарств у 1990-ті роки держава вдавалася до різних протекціоністських заходів: щороку підтримувала під час весняно-польових робіт та в період збору врожаю, списувала борги, надавала податкові пільги тощо, то особисті селянські господарства подібної підтримки не мали, проте виробляли значну, а іноді й більшу частину валової сільськогосподарської продукції. Згідно з даними Держкомстату України, особисті підприємства населення у 1990 р. виробляли 29,4% валової продукції сільськогосподарства, у 1995 р. – 47,4%, а в 2000 р. – 64,7% [17, с. 96].

Звичайно, потрібно враховувати й ту обставину, що така статистика виробництва валової сільськогосподарської продукції у 1990-х роках свідчить не тільки і не стільки про ефективність особистих селянських господарств, скільки про катастрофічний стан колективних сільськогосподарських підприємств. Але і недооцінювати роль селянських господарств не варто.

Характерно, що й упродовж першого десятиліття XXI ст. частка господарств населення у виробництві продукції сільськогосподарства становила від 55% до майже 70% у різні роки. Тобто обробляючи порівняно з підприємствами менше сільгоспугідь, ці господарства без державної фінансової, правової й інших форм підтримки виробляли більшу частину валової продукції сільськогосподарства. Звичайно, селяни почали впроваджувати на своїх ділянках новітні технології вирощування сільськогосподарських культур, покращилося технічне забезпечення селянського господарства, але не завдяки державній підтримці, а завдяки власній господарській ініціативі.

Висновки. Таким чином, столітня історія особистого селянського господарства в Україні свідчить про його розвиток не завдяки, а всупереч тим чи іншим обставинам, і передусім державній політиці. Незважаючи на зміни цієї політики, зміни правових та економічних умов, селянські господарства завжди виступали виробником значної частини сільськогосподарської продукції. У різні історичні періоди ця продукція або забезпечувала потреби селянської сім'ї, або перекривала недовиробництво колгоспів, або сприяла стабілізації продовольчої безпеки держави.

Проте роль особистого селянського господарства в суспільстві ніколи не обмежувалася виробничою функцією. За задумом П. Століпіна, селянське господарство, що приходило на зміну общинному, мало стати не лише основою розвитку фермерства і сільського підприємництва, а й опорою монархічного режиму на селі. У революційні роки аграрне питання, у тому числі питання про умови розвитку селянського господарства, стало засобом політичної боротьби і формування соціальної бази тією чи іншою владою. У період утвердження радянської влади ліквідація одноосібних селянських господарств стала засобом реалізації комуністичної доктрини на селі. У кінці XX – на початку XXI ст. селянське господарство постало як важлива сфера зайнятості сільського населення. Розширення функцій і зростання ролі селянських господарств у суспільному розвитку може стати предметом окремого дослідження.

Зважаючи на багатофункціональність селянських господарств, держава повинна орієнтуватися у своїй аграрній політиці не тільки на аграрний розвиток, а й на розвиток сільських територій. Навіть ті селянські господарства, які не мають товарного характеру, не ведуть підприємницьку діяльність, своїм функціонуванням виконують низку важливих соціальних ролей, а тому заслуговують на увагу і підтримку держави.

Список літератури:

1. Визначено, скільки землі обробляють агрохолдинги. Новини 23 жовтня 2019. URL: <https://superagronom.com/news/8635-viznachenno-skilki-zemli-v-ukrayini-obroblyayut-agroholdingi>.
2. Гладій М.В., Лузан Ю.Я. Аграрні трансформації та селянські господарства в системі продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 6–21.
3. Дієсперов В.С. Тенденції розвитку сільських домогосподарств. *Економіка АПК*. 2015. № 5. С. 70–78.
4. Живора С.М. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01.; Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 16 с.
5. Жулканич Н.М. Еволюція аграрних відносин в період становлення ринкових умов господарювання. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 287–292.
6. Історія українського селянства: нариси: у 2-х т. / відп. ред. В.А. Смолій; Нац. акад. наук України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. 631 с.; Т. 2. 654 с.

7. Малиєнко А.М., Ярмоленко В.П., Мазуренко А.В. Альтернативний взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / под. ред. А.М. Малиєнко. Київ : Інститут аграрної економіки, 2009. 268 с.
8. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 11–19.
9. Михайлюк В.П., Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в аграрному секторі України (50–80-ті роки ХХ ст.). *Історичні записки*. 2006. Вип. 10 (спеціальний). С. 111–122.
10. Мороз О.О. Історія аграрних реформ в Україні *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2004. № 4. С. 9–17.
11. Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські / Д.В. Неміш та ін. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 54–67.
12. Падалка С.С. Українське село 1990–2000-х років: тенденції соціально-економічних змін. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 169–184.
13. Падалка С.С. Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання? *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 108–122.
14. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України : Закон Української РСР від 17.10.1990 № 400-ХІІ. *Відомості Верховної Ради*. 1990. № 45 (6 листопада). Ст. 602. С. 828–829.
15. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20.12.1991 № 2009-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 14 (7 квітня). Ст. 186. С. 387–400.
16. Статистичний щорічник України за 1998 рік / за ред. О.Г. Осауленка ; відп. за вип. В.А. Головка. Київ : Техніка, 1999. 576 с.
17. Україна у цифрах у 2000 році : короткий статистичний довідник / за ред. О.Г. Осауленка ; відп. за вип. В.А. Головка. Київ : Техніка, 2001. 256 с.
18. Ходаківська О.В., Могильний О.М. Селянське питання – від общинного землеволодіння до експансії агрохолдингів : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 184 с.
19. Шпикуляк О.Г., Малік М.Й., Мамчур В.А. Перспективи і тенденції інституціоналізації сімейних фермерських господарств у механізмі ринку. *Економіка АПК*. 2018. № 12. С. 58–68.
20. Шулський М.Г. Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи : монографія. Львів : Край, 2003. 280 с.

Marchenko S.D. PEASANT FARMS: PROBLEMS OF DEVELOPMENT IN HISTORICAL RETROSPECTIVE

The article analyzes the peculiarities of the development of peasant farms in Ukraine during the twentieth century. It has been determined that numerous repetitive alternations in agricultural policy during this period affected the peasant farm to a large extent.

Stolypin's agricultural reform strengthened the role and importance of the peasant economy in agricultural production and created the preconditions for the formation of a strong stratum of private landowners. However, the First World War interrupted the process of Stolypin's landmanagement and had a devastating effect on the peasant economy.

Frequent change of power in the revolutionary years of 1917-1921 led to a change in agricultural policy, especially concerning land ownership: from the abolition of large private land ownership by the Ukrainian Central Rada to the restoration of landlordism by Hetman P. Skoropadsky, and later led to transfer land to the working people. The fate of the peasant economy became a means of political struggle and the formation of a social base for various political forces.

The nationalization of land and the collectivization of agriculture by the Bolshevik government led to the liquidation of individual peasant farms. During the decades of domination of the collective and state farm system, subsidiary farms of collective farmers remained without any state support.

In the 90s of the twentieth century at the legislative level, the need for the revival of the peasantry as the owner of the land was declared and private ownership of land was recognized. However, relying on the development of farming and agricultural enterprises, the state ignored the subsidiary farms of the peasants.

It was established that despite the state policy and economic conditions, peasant farms have always been the producers of a significant part of agricultural products. However, their role in society was never limited to the productive function.

The need to consider the problems and prospects of development of peasant farms at the state level in the context of agricultural policy is highly emphasized.

Key words: *peasant farm, subsidiary economy, homestead, farm, agrarian policy, welfare of peasant, private property, collective and state farm system.*

Миронюк О.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В ЛАТВІЇ

Дослідження присвячено всебічному аналізу життя української діаспори в Латвії. У цій країні українська громада, як і в інших країнах колишнього Радянського Союзу, почала активну діяльність у кінці 1980-х років. Саме з того часу почали утворюватися громадські організації, які й дотепер є важливими осередками нашої діаспори. Вони ведуть потужну громадську та культурно-просвітницьку роботу. Уже досить довгий час громади поширюють та популяризують наші культурні традиції. Етнічні українці на постійній основі допомагають своїй Батьківщині та підтримують позитивний імідж України в Європі та світі. Також необхідно зауважити, що українські громади у Латвії активно впливають на прозоре висвітлення подій, що відбуваються в Україні. Українська громада в Латвії збільшується з кожним днем, про це говорить і статистика, вказуючи на те, що зараз українці більш чисельні у країні, ніж навіть росіяни. Але попри те, що діяльність українців у Латвії досить помітна, наші земляки у цій країні швидко асимілюються та втрачають свою українську самосвідомість. Зокрема, однією з причин цього є те, що у Латвійській Республіці дуже активною є російська діаспора, яка довгий час була чисельнішою, що призводило до того, що українці активно до неї приєднувалися. Також варто додати, що українська громада в Латвії надзвичайно розрізнена. Про це навіть йдеться на рівні країни, оскільки неодноразово цей факт зауважував навіть президент держави у своїх інтерв'ю. Нині немає жодної ґрунтовної праці, яка б досліджувала та порівнювала життя української громади в Латвії у сучасний період. Отже, саме систематизування та аналіз інформації з приводу діяльності української громади в Латвії є надзвичайно актуальними, адже українська громада за кордоном є важливим рушієм української культури та популяризації наших традицій.

Ключові слова: громадська організація, діаспора, українці, українська громада, культура.

Постановка проблеми. У зв'язку з подіями, які відбуваються на Сході України, велика кількість нашого населення приймає рішення змінити країну свого проживання. Зокрема, досить популярним напрямком еміграції для українців є країни Балтії. Із кожним роком українська громада в Латвійській Республіці збільшується. Але, прибуваючі у нову країну, деякі українці намагаються зберігати та популяризувати свою культуру, інші ж асимілюються з місцевим етносом чи російським, приєднуючись до більш активних громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема діяльності закордонних українців, зокрема в країнах Балтії, найкраще висвітлена у вітчизняній літературі. Дослідження громадсько-політичної діяльності українців почалося ще з початку утворення організацій у цих країнах, тобто з кінця 1980-х років. Але переважно вони є складовою частиною праць про українців у світі, як, наприклад, у роботі В.П. Трощинського та А.А. Шевченко, де українцям Латвії виокремлено свій розділ. Важливим є також розуміння статистичних даних, розроблених нашими науковцями, гарним сучасним дослідженням на цю тему є

робота А.І. Зубик на здобуття ступеня кандидата географічних наук та багато інших. Цікавою для аналізу є монографія А.В. Зав'ялова, яка присвячена соціальній адаптації українців за кордоном, зокрема й у Латвійській Республіці. Важливим джерелом для дослідження закордонних українців є огляд офіційних сайтів громадських організацій, які діють у Латвії, та Інтернет-ресурсів, які висвітлюють новини нашої діаспори. На даному етапі вони найбільш активні у соціальних мережах. Джерельна база подальшого дослідження складається зі свідчень учасників громадських і культурних об'єднань Латвії, звітної роботи громадських організацій цих країн і Світового конгресу українців.

Постановка завдання. Мета статті полягає у тому, щоб охарактеризувати громадську та культуротворчу діяльність української діаспори в Латвії шляхом проведення системного аналізу всіх доступних шарів матеріалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Латвійській Республіці українська діаспора з'явилася лише на початку ХХ ст. До цього часу українців тут мешкало небагато та організованої

спільноти вони не утворювали. Наприклад, у Ризі наприкінці XIX ст. існувала невелика колонія, яка складалася зі службовців, робітників і студентів політехнічного інституту. Перші спроби об'єднати українську спільноту робилися ще з початку 1900-х років. І лише в 1911 р. було створено перше українське земляцьке об'єднання – «Громада», що будувало свою діяльність на принципах взаємодопомоги та збереження українцями своєї національної ідентичності. За мету об'єднання мало згуртувати навколо себе українські сили Латвії, привернути увагу місцевої латиської та російської інтелігенції до українських проблем. Його діяльність висвітлювалася газетою *Dzimtenes Vestnesis* на постійній основі [2, с. 60].

Необхідно зазначити, що про заснування першого товариства українців дізналися не так давно. Інформацію було знайдено в архівних документах Українського інформаційного центру при Латвійській академічній бібліотеці. Про це зазначив тогочасний керівник Об'єднання українців Латвії Володимир Луговський в інтерв'ю «Радіо Свобода» у 2006 р.: «Українці живуть понад 160 років на латвійській землі. Чому ж святкуємо 95-річчя? Ми замовили в архів і запит про те, коли ж офіційно була заснована перша українська громада в Латвії. Нам знайшли, що в 1911 році вперше в Латвії була заснована українська громада, вона так і називалася «Громада», в якій був і театр, і каса взаємодопомоги. Їх тоді було 1 844 українці» [7].

Уже під час Першої світової війни діяльність української громадськості в країні припинилася. Деякі українці приєдналися до Латиських стрільців (латис. *Latviešu strēlnieki*), а деякі – до 12-ї армії Російської імперії, штаб якої містився в Ризі і де були створені українські організації, український клуб, обрано виконавчу раду армії. А в період з 1917 по 1918 р. у Ризі видавалася газета «Український голос» – орган Української військової виконавчої ради Північно-Західного фронту. У 1918 р., коли Латвією була проголошена незалежність, були встановлені дипломатичні відносини з Українською Народною Республікою, що підтримувалися до 1921 р. Згодом Латвія визнала Українську Радянську Соціалістичну Республіку, що допомогло розв'язувати питання з біженцями та опантантами. Саме у міжвоєнний період почала зростати кількість українців у Латвії. Українці проживали переважно в містах. Більшість із них переїхала в Латвію саме через Першу світову війну та отримувала місцеве громадянство через одруження. Загалом такі громадяни швидко інте-

грувалися у латвійське суспільство і не зазнавали труднощів із латиською мовою [2, с. 60].

Відродження української громадськості було відчутно у 1930-ті роки. Зокрема, у 1932 р. було створено Латвійсько-українське товариство. Воно мало тісні контакти з організаціями Львова, Литовським українським товариством, організували численні культурні заходи: літературно-музичні вечори, лекції, концерти, театральні вистави. Станом на 1936 р. Товариство нараховувало понад 70 членів. А в 1934 р. було відкрито українську бібліотеку, у 1935 р. – український хор [11, с. 289]. Але вже у 1940 р., з приходом радянської влади, усі громадські організації були ліквідовані. Багато активістів були арештовані та депортовані в радянські трудові табори. У 1943 р., коли нацистська Німеччина окупувала Латвію, спостерігалось збільшення чисельності українців. За даними перепису населення 1943 р., проведеного нацистською Німеччиною, у Латвії проживало 11,5 тис українців. Були враховані трудові в'язні з України й військовополонені Червоної Армії. Частина українців під час війни приєдналася до Латиського легіону, частина – до армії нацистської Німеччини, але також велика частина перебувала в партизанських загонах та у Червоній Армії. Більшість місцевих українців після закінчення Другої світової війни емігрувала в західні країни [2, с. 61]. Загалом після закінчення Другої світової війни почався основний потік міграції етнічних українців до Латвії. Українців сюди направляли як молодих фахівців для розвитку виробництва, на будівництво промислових об'єктів, деякі прибули до Латвії на сезонні роботи та вирішили залишитися. Також велику частину становили військові пенсіонери колишньої Радянської Армії.

У Латвійській РСР, як і в інших радянських республіках, громадських українських організацій не існувало довгий час [2, с. 61]. Це негативно позначилося на національно-культурному розвитку українців, що зумовлювало швидку втрату ними своєї етнічності, зокрема мови.

Але ситуація почала змінюватися у кінці 1980-х років. У даний період для більшості країн пострадянського простору була досить характерною тенденція зростання активності націоналістичних рухів, оскільки на часі були питання перебудови тогочасного ладу та відновлення незалежності. Ці питання були актуальні й для Латвії. Отже, у країні почала створюватися ціла низка товариств національних меншин. Одними з перших свою етнічну організацію створили саме українці. Таким чином, 1988 р. почалась історія

сучасної української громади зі створення культурно-просвітнього товариства «Дніпро». За свою мету вони поставили збереження української мови, традицій та культури нашого народу, задоволення культурно-освітніх потреб українців у Латвійській Республіці. Із 1989 р. в «Дніпрі» активно діє ансамбль української народної пісні з однойменною назвою. Також при товаристві відкрили літературний клуб української поезії й прози та клуб пенсіонерів «Берегиня». Але офіційно зареєстровано культурно-просвітнє товариство «Дніпро» було лише у 1991 р.

Певно, найважливішим моментом в історії української громади у Латвії став розпад Радянського Союзу та відновлення Латвією своєї незалежності, тоді становище української спільноти у цій республіці зазнало суттєвих змін. Уперше за багато десятиліть з'явилися умови для поступового налагодження організованого національно-культурного життя – створення українських освітніх закладів, центрів культури та преси. Водночас українці постали перед низкою складних і нових для них проблем. Однією з найгостріших була проблема набуття латвійського громадянства, оскільки в липні 1990 р. Сеймом було прийнято «Закон про громадянство Латвійської Республіки», який передбачав, що громадянство можуть набути лише ті особи, які мають статус постійних мешканців і які після 4 травня 1990 р. не менше п'яти років постійно проживали на території Латвії та склали досить жорсткі іспити зі знання латиської мови, основних положень Конституції, конституційного Закону «Права та обов'язки людини та громадянина», державного гімну та історії цієї країни. Саме через це українська спільнота опинилася у надзвичайно скрутному становищі [11, с. 290], оскільки це було під силу не всім. Загалом треба зазначити, що українські громадські об'єднання Латвії діють на основі Закону Латвійської Республіки «Про вільний розвиток національних та етнічних груп Латвії та їх права на культурну автономію» (ухвалений 19 березня 1991 р.). Він гарантує всім національним та етнічним групам рівні права, що відповідають міжнародним нормам прав людини. У цій країні особи, які належать до національних меншин, мають право зберігати та розвивати свою мову та етнічно-культурну ідентичність, а держава їм у цьому допомагає, а також Закону «Права та обов'язки людини і громадянина (ухвалений 10 грудня 1991 р.). Національно-культурні аспекти життєдіяльності української громади тісно пов'язані також із законодавчими актами

про функціонування державної мови та освіти. Хоча, згідно з чинним законодавством, до національних меншин належать усі постійні жителі Латвії нелатиської національності, але ухвалені впродовж 1992–1994 рр. інші законодавчі акти значною мірою обмежують права негромадян Латвії. Це суттєво впливає на розв'язання проблем етнічних меншин цієї країни, зокрема й української. За інформацією Департаменту громадянства та імміграції Латвії, станом на 10 грудня 1996 р. лише 6% українців, що проживають тут, набули громадянства цієї країни [11, с. 292]. Ще одна проблема стояла перед частиною українців-військовиків, звільнених на пенсію з Радянської Армії, та членів їхніх родин – вимога залишити, згідно з угодами між Росією і Латвійською Республікою, територію цієї країни. Деякі із цієї категорії осіб уже повернулися до України, інші виїхали в Росію, де їм зобов'язалися надати житло. Очевидно, що саме ці чинники зумовили процес рееміграції. Таким чином, до 1995 р. чисельність українців Латвії зменшилася більше ніж на 25 тис осіб. Отже, для українців Латвії сальдо міграції було негативним, але водночас для України сальдо міграції було позитивним [11, с. 290].

Більшість дослідників вважає, що українці Латвії слабо інтегровані у середовище титульного етносу країни. Однією з причин цього є слабке володіння латиською мовою. Також варто зазначити, що більшість українських дітей нині навчається в російськомовних школах або латиських і російських школах із двома потоками, незважаючи на те що у Ризі з 1990 р. діє українська середня школа. І хоча уряд України надав Ризькій державній українській школі відчутну фінансову допомогу, це все ще недостатньо для її активного розвитку [11, с. 291].

Але необхідно зазначити, що деякі дослідники вбачають у національній політиці Латвії певні обмеження в праві на отримання освіти рідною мовою. Наприклад, прийнятими в Латвії 22 січня 2004 р. поправками до Закону «Про освіту» 1998 р., що з вересня 2004 р. в старших класах середніх шкіл Латвії, в яких реалізуються програми освіти національних меншин, навчання має здійснюватися державною (латиською) мовою. У Латвії на парламентських виборах 1992 р. виборче право мали лише громадяни, які отримали громадянство Латвії до 14 червня 1940 р., а також їхні нащадки. Тобто майже 30% населення країни (російськомовна частина) не в змозі були проголосувати [8, с. 100]. На думку Євгена Ткаченка, мовна політика країни має дискриміна-

ційний характер. Дослідник зазначає, що мовне законодавство продемонструвало тенденцію до встановлення обмежень щодо використання мов меншин та високі вимоги обов'язкового оволодіння державною мовою [10, с. 189]. Отже, навіть існуюча українська школа у Ризі не працює у повну силу. У ній навчання ведеться латиською мовою і лише факультативно – українською. За законом у нелатиських навчальних закладах навчання ведеться на 60% латиською мовою, а на 40% – мовою нацменшини [12]. Але більшість дітей представників української діаспори вчилася переважно в російськомовних школах, а вдома українську мову підтримували не всі [5].

Згідно з результатами перепису населення 2000 р., у країні проживали 63 644 українця, з яких 31 798 – чоловіки та 31 846 – жінки, що становить 49,96% та 50,04% відповідно, за чисельністю це четверта етнічна група після латишів, росіян та білорусів. За 1989–2000 рр. чисельність українців зменшилася на 30,9%. Близько половини українців проживає у Ризі – 49,7%, менше – у містах Лієпая (7,9%), Даугавпілс (3,9%), Вентспілс (3,7%), Єлгава (3,11%) та Юрмала (2,6%). Незважаючи на збільшення чисельності українців через прибуття трудових мігрантів та тих, хто переїхав до Латвії на постійне місце проживання, чисельність українців зменшується. Причинами цих процесів є русифікація українців, слабка інтеграція в латвійське суспільство, проблема набуття латвійського громадянства, зміна етнічної приналежності [4, с. 81].

Довгий час не вдавалося об'єднати, скоординувати та налагодити роботу товариств Латвії, які залишалися роз'єднаними. Навіть незважаючи на спроби об'єднати їх в одну організацію зі спільним вектором розвитку. Але в 2005 р. після створення «Об'єднання українських товариств Латвії» під керівництвом Володимира Луговського ситуація змінилася на краще. Тоді в одну спільну громадську організацію об'єдналися п'ятнадцять товариств, а також юридичні одиниці. Уже наступного року «Об'єднання українських товариств Латвії» вперше завітало до Львівської політехніки з великою делегацією. А вже в 2011 р. на офіційне сторіччя діаспори «Об'єднання українських товариств Латвії» вдруге завітало до МІОКу. Саме тоді діяльність української громади Латвії стала помітнішою на міжнародному рівні. 26 березня 2011 р. в Ризі відбулася міжнародна науково-практична конференція, присвячена сторіччю діаспори, яка підвела підсумки діяльності української громади Латвії й намітила завдання, спрямовані на її роз-

виток на майбутнє. Одним із важливих завдань Об'єднання є залучення молоді до участі в громадському житті Латвії. У травні 2012 р. відбулася презентація нового українського молодіжного ансамблю «Веснянка». Громада активно влаштовує різні святкування, на яких часто присутні не лише етнічні українці, оскільки робота діаспори викликає зацікавленість і в представників інших національностей. Сьогодні ще є актуальною проблема громадянства серед української громади через погане володіння латиською мовою старшим поколінням та неактивну громадянську позицію у цілому [1].

У серпні 2012 р. була створена громадська організація «Конгрес українців Латвії», яка, згідно зі своїм статутом, здійснює діяльність на основі християнських традицій, організує та підтримує ініціативи українських громад із проведення культурних заходів. Останні спрямовані на виховання почуття національної самосвідомості та патріотизму, гордості за Україну та Латвію, на формування злагоди та єдності між народами, на сприяння вивченню та збереженню народних традицій. Із 7 вересня 2013 р. «Конгрес українців Латвії» став крайовою організацією «Світового конгресу українців». Завдяки підтримці «Конгресу українців Латвії» місцеві українці мають можливість слухати проповіді та молитися рідною мовою. У Ризі, у каплиці церкви Скорботної Божої Матері, є парафія Української греко-католицької церкви, а в грудні 2012 р. до Латвії з України прибув новий ієрей о. Роман Сапужак, щоб надалі постійно бути разом із місцевими українськими греко-католиками [1, с. 309]. Але не всі мають змогу відвідувати цю церкву, особливо жителі інших міст Латвії, тому великий відсоток українців відвідує церкви Московського патріархату, які є чисельнішими у країні. Ці аспекти призводять до того, що досить велика частина українців, що проживає у Латвії, перебуває під впливом проросійського світосприйняття.

Необхідно зауважити, що цього питання торкався й президент Латвії Егілс Левітс у своєму інтерв'ю. Він зазначив: «Що стосується діаспори України в Латвії, звісно, я знаю про її існування. Але також знаю про такий аспект... не хочу вживати слово «розрізнена»... Скажімо так – українська діаспора розділена на два крила. Одне – проукраїнське, а інше – більше налаштоване на російське світосприйняття» [6].

У контексті останніх подій необхідно зазначити, що в країнах Балтії етнічне населення та влада відносяться до українців по-різному.

Однією з причин упередженості може слугувати різке зростання мігрантів до цих країн, який став особливо активним після Революції гідності та початку АТО. Говорячи про Латвію, то тут ставлення до українців в попередні роки було досить позитивним. Причиною цього було те, що ще з кінця 1980-х українці були першими з нацменшин, які почали підтримувати рух латишів за повернення незалежності. Як зазначає Віктор Стефанович, голова правління Союзу українців Латвії, «якщо скажеш, що ти українець, відношення змінюється, навіть якщо скажеш це російською» [6].

Також у ще одному своєму інтерв'ю президент країни Левітс Егілс зазначає: «Останніми роками в Латвії присутня значна кількість гостьових українських робітників, що доповнює нашу робочу силу. Це також дуже вагомо, оскільки в нас у цій сфері є свої недоліки. А таким чином вони усуваються, що допомагає нашій економіці» [9]. Звісно, є велика частина кваліфікованих кадрів, які мають

дозволи на роботу за кордоном та працюють офіційно. Але, з іншого боку, є й чисельний прошарок тих, хто працює без необхідних дозволів. Як зазначає латвійське видання Skaties, громадяни України становлять найбільшу частку іноземців на ринку праці – трохи більше половини всіх працівників. Найбільшими групами нелегально зайнятих були громадяни саме України, Молдови та Росії [13].

Висновки. Отже, незважаючи на активну діяльність української діаспори у Латвії, у цій країні є надзвичайно великий російський вплив. Основною причиною цього є відсутність достатнього фінансування та допомоги від України, а також складність організації яскравих та культурних подій. Важливим є той факт, що на відміну від інших балтійських країн українці тут починають уважати себе носіями російської культури, а не української чи навіть латиської. Саме тому дослідження даного питання є нагальним та актуальним.

Список літератури:

1. Белинцева Л. Сила в єдності : збірник матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції. Львів : Львівська політехніка, 2013. 630 с.
2. Завьялов А.В. Социальная адаптация украинских иммигрантов : монография. Иркутск : ИГУ, 2017. 179 с.
3. Звіт Конгресу українців Латвії (серпень 2012 р. – липень 2013 р.). *Річні загальні збори СКУ. Збірник звітів*. Львів. 2013. 352 с.
4. Зубик А.І. Сучасна українська діаспора: розселення, соціодемографічні процеси : дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2016. 340 с.
5. Кабачій Р. Українці у Латвії. Розмова з Віктором Стефановичем. *Наше слово*. 2014. URL: <https://www.nasze-slowo.pl/ukrayintsi-u-latvii/> (дата звернення: 05.03.2021).
6. Кудрін О. Егілс Левітс, президент Латвії. *УКРІНФОРМ – Мультимедійна платформа іномовлення України*. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2796509-egils-levits-prezident-latvii.html> (дата звернення: 23.12.2019).
7. Латвійці відзначили 95-річчя першої української громади в Латвії. *Радіо Свобода*. 2006. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/953699.html>. (дата звернення: 05.03.2021).
8. Обзор конституционных новостей. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 1998. № 3(24). 101 с.
9. Президент Латвії: українські «гостьові робітники» сприяють латвійській економіці. *УКРІНФОРМ – Мультимедійна платформа іномовлення України*. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2796870-prezident-latvii-ukrainski-gostovi-robotniki-spriaut-latvijskij-ekonomici.html> (дата звернення: 05.03.2021).
10. Ткаченко Є.В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 315 с.
11. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці у світі. Київ : Альтернативи, 1999. 352 с.
12. Українці у Латвійській Республіці. Посольство України в Латвійській Республіці. Офіційна сторінка. URL: <https://latvia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-lv/ukrainians-in-lv> (дата звернення: 10.12.2018).
13. Skaties. Pilna spektra ziņu un izklaides portāls. 2019. URL: <https://skaties.lv/zinas/bizness/ekonomika/latvija-pern-vislielako-risku-nelegalas-nodarbinatibas-joma-veidoja-moldovas-un-ukrainas-pilsoni/> (дата звернення: 05.03.2021).

Myroniuk O.Yu. ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN COMMUNITY IN LATVIA

The study is devoted to a comprehensive analysis of the life of the Ukrainian diaspora in Latvia. The Ukrainian community in this country has deep historical roots, but as in other countries of the former Soviet Union, it became more active in the late 1980s. From that time public organizations began to be formed, which

are still important centers of our diaspora. They conduct powerful public and cultural-educational work. They have been spreading and popularizing our cultural traditions. Ethnic Ukrainians constantly help their homeland and maintain a positive image of Ukraine in Europe and in the world. It should also be noted that Ukrainian communities in Latvia actively influence the transparent coverage of events in Ukraine. At the moment, the Ukrainian community in Latvia is growing every day, according to statistics, indicating that Ukrainians are now more numerous in the country than even Russians.

But despite the fact that the work of the Ukrainian community in Latvia is quite noticeable, they quickly assimilate and lose their Ukrainian identity in this country. In particular, one of the reasons the integration of newly arrived Ukrainians into Russian community, that was for the long time larger in this country. It should also be added that the Ukrainian community in Latvia is extremely diverse. This is even discussed at the national level, as even the country's president has repeatedly noted this in his interviews. But part of Ukrainians tries to popularize our culture, so this gives hope that the development of the Ukrainian community will be stronger. Currently, there is no single research that investigates and compares the life of the Ukrainian community in Latvia in the modern period. Thus, the systematization and analysis of information about the activities of the Ukrainian community in Latvia are incredibly relevant. After all, the Ukrainian community abroad is an important mover for Ukrainian culture and the promotion of our traditions in the world.

Key words: *public organization, diaspora, Ukrainians, Ukrainian community, culture.*

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.6>**Підшибякін С.В.**

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Полтавець Ю.С.

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

СТАТУС ОКРЕМИХ РАЙОНІВ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ: ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Відтворено українські оцінки щодо проросійських виступів на Сході України, проголошення т. зв. «ДНР» та «ЛНР», а в цьому контексті показано ставлення громадсько-політичного середовища до статусу окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО). Констатовано, що законодавче врегулювання особливого статусу ОРДЛО починаючи із 2014 р. стало предметом активних та почасти бурхливих внутрішньоукраїнських дискусій як насамперед у політичному секторі під час прийняття відповідних законів та постанов парламенту, так і на рівні ЗМІ та експертного середовища. Якщо у 2014–2015 рр. диспути відбувалися навколо потенційної загрози подальшої руйнації територіальної цілісності України шляхом внесення до Конституції норми особливого статусу частини Донбасу, окупованого РФ, то вже у 2018 р., з одного боку, йшлося про критику влади у зволіканні із визнанням РФ державою-агресором та нерішучості дій на зовнішньополітичній арені, а з іншого – у побоюванні політичних опонентів Президента щодо того, що глава держави, використовуючи чинник Донбасу, значно розширить та посилить власні повноваження напередодні Президентських виборів 2019 р.

Вивчено реакцію громадян України на проєкт «Новоросія». Стверджено, що в Україні середовища, наближені до тодішнього Президента П. Порошенка, сприймали «новоросійський» міф як виключно план, штучно створений російською владою для організації на території України дестабілізаційних центрів з метою подальшого розколу українських теренів та цілковитого знищення Української держави. Зі свого боку, для проросійських середовищ «Новоросія» була своєрідним «антиглобалістським проєктом «русского мира», спрямованим проти Заходу та характерних для нього ліберальних цінностей, які для слов'янського, окремого «русского» світу, були неприродними, якщо не неприйнятними. Однак як прозахідні, так і проросійські осередки були єдині в переконанні, що провал «новоросійської» стратегії був пов'язаний із недостатньою підтримкою його зі сторони російської влади.

Ключові слова: ОРДЛО, Україна, російсько-українська війна, «ДНР», «ЛНР».

Постановка проблеми. Статус ОРДЛО із 2014 року викликає бурхливі суспільні дискусії. Процес законодавчого врегулювання статусу частини окупованих територій Донбасу запущений 16 вересня 2014 р., коли Верховна Рада України на закритому засіданні ухвалила Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», який у ЗМІ одразу охрестили «Законом про особливий статус Донбасу» [1]. Законопроект про особливий статус частини Донбасу підтримали 277 народних депутатів України, за проведення амністії – 287 [2]. В українському політикумі ухвалений закон сприйняли неоднозначно.

Аналіз публікацій. Історіографія досліджуваної теми перебуває лише на стадії становлення, адже досі немає дослідження, в якому комплексно та цілісно розглядали б питання щодо проросійських виступів на Сході України, котрі відбувались навесні 2014 р., проголошення так званих «ДНР» та «ЛНР» та статусу ОРДЛО крізь призму візій українського суспільства, й подана стаття є однією з перших спроб у цьому напрямі.

Цілі статті. Мета статті – показати палітру думок українського експертно-політичного середовища щодо статусу ОРДЛО.

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та

Луганської областей» відзначено, що «цей Закон визначає тимчасовий порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей з метою створення умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для повернення жителів до вимушено залишених місць постійного проживання, їх реінтеграції, а також для відновлення життєдіяльності в населених пунктах у Донецькій та Луганській областях та розвитку територій» [2].

Такий порядок первісно запроваджувався на 3 роки і зокрема передбачав: «недопущення кримінального переслідування, притягнення до кримінальної, адміністративної відповідальності та покарання осіб – учасників подій на території Донецької, Луганської областей»; заборону «дискримінації, переслідування та притягнення до відповідальності осіб з приводу подій, що мали місце у Донецькій, Луганській областях»; «право самовизначення кожного жителя в окремих районах Донецької та Луганської областей щодо мови, яку вважає рідною, вибору мови спілкування, вільного користування російською та будь-якою іншою мовою у суспільному та приватному житті, вивчення і підтримки російської та будь-якої іншої мови, їх вільний розвиток і рівноправність»; призначення на 7 грудня 2014 р. позачергових виборів депутатів районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад, сільських, селищних, міських голів в окремих районах; неможливість дострокового припинення повноважень депутатів місцевих рад і посадових осіб, вибраних на цих позачергових виборах; запровадження особливого порядку призначення керівників органів прокуратури і судів, який передбачає участь органів місцевого самоврядування у вирішенні цих питань; можливість підписання Кабінетом Міністрів України, іншими центральними органами виконавчої влади з відповідними органами місцевого самоврядування угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів; належність ініціативи стосовно укладення угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей відповідним органам місцевого самоврядування; надання державою підтримки соціально-економічного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей; сприяння органами виконавчої влади «розви-

тку в окремих районах Донецької та Луганської областей транскордонного співробітництва, спрямованого на вирішення спільних проблем розвитку, посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами, органами місцевого самоврядування окремих районів з адміністративно-територіальними одиницями Російської Федерації на основі угод про прикордонне співробітництво, що укладаються територіальними громадами, органами місцевого самоврядування, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами у межах компетенції, встановленої законом»; створення в окремих районах Донецької та Луганської областей рішенням міських, селищних, сільських рад загонів народної міліції, на які покладається реалізація завдання з охорони громадського порядку в населених пунктах цих районів, координація їх діяльності здійснюється відповідною сільською, селищною, міською главою, а самі загони утворюються «на добровільних засадах із числа громадян України, які постійно проживають у відповідних населених пунктах окремих районів Донецької та Луганської областей» [1].

На думку тодішнього Президента України Петра Порошенка, ухваленням закону «Україна зробила крок до миру», а сам документ назвав «інструментом, який дозволяє розпочати політичну реалізацію програми з впровадження миру» [3]. Водночас, на думку глави держави, питання особливого статусу окремих районів Донецької та Луганської областей було «де-факто елементом децентралізації з повним і безумовним дотриманням суверенітету, територіальної цілісності і незалежності нашої держави, з гарантованою належністю державі всіх основних атрибутів, включаючи зовнішню, безпекову, правову політику» [4]. Втім парадоксально, що прийняття законопроекту стало можливим завдяки підтримці не лише пропрезидентських сил, але якраз відвертих ідейно політичних опонентів П. Порошенка: за законопроект проголосували депутати фракцій Партії регіонів і УДАРу, групи «Економічний розвиток» та «Суверенна європейська Україна» Ігоря Єремєєва, а також депутати від Комуністичної партії України та позафракційні мажоритарники, які входили до «пулу» Президента [5].

Так, на думку лідера фракції «Удар» Віталія Кличка, прийняття закону про особливий статус частини Донбасу було важливим етапом задля досягнення повноцінного миру на Сході України, однак втілення законодавчих норм у життя повинне бути введене лише тоді, коли на окупованих

територіях був би встановлений мир та українська влада.

Голова парламентського комітету з питань місцевого самоврядування, позафракційний «екс-регіонал» Давид Жванія також вважав прийнятний закон механізмом, який, попри свою неоднозначність, міг би розпочати мирний процес на Донбасі, тим паче, що всі положення, закладені в документі, можна провести лише в разі складення зброї проросійськими бойовиками.

Зрештою, один із лідерів «Партії Регіонів» Борис Колесников зауважив, що також підтримав законопроект як одну із можливостей мирним шляхом врегулювати протистояння на Донбасі, а всіх критиків документів із парламенту закликав скласти мандат та піти на фронт [6].

Між тим, фракція «Батьківщина», ВО «Свобода», «Громадянська позиція» Анатолія Гриценка та очільник «Радикальної партії» Олег Ляшко категорично відмовилися приймати цей законопроект.

Зокрема, лідер «Батьківщини» Юлія Тимошенко 16 вересня 2014 р. під час брифінгу в день голосування за законопроект у ВРУ заявила, що «закони про спеціальний статус Донбасу не принесуть мир, а стануть плацдармом Путіна для подальшого завоювання України». Вона також зауважила, що «їй соромно за те, що парламент після Революції Гідності та трагічної боротьби патріотів на фронтах Донбасу так принизливо та безславно здав Україну. Вона додала, що партія «Батьківщина» не дала жодного голосу для ухвалення цих ганебних законів». Водночас Ю. Тимошенко розкритикувала й закриті голосування за законопроект, запевняючи, що «більшість депутатів Верховної Ради сховалися за таємним голосуванням, коли зраджували і здавали Україну для того, щоб їхні прізвиська були невідомі суспільству. Це ще одне підтвердження того, що робилася для України чорна справа» [7].

Ще один представник «Батьківщини» Андрій Шевченко заявив, що ухвалення законів про, як він висловився, «легалізацію ДНР і ЛНР» було «протягнуто» з порушенням процедури, а тому таємне голосування за них було незаконним [2].

Зрештою, нардепи «Батьківщини» Іван Кириленко, Юрій Одарченко та Роман Ілик зареєстрували у ВРУ постанови про скасування ухвалених 16 вересня 2014 р. на закритому засіданні Верховної Ради «законів про особливий статус Донецької та Луганської областей та про недопущення покарання терористів». У пояснювальних записках до проєктів постанов зазначається, що на

закритій частині пленарного засідання ВР відбулося голосування із грубими порушеннями Конституції України та Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». «Голосування відбулося за допомогою електронної системи для голосування у таємному режимі. Таким чином була прихована інформація щодо персонального голосування кожного депутата, що ставить під сумнів достовірність результатів голосування та порушено принципи відкритості роботи Верховної Ради України», – наголосили автори постанов [8].

У таборі націоналістів із ВО «Свобода» документ назвали «оголошенням Україні капітуляції у війні», а лідер «свободівців» О. Тягнибок запевняв, що його фракція «не дала жодного голосу» за законопроект «про особливий режим» [6].

«Національною ганьбою та капітуляцією перед Путіним» назвав закон про особливий статус Донбасу й лідер «радикалів» О. Ляшко. На думку цього нардепа, прийняті в «таємному режимі рішення Порошенка» щодо Донбасу не лише не «принесуть мир в Україну», а, навпаки, призведуть до «втрати української і війни на українській землі» [9].

Народний депутат України А. Гриценко також виступив із критикою ухвалення законопроекту, стверджуючи, що документ прийняли із грубими порушеннями: «Такого в Раді ще не було. Янукович відпочиває. Табло було мертвим, ніхто з депутатів не міг бачити, хто і як голосує» [10].

Врешті, позафракційна народна депутатка Анжеліка Лабунська прирівняла ухвалення 16 вересня 2014 р. закону про особливий статус частини Донбасу із голосуванням у ВРУ за «диктаторські закони» від 16 січня 2014 р., іронізуючи, що останні були ухвалені навіть більш демократично: «у січні журналісти могли фіксувати «ручне» голосування тодішньої пропрезидентської більшості за суперечливі закони про посилення покарання для учасників вуличних демонстрацій. У вівторок зранку до ложі преси не допустили жодного журналіста, стенограма першої частини засідання не велася, а на парламентському табло не показали детальні результати голосування за президентські законопроекти по фракціях» [6].

Лунала критика на адресу прийнятого закону і з-поза меж парламенту. Тодішній очільник Донецької ОДА Сергій Тарута запевняв, що ухвалення документа було «зрадою воїнів, які вже загинули на фронті», і зазначив, що Україна повинна зажадати від Росії ясних гарантій з контролю за кордо-

ном і лише тоді говорити про мирний план урегулювання ситуації на Сході [11].

А Об'єднання «Самопоміч» на чолі із мером Львова Андрієм Садовим ініціювало скасування закону про особливий статус Донбасу, аргументуючи це тим, що, на думку членів Об'єднання, «прийняття Закону «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» та Закону «Про особливий порядок самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» на закритому засіданні Верховної Ради України порушує Конституцію України та засадничі принципи діяльності законодавчого органу у демократичному суспільстві». «Закон «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» є таким, що принижує національну гідність українців та пам'ять про тих, хто поклав своє життя, захищаючи територіальну цілісність України» [12].

Різні оцінки лунали і в медіакластері. Наприклад, у газеті Конгресу українських націоналістів «Нація і держава» запевняли, що «пропутінський» закон про особливий статус Донбасу було ухвалено завдяки тим, які «доклали рук до знищення українства на Донбасі, до його етноциду», зробивши свідомих українців на Сході України «заручниками на власній землі», і водночас передбачаючи амністію та легітимізацію для «терористів та агентури ФСБ» [13].

«Великою ганьбою для всієї України» назвала підтримку в парламенті двох законів, «які стосуються статусу окупованих територій Донбасу та амністії сепаратистам» журналістка «Високого замку» Наталія Балюк. На її думку, «на поталу амбіціям і апетитам Путіна українська влада піднесла агресору як ритуальні жертви тих патріотичних українців, які живуть на окупованих путінськими бандитами територіях і які стали їхніми заручниками» [14].

На думку журналістки та письменниці Марини Данилюк-Ярмолаєвої, що була опублікована на порталі Zaxid.net, результатом подальшого втілення в життя закону про особливий статус Донбасу може бути ситуація, гірша за Придністров'я: «Буде багато бандоугруповань, руїни на десяток років і масовий відтік проукраїнських, активних донбасян, які поїдуть шукати кращої долі по світу» [15].

Водночас на порталі «Української правди» журналіст Олексій Братушак зазначив, що 16 вересня 2014 р. ВРУ «напрацювала на кілька криміналь-

них справ», порушивши як процесуально умови проведення закритого засідання і організації головування, так і підробку самого тексту законопроекту [16].

Врешті, «особливо небезпечним статусом» на сторінках газети «День» назвали можливий особливий статус для тих східних регіонів «де владу за допомогою російських військових та спецслужб захопили озброєні бандити», що означало би «фактичну капітуляцію на Донбасі» [17].

Дещо інакше оцінювали перспективи «особливого статусу Донбасу» на сторінках «Комсомольської правди в Україні». В газеті відзначали, що документ міг би стати першим кроком до настання миру на Сході України та початку діалогу між Україною та т. зв «ДНР» та «ЛНР», а то і механізмом впливу на політику Кремля. Водночас на шпальтах видання допускали, що ситуація може і не покращитися, навпаки, легітимізація «автоматчиків» на Донбасі могла би загострити ситуацію в регіоні, а запровадження «особливих повноважень» для однієї частини України, ймовірно, викликало би непорозуміння з іншими її частинами [18].

У той же момент журналіст тижневика «2000» С. Бурлаченко допустив, що насправді прийнятті законопроекти про особливий статус Донбасу та про амністію апріорі були нереальними для реалізації, і були внесені Президентом до парламенту лише з однією метою – продемонструвати насамперед західним союзникам готовність офіційного Києва виконувати свої зобов'язання, і спрямувати головні звинувачення у загостренні ситуації на Сході України на сторону противника – РФ та проросійських терористів т. зв. «ДНР» та «ЛНР». Відповідно, журналіст відкидав й думки щодо того, що «особливий статус Донбасу» може призвести до «придністровського сценарію», адже це було не вигідно як українській стороні, так і стороні сепаратистів [19].

Розділилися щодо цього питання й думки експертів. На думку економіста І. Кромченка, закон «про особливий статус Донбасу» був хорошою можливістю досягнути стабільного миру в регіоні, що врятувало би й економіку, в чому мала би бути зацікавлена не лише Україна, але й т. зв. «керівництво» «ДНР» та «ЛНР».

Натомість політолог В. Небоженко, навпаки, стверджував, що такі де-факто поступки на користь проросійських сепаратистів «збільшать їхні апетити», що ще більше загострить ситуацію на фронті, яка надалі загрожуватиме повномасштабним наступом проти України. Подібно вважав

доктор економічних наук М. Шутов, який стверджував, що прийнятий 16 вересня 2014 р. закон не буде сприйматися ані військовими у зоні АТО, які чекають від української влади більш рішучих дій, ані стороною противника, який очікуватиме від України більшої поступливості, якщо не повної здачі своїх інтересів. У результаті, на його переконання, за таких обставин ескалація протистояння на Сході України не лише не вирішиться, а навпаки зросте [20].

Водночас В. Горбулін був впевнений, що завдяки закону щодо особливого статусу Донбасу Україна змогла дещо «збити» російський темп, кураж і драйв у провокуванні збройної кризи на території України та змусила перейти Кремль до затяжної гри навколо статусу-кво [21].

На переконання Г. Перепелиці, теза про «особливий статус Донбасу» стала певною пасткою для української сторони та Президента України П. Порошенка зокрема. На думку експерта, на жаль, вона була нав'язана Україні Росією в контексті Мінського переговорного процесу, в контексті якого ситуація на Сході України розглядалася в руслі внутрішньоукраїнського протистояння, у якому постраждалою стороною сприймалася, за інспірацією Кремля, саме «донбаська сторона», якій у зв'язку із цим як «компенсація Києва», мовляв, передбачалися особливі преференції, які у разі повного втілення та реінтеграції Донбасу на платформі мінського формату перетворили би Україну замість унітарної держави на конфедерацію [22].

Зрештою, політолог О. Радчук назвав закон про особливий статус Донбасу документом, «який може раз і назавжди докорінно змінити територіальний устрій нашої держави та призвести до чергових тектонічних геополітичних змін у світі». Водночас експерт зауважував, що, оскільки закон передбачає зміни до Конституції України, його втілення в життя буде значно розтягнене в часу та супроводжуватиметься складнощами навіть під час прийняття на його основі законодавчих рішень, не говорячи вже про напруження на рівні українського суспільства [23].

І справді, неоднозначне ставлення до документа серед різних частин суспільства в Україні зберігалось. І це незважаючи на те, що 17 березня 2015 р. голосами 265 народних депутатів України (жоден із представників «Опозиційного блоку» не проголосував «за») було прийнято Закон України «Про внесення зміни до статті 10 Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луган-

ської областей», яким зауважувалося, що такий особливий порядок мав вступити в дію лише «з дня набуття повноважень органами місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей, вибраними на позачергових виборах, проведених відповідно до Конституції України, цього та інших законів України, з додержанням засад загальних, рівних, вільних і прозорих виборів, а також публічності та відкритості виборчого процесу як основних принципів виборчого права, встановлених Конституцією України та міжнародними договорами України, що закріплюють загально визнані міжнародні стандарти забезпечення прав людини і є частиною національного законодавства України, у тому числі з обов'язковим дотриманням стандартів ОБСЄ щодо проведення демократичних виборів», зокрема із забезпеченням «виведення усіх незаконних збройних формувань, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України», «дотримання принципів політичного плюралізму і багатопартійності, рівності прав і можливостей участі у виборчому процесі», «дотримання гарантій вільного волевиявлення та таємного голосування, виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, які були змушені покинути місце проживання в окремих районах Донецької та Луганської областей» тощо [24].

Цього ж дня фракціями коаліції («Блок Петра Порошенка» (БПП), «Народний фронт» (НФ), Об'єднання «Самопоміч», «Радикальна партія Олега Ляшка», ВО «Батьківщина») було підтримано Постанову ВРУ «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» (280 – «за»), «в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування до моменту виведення всіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України» [25]. Це дозволило поширити на ці території дії Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», прийнятому у другому читанні 15 квітня 2014 р. щодо анексованого Криму [26]. Водночас 17 березня 2015 р. ВРУ проголосувала й за Постанову «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування» («за» – 296), яким затверджувався повний перелік районів і населе-

них пунктів, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування [28].

Однак такі заходи не зменшили «градусу напруги» дискусій навколо питання особливого статусу Донбасу. Хоч вищезгадані законопроекти та проекти постанов були прийняті п'ятьма фракціями коаліції, всередині неї в тому числі в питанні «донбаської проблеми» виник певний вододіл між БПП та НФ, з одного боку, та Об'єднанням «Самопоміч», «Радикальною партією Олега Ляшка», ВО «Батьківщина» – з іншого.

Зрештою, «гаряча точка» внутрішньоукраїнської суспільної напруги настала 31 серпня 2015 р. Цього дня Верховна Рада України у першому читанні розглядала питання прийняття змін до Конституції України щодо децентралізації влади. Голосування викликало серйозні сутички всередині самої коаліції – предметом конфлікту стало те, що законопроектом пропонувалося внести зміни та додати один із пунктів перехідних положень, які планувалося додати до тексту Основного Закону. Начебто саме цей пункт і стосувався надання так званого «особливого статусу» Донбасу. В результаті голосування законопроект було прийнято в першому читанні (265 – «за»: 115 – БПП, 69 – НФ, «Опозиційний блок» – 38, Об'єднання «Самопоміч» – 5; «Радикальна партія Олега Ляшка» – 0, ВО «Батьківщина» – 0, «Партія Відродження» – 11, «Воля народу» – 14) [29].

Після того, як депутати схвалили у першому читанні зміни до Конституції, мітингувальники під будівлею парламенту, оцінивши таке рішення парламентарів як зраду національних інтересів України, розпочали сутички із правоохоронцями, кидаючи димові шашки та намагаючись прорватися до зали ВРУ. В результаті протестувальниками було використано й вибухові пакети та бойову гранату, від вибуху якої загинуло четверо нацгвардійців та десятки людей зазнали поранень [28].

Тим часом разом із де-факто остаточним розпадом коаліції після серпневих подій 2015 р. зайшла в «глухий кут» і подальша реалізація закону про «особливий статус Донбасу». У жовтні 2017-го термін дії закону продовжено на рік, у жовтні 2018 р. – до 31 грудня 2019 р., а у грудні 2019 р. – до 31 грудня 2020 р. [29]. Втім через невиконання російською стороною умов пункту 4 статті 10 Закону особливий порядок місцевого самоврядування так і не був запроваджений.

Варто згадати про ще один документ – Закон України «Про забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими терито-

ріями в Донецькій та Луганській областях», відомий у ЗМІ як «закон про реінтеграцію», або «закон про деокупацію» [30]. Його народні депутати України схвалили у другому читанні та у цілому 18 січня 2018 р. (280 – «за»). Під час обговорення кілька разів наголошувалося, що цей документ визнає Росію агресором і окупантом. У остаточній версії згідно з попередніми рішеннями прибрали згадку про Мінські угоди [30].

Рада відмовилася включити до законопроекту поправку № 652 про денонсацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Цю поправку відхилив комітет. Але її автор Олена Сотник із «Самопоміч» наполягла на голосуванні за поправку у сесійній залі. Поправка пропонувала прописати у законі, що Кабмін у місячний строк з дня набрання чинності законом має розробити та подати на розгляд ВР законопроект про денонсацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ. Нардепи відмовилися підтримати цю поправку [31].

У ЗМІ закон отримав різні оцінки. Наприклад, у націоналістичній газеті «Шлях перемоги» його називали дещо запізнілим, причому у виданні стверджували, що документ став наслідком не стільки успіхів української дипломатії, як бажання Кремля «спихнути назад» Україні окуповану частину Донбасу, утримання якої обходилась РФ значно більше, ніж Придністров'я, Абхазія чи Південна Осетія [32].

Політичний експерт О. Петровець на порталі «Українська правда» загалом наголошував на позитивних моментах прийнятого законопроекту, згідно із яким, з-поміж іншого, хоч і із запізненням, але все ж РФ визнається агресором і окупантом на законодавчому рівні, отже, це не тільки мало спростити роботу українських дипломатів та юристів у майбутніх судах, це мало зняти соціальну напругу: до цього часу Україна вимагала від світу такого визнання, але сама цього формально не робила. Водночас прийнятий закон мав би посприяти чіткішій координації силовиків та закріпити можливості використовувати ЗСУ на окупованих територіях за рішенням Президента та дозволом ВРУ, що поруч із законодавчим закріпленням фундаментального положення про Росію як окупанта відкривало шлях до більш ефективного як силового, так і дипломатичного протистояння [33].

У «Комсомольській правді в Україні» стверджували, що хоч закон назагал подавався в публічному дискурсі як «революційний», насправді

носив здебільшого декларативний характер, а його прийняття не означало автоматичного повернення Донбасу Україні, однак прописані у ньому норми могли би наблизити цей процес і принаймні теоретично були здатні посприяти «приборканню» російської військової агресії [34].

Водночас С. Бурлаченко на шпальтах тижневика «2000» іронічно зауважив, що прийнятий закон, який, з одного боку, означував РФ агресором, а з іншого боку, не містив радикальних, пропонуваніх у неприйнятих поправках норм щодо припинення з Росією торговельних відносин, введення воєнного стану на Донбасі чи розірвання дипломатичних відносин із РФ, по суті «зафіксував знамениту фразу Троцького «ні миру, ні війни» [35].

Закон потрапив у центр уваги й експертів. Директор Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва Ірина Бекешкіна насамперед представила свіжі дані опитування населення, водночас зазначивши, що стосовно окремих питань громадська думка вже кілька років надивовижу стабільна. «Наприклад, лише 18% українців нині, як і торік, схильні вважати, що мир на Донбасі можна встановити лише силовим шляхом, однак абсолютна більшість громадян України

переконана, що мир треба встановлювати шляхом компромісів. При цьому 49% вважають, що заради миру можна піти на компроміси, але не на всі», – зауважила Ірина Бекешкіна [36].

Таким чином, законодавче врегулювання особливого статусу окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО) починаючи із 2014 р. стало предметом активних та почасти бурхливих внутрішньоукраїнських дискусій як насамперед у політичному секторі під час прийняття відповідних законів та постанов парламенту, так і на рівні ЗМІ та експертного середовища. Якщо у 2014–2015 рр. диспути відбувалися навколо потенційної загрози подальшої руйнації територіальної цілісності України шляхом внесення до Конституції норми особливого статусу частини Донбасу, окупованого РФ, то вже у 2018 р., з одного боку, йшлося про критику влади у зволіканні із визнанням РФ державою-агресором та нерішучості дій на зовнішньополітичній арені, а з іншого – у побоюванні політичних опонентів Президента щодо того, що глава держави, використовуючи чинник Донбасу, значно розширить та посилить власні повноваження напередодні Президентських виборів 2019 р.

Список літератури:

1. Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 45, ст. 2043. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18> (дата звернення 01.05.2020).
2. Рада проголосувала закони Порошенка по Донбасу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/16/7037933/> (дата звернення: 01.05.2020).
3. Порошенко не побачив проблем з голосуванням його законів по Донбасу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/16/7037981/> (дата звернення: 03.04.2020).
4. Доленосний день: ВР ухвалила закони про амністію бойовиків, особливий статус Донбасу та ратифікувала Угоду про асоціацію з ЄС. URL: <https://www.unian.ua/politics/985428-dolenosniy-den-vr-uhvalila-zakoni-pro-amnistiyu-boyovikiv-osobliviy-status-donbasu-ta-ratifikuvala-ugodu-pro-asotsiatsiyu-z-es.html> (дата звернення: 01.05.2020).
5. Порошенко заручився підтримкою комуністів і регіоналів свого закону про особливий статус Донбасу. URL: https://zaxid.net/poroshenko_zaruchivsyia_pidtrimkoju_komunistiv_i_regionaliv_svogo_zakonu_pro_osobliviy_status_donbasu_n1322531 (дата звернення: 03.05.2020).
6. Хоменко С. Новий порядок на Донбасі: Порошенко йде ва-банк. *BBC.com*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140916_donbas_bills_sx (дата звернення: 03.05.2020).
7. Закони про особливий статус – це здача території Донбасу під протекторат РФ, – Тимошенко. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/zakoni_pro_osobliviy_status_tse_zdacha_teritoriyi_donbasu_pid_protectorat_rf_timoshenko_n1322645 (дата звернення: 03.05.2020).
8. «Батьківщина» вимагає скасувати закони про особливий статус Донбасу. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/batkivshhina_vimagaye_skasuvati_zakoni_pro_osobliviy_status_donbasu_n1322663 (дата звернення: 03.05.2020).
9. Ляшко: Решение Порошенко и Рады – это капитуляция перед Путиным. *Житомир.info*. URL: https://www.zhitomir.info/news_139059.html (дата звернення: 02.05.2020).
10. «Мені соромно за парламент», – Шевченко про голосування за статус Донбасу. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/16/7037937/> (дата звернення: 03.05.2020).
11. Карабан О. Люди, які захищали Донбас, сьогодні почуваються згвалтованими, – Тарута. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/lyudi_yaki_zahishhali_donbas_sogodni_pochuvayut_sebe_zvaltovanimi_taruta_n1322675 (дата звернення: 03.05.2020).

12. Слюсарчук Т. «Об'єднання «Самопоміч» ініціює скасування закону про особливий статус Донбасу. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/obyednannya_samopomich_initsiyuue_skasuvannya_zakonu_pro_osobliviy_status_donbasu_n1322656 (дата звернення: 01.05.2020).
13. Базелюк М. Заручники на власній землі. *Нація і держава*. 2014. № 38. 18 вересня. С. 1.
14. Балюк Н. Україна таки вибрала ганьбу! *Високий замок*. 2014. 16 вересня. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/128563-ukraina-taky-obrala-hanbu> (дата звернення: 01.05.2020).
15. Данилюк-Ярмолаєва М. Гірше за Придністров'я. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/girshe_zapridnistrovyua_n1322588 (дата звернення: 01.05.2020).
16. Братушак О. 16 вересня Рада напрацювала на кілька кримінальних справ. *Українська правда*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bratushchak/541c793a152f6/> (дата звернення: 03.05.2020).
17. Торба В. Особливо небезпечний статус. *День*. 2014. 17 вересня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/osobливо-nebezpechniy-status> (дата звернення: 03.05.2020).
18. Рябоконт А., Галаджий Е., Сборщиков Н., Донбасс получил свой статус. *Комсомольская правда в Украине*. 2014. № 204. 17 сентября. С. 2.
19. Бурлаченко С. Новый особый порядок. 2014. № 38. 19–25 сентября. А2; А5.
20. Поможет ли закон об особом статусе Донбасса превратить перемирие в мир? *Комсомольская правда в Украине*. 2014. № 204. 17 сентября. С. 3.
21. Горбулін сумнівається, що Кремль ризикне вирішити «донбаське питання» прямою інтервенцією. *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/POLITICS/gorbulin-sumnivayetsya-scho-kreml-rizikne-virishiti-donbaske-pitannya-pryamoju-intervenciyeu-183111_.html (дата звернення: 01.05.2020).
22. «Особливий статус» Донбасу – це більше, ніж конфедерація, – Георгій Перепелиця. *UkrLifeTv*. URL: <http://www.ukrlife.tv/video/politika/osoblivii-status-donbasu-tse-bilshe-nizh-konfederatsiia-georgii-perepelitsia> (дата звернення: 01.05.2020).
23. Радчук О. Закон про особливий статус Донбасу: сценарії та наслідки. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/29/kolonka/aleksandr-radchuk/bezpeka/zakon-pro-osoblyvyj-status-donbasu-scenariyi-ta-naslidky>.
24. Закон України «Про внесення зміни до статті 10 Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 17. ст.125. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/256-19#n5> (дата звернення: 01.05.2020).
25. Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015, № 17, ст. 128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-VIII> (дата звернення: 01.05.2020).
26. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014, № 26, ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 01.05.2020).
27. Стенограма пленарного засідання 31 серпня 2015 р. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5961.html> (дата звернення: 01.05.2020).
28. У силовиків під ВР кинули бойову гранату: десятки поранених. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/08/31/7079630/> (дата звернення: 01.05.2020).
29. Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 45, ст. 2043. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18> (дата звернення: 01.05.2020).
30. Закон України «Про забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 10, ст. 54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 01.05.2020).
31. Балачук І. Рада ухвалила закон про реінтеграцію Донбасу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/01/18/7168749/> (дата звернення: 01.05.2020).
32. Пархоменко С. «Злити» Донбас, або Як оточення Президента підіграє Кремлю. *Нація і держава*. 2018. № 1–2. 10 січня. С. 8.
33. Петропек О. Закон про реінтеграцію Донбасу: не кажи «гоп», доки не перескочиш. *Українська правда*. 2018. 18 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/01/18/7168818/> (дата звернення: 01.05.2020).
34. Галаджий Е. Как Украине предлагали возвращать Донбасс: спорные статьи, которые не вошли в закон. *Комсомольская правда в Украине*. 2018. № 8. 19 января. С. 2.
35. Бурлаченко С. Будем жить по формуле Троцкого. 2000. 2018. № 4. 26 января – 1 февраля. А2.
36. Закон про реінтеграцію Донбасу: ризики та застереження – експерти. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/zakon-pro-reintegratsiyu-donbasu-riziki-ta-zasterezhennya-eksperti> (дата звернення: 04.05.2020).

Pidshibyakin S.V., Poltavets Yu.S. STATUS OF CERTAIN DISTRICT OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS: VISION OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT

Ukrainian assessments of pro-Russian demonstrations in Eastern Ukraine, the proclamation of the so-called “DPR” and “LPR”. It was stated that the legislative regulation of the special status of certain districts of Donetsk and Luhansk regions (ORDLO) since 2014 has been the subject of active and partly heated internal Ukrainian discussions both, first of all, in the political sector during the adoption of relevant laws and resolutions and expert environment. If in 2014–2015 the disputes revolved around the potential threat of further destruction of the territorial integrity of Ukraine by introducing into the Constitution the norm of special status of the Donbass occupied by Russia, then in 2018, on the one hand, it was a criticism of the authorities in delaying recognition of Russia, aggressor and indecision of actions in the foreign policy arena, and on the other – in the fear of political opponents of the President that the Head of State, using the factor of Donbass, will significantly expand and strengthen its powers in the run-up to the 2019 presidential election.

The reaction of Ukrainian citizens to the Novorossiya project has been studied. It is alleged that in Ukraine, circles close to then-President Poroshenko perceived the “Novorossiya” myth as solely a plan artificially created by the Russian authorities to create destabilization centers in Ukraine to further split Ukrainian territory and completely destroy the Ukrainian state. For its part, for pro-Russian circles, Novorossiya was a kind of “anti-globalization project of the “Russian world” directed against the West and its characteristic liberal values, which were unnatural, if not unacceptable, for the Slavic, separate “Russian” world. However, both pro-Western and pro-Russian cells were united in believing that the failure of the “new Russian” strategy was due to insufficient support from the Russian authorities.

Key words: ORDLO, Ukraine, Russian-Ukrainian war, DPR, LPR.

Понов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

КРИМІНАЛЬНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ У 1917–1918 РР. НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИХ ГАЗЕТ

Стаття присвячена вивченню ситуації в міському злочинному середовищі в перші роки національно-демократичної революції. Джерелом для аналізу процесів, що відбувалися в кримінальній спільноті, стала періодична преса, що видавалася в великих українських містах. Газетні публікації цікаві як історичні свідчення конкретної епохи. Вони безпосередньо висвітлювали події, що відбувалися, і були індикатором негайної реакції суспільства на них. За допомогою газетної інформації можна проаналізувати зміни, що відбувалися як у настроях кримінального співтовариства, так і в настроях обивателів, які переживали розгул злочинності. Журналісти не були відстороненими спостерігачами того, що відбувалося. Їх погляд співпадав з позицією звичайного обивателя. Таким чином, перед нами виникає загальна картина ставлення найширших верств населення до кримінальної обстановки в різних містах. У газетних публікаціях відсутній навіть натяк на якусь романтизацію злочинного світу, хоча і відчувається певне співчуття до людей, які не знайшли в новій реальності легального способу заробітку. З набагато більшою симпатією автори ставляться до жертв злочинців.

У повідомленнях з розділів кримінальної хроніки простежується тенденція поступового зникнення з переліку бандитської здобичі дорогоцінних речей. Їх місце займають елементарні предмети споживання і навіть просто продукти харчування. Змінився соціальний склад кримінального співтовариства. Професійних злочинців потіснили представники нових маргінальних груп, передусім демобілізовані солдати. Нестійка політична обстановка сприяла зловживанню людьми, близьких до чергової влади, які користувалися офіційним статусом для незаконних конфіскацій, що виглядали як грабежі.

Офіційна міліція припинила контролювати обстановку в містах, оскільки поповнилася за рахунок недосвідченої молоді. Надії на самоохорону також зазнали краху через її непрофесіоналізм. У результаті після перших років революції про будь-який громадський порядок годі й казати, і міські центри занурилися в абсолютний хаос.

Ключові слова: національно-демократична революція, суспільні настрої, кримінальна злочинність, кримінальна хроніка, самоохорона.

Постановка проблеми. Соціальні потрясіння, що супроводжувалися ослабленням або повним руйнуванням правоохоронної системи, неминуче вели до зростання злочинності. Подібне явище було характерне і для українських міст у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Зростанню кримінальної активності сприяли наростання правового нігілізму, загальне погіршення економічного становища, втрата багатьма соціальними групами колишнього соціального статусу. Академічний інтерес представляє ситуація, що склалася під впливом нової соціально-політичної обстановки перших років революції в міському злочинному середовищі.

Для вивчення динаміки процесів, що відбувалися в кримінальному співтоваристві, корисним та інформаційно насиченим джерелом представляється періодична преса. За допомогою газетних публікацій, що були моментальною реакцією су-

спільства на події, що відбувалися, можна спробувати вловити зміни як у настроях кримінальної спільноти, так і в настроях обивателів, які переживали розгул злочинності, та багато інших аспектів цієї специфічної сфери повсякденного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема, якій присвячена стаття, ще не була предметом вивчення істориків. Окремі сюжети, які стосуються цієї проблематики, можна знайти в дослідженнях В.В. Каніщева [16], В.І. Нарського [22], А. Граціозі [14].

Постановка завдання. Метою пропонованої статті є вивчення кримінальної обстановки в великих містах України і процесів, що відбувалися в злочинному середовищі, на основі специфічного кола джерел, якими є газети, що виходили в 1917–1918 рр. в цих населених пунктах.

Для реалізації цієї мети передбачається досягнення наступних завдань:

- вивчити соціальні зміни в злочинному середовищі в перші роки революції;
- визначити ступінь змін у змісті кримінальної діяльності під впливом революційних потрясінь;
- охарактеризувати спроби влади і суспільства з приборкання злочинності, оцінити їх результати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальна ейфорія перших днів Лютневої демократичної революції 1917 р. впливала і на кримінальний світ. В Одесі в місцевій в'язниці був створений арештантський комітет. Він відрядив відомого в злочинному середовищі борця з соціальною несправедливістю Григорія Котовського із завданням організувати нараду представників злочинного світу Одеси, які ще перебували на свободі. Тюремні делегати навіть запросили журналіста «для ознайомлення суспільства з положенням кримінального світу» [32].

У кав'ярні «Саратов» зібралися понад сорок осіб, представників різних кримінальних професій. Кореспондент «Одеських новин» зазначив «суто діловий настрій» присутніх, «цілком очевидний великий авторитет» Г. Котовського та помітну «товариську спайку між представниками кримінального підпілля». Котовський звернувся до зібрання з багатозначними словами: «Причина, яка загнала нас на шлях злочинів, з крахом старого ладу відпала. Нам треба дати можливість піднятися, отримати довіру». Потім оратор закликав побратимів взяти контроль за підтриманням спокою в місті до своїх рук: «Нам потрібно об'єднатися для боротьби зі злочинністю Одеси». Дещо несподівана ідея, висунута одним з лідерів одеської злочинності, зустріла повне схвалення серед слухачів, які супроводили виступ вигуками «правильно» [32].

Арештанти були незадоволені своїм перебуванням за ґратами, тоді як політичні в'язні отримали свободу вже кілька днів тому. Злочинці відправили телеграму Тимчасовому уряду. Не дочекавшись відповіді з Петрограда, ув'язнені підняли бунт. Вони «почали ламати решітки дверей, знімати з себе кайдани. Двері декількох камер були висаджені. Кількасот в'язнів кинулися на тюремний двір. Частина з них перестрибнула через тюремну огорожу» [27]. «Одеська пошта» повідомляла, що багатьох бунтівників умовив повернутися в камери «горезвісний Котовський» [33].

На жаль, революційна реальність все більше не збігалася з революційними очікуваннями. Особливістю нового часу було не тільки наближення

економічної катастрофи, але і поступове зростання екстремістських настроїв, що також сприяло криміналізації суспільства. Обивателі звикали до насильства. На мітингу в Севастополі, свідком якого став репортер «Вільного півдня», натовп «стягнув з трибуни артилерійського прапорщика і почав бити». Процес супроводжувався криком: «Тільки його одного вбити зараз, тоді всі вони будуть нашої думки!». Натовп вдалося втихомирити лише тоді, коли офіцер був відправлений до в'язниці, «до з'ясування його винності» [10].

Серйозну загрозу громадській безпеці становили демобілізовані солдати, що залишилися без засобів до існування, озлоблені і готові на все. Через кілька днів після подій на мітингу біля міської управи Севастополя зібрався великий натовп солдатів. Один з них кричав: «Я не можу красти, мені совість не дозволяє, а вони самі змушують. Я буду краще більшовиком або чесним анархістом і піду прямо брати. Візьму за глотку – віддай! Це наше!» Інші активно підтримували товариша: «Правильно! Підемо до них, все розгромимо! Досить їм черева погладжувати!». «Портові по тисячі отримують, їм і калози є, і черевики, і м'ясо, і все, що хочеш!». «Не розходься, хлопці, ми їм покажемо!». Втім, у цей день все закінчилося відносно мирно [28].

Ще через два тижні кореспондент «Вільного півдня» почув, як двоє матросів голосно обговорювали перспективи революції. «Один показує іншому на протилежну сторону вулиці на когось у солдатській шинелі і злобно шепоче: «Дивись, он той – трохи що ...» – І матрос робить енергійний жест. «Та вже, не зірветься», – каже товариш. «Ох, щось буде, кажуть, приїхали їхні товариші, буржуїв різати ...», – бідкається якась баба. «Не бійсь, тітка! – кажуть їй. – Не різати приїхали, а порядок встановлювати» [29].

Поступово майнова поляризація суспільства досягла максимуму, соціальна рівність залишалася недосяжним ідеалом. Загострення соціальних протиріч стало одним з факторів, що підштовхували людей до злочинів.

У грудні 1918 р. «Південний край» висловив масове обурення харків'ян збагаченням купки авантюристів на тлі поголовної убогості: «Ніхто навіть смутно не уявляє собі, який шалений безліч грошей пропалоє Харків день і ніч, які річки грошей ллються в незліченних театрах, кафе, ресторанах, клубах, кабаре ... Уявіть собі, що рік тому порожнє кабаре «Танго» щонаочі «робить» в середньому 70–80 тисяч карбованців чистого прибутку, що в будь-якому кабінеті нікого не дивує рахунок

на 2, 3, 4 тисячі, що за пляшку погані, яка зветься шампанським, легко і просто кидаються 600–700 карбованців» [4].

Наявність шалених грошей стимулювала напівкримінальне дозвілля. Вражаючи читачів суми доходів втрачали свій масштаб «перед тим, що відбувається в клубах, в незліченних гральних кублах, які нахабно розташувалися на кращих вулицях. У «Ренесансі» за три місяці не виграла жодна людина, і все-таки йдуть і йдуть вдень і вночі на цей водопій азарту». Автор кореспонденції зі співчуттям помітив «за крок від ошатного під'їзду» голодних, обірваних, понівечених людей, які благали про шматок хліба. Завершувалася замітка епохальним спостереженням: «Десь там кипить боротьба, люди працюють і вмирають за якісь гасла, а тут йдуть гравці з невичерпним потоком грошей, шалені гроші нашого божевільного часу найбільшої соціальної катастрофи, яку тільки бачив коли-небудь світ» [4].

Деяким азартним гравцям вдавалося хоча б частково повернути втрачене з легковажності майно. Скотопромисловець Бондаренко, опинившись в гральному кублі з солідною назвою «Міжнародний клуб», на свою біду погодився зіграти в «шмен-де-фер». Причому його партнерами виявився не хто-небудь, а самі «засновники» клубу полковник Протопопов і якийсь Мендернос, а також «директор» клубу Ексерджіян. Результат був передбачуваний. Програш складався з 120 000 карбованців готівкою та чеку на 150 000. Цього разу все завершилося порівняно благополучно, потерпілому допоміг карний розшук, і чек вдалося повернути [15].

Новою формою правопорушень були погроми винних складів, які восени 1917 року досягли апогею. «Київська думка» у вересні 1917 р. інформувала своїх читачів про заворушення в Бахмуті, що почалися з розправи демобілізованих солдат з караулом винного складу і розкраданням 60 тис. відер спирту і 100 відер горілки. Всю ніч колишні військовослужбовці не тільки пиячили, а й «розгромили залізничну станцію», включаючи вокзальний буфет. «З сіл на підводах стали прибувати селяни, які скуповували горілку і спирт». Оскільки солдати продавали алкоголь тільки своїм, потенційні покупці брали напрокат, або купували солдатську форму, щоб роздобути спирт. У процесі торгівлі ціни на випивку стрімко знижувалися. Спочатку спирт продавали по 25 рублів за чверть, пізніше «міняли пляшку горілки на коробку цигарок» [2].

Та ж газета пізніше сповістила про таку ж саму подію в містечку Бахмач. Тут було розкрадено або

знищено 30 тис. відер спирту, горілки і коньяку. Солдати вже не торгували спиртним, а наділяли ним усіх бажаючих [31].

Взимку дисципліна дещо зміцнилася, що дозволило вчасно припинити можливі ексцеси з винними складами. У Катеринославі місцевий комісар поставив навколо винних погребів караули червоногвардійців, «які з честю виконали свій обов'язок». Спроба якоїсь «темної компанії» «проникнути в винний льох з контрреволюційною метою: напоїти населення алкоголем і влаштувати грабежі в місті» залишилася нереалізованою [40].

Спиртне протягом усіх років революції та громадянської війни залишалось і найкращою валютою, і об'єктом злочинної діяльності. Пароплав, який прямував в травні 1918 р. з Києва до Катеринослава, на одній зі стоянок піддався атаці торговців, які пропонували до продажу як на палубі, так і в кожній каюті «найчистіший спирт в 96 градусів». На наступній пристані кожного, хто виходив, «оточувала група, і безцеремонно обшукувала, не шкодуючи кошків та валіз, при цьому відбирався той самий спирт». На наступній станції повторилося те ж саме. Помічник капітана розповів журналісту, що «один і той же запас спирту гуляє від Києва до Катеринослава і назад з самого відкриття навігації, і, очевидно, буде гуляти протягом усього сезону» [30].

Професійний криміналітет поповнювався, а десь і витіснявся новими обличчями, в першу чергу тими ж солдатами. Крім того, прикметою нового часу стало пред'явлення при грабежах якихось «ордерів», які робили «законними» обшуки та реквізиції. Так, головну роль при погромах винних складів грали люди у військовій формі – «групи солдатів», ешелони «кавалерії і піхоти» [2]. У грудні 1917 р. в Одесі на Новому базарі на потерпілого напали «двоє в солдатській формі», а в одну з квартир з метою грабежу увійшли вісім бандитів, з яких сім озброєних людей також були в солдатській формі [21].

У січні 1918 р. пізно ввечері до севастопольської гімназії прийшли «чотири бандита в масках, в солдатській формі». Їх здобиччю стали «12 тисяч карбованців, ... золото, діаманти, годинник та портсигари» [8]. Багато грабіжників задовольнялися скромнішою здобиччю. У дев'яти «солдат-мародерів» були вилучені «калоші, самовари, швейні машинки, тютюн» [9]. Обшуками на дніпровських пароплавах, в ході яких у пасажирів вилучалися запаси алкоголю, також займалися громадяни «в сірих шинелях» [30].

Газетярі часто відмічали, що грабежі здійснювали якись «темні особи ... під виглядом обшуків і реквізицій» [40]. Небажані відвідувачі елітних магазинів зазвичай пред'являли «ордер від військово-революційного комітету» і конфіскували «предмети розкоші – ажурні панчохи, шовк, оксамит». Не завжди грабіжники витрачали час на оформлення ордерів, просто користуючись наявністю зброї: «Вриваються в магазини люди, приставляють револьвери до чола і таким способом отримують цукор, взуття та інші речі» [18].

У період правління гетьмана Скоропадського серед затриманих органами правопорядку людей було багато колишніх посадових осіб більшовицького режиму. Так, у червні 1918 р. в харківському готелі «Вікторія» були схоплені четверо порушників, з яких двоє перебували свого часу в Червоній гвардії, а двоє були більшовицькими керівниками нижчої ланки. У номері, крім зброї, були знайдені «фальшиві гроші, підроблені бланки, золото і срібло». Шістьох підозрюваних в злочинах осіб виявили в іншому готелі. За твердженням кримінального репортера, «всі бандити займали при більшовиках відповідальні посади», при них було знайдено «багато нагробованого, і документи на ім'я звільнених у запас офіцерів» [1].

Загальне враження від ситуації, в сфері громадської безпеки ситуації, було таким: «Вакханалія невідомих, з яких деякі в солдатських шинелях, приймає форму страшного суспільного лиха» [17].

Злочини перших місяців революції часто відбувалися під прикриттям масових заворушень або спроб влади навести порядок. На Володимирському базарі Києва стояла довга черга за борошном. Конфлікт між покупницею та торгівкою переріс в бійку з нанесенням тілесних ушкоджень. «Скориставшись нагодою, темні особи повели в натовпі погромну агітацію». В результаті торгівка була вбита натовпом, а її лавка розгромлена [3].

В Одесі в ході облави, в якій спільно діяли юнкера і червоногвардійці, підприємці, які зібралися в кафе, почали рвати цінні папери, ковтати діаманти, передавати один одному «сережки, браслети, кулони, медальйони, брошки, годинники». Репортер іронічно зауважив: «Біржовики, що ковтають діаманти під час облави – такий штрих сучасності» [19].

Більшість проявів злочинної діяльності пред'являли собою крадіжки, грабежі, нальоти. «Троє невідомих» намагалися вночі «зламати штору у взуттєвого магазину». Черговий міліціонер, який перебував поблизу, вступив з бандитами в пере-

стрілку, і ті зникли [36]. П'ятеро озброєних грабіжників, «з яких деякі були одягнені в матроську форму», увірвалися ввечері в одну з квартир. Їх здобиччю стали «400 карбованців грошей і дві шуби». Пригрозивши мешканцям квартири, злочинці зникли [11].

Обсяг здобичі залежав від місця, де громадянина наздоганяло пограбування. Перехожий на базарі зазнав нападу двох бандитів і позбувся 330 карбованців. Господарі квартири, яка зазнала нальоту, втратили коштовності і гроші на 2 тисячі карбованців, в іншій квартирі грабіжники поживилися 500 карбованцями і золотим годинником. А у ще одного постраждалого три злочинця відібрали на вулиці велосипед [21].

Арешт колишніх більшовицьких службовців в харківських готелях допоміг повернути викрадене майно «власнику асенізаційного обозу» Шифману, який упізнав як пред'явлені речі, так і грабіжників. Крім звичайного пограбування, бандити вимагали від Шифмана, як підрядника міської управи, перевести в готівку наявний у нього чек на 6 тисяч, «обіцяючи повернутися наступного дня» [1].

Боротьба за справедливість вимагала від небайдужих громадян рішучих і негайних заходів. Коли в Солом'янському районі Києва був виявлений убитим постовий міліціонер, по гарячих слідах був затриманий «великий злодій», який не тільки зізнався в злочині, а й назвав ще двох співучасників. Натовп до трьох тисяч осіб «вимагав розправи, увірвався до ділянки і самосудом розправився з вбивцями» [38].

Дещо більше пощастило бандитам, що проникли в квартиру одного з харківських комерсантів. Бандитів було шестеро, але в квартирі виявилось п'ятнадцять чоловік, які підняли сильний галас. Бандити кинулися навтьоки, але двом сховатися не вдалося. Розгнівана публіка «намагалася покінчити із заарештованими самосудом». Органам правопорядку вдалося захистити злочинців від натовпу і доставити їх до відділку [12].

При будь-яких режимах промишляли своїм ремеслом кишенькові злодії. «Бідний німецький солдат», який на свою біду відвідав 26 квітня 1918 р. виставу в харківському театрі «Ампір», позбувся гаманця з грошима та документами, але розраховував на благородство кишенькового злодія, звертаючись до нього з проханням «повернути хоча б документи» і навіть вказавши адресу свого полку [37].

Поруч з великими правопорушеннями здійснювалися правопорушення дрібні, пов'язані з

бажанням хоч трохи заробити на прожиток. Серед сезонних способів отримання додаткових доходів була торгівля ялинками до Різдва і новорічного свята. Торгівлі передувала незаконна вирубка. Найчастіше вирубкою займалися біженці, в тому числі діти [34].

Восени 1917 р. газетярі, що розповідали своїм читачам про грабежі, напади, нальоти, які «відбуваються щодня десятками», ще намагалися жартувати. «Мадам, тут чоловіки не проходили? – Ні. – А в той бік? – Теж ні. – Значить, тут безпечно? – А чого тут боятися? – Ну, тоді знімайте пальто».

«Громадянин, ви не бачили міліціонера поблизу? – Побачиш його, як же! – Значить, немає? – Звичайно, ні! Гріється десь ... – Тоді даруйте шубку вашу». Пограбування відбувалися і в парадних під'їздах, і під час поїздки на візнику [13].

Моторошнувати історію розповіли кореспонденту «Південного краю» співробітники кафе «Варшав'янка». Сюди увійшли двоє молодих людей і випили кілька склянок кави. Коли вони розплачувалися, офіціантка звернула увагу на те, що грошові купюри забруднені кров'ю. Затримані молоді люди зізналися в злочині. Виявилося, що вони вбили якогось торговця, який погодився придбати у них сім пудів чаю. Їх прибуток склав 2 000 карб. [44].

Під час розбійного нападу на кур'єрський поїзд Харків-Севастополь, переповнений пасажирами, пограбованими виявилися вчитель, що втратив 2,5 тисячі карбованців, і інженер, у якого виявилось 9 тисяч. Ще однією жертвою бандитів став поранений пасажир М.М. Ротшильд. «Решта відбулася переляком» [45]. Пасажири поїзда Катеринослав – Харків, який піддався озброєному нападу десятка бандитів, були змушені віддати в цілому близько півмільйона карбованців [46].

У поїздах траплялися не тільки пограбування, а й звичайні крадіжки. Мешканець Юзівки, громадський діяч Ф.П. Сапунов по дорозі до Києва позбувся штанів. Журналіст, який повідомив про це, не втримався від уїдливісті на адресу київської влади: «Юзівка без штанів залишилася. Київ, може бути, подарує їй що-небудь «на штани»?» [23].

У порівнянні з розбійними нападами таке явище, як спекуляція, виглядало майже нешкідливим, хоча журналісти намагалися привернути увагу публіки і до цього правопорушення: «Спекуляція тільки підвищить ціни на товари залежно від збільшення ризику для окремих своїх героїв.

Викорінити її не вдасться, доки не будуть усунуті недостатнє виробництво предметів першої необхідності і розлад транспорту, що перешкоджає правильному їх розподілу країною. Якщо спекулюють навіть залізничними квитками, то пояснюється це недостатністю поїздів, що надаються в розпорядження публіки» [35].

І влада, що змінювала одна одну, і мирні обивателі намагалися приборкати хаос, що зростає, але до такої перспективи на початку революції відповідальні особи ставилися дещо легковажно. У бесіді з кореспондентом «Київської думки» начальник київської міліції О.М. Лепарський так оцінив заплановане створення «дружин порядку» з небайдужих громадян: «Створення їх недоцільно, краще б сформувати додатковий склад міліції, особливо кінної. Будь-яких великих заворушень в місті зараз очікувати не можна, для них немає підстав» [25].

Начальнику міліції вторив «Одеський листок»: «Чи мислимо порівняти поліцейського постового, здатного дати різного роду підозрілим елементам відому відсіч, з яким-небудь щупленьким міліціонером, студентом або робочим, без всякого стажу та досвіду» [24].

Втім, недостатні бойові якості самодіяльної охорони підтвердили подальші події. В березні 1918 р. «Південне слово» відзначало: «Будинкова охорона вже зорганізувалася майже всюди і в нічну пору чергує в воротах і під'їздах будинків. Погана організація справи і відсутність зброї не дозволяє чинити опір спробам грабежу та в більшості випадків зводить домову охорону до самозаспокоєння або прямо до домашньої розваги. На площадку виноситься столик, карти; молодь фліртує» [42].

Бувало й так, що навести порядок не вдавалося навіть спільними зусиллями професіоналів і любителів. Під час заворушень в Києві натовп «сильно пом'яв багатьох міліціонерів», члену робочої бойової дружини «проломили черепа», крім того, була обеззброєна «робоча бойова дружина шорної майстерні» [3].

Вже в червні 1918 р. газети характеризували «обивательську самоохорону» фактично «майже не існуючою» [41]. Міліція поступово теж втрачала авторитет. У січні 1918 р. в Катеринославі «міліція виявилася не при справах. Нижчий склад міліції за час своєї служби ні у місцевого населення, ні у революційного війська поваги не встиг заслужити» [40].

Громадяни намагалися захищатися індивідуально і головним засобом вважали наявність осо-

бистої зброї: «Ви подумайте – самий паршивий револьвер коштує двісті карбованців! Патрони до нього – півтора карбованці штука! Як бути бідній людині? » «А навіщо бідній людині револьвер?» «Ну, як же ... Кому своє життя не дороге! Та й грошенята бажано зберегти» [20].

Влада приходила в розпач від безсилля і знову і знову зверталася до населення за допомогою в охороні порядку. У Харкові на початку 1918 р. обговорювалося питання «про введення загальної повинності з охорони міста» [6]. У Севастополі педагогічні ради навчальних закладів були змушені погодитися на участь «у внутрішній охороні міста» учнів старших класів, втім, виключно за їх власним бажанням. Їм дозволялося «в залежності від віку, стану здоров'я та згоди батьків, продовжуючи свої навчальні заняття, зорганізуватися в дружину» [7].

Влітку 1918 р. в країні настав відносний спокій. У Харківському повіті «населення приступило до посиленої роботи на полях і городах. Усюди порядок, який підтримує саме населення, передаючи до рук правосуддя його порушників. Крадіжки, грабежі і вбивства майже зовсім припинилися» [39].

Але з наближенням краху гетьманського режиму, який відчувався всіма, той же Харків знову згадав про самоохорону. З цього приводу проходили збори офіцерів. На жаль, дуже скоро великі підприємці відмовилися від ідеї створення загону самоохорони з колишніх офіцерів в кількості 200 осіб, оскільки на його утримання було потрібно 2 млн карбованців на місяць [43].

Не дочекавшись фінансової підтримки від багатіїв, керівництво міста звернулося до обивателів: «Мешканцям кожного домоволодіння негайно провести вибори уповноважених з охорони по одному від кожного домоволодіння. З огляду на терміновість створення охорони загальні збори вважаються дійсними при будь-якій кількості присутніх» (26). Про введення цивільної охорони оголосив також комендант Харкова, всім «військовим особам» і міліції пропонувалося всього лише «допомагати міській охороні» [47].

Харківська міська управа оголосила участь в охороні міста обов'язковою для всіх громадян «від 18 до 42 років». Про всяк випадок йшлося про

обмеження компетенції охорони тільки «підтриманням зовнішнього порядку», проголошувався «досконалий нейтралітет» в політичному відношенні. Можливості майбутньої охорони підкріплювалися тим, що «завдяки вжитим енергійним заходам вдалося зберегти частину зброї, залишеної в ділянках, кинутих всім складом варті» [5].

Висновки. Журналісти, репортери, оглядачі дивилися на події, що ними описувалися, очима своїх звичайних сучасників. Кримінальна хроніка займала помітне місце на газетних сторінках, по-перше, тому, що ця тематика викликала традиційний інтерес читачів, а по-друге, зростання злочинності погрожувало будь-якому громадянину, що додатково загострювало увагу громадськості до відповідних матеріалів.

Характер злочинів не змінився в порівнянні з дореволюційним часом, але відносно збільшився відсоток замахів на майно городян. Погіршення матеріального становища більшості населення провокувало найменш законслухняних на злочин заради власного виживання. Простежується таке явище, як зниження рівня домагань грабіжників до предметів, що привласнювалися. На початку революції злочинці цікавилися справжніми цінностями, але з плином часу вони почали погоджуватися на звичайні предмети споживання і навіть просто продукти харчування.

Початок революції надихнув кримінальників зі стажем на внутрішнє переродження. Але навіть якщо допустити на мить, що професіонали злочинного світу були готові почати нове життя, то кримінальне середовище активно поповнювалося представниками верств населення, які стрімко бідніли, передусім це була частина демобілізованих солдатів, які залишилися без засобів до існування.

Разом з державою руйнувалися і правоохоронні органи. Вони втрачали досвідчених співробітників та поповнювалися випадковими людьми, які, як мінімум, не виконували своїх безпосередніх обов'язків з забезпечення порядку, а як максимум, самі ставали правопорушниками. В результаті авторитет міліції падав, а надії на самоохорону виявилися завищеними. З кожним роком громадянського протистояння суспільство все більше поринало в хаос.

Список літератури:

1. Арест двух шаек бандито. *Южный край (Харьков)*. 1918. 5 июня (№ 43).
2. Беспорядки в Бахмуте. *Киевская мысль*. 1917. 13 сентября (№ 94).
3. Беспорядки на Владимирском базаре. *Киевская мысль*. 1917. 12 сентября (№ 93).
4. Бешеные деньги. *Южный край*. 1918. 14 декабря (№ 179).
5. В городском самоуправлении. *Южный край*. 1919. 2 января (№ 2).

6. Вольный Юг (Севастополь). 1918. 6 января (№ 33).
7. Вольный Юг. 1918. 17 января (№ 41).
8. Вольный Юг. 1918. 9 января (№ 34).
9. Вольный Юг. 1918. 16 января (№ 40).
10. Вольный Юг. 1917. 21 ноября (№ 2).
11. Вольный Юг. 1917. 8 декабря (№ 13).
12. Вооруженное нападение в Конторском переулке. *Южный край*. 1918. 16 июля (№ 75).
13. Грабители. *Киевская мысль*. 1917. 29 ноября (№ 156).
14. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 г. Москва : АИРО-XX, 1997. 200 с.
15. Жертва зеленого стола. *Южный край*. 1918. 3 октября (№ 137).
16. Канищев В.В. Русский бунт – бессмысленный и беспощадный. Погромное движение в городах России в 1917-1918 гг. Тамбов: изд-во ТГУ, 1995. 162 с.
17. Киевская мысль. 1917. 29 ноября (№ 156).
18. Конфискация в магазинах. *Вольный Юг*. 1918. 12 января (№ 37).
19. Миниатюры. *Киевская мысль*. 1917. 26 сентября (№ 104).
20. Между прочим. *Киевская мысль*. 1917. 26 сентября (№ 104).
21. Налеты возобновились. *Одесская почта*. 1917. 15 декабря (№ 3207).
22. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917-1922 гг. Москва : РОССПЭН, 2001. 632 с.
23. Новая Донецкая мысль (Юзовка). 1918. 23 октября (№ 104).
24. Новая полиция. *Одесский листок*. 1917. 4 (17) марта.
25. Охрана города (беседа с начальником милиции). *Киевская мысль*. 1917. 27 сентября (№ 105).
26. Охрана города. *Южный край*. 1918. 26 декабря (№ 188).
27. Побег арестантов из одесской тюрьмы. *Одесский листок*. 1917. 4 (17) марта.
28. Погромные настроения. *Вольный Юг*. 1917. 2 декабря (№ 10).
29. Похороны жертв Каледина. *Вольный Юг*. 1917. 14 декабря (№ 18).
30. Путевые впечатления. *Южная заря (Екатеринослав)*. 1918. 10 мая (№ 2).
31. Разгром винного склада. *Киевская мысль*. 1917. 9 ноября (№ 140).
32. Среди уголовных преступников. *Одесские новости*. 1917. 16 (29) марта (№ 10365).
33. События в одесской тюрьме. *Одесская почта*. 1917. 9 марта (№ 66).
34. Спасайте народне майно. *Нова громада (Харків)*. 1917. 23 грудня-5 січня.
35. Спекуляция. *Южный край*. 1918. 4 июля (№ 66).
36. Стрельба. *Вольный Юг*. 1917. 5 декабря (№ 12).
37. Судьба русской школы. *Южный край*. 1918. 30 апреля (№ 18).
38. Убийство милиционера и самосуд. *Киевская мысль*. 1917. 20 октября (№ 125).
39. Харьковская хроника. *Возрождение (Харьков)*. 1918. 30 мая (№ 58).
40. Хроникер. *Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов*. 1918. 3 января.
41. Что такое союз самообороны? *Полтавские новости*. 1918. 30 июня (№ 47).
42. Южное слово (Харьков). 1918. 17 марта (№ 4).
43. Южное слово. 1918. 31 октября (№ 3).
44. Южный край. 1918. 23 августа (№ 106).
45. Южный край. 1918. 24 сентября (№ 130).
46. Южный край. 1918. 6 декабря (№ 172).
47. Южный край 1918. 31 декабря (№ 192).

Popov V.Zh. THE CRIMINAL SITUATION IN UKRAINIAN CITIES IN 1917–1918 ON THE DAILY NEWSPAPERS PAGES

The article is devoted to the study of the situation in the urban criminal environment in the context of the first years of the national democratic revolution. Periodicals published in large Ukrainian cities became a source for analyzing the processes taking place in the criminal community. Newspaper publications are interesting as historical evidence of a particular era. They directly covered the events that were taking place, and were an indicator of the immediate reaction of society to them. With the help of newspaper information, it is possible to analyze the changes that took place both in the moods of the criminal community and in the moods of ordinary people experiencing rampant crime. The journalists were not outside observers of the events that took place. Their point of view appears to be the position of an ordinary man in the street. Thus, we are faced with a general picture of the attitude of the widest sections of the urban population to the criminal situation in various cities. There is not even a hint of any romanticizing of the criminal world in newspaper publications,

although there is a certain sympathy for people who have not found a legal way of earning a livelihood in the new reality. The authors are much more sympathetic to the victims of criminals.

In newspaper articles from the criminal chronicle, there was a tendency for the gradual disappearance of precious things from the list of bandit loot. The most ordinary commodities, even food, have taken their place. The social composition of the criminal community has changed. Professional criminals were replaced by representatives of new marginalized groups, primarily demobilized soldiers. The unstable political situation contributed to the crimes of people close to the next power, and hiding behind official status for illegal confiscations that looked like robberies.

The official militia ceased to control the situation in the cities, as inexperienced youth went there as reinforcements. Hopes for self-protection also did not come true, due to their lack of professionalism. As a result, after the first years of the revolution, there is no need to talk about any social order, and the city centers plunged into absolute chaos.

Key words: *National-Democratic Revolution, public sentiment, criminal offense, criminal chronicle, self-protection.*

Сергієнко С.Ю.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ 1930-Х РОКІВ НА ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

На основі мемуарної літератури, періодичних видань та архівних документів розглянутий вплив соціальних реалій 1930-х років на особисті відносини українських письменників. Наголошено, що на особисті стосунки письменників приблизно з кінця двадцятих років все більше стала впливати влада. Вона у підсумку брутально згуртувала їх у єдину письменницьку організацію, для керівництва якої на першому місці була відданість її членів правлячій партії. Режим цілеспрямовано впливав на письменників з метою направити їхню діяльність у вигідне для нього русло. Кожен письменник був поставлений перед вибором – стати на захист свого народу або ж бути вірним слугою панівного режиму. За таких соціальних реалій особисті відносини українських письменників набули нових, незнаних раніше, рис. Зазначено, що такий вплив спотворював взаємовідносини у колі письменників, породжував недовіру між ними, нещирість у взаєминах.

Автор зауважує, що у 1930-х роках влада змогла встановити жорсткий контроль за творчістю письменників. Ті, хто unikнув репресій або вижив у них, не могли не викривляти правду. Певна частина робила це, щиро вірячи у високу місію пануючої влади, інші добре розуміли, до чого така місія веде, але діяли так, як вигідно владі. Особисті взаємовідносини у колі таких людей не могли бути щирими. Впроваджуючи в середовище письменників своїх агентів, каральні органи сіяли недовіру між людьми, робили їх заручниками влади. Доведено, що страх, який запанував у суспільстві під впливом розв'язаних владою репресій, породив всеохоплюючу брехню, що руйнувала засади нормальних особистих відносин між людьми. Взаємини між письменниками набули спотвореного характеру. Про абсолютну довіру в особистих відносинах «володарів душ», яка ще існувала в двадцяті роки в певних сегментах творчого осередку, в тридцяті роки не могло бути і мови. Підкреслено, що соціальні реалії тридцятих років вплинули на особисті відносини письменників і в подальші десятиліття.

Ключові слова: 1930-і роки, особисті відносини, письменники, влада, страх.

Постановка проблеми. Переслідування владою української інтелігенції, яке послабилося з початком процесу «українізації», почало стрімко зростати з 1929 року. Всі, хто тим чи іншим чином були задіяні в українському культурному житті, відчули на собі брутальний тиск державного апарату. Особливу увагу держави привертала письменники – «володарі душ», оскільки «душі» людей повинні були формуватися цілком лояльними владі. Тому письменники мали бути беззастережно відданими правлячій партії. У той же час з 1929 року – року так званого «великого перелому», почалося відверте винищення селянства – на той час найбільшої частки українського народу, основного носія і охоронця національної мови і традицій. Кожен письменник був поставлений перед вибором – стати на захист свого народу або ж бути вірним слугою панівного режиму. За таких соціальних реалій особисті відносини українських письменників набули нових, незнаних раніше, рис. Вивчення цієї проблеми допоможе

більш досконало дослідити вплив складних процесів радянського періоду 1930-х років на українське суспільство і визначити наслідки цього впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Увага вітчизняних і зарубіжних дослідників протягом тривалого часу прикута до подій зазначеного періоду. Соціальні реалії 1930-х років досліджуються науковцями, які розглядають у своїх роботах різні проблеми цієї доби [1]. Праць, де розглядається діяльність українських письменників, теж вистачає [2], але спеціальних досліджень, що висвітлюють їх особисті відносини у цей період, обмаль.

Постановка завдання. Автор ставить за мету на основі мемуарної літератури, періодичних видань та архівних джерел дослідити вплив соціальних реалій 30-х рр. ХХ ст. на особисті відносини українських письменників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того щоб якимось виправдати винищення

народу, владі потрібні були письменники, які б без будь-яких коливань чорне називали білим і навпаки. Тобто щоб безсоромно брехали. І це стосувалося не тільки України, а всього СРСР. Масштаби брехні були небаченими. Становище особливо загострилося в кінці 1920-х і в 1930-і роки. Колишній генерал-хорунжий УНР, а в двадцять роки пересічний мешканець УСРР, П. Ліпко в листі до М. Горького у 1928 році писав: «Брехня це найбільше досягнення Радянської влади. Брехня від початку і, напевне, буде до кінця...» [3, с. 20]. Як відмітив один із дисидентів, характеризує ці роки в СРСР: «Так брехати і так до цієї брехні звикнути, як брешуть і звикли до брехні в Росії, такого, здається, не було ще ніде і ніколи» [4, с. 221]. В Україні було не краще. О.П. Довженко відмічав у 1940 році: «люди брешуть один одному в розмовах, бо бояться один одного». Причиною цього О. Довженко бачив всюдисущий страх. «Страх породжує брехню» – зауважував видатний українець [5, с. 264]. Потрібно визнати, що чималий внесок у цю брехню зробили письменники. Одне тільки прославлення Сталіна в роки розорення села, загибелі від голоду мільйонів людей, ув'язнення сотень тисяч невинних говорить про нещирість тих, хто славив, що не могло не відображатися на особистих стосунках в їхньому середовищі. Однак слід сказати, що далеко не всі українські письменники стали вірними слугами влади. Переважна їх більшість стала на захист свого народу і поплатилася за це життям. На кінець тридцятих років з 516 заарештованих письменників України залишилося в живих тільки три [6, с. 274]. В кінці двадцятих на початку тридцятих років посилювався цензурний тиск. Журнал «Печать и революция» опублікував статтю А. Луначарського, в якій говорилося: «Геть ці всі забобони про свободу слова, нашому комуністичному ладу відповідає державне керівництво літературою, цензура є не жадлива риса перехідного часу, а щось притаманне упорядкованому, соціалізованому соціалістичному життю...». Луначарський, правда, застерігав і від зловживань цензурою, але суть статті була саме у відстоюванні державного нагляду за літературною творчістю [7, с. 381]. Українським письменникам, які намагалися відображати дійсність такою, якою вона була, «з усіх боків турукали: перебудовуйся! Вчись політичної грамоти! Читай газети! Дотримуйся пролетарської ідеології!» [8, с. 365]. Що означало – пиши так, як вигідно владі.

У 1930-і роки різко зросло значення партійних органів і органів ГПУ-НКВД. Якщо у двад-

цять роки «до лінії газети в ті часи, партійні комітети не втручалися», а просто довіряли редакторів-комуністу, а ГПУ не відіграло ще надзвичайної політичної ролі, а виконувало здебільшого інформативні функції, або, як відмітив І. Майстренко, «грало тоді третьорядну роль», [9, с. 186, 197, 224], то з початку тридцятих років роль партійних комітетів і ГПУ почала стрімко зростати. ВКП(б)–КП(б)У перетягнула на себе всі основні важелі впливу на культуру. Як пояснював у 1930 році редакторів газети «Чорноморська комуна» секретар Одеського партійного комітету КП(б)У Вайнов: зараз справи вирішує не голова Раднаркому України, а секретар ЦК КП(б)У [9, с. 210]. Відповідно, зростала роль і ГПУ – «озброєного загону правлячої партії». І. Майстренко зазначає, що страх прийшов саме в тридцять роки [9, с. 131].

Уже в середині тридцятих відверті розмови між письменниками, особливо в яких зачіпалися політичні проблеми, ставали виключенням. Г. Костюк розповідає як у Києві у вересні 1935 року він розмовляв зі своїм знайомим літературним критиком і письменником Д. Копицею, який запросив його до себе на квартиру. Г. Костюк характеризував свого співрозмовника так: «Був він, здавалось, дисциплінованим комсомольцем, намагався триматись «генеральної лінії» (партії) і ходити незаплямованим. Цим він надолужував свій невеличкий талант». Під чарку горілки Д. Копиця прочитав свою п'єсу про голод 1933 року. П'єса відображала жах Голодомору. Автор попросив дати оцінку твору. Г. Костюк запідозрив, що потрапив у пастку. Почав говорити загальні речі, але потім не втримався і відверто сказав: «Але, власне, для чого ти написав цю трагедію? Адже ти не можеш розраховувати, що вона побачить сцену?» [10, с. 495-496]. Потім ще багато говорили і розійшлися майже друзями. Вже будучи заарештованим в листопаді 1935 року, Г. Костюк мучився сумнівами: «А що, коли Копиця відразу пішов і доповів усе в НКВД? Або що, коли Копиця вже арештований і драма його в руках слідчих, а він уже розповів про читання її мені і нашу розмову з цього приводу?» [10, с. 497]. Подібні думки мучили не тільки заарештованих письменників, і незаарештовані пам'ятали про можливі провокації. Тому повна відвертість могла бути тільки по темах, що ні в якому разі не торкалися політики. Наприклад, про полювання або ж кулінарні уподобання. Атмосфера страху, яка все глибше охоплювала суспільство, не допускала відвертості в особистих стосунках.

Письменники повинні були підлаштовуватися під вимоги влади. Хто не підлаштовувався, жорстко переслідувався: твори не публікували і гонорарів не було. Це вносило певний нюанс у стосунки між письменниками. І не тільки між письменниками, але і в родинні відносини письменників. З'являлися письменники з великими гонорарами, а звідси і з можливістю гармонійних сімейних відносин, і поряд з ними існували письменники з вкрай низькими фінансовими можливостями і відповідними відносинами з дружинами. Як кажуть, дружина може пробачити все, але ніколи не пробачить малої зарплати чоловіка. Ось приклад. У кінці двадцятих років за невеликий ліричний вірш поет В. Сосюра отримав авансом 300 карбованців. Для порівняння: добрі хромові черевики тоді коштували 5 карбованців [9, с. 236]. Вірш не вихваляв правлячу партію та її вождів. Однак до тридцятих років це суттєво не впливало на гонорар. І хоч у двадцяті роки заробіток В. Сосюра був непостійним, як казала його дружина: «то густо, то пусто. Отримає – відразу потратить», та він не бідував [11, с. 25]. Але вже на початку тридцятих років старих творів В. Сосюра не перевидавали. «Нових, відповідних офіційним вимогам, він ще не міг писати. Гонорарів не було жодних і він жив у злиднях» [10, с. 294]. Якось Г. Костюк зайшов до квартири В. Сосюра, де той мешкав з новою дружиною Марією. Квартира була пустою. Стояв один голий стіл. Ліжка – одні голі матраци. «Дружина, здається, не дуже розуміла, хто такий Сосюра і що важать його поезії. Вона, мабуть, розраховувала на добре матеріально забезпеченого мужа, а натрапила на злидаря, який ніде не працює, залюблений у шпаргалки, в книги, пише якісь поезії, за які рідко коли хтось щось платить. На цьому ґрунті зі зростом злиднів, зростали в них родинні конфлікти» [10, с. 294]. Це можна прокоментувати так: шлюби повинні укладатися не тільки на основі кохання, але і на основі однакових життєвих цінностей. В іншому разі особисті стосунки у родині ніколи не будуть нормальними. Вганяючи в злидні талановитих письменників, влада мала на меті зробити їх повністю керованими і слухняними.

На відносини у середовищі письменників безпосередньо впливало ГПУ-НКВД. Насамперед тим, що мали серед митців агентів, які не тільки постійно інформували своїх хазяїв, але і діяли за їх вказівками. Про деяких із них в письменницькому середовищі, схоже, знали, були й такі, яких вважали агентами, хоч вони ними не були, а деякі дійсні агенти були поза підозрами. І. Майстренко,

наприклад, припускає, що агентом був відомий потім поет-гуморист Степан Олійник, якого підсиляли до нього з провокаційною метою у 1930 році, коли відбувалася так звана «ліквідація куркульства як класу». Така точка зору сформувалася на основі наступного факту. С. Олійник запитав свого старшого товариша І. Майстренка, який займав тоді відповідальну посаду в Одесі, що йому робити, він син розкуркуленого селянина і якщо про це довідаються, то його виключать з інституту. І. Майстренко щиро порадив переїхати до іншого міста. С. Олійник не переїхав, але не був репресований. Цей та інші факти дозволили зробити припущення, що С. Олійник провокував І. Майстренка, виконуючи доручення ГПУ [9, с. 238]. Це припущення, але є і документальні факти, коли інший відомий український письменник писав до ГПУ-НКВД аналітичні доноси на свого друга О. Довженка. Правда, представляв друга хоча і українським, але комуністом [12]. Детальну інформацію про Миколу Бажана в тридцяті роки надавав ГПУ-НКВД його давній шкільний товариш, який у 1920-1930-х роках тісно контактував з українськими літераторами [13, с. 22]. Подібні вчинки, звичайно, підпадають під осуд, але потрібно враховувати і обставини. Одна справа, коли роблять доноси із любові до цієї дії або ж із прагнення підсидіти суперника, інша – коли доносять із щирої відданості існуючій владі, ще інша – коли у тебе ніж НКВД біля горла. Щоправда, жертвам доносів не було великої різниці хто писав – донощик за покликом – вірнопіддана владі особа, або ж донощик за примусом. За доносом могли заарештувати кого завгодно. Недоторканих у суспільстві не залишилось, окрім вождя. Знати за ким прийде НКВД завтра ніхто не міг. Сьогодні всесильний урядовець назавтра міг перетворитися на безправного арештанта. Навіть досвідчені майстри інтриги у письменницьких колах губилися: «Жахливі часи! Не знаєш кому кадити, а на кого капати...» [7, с. 187]. Подібний стан породжував взаємну підозріливість і дуже нестандартні ситуації в особистих відносинах письменників. Потрібно було хитрувати, вираховувати хто ж може на тебе донести, хто у твоєму середовищі є провокатор. При цьому робилися помилки, які дуже дорого коштували. Так, І. Багрянний вважав літератора О. Правдюка більшовицьким агентом, що «посадив Багряного до тюрми». Олексій Правдюк, будучи в минулому «петлюрівцем», знав, що за ним стежать, і тому вважав І. Багряного провокатором, котрий заводить з ним «контрреволюційні» розмови з метою

знайти привід для арешту. О. Правдюк вирішив діяти на упередження і доніс на І. Багряного у ГПУ. Багряного запроторили до в'язниці. О. Правдюк зрозумів свою помилку і в бесідах з вірним другом попереджав, щоб не говорив з ним зайвого, бо в нього «була вже подібна історія з таким поетом Багряним і він на тому потерпів» [9, с. 265-266]. Схоже на те, що і НКВД намагалося прикривати свою роботу в лавах письменників за допомогою спеціальних, якщо можна так назвати, технологій. Наприклад, для того, щоб прикрити дійсного агента, розпускали чутки, що чесна людина є їх агентом, і проводили певні сценарії для підтвердження цих чуток фактами. Взагалі провокація була основою роботи спецслужб, і там, куди досягали їх шупальці, відносини не могли бути щирими. Г. Костюк пригадує як у 1931 році він розмовляв з письменником Олексієм Кундзічем. При розмові був присутнім ще один літератор. Зайшла мова про події на селі. О. Кундзіч категорично заявив, що це не економічна реформа, а злочин і знущання над селом. Г. Костюк подумав: «Чи не розігрується тут якась сумна комедія в присутності маловідомої мені третьої особи?» і на всякий випадок взяв лояльний тон у формі сумніву: «А може ми не розуміємо належно історично-перспективної ідеї перетворення консервативних форм сільського господарства на нові техніко-наснажені форми. Може з присудом почекаємо?». Хоч Г. Костюк розумів, що О. Кундзіч говорить правду, але змушений був відповідати нещиро, оскільки боявся провокації [10, с. 345]. Продовження розмови відбулося у вересні 1935 року. Г. Костюк вже переслідувався владою. Він зайшов до О. Кундзіча на квартиру. Той зустрів його «нейтрально», не так як раніше. Запитав як справи, чому давно нема публікацій в пресі? Г. Костюк відчув, що бути відкритим з ним він тепер вже не може. Кундзіч намагався пристосуватися до обставин [10, с. 348]. А колись був щирим і відвертим. Обставини круто змінили особисті відносини. Слід сказати, що О. Кундзіч – дуже талановитий письменник – в кінцевому рахунку не зміг пристосуватися, кинув писати і став майстром перекладу. Пристосування до обставин і відповідні особисті відносини стали для письменників радянської доби з тридцятих років звичайною справою. Хто не пристосувався, пішов, у кращому випадку в перекладачі, в гіршому – в ГУЛАГ. Ті, хто пристосувався, усвідомили назавжди: хочеш відносного спокою і матеріального благополуччя – служи вірно владі. Відомий письменник В. Катаєв, який у двадцяти

роки жив і творив в Одесі, затамив це на все життя. Він вважав, що коли влада дає письменникові добре заробити, то письменник буде вірно їй служити. На початку сімдесятих років він у розмові з письменником А. Рибаківим говорив про бунтівного О. Солженіцина так: «Дали б йому Ленінську премію за «Івана Денисовича», служив би він вірою і правдою, ніяких би клопотів з ним не мали». Коли А. Рибаків виказав зовсім невинне, але своє судження, то В. Катаєв зі страхом поглянув на нього: «Що ви говорите? Як так можна? Про це ж є рішення ЦК!» А. Рибаків «був приголомшений його страхом перед владою» [14, с. 218]. Письменником В. Катаєв був дуже талановитим, але в той же час у відносинах з колегами не міг бути щирим, хоча б тому, що будучи людиною розумною, бачив реальність такою, якою вона була, говорити ж про неї міг тільки так, як вигідно владі, тобто щирість в його судженнях постійно була під контролем розрахунку. Хоча з вищенаведеного прикладу можна припустити, що В. Катаєв також боявся провокації з боку А. Рибаків. Життєвий досвід у В. Катаєва був багатий, в тому числі набутий у 1930-і роки. Такого досвіду набув і знаменитий в свій час письменник О. Корнійчук. Є чимало документів, які свідчать, що він у тридцять роки стояв на жорстких позиціях підтримки влади. Однак є і документи, котрі говорять, що він адекватно відчував реалії життя, але просто боявся виказувати те, що дійсно бачив. Коли відразу після смерті Сталіна Л. Берія спробував пом'якшити тиск на українців і направив записку до вищого керівництва компартії Радянського Союзу (КПРС), в якій розкривалася картина відвертої колоніальної політики щодо України, то центральний комітет КПРС прийняв спеціальну постанову, в якій позиція Л. Берії була підтримана. Цю постанову було винесено на обговорення центрального комітету компартії України. При обговоренні О. Корнійчук не втримався і заявив, що тепер «розкрили нам справжній стан речей»... «я вперше чую правду з цієї трибуни» [15]. Заявити таке з трибуни пленуму ЦК КПУ означало, що О. Корнійчук, який на той час був заступником голови Ради міністрів України, добре розумів, на що була направлена політика сталінського керівництва, але, очевидно, з метою особистого благополуччя, підтримував таку політику. Правда, його вистачило ненадовго: як тільки через декілька тижнів був заарештований Л. Берія, О. Корнійчук знову став на позицію беззастережної підтримки жорсткої диктатури. [16]. Які особисті відносини можуть бути в особи, що не має

поняття про принципову позицію по відношенню до дій людей? Тільки лицемірні. Саме такі особи жили атмосферу недоброзичливості, лицемірства і доносів в письменницькому колі. Доносництво пронизувало суспільство і постійно підтримувалося владою, насамперед у тих соціальних прошарках, які могли суттєво впливати на поведінку людей, на їх взаємовідносини. «Українська інтелігенція, особливо письменники, композитори, артисти і лікарі, також були під наглядом, піддавалися арештам і розправі», свідчить М. Хрущов. Він же підкреслив на прикладі П. Панча, за яким «стежили і більше всього доносили письменники, разом з якими він працював», атмосферу доносництва у середовищі творчої інтелігенції [17, с. 107]. На жаль, подібними речами займалися не тільки невдахи і зависники, а й талановиті особистості. Однак тоді це не вважалося чимось негідним. Навпаки, кожен відданий владі громадянин повинен був доносити про недостойні вчинки співгромадян, а тим більше про контрреволюційні дії. Визначення контрреволюції було безмежним, і тому кожен міг фантазувати як завгодно. Якось в українському громадсько-політичному, літературно-мистецькому і науковому журналі «Червоний шлях», що виходив у Харкові в 1923-1936 роках і став з січня 1931 року органом Федерації об'єднань радянських письменників України, була опублікована новела Я.А. Мамонтова, в якій було таке місце: «Спить обдурене село, засипане снігом і прокламаціями». Враховуючи суцільну колективізацію та її наслідки, наведена фраза точно відображала історичний момент. Але це з точки зору сьогодення. Тоді ж ця фраза «гостро обурила» молодого талановитого поета В. Сосюру, він назвав це «справжньою контрреволюцією» і сказав редактору, що піде скажитись у ЦК, чим довів останнього до переляку. В. Сосюра пожалів редактора і в ЦК не пішов [18, с. 220]. Але, коли його недоброзичливець письменник І. Микитенко, після того, як утаїв своє соціальне походження, був прощений на основі того, що своєю творчістю він реабілітував себе, В. Сосюра наполягав, що І. Микитенко «своєю творчістю ще поглибив злочин приховання од партії свого соціального походження» [18, с. 272]. Атмосфера доносництва стимулювала лицемірство. К. Нікітенко відмічає, що, наприклад, М. Рильський на офіційному заході щодо підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 року сказав: «Я щасливий». А в приватній розмові сказав: «Я все ж таки не бачу вагомих причин, котрі примусили нас кинутися на Польщу.

Це протирічить тій гуманності і справедливості, про яку ми стільки завжди волали. Ось я пишу кожного дня вірші, які возвеличують мужність радянських військ і мудрість нашої політики, а у серці немає ніякого ентузіазму» [19]. М. Рильський не був виключенням. Міжособові відносини, які склалися в суспільстві у 1930-і роки, примушували творчих людей постійно кривити душею, підлаштовуватися під партійні настанови. Відомо, що певний час О. Довженко і М. Бажан були близькими друзями. Але, коли М. Бажан вступив до правлячої партії, він, як сказав О. Довженко, «зіпсувався», став «холоднішим, закритішим». У кінцевому рахунку М. Бажан навіть дав зрозуміти О. Довженку, що він є комуніст, а Довженко – безпартійний. Дружба і відповідні відносини між митцями залишилися в минулому. Визнаний світом кінорежисер і письменник «дуже скаржився на самотність, що в останній час ні з ким душу відвести у вільну хвилину» [5, с. 274]. Побутові відносини, які в цілому грають чималу роль в особистих стосунках людей, в письменницькому цеху були відображенням економічного стану країни. На початку двадцятих років молоді таланти проживали у нелюдських умовах, наприклад, поет П. Тичина жив у редакції газети «Вісті» у колишній ванній кімнаті. Ліжка в нього не було. Стояв тільки стіл і стілець, а замість ліжка купа старих газет накритих сірою солдатською ковдрою. Для того, щоб щури не залазили на стіл, його ніжки були поставлені в бляшані банки з водою. З часом поету виділили кімнату, яка колись була кухнею в багатому помешканні. Столом там слугувала велика плита, духовка – поличкою для книг, рукописи поет складав у котел для виварки білизни. Пізніше П. Тичина отримав помешкання більш достойне. Його сусідом був письменник О. Копиленко. Особисті відносини у сусідів були своєрідними. П. Тичина був людиною тихою, скромною, лагідною і міг працювати тільки в абсолютній тиші. О. Копиленко був людиною поривчастою і нестриманою, яка постійно порушувала тишу. Однак, дуже поважаючи сусіда-поета, намагався вести себе тихше, але характер важко переробити, і частенько він таки заважав П. Тичині творити. Визнаючи свою провину, він йшов вибачатися, чим ще більше доймав поета. Справа в тому, що своє вибачення О. Копиленко приносив разом з кухликом вина, оскільки вважав, що спільна випивка кращий спосіб підтримати добросусідські відносини [20, с. 549-550]. Лише приблизно на початку тридцятих років П. Тичина поселився в окремій

трикімнатній квартирі в будинку письменників «Слово», де отримав бажаний спокій. Окрема квартира вносила суттєві корективи в особисте спілкування – воно могло бути вибіркоким за особистим бажанням. Як сусідки забігають одна до одної позичити сіль чи спеції (звичайно, до тих, хто їм до вподоби), так і письменники забігали один до одного зі своїми літературними справами. Ю. Смолич згадує про свій побут на початку тридцятих років: «Поліщук жив поверхом вище від мене в будинку «Слово»; нерозлучними друзями ми ніколи не були, але як сусіди підтримували приятельські відносини. У Валеріана (Поліщука) була чимала і добре підібрана бібліотека, і я, бувало, користувався нею; іноді Валеріану закортить негайно прочитати комусь тільки що написаний вірш, і він забігає до мене» [20, с. 298]. Якщо ж хтось не бажав спілкуватися з сусідами, то їм було важко налагодити контакти. За умов же «комуналки» спілкування нерідко було вимушеним. В особистих відносинах мешканців окремих квартир після комунального життя з'явилася певна відчуженість. Вона посилилася в 1930-і роки, коли рівень довіри один до одного в стані творчої інтелігенції почав різко падати. Якимось у тридцяті роки, на Новий рік двоє дружніх з Тичиною письменників вирішили набрати зерна і піти до Тичини «посівати». На слова: «сію, сію – посіваю, щастя й радості бажаю», Тичина розплакався як дитина, але відразу ж схаменувся. І злякано заговорив: «Товариші! З цим жартувати не можна. Це в'яжеться з культом!». На заперечення, що це старовинний народний звичай, він відповів: «Ні, ні, ні! Ви знаєте. Ви добре знаєте!» [21, с. 265]. Недовіра до ближнього давалася взнаки і проявлялася в особистих стосунках нещирістю, лицемірством. Але в кінці двадцятих українські письменники ще досить відверто спілкувалися з сусідами, хоч уже з'являлися хмарки недовіри. У 1929 році у новому будинку по вулиці Свердлова 118 у Харкові проживало більше двадцяти письменників і, як свідчить Г. Костюк, його, попри тісноту, прийняла на проживання молода сім'я Т. Масенка. Відносини між друзями в письменницькому колі були приятельськими, доброзичливими. Коли до Ю. Смолича в санаторій на Кавказі завітали в гості Л. Курбас і М. Куліш, то встала проблема: кому спати на єдиному в кімнаті ліжку. Ніхто не захотів зайняти привілейоване положення. В кінцевому рахунку всі уляглися спати на підлозі. Ліжко залишилося вільним [20, с. 368]. В той же час проявлялася і недовіра. Зокрема, коли потрібно було вести розмови не для чужих вух, мешканці

письменницького будинку вели себе дуже обережно. Наприклад, коли до письменника С. Божка приходив публіцист Є. Гірчак, що був вхожий в ЦК КП(б)У, то друзі «замикались на ключ, закривали вікно, ставили на стіл горілку, сяку-таку перекусу й пили. Пили до одуріння, до білої гарячки. Під час такого «пиття» й прозраджував Гірчак Божкові деякі таїни ЦК» [10, с. 248-249]. Взагалі слід сказати, що алкоголь грав помітну роль у спілкуванні письменників. Але все ж не до білої гарячки. Випивали зазвичай в міру.

Відносини між письменниками не були стійкими. Була і міцна дружба, як, наприклад, у Б. Тенети і Є. Плужника [10, с. 212], була і взаємна антипатія (прикладів можна навести чимало), але сьогоднішні друзі назавтра могли розійтися у поглядах, потім відновити дружні стосунки, вороги могли помиритися, а через деякий час знову посваритися. Тобто все як у звичайних людей. Та конкуренція на ниві творчості породжувала часом нестандартні ситуації. Уже в двадцяті роки явно проявилася тенденція до використання службового положення з метою усунення конкурентів в письменницькій справі. Таке явище було б неможливим без централізації, що постійно посилювалася. І. Микитенко, будучи керівником Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), вірно служив правлячій партії і не терпів відходу від її «генеральної лінії». Коли Ю. Яновський, дуже талановитий письменник, зайняв незалежну позицію в творчості, йому відмовили в членстві у ВУСПП. «То був фактично офіційний ostracizm. У той час не належати до спілки письменників і носити на собі тавро попутника-«націоналіста» означало якщо не фізичну, то творчу смерть». На співчутливе запитання колеги про справи Ю. Яновський відповів словами «популярного колись російського романсу «Все сметено могучим ураганом», але в своїй саркастичній переробці: «Все сметено могучим вуркаганом». Почувши це вперше, я щиро розреготався. Цей сарказм було спрямовано проти Івана Микитенка, автора повісті «Вуркагани» і вождя ВУСППу, одного із причинників злигоднів Яновського. До речі, ця фраза пізніше стала ходячою серед літераторів» [10, с. 366]. Олекса Слісаренко також вважав І. Микитенка «жорстоким і нетерпимим» [20, с. 153]. Подібну думку мали й інші українські письменники [8, с. 402]. На особисті відносини між письменниками впливали не тільки їхні художні смаки, політичні уподобання, але, особливо з тридцятих років, прагнення сподобатися владі. Це приводило до того, що близькі за

художніми смаками митці не контактували лише тому, що бачили в творах своїх колег не той ідеологічний напрям. Про це згадує Ю. Смолич, коли розповідає про сумніви своїх друзів письменників під час обговорення проблеми, до якої літературної організації примкнути. М. Йогансен висловлювався так: «Про «Пролітфронт» не може бути й мови: я дуже люблю і Гуровича (Куліша), і Григоровича (Хвильового) – це дійсно письменники, але потрібно дивитися правді в очі: Хвильовий носить-таки в кишені націоналістичну дулю. Навіщо нам це потрібно? Знову «Вапліте»? Донкіхотствувати, а потім знову каятися? Навіщо нам це потрібно? Казка про білого бичка...». Олекса Слісаренко відповів на це так: «Я не стану свідчуватися в коханні до Гуровича і Григоровича, але, безумовно, творча правда саме на їх боці, хоч вони і обзивають мене «чорним янголом». Але до ідеологічної правди все ж таки ближче Микитенко і Кириленко, хоча вони мені і глибоко несимпатичні» [20, с. 152]. Тобто вже явно відчувається, що особисті стосунки в немалій мірі залежать від того, як влада оцінює того чи іншого письменника. Микитенко і Кириленко «глибоко несимпатичні», але близькі до ідеологічної правди. У читача, який не знає, хто у ті часи визначав «ідеологічну правду», може виникнути враження об'єктивності підходу до оцінки творчості письменника з боку опонента: він же сам визначає, що є «ідеологічна правда». Але річ у тім, що тільки правляча партія визначала, що є «ідеологічною правдою». Будь-хто інший цього робити не міг. Ось і виходило, що митці, які творили на високому художньому рівні, не подобалися певним письменникам тільки тому, що правляча партія визнала їх далекими від «ідеологічної правди». А якщо вони ще й «носять в кишені націоналістичну дулю», то тим більше з ними водитися не слід. Хто що «носить в кишені» також визначала правляча партія. Таким чином, на особисті відносини письменників приблизно з кінця двадцятих років все більше стала впливати влада, яка в кінцевому рахунку брутально згуртувала їх у єдину письменницьку організацію, для керівництва якої на першому місці була відданість її членів правлячій партії. Потрібно сказати, що з чотирьох учасників наведеної вище бесіди троє були знищені владою в другій половині тридцятих років. Живим залишився лише Ю. Смолич. Влада цілеспрямовано душила національну інтелігенцію. У тридцятих роках, як констатував О.П. Довженко, на кожного творця української культури дивилися як на потенційного ворога [5, с. 240], що не могло не позначатися на особистих відносинах.

Саме на фундаменті відносин, що сформувалися в 1930-і роки, розвивалися взаємини письменників у подальшому. Ось яке враження від взаємин у письменницькому середовищі у другій половині ХХ ст. залишилося у В. Войновича, який чимало спілкувався не тільки з російськими, але і з українськими письменниками: «Коли ж я познайомився з конкретним письменницьким середовищем, я здивувався. Там я зустрів декількох людей, які стояли в моєму уявленні високо за інтелектом, талантом, душевними і моральними якостями, котрі не зустрічалися мені в минулому житті. Але в цілому письменницьке середовище вразило мене, коли я побачив скільки в ньому глупоти, святенництва, лицемірства, вульгарності, непомірних амбіцій, бахвальства, холуйства, інтриг, злоби і зазисті. Як ці люди, як тільки начальство покаже на одного із них і дасть команду «фас», відразу ж кидаються із злобним гарчанням рвати свого колегу в клоччя, незалежно від того, винен він в чомусь чи ні. З першої ж команди тут же сфабрикують будь-яку справу, зрадять, звинуватять колегу в будь-якому злочині, самі себе легко розпалють до звірячої лютості і, якщо дозволять, самі жертву свою розстріляють» [22, с. 257]. Про подібні особисті стосунки письменників свідчив і Олесь Гончар. У січні 1968 року він записав у своєму щоденнику: «Почуваю доволу себе зграю літературного вороння (серед них і ті, хто вважався друзями). Не каркають ще, але жадібно вичікують: коли ж буде сигнал? Коли буде команда викльовувати йому очі?» [23, с. 6]. Ю. Олеша, який свою творчу діяльність розпочинав в Україні в двадцяті роки, так охарактеризував своїх колег вже після смерті Сталіна: «Якщо наші письменники, нарешті, повне зібрання своїх творів видадуть, то самим цікавим там том шостий буде, золотими літерами тиснений – «Листи і доноси» [24]. На основі фундаменту, закладеного владою в 1930-і роки, інші особисті відносини сформувалися просто не могли. Як констатував на початку сорокових років О.П. Довженко: «Літератури у нас нема, тому що правду писати не можна» [5, с. 256]. А людина, що продукує неправду, а таких серед письменників було чимало, не може бути щирою в особистому спілкуванні.

Висновки. Таким чином, у 30-х рр. ХХ ст. влада змогла встановити жорсткий контроль за творчістю письменників. Головною метою такого контролю стало беззастережне виконання ними будь-яких побажань влади. Якщо владі було потрібно, то письменники чорне повинні були називати білим, біле – чорним. Всі, хто не

корився, піддавалися репресіям. Ті, хто уникнув репресій або ж вижив у них, не могли не лицемірити, не викривляти правду, не вихвалити злочини. Певна частина робила це, щиро вірячи у високу місію пануючої влади, інші добре розуміли, до чого така місія веде, але діяли так, як вигідно владі. Особисті взаємовідносини в оточенні таких людей не могли бути щирими. Навіть між близькими друзями довіра була відносна, бо і близький друг міг інформувати каральні органи, тобто доносити. Впроваджуючи в середовище письменників своїх агентів, каральні органи сіяли недовіру між людьми, робили їх рабами обставин, заручниками влади. Страх, що запанував у

країні породив масову брехню, лицемірство у відносинах між людьми. Страх примушував людей, особливо тих, хто був під підозрою влади, після більш-менш відвертих бесід зі своїми знайомими, доносити про них в НКВД, вважаючи співбесідників провокаторами. Особисті взаємовідносини між письменниками набули спотвореного характеру. Про абсолютну довіру в особистих відносинах «володарів душ», яка ще існувала в двадцяті роки в певних сегментах творчого осередку, в тридцяті роки не могло бути і мови. Такий стан вплинув на особисті відносини майстрів пера і в подальші десятиліття. Цю проблему варто висвітлити надалі.

Список літератури:

1. Зімон Гергард. Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? *Український історичний журнал*. 2005. № 2; Костюк Є.С. Громадські об'єднання виробничої інтелігенції в УСРР: 20-30-ті рр. XX ст. *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2018_23-24_9 (дата звернення 11.01.21); Довбня. О.А. Політичні репресії проти протестантських деномінацій у Радянській Україні (1920-1930-ті роки): історіографічний аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. 2018. № XXX. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/69692> (дата звернення 16.01.21); Гогохія Н.Т. «Соціально чужі елементи» в українському суспільстві 1929-1939 рр. та засоби їх адаптації до механізмів соціальної інженерії тоталітаризму. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5104> (дата звернення 11.01.21); Христова Ю.В., Рец В.В. Механізм здійснення масових репресій в УРСР у період «Великого терору» 1937-1938 рр. у контексті «куркульської операції» *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2019. Том 30 (69) № 4. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/4_2019.pdf (дата звернення 23.01.21) та ін.
2. Микитенко О.І. Друзі чи супротивники *Київ*. 1990. № 2. С. 138-149; Цвілюк С.А. Українська інтелектуальна еліта як об'єкт сталінського політичного терору в 1920-1930-х рр. *Інтелігенція і влада*. Зб. наук. праць. Ч.2. Одеса: «Астропринт», 2002. С. 267-277; Кривуля О.О. Жінки-письменниці Радянської України в історії української літератури 20-30-х років XX століття. *Історичні записки: Збірник наукових праць*. Вип. 22. Луганськ, 2009. URL: http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2573/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8_2009_22.pdf#page=137; Очеретянко В. Радянізація наукових, культурно-освітніх закладів, громадських організацій наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. №2. 2012. С. 146-165.; Нефьодов Д.В. Діаспорна історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.): аналіз спогадів сучасників та політв'язнів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 45. Том 2. 2016. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2016_45%282%29__16 та ін.
3. Скрипник О. За незалежність України до останнього подиху-2. *День*. № 46-47. 16 березня 2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/za-nezalezhnu-ukrayinu-do-ostannogo-podyhu-2> (дата звернення: 25.11.2019).
4. Солоневич И. Россия в концлагере. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=53651> (дата звернення 04.02.2021)
5. Під софітами секретних служб. Документи з папки-формуляру на О.П. Довженка. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1-2.
6. Цвілюк С.А. Українська інтелектуальна еліта як об'єкт сталінського політичного терору в 1920-1930-х рр. *Інтелігенція і влада*. Зб. наук. праць. Ч.2. Одеса: «Астропринт», 2002. С. 267-277.
7. Эренбург И. Люди, годы, жизнь. Собр. соч. в 9-ти томах. Т. 9. Москва, 1967. 800 с.
8. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. Київ: Дніпро, 2004. 520 с.
9. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон, 1985. 416 с.
10. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Книга перша. Едмонтон, 1987. 743 с.
11. Подов В.И. Любовь и слезы. (Новое о Владимире Сосюре). Лисичанск, 1995. 65 с.
12. Грабовський С. Хто довкола мене? *День*. №169. 12 вересня 2014. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/hto-dovkola-mene> (дата звернення: 25.01.2021).

13. Панченко В. «Один из активнейших участников раскола русского отряда...» Приховані сторінки біографії Миколи Бажана. *День*. №233-234. 21 грудня 2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/odnyuz-aktyvneyshyh-uchastnykov-raskola-russkogo-otryada> (дата звернення: 27.01.2021).
14. Рыбаков А. Роман-воспоминание. Москва, 2005. 378 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1120. Арк. 96; Спр. 1142. Арк 71.
16. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.1. Спр.1142. Арк.135, 139, 141.
17. Хрущев Н. Воспоминания. Книга 1. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/khrushchev1/index.html> (дата звернення 04.12.2020).
18. Сосюра В. Третья Рота. Київ, 2010. 352 с.
19. Нікітенко К. На культурному фронті без змін. *Дзеркало тижня*. № 30. 21-28 серпня 2015. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/na-kulturnomu-fronti-bez-zmin-reakciya-radyanskih-diyachiv-kulturi-i-mistectv-na-pidprisannya-paktu-molotova-ribbentropa_.html (дата звернення 06.12.2020).
20. Смолич Ю. Рассказ о непокое. Москва, 1971. 559 с.
21. Самчук У. На коні вороному. Вінніпег, 1990. 360 с.
22. Войнович В. Автопортрет: Роман моей жизни. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=129982&p=1> (дата звернення 09.01.2021)
23. Гончар О. Щоденники: у 3 т. Т. 2. Київ, 2003. 607 с.
24. Эдвард Радзинский: «Сталин целыми днями лежал, лицом в стену уткнувшись, и даже посуду за собой не мыл – тарелки собака вылизывала» *Бульвар Гордона*. № 18. 30 квітня 2019. URL: <https://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s730/edvard-radzinskij-stalin-tselymi-dnjami-lezhal-litsom-v-stenu-utknuvshis-i-dazhe-posudu-za-soboj-ne-myl-tarelki-sobaka-vylizyvala.html> (дата звернення 10.10.2020).

Serhiienko S.Yu. THE INFLUENCE OF SOCIAL REALITY OF THE 1930'S ON PERSONAL RELATIONS OF UKRAINIAN WRITERS

The article considers the influence of the social reality of the 1930s on personal relations of Ukrainian writers based on memoirs, periodicals, and archival documents. The authorities increasingly influenced personal relations of writers since the late 1920s. They eventually brutally united them into the one writers' organization, where loyalty of its members to the ruling party was the most important for its leaders. The regime purposefully influenced writers to direct their activities in a preferable way. Every writer was faced with a choice either to defend his or her people or to be a loyal servant of the ruling regime. Personal relations of Ukrainian writers acquired new, previously unknown features due to that social reality. Such influence distorted relations between writers, caused mistrust, insincerity.

The author notes that the government was able to establish strict control over the work of writers in the 1930s. Those who had escaped repression or survived it could not help but distort the truth. Some did so, sincerely believing in the lofty mission of the authorities, others understood what such a mission led to but acted in a way that benefited the power. Personal relations between such people could not be sincere. Introducing their agents into the writers' circles, the punitive authorities sowed distrust between people and made them their hostages. The article proves that the fear prevailing in society under the influence of repression unleashed by the authorities gave rise to all-encompassing lies that destroyed the foundations of normal personal relations between people. Relations between writers were also distorted. In the 1930s, absolute trust in personal relations of "masters of souls" was out of question, though it had existed in the 1920s in certain parts of the creative circles. The author emphasizes that the social reality of the 1930s influenced personal relations of writers in the following decades.

Key words: 1930s; personal relations; writers, power, fear.

Чекаленко Л.Д.

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України

ПРИМУСОВА МІГРАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

У статті розглядається таке історичне явище радянської доби, як примусова міграція населення. Цей проєкт з перших років радянської влади реалізовувався спочатку як експеримент, зокрема в Україні, а пізніше така політика набула системного характеру і охопила всю територію Радянського Союзу. Такий варіант реалізації внутрішньої політики сталінський режим доволі активно використовував з метою розв'язання політичних, економічних та соціальних проблем. Примусова міграція викликала багатопланову хвилю спонтанного міграційного руху, а також офіційного, планованого обміну населенням не тільки в межах СРСР, а й всього світу, що набуло масового характеру після Другої світової війни.

Радянська політика перемішування етносів започаткувала нову хвилю еміграції з України, що сприяло формуванню нового «ешелону» української діаспори. Оскільки примусова міграція використовувалася як засіб розправи з неблагонадійними представниками радянського суспільства, яких влада розглядала ворогами Радянського Союзу, примусова міграція з українських земель поступово консолідувала кістяк політичної української діаспори у далекому зарубіжжі і в країнах-сусідах. Авторка звернула особливу увагу на події тих часів, пов'язані з українцями попередньої міграційної хвилі під час Голодомору в Україні. Тобто тих наших співгромадян, які провели кілька років у зарубіжних країнах і заітовані радянською пропагандою про «добрі» наміри радянського керівництва, повернулися в Україну. Про те, чим закінчились такі «подорожі», також йдеться у поданій статті.

Сьогодні, на жаль, ми є очевидцями ганебного явища – примусової міграції, що відбувається в Україні у випадку російської агресії: примусову міграцію українського і кримськотатарського населення з окупованого Росією Криму, біженців від переслідувань та біженців з районів війни Луганської і Донецької областей тощо. У статті характеризуються різноманітні форми цього явища: примусове виселення, обмін населенням, репатріація з політичних мотивів тощо.

Ключові слова: примусова міграція, політичний режим СРСР, українська діаспора, україно-аргентинці, нова хвиля, агресія Росії.

Постановка проблеми. Дослідженню радянської політики і, зокрема, реалізації радянського ідеологічного кредо формування радянської людини без етнічних коренів, без рідної мови і національного коду присвячено чимало наукових робіт як вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

Дослідження зазначеної проблематики розвивається за кількома напрямками:

– що пов'язані з вітчизняними історичними джерелами і які досліджувались українськими ученими (Винниченко І. 2001; Закордонне, 2011; Зарубіжні, 1991; Кривда Н.Ю., 2008; Палієнко М., 2008; Трощинський В.П., 2011 тощо);

– аналізувалися представниками діаспори (Кириленко О., 1916; Кубійович В., 1978; Марунчак М., 1986);

– змішаними колективами науковців, як, наприклад, авторів-енциклопедистів (Енциклопедія, 1995; Українці, 2001; Ukraine:, 1971) тощо [1].

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні системних дій радянської влади із виселення автохтонного населення, переважно українців, з їхніх споконвічних земель. Авторка аналізує причини подібних дій, що були викликані не тільки економічною необхідністю, як, наприклад, відновленням зруйнованого війною економічного потенціалу території, загарбаних ворогом. Подібна політика була продиктована також стратегічними міркуваннями – сформувати лояльний до влади контингент радянських людей в регіонах розселення українців.

Реалізація поставленої мети передбачає такі завдання: охарактеризувати примусову міграцію, що набула нечуваних масштабів; наслідки такої міграції – масовий виїзд українців за кордон. Саме цю частину мігрантів сьогодні ми називаємо новою хвилею української діаспори.

Особливу увагу авторки привернули події тих часів, що були пов'язані з поверненням україн-

ців попередньої хвилі міграції часів голодомору в Україну. Тобто тих наших співгромадян, що кілька років перебували у віддалених країнах світу і загітовані радянською пропагандою повірили у «добрі» наміри радянського керівництва – повернулися в Україну. Як завершилися такі «мандрівки»? Про таке також йдеться у поданій статті.

Виклад основного матеріалу. Примусова міграція як засіб вирішення внутрішніх проблем відома з давніх часів. Цим засобом широко користувались різні держави з різноманітними системами державного устрою і управління: від імперій – до республік. Примусова міграція широко застосовувалась у радянські часи. Сьогодні ми також можемо спостерігати за цим явищем, що відбувається в Україні у зв'язку з війною, економічною кризою, проблемами відторгнутих Росією територій, демографічним фактором тощо. Це і примусова міграція кримськотатарського населення із загарбаного Росією Криму, втікачі від переслідувань і біженці з регіонів війни Луганської і Донецької областей тощо.

Аналізуючи історичні події навколо України, пригадаємо, що українські землі завжди були каменем спотикання і суперництва між могутнішими державними формуваннями, такими як Німеччина, Польща, Туреччина, Угорщина, Росія... І кожна держава – загарбниця українських територій, намагалася якомога швидше асимілювати місцеве населення і закріпити свою владу на українських землях. У результаті на наших теренах з'явилися такі поняття, як «понімечення», «поросійщення», «полонізація», «мад'яризація» та «румунізація» тощо.

Особливо інтенсивний вплив на українські землі здійснювався Росією. Із зміцненням московського князівства українські землі методично заселялись вихідцями з російських територій. Особлива увага приділялась збільшенню кількості і зміцненню позицій саме російського населення, переважно в тих місцевостях, де воно було за кількістю незначним. Це робилося з метою створення цілісного ядра російських людей, які б з часом могли б стати «провідниками російського впливу серед туземного населення».

Така політика царського самодержавства розповсюджувалась без винятку на всі землі: «Малороси, які багато робили для Росії, зараз не тільки не здатні служити їй національним інтересам, але навіть сильно потребують захисту від ворожого російському урядові польського на них впливу». Урядові кола заохочували приїздити в Україну селян-великоросів, які б внесли сюди російський

дух, значно б підняли у місцевого населення любов до Росії... З цієї метою українські землі слід віддавати переселенцям із внутрішніх, чисто російських губерній, а місцеве населення корисно було б переселяти до інших регіонів Росії», тому що «малоросіяни не здатні до проведення російської національної ідеї» [2].

Протилежне ставлення спостерігалось у царського самодержавства до німецьких колоністів, які у XIX столітті заселяли територію Росії. Кожній родині опріч 60 десятин землі надавалось по 100 рублів і скасовувалась у перші роки орендна плата за землю. Своєрідна повага до німців (підкреслимо, за часів самодержавства, що, як відомо, змінилось пізніше на зовсім протилежне) впадала в око у порівнянні з ігноруванням всього українського.

Міграційний рух українського селянства посилювався на початку XX століття, чому сприяли прийняті закони 1904 і 1906 років, що стимулювали переселенство. З України виїжджали і депортовані громадяни: козацька старшина, «мазепинці», підозрювані у невірності царському режимові тощо. До того ж, як відомо, українське козацтво використовувалося на будівництві Петербургу, осушенні земель, прокладці каналів за Петра I. А це – десятки й десятки тисяч працездатного населення. Українці опановували Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Середню Азію, Кавказ.

Політика радянського уряду щодо іншомовних народів була логічним продовженням царського імперського курсу на поросійщення національних меншин. Партійне керівництво єдиної правлячої комуністичної партії як провісник і виконавець ідей тоталітаризму розробляло плани зміцнення радянських – нещодавно національних – окраїн. Цей процес здійснювався з метою відродження і розквіту «відсталих» районів працездатним і працелюбним населенням. Такий засіб був покликаний сприяти збагачуванню центру, зростанню його добробуту і водночас таким шляхом вирішувались політичні проблеми. Серед них – нівелізація етнічних особливостей, пригнічення національної самосвідомості, нейтралізація появи можливих національних об'єднань і рухів, що могло спричинити суспільні вибухи і незадоволення.

Таким шляхом розвивалися майже всі імперські тоталітарні режими. Росії в цьому плані сприяла величезна територія, важкі кліматичні умови, куди можна було б виселити «неугодних». Перед режимом не стояла необхідність фізичного знищення десятків мільйонів громадян, хоча

і такий засіб теж застосовувався: пригадаймо хоча б штучний голодомор-геноцид тридцятих років. Простіше було подалі вивезти нескорених, оскільки знищені (трудові ресурси) не працюють і не приносять користі. Отже, переселенням досягались одразу дві мети: політична й економічна.

Процес переселення громадян України здійснювався і у 1920–1930-ті роки. У постанові Центрального виконавчого комітету СРСР від 30 липня 1926 р. читаємо: «Найважливішим завданням вважати розгрузку (*розвантаження*) перенаселених районів України». Одразу виникає питання, що означає «розвантаження»? На думку тих, хто створив цей документ, існувала необхідність обезлюднення регіонів, де щільність населення була вищою, ніж в інших. Таким було офіційне роз'яснення.

Насправді ж людей переселяли з ідеологічно слабких районів подалі від центрів цивілізації з метою їхнього розпорощення й асиміляції. Таким чином з 1926 по 1939 роки з України було виселено понад три мільйони осіб.

У сорокові роки ХХ століття міграційні проблеми вирішувалися жорсткіше. І на територіях СРСР проводилися нечувані експерименти – виселяли і переселяли цілі народи, вже не згадуючи про знищену кількість людей. Такі експерименти були запроваджені з німцями, кримськими татарами, поляками, євреями, українцями та іншими. І якщо зазирнути у глиб проблеми, стає зрозумілим: це не було боротьбою тільки проти населення. Це була боротьба за землі, за території, за панування.

Згадаймо епопею репатріації українського і польського народів. Цілі села, де жителі не бажали переселятися, повністю знищувалися... Водночас таку інформацію приховували, не надавали їй розголосу. Яскравим прикладом переселенських рухів і подібних дій з примусового виселення можна вважати обмін населенням між Україною (СРСР) і Польщею. Цей обмін проводився вже на рівні урядів. Нагадаймо, із звільненням радянською армією першого великого польського міста Любліна радянське керівництво утворило тут польський уряд – Польський комітет національного визволення, скорочено ПКНВ. 09 вересня 1944 року уряди Польщі і радянської України домовились про обмін українським і польським населенням, підписавши Угоду про репатріацію українських громадян з території Польщі і польських – з території України.

Для реалізації наміченого було розроблено чіткий план переселення, викладені жорсткі умови

щодо обміну громадянами обох сторін і створено низку спеціальних установ. Серед них – спеціальний апарат (Секретаріат) Головного Уповноваженого з евакуації українського населення з Польщі і апарат Головного Представника з евакуації польських громадян з Української РСР. До апарату було підібрано 755 (!) перевірених працівників, три партактиви. За участю польської сторони складено 101 706 описів нерухомого майна і посівних площ сільськогосподарських культур на суму 665,7 млн злотих. Прийнято продуктів від переселенців на суму 17,9 млн злотих. Від польських громадян за індивідуальними описами – 109 783 документа – було отримано майна на суму 289.6 млн радянських рублів. Для транспортування майна в Українській РСР у 1944–1945 рр. було використано 488 тисяч залізничних вагонів і 568 тис. вагонів у Польщі. Всього з Польщі в Українську РСР за цей час було переселено 122 тис. господарських сімей або 482 880 осіб, а з 1944 по 1951 рр. – 135,2 тис. господарств або 567 тис. осіб. В Польщу за цей же період прибуло 283 тис. господарських сімей або 810,4 польських громадян. До Чехословаччини – 10 215 сімей або 33 077 осіб.

Всього ж за ці роки виїхали з України один мільйон 350 тис. осіб. Сума компенсацій досягла у 1948–1951 рр. понад 70 млн рублів [2].

Офіційні документи, зокрема Ради міністрів СРСР, вихваляли проведений експеримент з переселення народів. Пропагували, що в міжнародній практиці не було подібного явища із таким значним за обсягом переміщенням населення.

Керівники обох держав, не зважаючи на операцію «Вісла», яка була актом геноциду проти українського народу і під час якої було виселено понад 150 тис. українців з їхніх ісконних земель в глиб Польщі, заявили про те, що «уряди із задоволенням заявляють, що евакуація... закінчена в атмосфері взаємного розуміння..., служитиме справі зміцнення дружби і співробітництва між нашими братерськими народами» (6 травня 1947 року). Або читаємо в десяту річницю операції «Вісла»: «...Евакуація відбувалася в атмосфері взаємного розуміння та злагоди» (6 травня 1957 року) [3].

Спостерігаючи за подіями минувшини, слід згадати, що в Україну прибували не тільки поляки. У перші післявоєнні роки (1945–1950) республіка зустрічала реемігрантів і репатріантів з багатьох країн: більшість прибували з Аргентини, Канади, Уругваю. Так, з Аргентини повернулося 2 900 осіб, з Польщі – 184, Франції – 166, Канади – 178, Уругваю – 144, Болгарії – 140, Бельгії – 134 особи. З них працездатних – 2 370 осіб.

Більшість оселилися у Волинській області – 1 188, Рівненській – 494, Тернопільській – 229 чол. Розселення переселенців по західних областях України можна пояснити родинними зв'язками, місцем походження, а також і політикою радянського уряду, який намагався поповнити ідеологічно надійним контингентом радянських людей спорожнілі в результаті сталінських репресій і війни західні області України.

В Україну також прибули 9 632 репатріанти, серед яких – 3 300 осіб з Аргентини, які виїхали «з колишньої панської Польщі» у 1930–1935 рр., тобто в роки голодомору. З тих, хто повернувся, поїхали до Волинської області 1 413 чол., Тернопільської – 509, Рівненської – 478 чол. Всього до сільських місцевостей повернулося 3 040 осіб, а в міста – 6 592 особи. У післявоєнні роки громадяни виселялись також за політичними мотивами як «ненадійні». У 1944–1952 роках було виселено низку сімей, яких називали учасниками «банд націоналістичного підпілля». Всього – 204 тис. осіб, з яких 182 543 – учасники ОУН (підпілля) та їхні сім'ї; ієговісти – за релігійні вподобання; 12 135 осіб – куркулі і члени їхніх сімей; 8 984 – андерсовці і члени їхніх сімей. Андерсовці – вояки польської армії генерала Андерса, що була створена з поляків на радянській території. Залишки польських військових як неблагонадійних за вказівкою Сталіна було виселено у Середню Азію і для «трудового використання у лісовій промисловості Наркомлісу СРСР».

Попри доволі вагому кількість виселених, така цифра не задовольняла радянське керівництво, що намагалось збільшити показники кількості покараних. У наказі наркома внутрішніх справ України товариша Рясного від 05 березня 1945 р., наприклад, читаємо: «Виселення родин учасників банд здійснюється вкрай незадовільно. Наказую: терміново активізувати роботу... До 20 березня організувати з Чернівецької області відправку одного ешелону (людей)» [4].

З плином певного часу серед тих, хто повернувся, почало зростати і поширюватись незадоволення умовами життя і радянською політикою в цілому. Спробувавши на власний смак таке існування, вони вже не хотіли перебувати в Сове-тах. І почали звертатися до місцевих, районних і центральних партійних органів влади з проханням відпустити їх назад, за кордон. Так, тільки до Волинського обкому комуністичної партії надійшло 369 заяв про повернення до Чехословаччини. Ця небажана для влади інформація, що спричинила широкий розголос, докотилася до Центрального Комітету Компартії України, який 25 вересня

1956 року приймає відповідну постанову «Про подолання у побутовому і трудовому влаштуванні переселених громадян української національності з Чехословацької Народної Республіки і у проведенні політико-виховної роботи».

До колишніх українсько-аргентинських емігрантів ставлення влади було набагато кращим: сім'ям виділяли присадибні ділянки, будівельні матеріали, цемент, цеглу тощо для забудови...

Однак, попри ретельну ідеологічну роботу з колишніми українсько-аргентинськими емігрантами, яка полягала в економічних стимулах і заохочуваннях, заяви на повернення від них надходять і в 1960-ті роки. У 1966 р. – 2 295 заяв, однак дозволили повернутися 1 382 особам. З поданих заяв, зокрема з Волині, – 708, а з інших областей – 732 чол. В результаті до Аргентини повернулися 865 осіб, Бразилії – 144, Бельгії – 27, Італії – 37, Канади – 37, Франції – 74, Нідерландів – 44 [5].

У квітні 1966 року в Буенос-Айресі з такої нагоди навіть було створено спеціальний «Комітет за репатріацію аргентинців з СРСР». Зрозуміло, що не всі репатріанти були українцями за національністю. Стосовно цього процесу повернення слід зазначити: українцям доволі легко було повернутися назад в колишні країни перебування саме в 1960-ті роки, оскільки прихід до влади Микити Хрущова, початок відлиги, розвінчання культу особи Сталіна сприяли реалізації їхніх прагнень.

Цікаву інформацію містять архіви щодо населення з польських земель: значну кількість переселенців було розташовано у Сталінській області (тепер Донецька) – 3 044 родини в кількості 12 845 осіб. В цій же області поселено 467 осіб з Аргентини, 69 – з Бразилії, 65 – з Уругваю, 31 – Канади, 16 – Норвегії та ін. У Кіровоградській області було поселено 1 701 родину. Пізніше переважна кількість сімей переїхала до західних областей України.

Пригадується, що не так давно, із початком війни Росії проти України, саме з Донецької області сучасне польське керівництво у першу чергу (автобусами) вивезло в Польщу громадян України – поляків за походженням.

Загалом у 1950-ті роки у «плановому порядку» було переселено 303,8 тис. сімей, або 457,1 тис. осіб працездатного населення в південні області України – Кримську, Миколаївську, Херсонську області і 96 тис. сімей за межі України.

У 1955 році Головне Переселенське управління було об'єднане з Головним управлінням організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів Української РСР. Нова орга-

нізація направила у промисловість і будівництво два (2) мільйони 370 тис. робітників.

Цікавою сторінкою в цьому питанні є звернення міністра юстиції Української РСР з проханням до ЦК КПРС щодо *вирішення питання про реабілітацію засуджених на примусове виселення*. І для цього – надання права Президії Верховної Ради Української РСР утворити спеціальну комісію з реабілітації. В ті роки, які характеризуються деякою відлигою і деяким пом'якшенням режиму з приходом до влади М. Хрущова, можна було сподіватися на перегляд судових рішень із засудження невинних.

У результаті на підставі рішень Особливої наради НКВС–МДБ СРСР і окремих постанов Ради міністрів СРСР, директив НКВС–МДБ СРСР, є Президія Верховної Ради СРСР 19 серпня 1955 року прийняла Указ про перегляд рішень про виселення.

До 1 січня 1957 року МВС і прокуратурою західних областей України було розглянуто майже сто тисяч заяв спецпоселенців. Однак сподівання на відміну несправедливих судових рішень були марними: з цієї кількості заяв у поверненні на рідні землі було відмовлено більшості – 61 875 чол. Нагадаємо, що засуджували навіть за те, що пошив пару чобіт «ворогам народу» або за продукти харчування, які їм передавав. Водночас «робота» з «очищення» західних областей України продовжувалась. В результаті тільки у 1957 році виїхало з регіонів «чистки» 1 283 чол., а всього з різних регіонів України – 4 480 осіб. Деякі відмовлялись виїжджати і до них застосовувались примусові важелі.

Як бачимо, радянський уряд у повоєнні роки переслідував і політичні, і економічні цілі, намагаючись підняти з руїн вуглевидобувні регіони за рахунок праці переселенців – політично «ненадійних» осіб. При цьому партійні органи наполегливо і системно працювали: намічали певну кількість людей, що підлягали виселенню, і намагалися цю цифру на практиці перевищити. «Переможці» – партійні чиновники, швидко піднімалися чиновницькою дробиною... В гонитві за показниками райони і області влаштовували між собою ганебні масштабні змагання за кількістю виселених. Так, у 1957 році було намічено виселити з Волинської області 272 особи, а виїхало 681, з Дрогобицької, відповідно 309 і 495, Львівської – 328 і 917, Рівненської – 112 і 210, Станіславської – 368 і 960, Тернопільської – 304 і 548 осіб. Тобто виїхало майже утричі більше наміченого. Звітувати партійцям було чим...

У 1970 роки система переселення вже є добре відпрацьованою і діє як злагоджений механізм. Керівні структури вже мають плани і спеціальні

зобов'язання щодо збільшення кількості переселених і виселених. В одному зі звітів про роботу, який направлено вищому начальству, тобто до ЦК Компартії, читаємо наступне:

«Всього за двадцять років після підписання Люблінської угоди і утворення за ініціативою т. Хрущова управління при Раді Наркомісарів Української РСР в справах евакуації і розселення українського і польського населення і організованого набору робітників здійснено переміщення і працевлаштування п'яти (5) мільйонів 622 тис. чол., а за планом на 1966–1970 рр. передбачено переселити до районів зрошувального землеробства Української РСР 83,2 тис. господарств і здійснити організований набір 450 тис. робітників для промисловості [6]. Під цим документом підписався дехто О. Могила – начальник головного управління.

У 1972 році у доповідній записці про хід виконання постанови кабінету міністрів Української РСР йшлося про поліпшення використання трудових ресурсів у республіці, що означало збільшення кількості переселених: план сільськогосподарського переселення 1972 року до східних районів Російської РФСР виконано на 102,2%, а до Казахської РСР – на 100 відсотків [7].

Таким чином, досвід переселення репатріантів став у нагоді центральному партійному керівництву, яке проводило спочатку політику репатріації, пізніше – також розселення трудових ресурсів, і врешті решт – переселення працездатного населення. Тобто можна говорити про три етапи переселенського руху в колишньому СРСР.

Висновки. Підбиваючи підсумок, зазначимо, що схема внутрішньої політики радянської влади до Другої світової війни відрізнялася переважно жорсткими засадами і заходами у вирішенні внутрішніх проблем: навіть із застосуванням методів геноциду. Після Другої світової війни в цій площині радянське керівництво виявляє своєрідну «мудрість»: вивезти, розпоршити і примусити працювати. В результаті такої політики створено потужний нафтовидобувний комплекс в Тюмені (Росія), де 60 відсотків жителів – вихідці з українських земель; засвоєно цілісні землі, які фактично годували весь Радянський Союз. Завдяки українським інженерам і технікам створений високий технічний, науковий, освітній потенціал азійських республік – Казахстану, Узбекистану, Киргизії, Туркменистану... Побудовано потужні металургійні і хімічні комбінати, сітку авто- і залізничних магістралей на зразок БАМу тощо.

З метою залучення населення до виконання цих «величних» завдань впроваджувались від-

повідні ідеї, розроблялись спеціальні програми, працював ідеологічний «фронт» – партійний апарат, залучаючи на новобудови п'ятирічок у першу чергу молодь. Результат не заба-

рився – розвиток регіонів був навзаки вже через 10 років. При цьому формувалась своєрідна ідентичність народів – новий тип людини радянського зразка.

Список літератури:

1. Винниченко І. Закордонне українство: інформаційний каталог / упоряд. І. Винниченко. Інститут досліджень діаспори. Київ : Тилос, 2001. 280 с.; Закордонне українство: сутність, структура, самоорганізація. Підручник / В.Б. Євтух, А.А. Попок та ін. НПУ імені М.П. Драгоманова; Зарубіжні українці / С.Ю. Лазебник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар, Л.Д. Васильєва-Чекаленко та ін. Київ : Вид-во «Україна», 1991; Кривда Н.Ю. Українська діаспора: досвід культуротворення: монографія. Київ : Академія, 2008. 280 с.; Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі / За заг. ред. В. Смоля. НАН України. Київ : Альтернативи, 1999. 352 с.; Кириленко О. Українці в Америці. Відень, 1916; Кубійович В. Українська діаспора в СРСР в світлі переписів населення. *Сучасність*, ч. (210). Мюнхен, 1978; Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Енциклопедія Української діаспори. Київ – Нью-Йорк – Чикаго – Мельбурн, 1995. Т.4 (Австралія – Азія – Африка). С. 9–10.
2. Лука Гриненко. Фальшиві голуби добросусідства. *Газета «День»* – 6 жовтня, 2006. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/falshivi-golubi-dobrosusidstva>; <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4724/>.
3. Центральний державний архів громадянських об'єднань України, ф. 1, оп. 23 ч.1, спр. 713, арк. 72-83.
4. Винниченко І. Закордонне українство : інформаційний каталог / Інститут досліджень діаспори. Київ : Стило, 2001. 280 с.
5. Архів Міністерства внутрішніх справ України, ф. 15; Поточний архів Міністерства закордонних справ України.
6. Звіт Управління при Раді Наркомісарів УРСР в справах евакуації і розселення українського і польського населення 1964 р.
7. Українська діаспора. Канада-Київ. 1994. № 1. С. 28.

Chekalenko L.D. FORCED MIGRATION AS A SOURCE OF FORMATION OF THE UKRAINIAN DIASPORA

The central idea of this article to analyse a historical phenomenon of the Soviet era as forced migration. This project was launched as an experiment in the first years of Soviet rule, in particular in Ukraine and later such a policy became systemic and covered the entire territory of the Soviet Union.

This one of the options for domestic policy the Stalinist regime used quite actively to solve political, economic and social problems. In addition, it caused and formed a new wave of the Ukrainian diaspora. Ukrainian-Argentine citizens became an unexpected topic of search.

Forced migration caused a multifaceted wave of population exchange not only within the USSR but also throughout the world. This reality was widespread after the Second World War.

What were the results of such policy? The Soviet policy of mixing ethnic groups caused a new wave of emigration from Ukraine which contributed to the formation of a new wave or echelon of the Ukrainian diaspora.

Forced migration was also used as a means of neutralization the unsoviet ideological enemies of Soviet society whom the authorities saw as a threat to the Soviet Union.

Forced migration from Ukrainian lands gradually formed the backbone of the Ukrainian diaspora abroad and in neighboring countries. Such policy was dictated by strategic considerations – to form a loyal to power contingent of Soviet people in the regions of nationalist population.

The implementation of this policy involved the following tasks: to quickly and effectively organized the forced migration, which had reached unprecedented proportions; the consequences of such migration were the mass departure of Ukrainians abroad. Today we call this part of migrants the next wave of the Ukrainian diaspora.

The author drew special attention to the events of those times that were associated with Ukrainians of the previous wave of migration during the Holodomor in Ukraine. That is those of our fellow citizens (from Argentina to) who spent several years in foreign countries and was agitated by Soviet propaganda and believed in the "good" intentions of the Soviet leadership - returned to Ukraine. How did such "journeys" end? This is also stated in the submitted article.

Today, we can also observe this phenomenon which is happening in Ukraine in the case of Russian war against Ukraine. There are the forced migration of the Crimean Tatar population from the Russian-occupied Crimea, refugees of persecution and refugees from the war regions of Luhansk and Donetsk and so on.

Key words: forced migration, political regime of the USSR, Ukrainian diaspora, Ukrainian-Argentines, new wave, Russian aggression.

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.10>**Черемісін О.В.**

Херсонський державний аграрно-економічний університет

Варнавська І.В.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

КОНСТРУЮВАННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНОГО МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається складний процес формування децентралізованого самоврядування наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. У статті аналізуються загальні тенденції розвитку самоврядування у досліджуваній період, організаційні механізми діяльності, процедура реформування згідно з Міськими положеннями 1870 р. і 1892 р., процедура виборів та склад виборців, ідеї, теорії та положення щодо автономізації органів самоврядування на початку ХХ ст. згідно із програмними положеннями політичних партій. Відзначається, що до 1917 р. на території України діяльність децентралізованої системи самоврядування принесла багато позитивних зрушень. Саме органи самоврядування мали більшу мотивацію в розвитку місцевої економіки, інженерно-технічної інфраструктури та покращенні рівня життя місцевого населення. Існуюча більше сотні років думська модель самоврядування з початку свого існування стикнулася з проблемами самодіяльності, а згодом з недоліком громадської ініціативи. Але з часом громадськість усвідомила, які потужні можливості надає децентралізоване самоврядування. Згодом народжувалися ідеї, які стали розглядати громадську діяльність на благо городян як важливу й актуальну для себе. У висновках зазначено, що підсумки діяльності муніципалітетів дійсно були вражаючими, але їх можна оцінювати як суперечливі й неоднозначні. Міське самоврядування сприяло формуванню цивільної самосвідомості городян, уявлень про особистість, міської ідентичності, міського та регіонального патріотизму, спільності всіх жителів міста незалежно від їх соціального стану; і це надало, нехай і обмежену, можливість набутти управлінський досвід, долучитися до влади. Громадськість об'єктивно була зацікавлена в посиленні свого впливу в органах міської влади з метою зорієнтувати муніципалітети на вирішення житлово-комунальних проблем, покращити умови побутового життя.

Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, Україна, вибори, теорії самоврядування, політичні партії.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи місцевого самоврядування за принципами децентралізації, що потребує проведення широких реформ. Основною метою цих реформ є перетворення вже існуючої адміністративної та самоврядної системи на ефективний чинник прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Намагаючись сформувати сучасну модель децентралізованого самоврядування, місцеві громади не можуть не враховувати історичний досвід, що дасть змогу вивчити та проаналізувати загальний процес конструювання національної системи органів місцевого управління. Управлінські відносини минулого періоду становлять і до сьогодні практичний інтерес як

розбудова місцевого самоврядування в інтересах місцевих громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами розбудови органів міського самоврядування почали цікавитися ще у ХІХ ст. З огляду на важливість функціонування міст як єдиного фінансового організму слід звернути увагу на погляди А. Львова [14], А. Веліканова [1], А. Ушинського [25]. Ця група дослідників у власних роботах приділяла велику увагу економічній діяльності органів місцевого самоврядування. У їх дослідженнях розглядалися загальні питання соціально-економічного плану, господарського спектру, ґрунтувалися на матеріалах досвіду муніципального будівництва Західної Європи.

Радянському періоду характерна загальна критика роботи місцевого самоврядування колишньої імперії, яка довгий час взагалі не піддавалася аналізу. Така тема вважалася неактуальною, оскільки, за твердженням Л. Веліхова [2], місцеве самоврядування практично не займалося політичними справами, а зміст їх діяльності зводився до простого існування, і вони були неспроможні вирішити питання ліквідації приватної власності та належним чином розвивати економічну сферу життя в інтересах трудящих мас, а займалося тільки захистом інтересів буржуазії.

Із здобуттям українською державою незалежності з 1991 р. однією із перспективних тематик історичної науки стало вивчення діяльності самоврядування українських регіонів, в тому числі і в соціально-економічній сфері. Так, наприклад, у дослідженнях В. Горбачова [3], О. Марченко [15], Т. Плаксії [20], Т. Щерби [26] та інших у проблемно-хронологічному вимірі стали розглядатися проблеми формування, структури і компетенції муніципальних органів, їх бюджетна політика і практична діяльність у господарській і соціально-культурній сферах.

Але попри загальну репрезентативність історичних досліджень за визначеною тематикою, досі залишаються невирішеними проблеми організаційного характеру дореволюційних органів місцевого самоврядування.

Постановка завдання. Метою статті є спроба аналізу політики центру стосовно конструювання думської моделі органів міського самоврядування на локальному південноукраїнському рівні як важливого етапу формування децентралізованого самоврядування, ідеї якої і до сьогоднішнього дня становлять практичний інтерес.

Виклад основного матеріалу. До другої половини XVIII ст. управління містами в різних регіонах держави не мало свого самостійного статусу, однаковості, що супроводжувалося свавіллям керівників місцевої адміністрації, гальмувало соціально-економічний розвиток міст. Міського самоврядування не існувало в класичних формах його розуміння, але зростання ролі міст у житті імперії вимагало конструювання адекватного і представницького міського управління.

Ця потреба була зафіксована «Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії» від 21 квітня 1785 р. [12, с. 362–384], яка стала першим в історії управління розгорнутим законом організації міського життя й супроводжувалася пізніше цілою серією міських положень про устрій міського життя. Закон зберіг державне міське управ-

ління, визначив юридичний статус міського населення; передбачив громадське міське управління, організацію ремісничого, цехового устрою.

Закон підтвердив самостійний статус міста як суб'єкта управління, статус і функції міської думи, міського магістрату, ратуші, в які обирались бургомістри, ратмани, а також старости, судді словесних судів, засідателі, що працювали в єдності з городничими, комендантами, які й підкорялися губернатору та його правлінню [12, с. 362–384].

Міським громадам надавалось право юридичної особи, власність, службові приміщення, прибутки з майна, торговельного обороту, спеціальні збори на потреби громадськості, добровільні додаткові знижки (внески), суспільну скарбницю, кошторис прибутків і витрат, канцелярію, штат службовців і архів. Збори громадськості проводилися по кожному з шести розрядів «міських обивателів» з дозволу губернатора.

Конструювання міського громадського управління відбувалося складно, повільно і часом не обмежувалося, а тому цей процес розтягнувся до 1917 р. і не був завершеним, оскільки характеризувався політикою подвійних стандартів, половинчастістю, бюрократичною централізацією і надмірною поліцейзацією. Турботи царської влади про міста не дали дуже помітних результатів: бідні засобами, мало освічені й нічим у житті не поєднані, міські обивателі Півдня України не мали можливості скластися в єдину громадськість й розвинути своє самоврядування. Багато елементів міське громадське управління зберегло від феодално-корпоративної структури у вигляді гільдій, цехів, посадських громад і багатьох інших соціальних розрядів.

Не менш важливою проблемою є визначення міських категорій населення, оскільки саме від цього відштовхувались у конструюванні муніципалітетів. У період 1785–1870 рр. поняття міський мешканець трактувалось у широкому та вузькому розумінні. У широкому сенсі, до городян належали всі, хто постійно проживав у цьому місті й приписаний до певних станів (дворянство, міщанство, купецтво, ремісники, різночинці й інші), у вузькому значенні – під городянами розумілися ті стани, яким дозволено було формувати склад органів міського громадського управління. Остання дефініція значно звужує поняття «городянин» до терміна «міський обиватель».

До цього статусу були прикріплені лише 6 станів: купці, міщани, ремісники, почесні городяни й інші. Якщо перші три стани були присутні в більшості міст, то інші були представлені або в

меншості міст, або вони були повністю відсутні. Тому муніципалітети формувала значно менша кількість міського населення. Термін «міський обиватель» у законодавстві Російської імперії використовувався для означення міських громад. Використовувався також термін «справжній міський обиватель» для визначення домовласників без розподілу на стани [12, с. 362–384].

До міської реформи 1870 р. міські обивателі становили окремі корпорації, яким дозволялося формувати міське самоврядування й вести господарство.

Таким чином, виключне становище міст визнавалося у необхідності надання мешканцям засобів придбання майна шляхом торгівлі, промислів, ремесел з метою примноження багатства держави. Тому й необхідно було зробити з міських громад окремі спадкові стани, які б займалися і міським самоврядуванням, і господарством та характерними якостями яких повинні бути працелюбство та порядність.

Міські положення 1870 р. та 1892 р. повністю виключили із вжитку становий принцип формування міського самоврядування як характеристику негативного міського розвитку. Право називатися міськими обивателями втратило всякий сенс. Можливість конструювати органи самоврядування отримали всі, хто постійно мешкає в межах певного міста та володіє в ньому нерухомим майном [5, с. 820–839; 6, с. 430–456]. Таким чином, становий ценз формування муніципалітетів був замінений майновим, а тому після 1870 р. влада в самоврядуванні південноукраїнських міст перейшла до фінансово-торговельно-промислових прошарків населення.

За статистичними відомостями можна визначити, що найбільше міських обивателів, які могли брати участь у формуванні та діяльності муніципалітетів до 1870 р., знаходилося на території Херсонської губернії. Їх кількість у більшості міст майже доходила до 50%. У чотирьох містах Таврійської губернії кількість обивателів перевищувала 40%. Найменше учасників міського самоврядування знаходилося в Катеринославській губернії. У ній кількість обивателів не перебільшувала 36% і не була меншою, ніж 20%.

У період 1870–1892 рр. вже виборчим правом могли користуватися не більше 10% чоловік, а на практиці значно менша кількість – до 9% [17, с. 5–7; 18, с. 2–9; 19, с. 2–9]. Після прийняття Міського положення 1892 р. у всіх містах Півдня України кількість виборців скоротилася до 1%, а на практиці брало участь у виборах до 1%

[27, с. 15–30]. Звичайно, не доходило до парадоксів самовиборів, як, наприклад, у Черкасах, коли 24 виборці обирали 24 депутати міської думи, у Твері 19 виборців обирали 24 гласних, у Ніжині 18 городян обирали 22 депутати [22, с. 137], але все одно кількість виборців значно зменшилась порівняно із дореформеною добою.

Можна дійти висновку, що Жалувана грамота 1785 р. була в цьому відношенні більш демократичною, оскільки за новими Положеннями міську владу отримала найбільш заможна частка населення. Втратили право бути обраними до міських інституцій не тільки ремісники, а й робітники та інтелігенція. Всі виборці рахувалися не за абетковою системою, а за розмірами сплачуваних податків.

Одним з великих недоліків Міських положень було шкідливе і з теоретичної, і з практичної точок зору поєднання в повноваженнях міського голови головування у міській думі та управі. Місцеві комісії вказували на незручність поєднання повноважень голови в одній особі для двох зібрань, з яких одне контролює інше. Ця проблема не загострювалася в дореформений час, оскільки загальних дум ніде в дійсності в південноукраїнських містах на практиці не існувало приблизно з 1820 рр. Теоретично таке поєднання передбачалося, але відносини загальної думи до розпорядчої, в якій і зосереджувалася в дійсності та невелика влада [13, с. 6–9].

Міське положення, прийняте 11 червня 1892 р. [6, с. 430–456], змінило принципи обрання міських дум і їхні взаємини з адміністрацією, ставши основним документом міської контрреформи. Був значно підвищений майновий ценз (максимальний його розмір у столицях становив 3 000 руб., мінімальний – 100 руб.). Із числа міських виборців були виключені купці нижче першої гільдії в столицях і нижче другої – в інших містах. У результаті кількість виборців скоротилася в 2–3, а то й в 5–10 разів, так що подекуди вона могла зрівнятися із числом голосних. (Вона тепер становила від 20 до 160 людей.) Виборчі права зберегли лише від 0,5 до 1% міського населення, а в містах Південної України – до 1% [17, с. 5–7; 18, с. 2–9; 19, с. 2–9]. Муніципальне самоврядування виявилось в руках міських домовласників. Зрозуміло, за такої малої кількості виборців не було потреби й у розрядах. Залишилися одні виборчі збори.

Домінування в містах фінансово-торговельно-промислових прошарків населення складало вигідні недоліки муніципального законодавства, а це тягло за собою швидке зростання витрат кошто-

рисів на утримання самих самоврядних інститутів за рахунок зменшення видатків на соціальну сферу. Міське положення 1892 р. поліпшення у кількісний склад виборців не внесло і кількісний склад виборців тільки зменшувався.

Ще більш підсилювалася система опіки й адміністративного втручання в справи міського самоврядування. Усі будь-які важливі постанови міської думи потребували спеціального затвердження губернатора або міністра внутрішніх справ; будь-яка постанова, визнана неправильною або недоцільною, могла бути скасована. Губернатор міг скасовувати вибори; міський голова й усі депутати вважалися такими, що числяться на державній службі, затверджувалися й звільнялися адміністрацією. Слід сказати, що один із принципових недоліків муніципального самоврядування того періоду полягав у тому, що членами міської управи, котрі завідували великими й складними галузями міського господарства, були скудно оплачувані й низькі за рангом чиновники, до того ж такі, що цілком залежали від губернської адміністрації. Це породжувало, крім іншого, антагонізм між міською управою, що обирається думою, і нарешті, не виглядає нормальною ситуація, коли глава виконавчого органу (міський голова) голоує в розпорядчому органі (міська дума).

Дуже високий рівень небажаючих брати участь у муніципальних виборах свідчить про пасивність і байдужність до міських проблем і потреб, політики й виборів традиційних учасників виборчого процесу, у зв'язку з чим авторитет самоуправління ще більше знижувався. Так, наприклад, тільки в Миколаєві в 1873–1896 рр. за один рік накопичувалося більше 60 заяв про небажання брати участь в міському самоврядуванні [7, арк. 15–48; 8, арк. 63–216; 9, арк. 2; 10, арк. 10; 11, арк. 2–6]. Загалом ця тенденція збігалася у всіх містах регіону як в дореформенну, так і в післяреформенну добу. Негативну роль відіграло традиційно характерне для обивателів невір'я в можливість своїм голосом будь-що змінити.

На початку ХХ ст. виникло гостре протиріччя: значна частина городян, що бажала залучитися до активної участі в управлінні містами, у тому числі за допомогою виборів, була позбавлена такої можливості, а тому виявляла повну апатію або невдоволення муніципалітетами; більшість тих, хто мав виборче право, не бажали його реалізувати. Норми закону й реальне положення в міському управлінні не відповідали тим очікуванням, які висувалися більшістю городян. Система міського управління, зосереджена в руках купки

найбільш багатих городян, усе більше не відповідала соціальній структурі, потребам і умовам життя міст, що ускладнювалися, гальмувала, завжала їхньому бурхливому росту й розвитку.

Губернські адміністрації Півдня України взагалі бачили муніципалітети залежними виконавчими органами, а на працівників самоврядування дивились, як на підпорядкованих чиновників найнижчого рангу, яких за певні провини можна було карати доганами, штрафами та звільняти (а за серйозні провини віддавати під суд), натомість, коли діячі муніципалітетів виявляли працьовитість, то можна було *«удостоить их своими милостями»* [9, арк. 2]. Наприклад, висловлювання губернатора про відношення до міських дум *«презренные именуемые себя депутатами городских обществ»* можна вважати найменшою образою за написання скарг на діяльність адміністративних управлінь [10, арк. 10].

Щоб дійсно пристосувати міста до самостійності й самоуправління, потрібно було покласти міцний фундамент муніципального законодавства саме охороною особистості від свавілля міських адміністраторів, і тим самим піднести її у власних очах, розвинути поняття права й обов'язку, з яких народиться переконання, що кожен член суспільства повинен ставити інтерес громадський якщо не вище, то, принаймні, нарівні з особистим інтересом.

Реформи 1860–1890-х рр. стимулювали не лише зростання економічного потенціалу південноукраїнського регіону, а й піднесення громадських рухів, назрівання соціальної напруги, розвиток самоврядування. Період великих реформ змінює епоха урядової реакції, яка досягла найвищого розвитку наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. Функції міського самоврядування збігалися багато в чому з функціями земств (хоча й були сформульовані досить не конкретно). Це не становило б істотної проблеми, якби було проведено розмежування повноважень і джерел обкладання між міськими думами, з одного боку, і повітовими й губернськими земствами – з іншого. Але такого розмежування, можливо свідомо, проведено не було. У результаті думи й земства були змушені суперничати через однакові джерела фінансування. Причому земства, створені раніше, претендували на найбільш прибуткове міське майно. Оподатковувана база міст була з самого початку штучно звужена, і це багато в чому визначило тенденції фінансового розвитку міст [24, с. 161–171].

На початку ХХ ст. посилювалася критика міського самоврядування як з боку громадськості,

так і з боку політичних сил. По суті виникла кризова ситуація, коли громадськість бажає продовження реформ, а держава не бажає їх проводити. Муніципалітети Півдня вже не могли виконувати подвійне та потрійне навантаження, а тому потрібно було виходити з кризи та обирати єдиний напрям розвитку самоврядних інституцій. Очікування більшості громадськості виявилися у розгорненні діяльності в сторону автономізації громадського управління в дійові органи самоврядування.

Критика ситуації в муніципалітетах, поєднана із загальними тезами про недієздатність самодержавної влади на початку ХХ ст., лунала й з боку громадськості, політичних кіл та зі сторінок преси, як столичної, так і південноукраїнської. Відмінність позицій із муніципальних проблем полягала насамперед у питанні про компетенцію міського самоврядування, ступінь його самостійності від державної влади.

Партія «Союз 17 жовтня» у своїй програмі закликала до того, що представництво в органах місцевого самоврядування повинне ґрунтуватися на загальному, рівному, прямому та закритому голосуванні місцевих жителів, без відмінності статі, віросповідання й національності, виступала з ідеєю створення двопалатного народного представництва, у якому одна з палат складалася б із представників органів місцевого самоврядування [21, с. 5–64].

Значну увагу муніципальним питанням приділила партія есерів. Втілення їхньої ідеї «муніципального соціалізму» бачилася шляхом здійснення муніципалізації, всебічного розвитку міських підприємств, соціальної підтримки трудового населення, скасування непрямих податків шляхом заміни їх прямими, що стягувались із забезпечених власників і тому подібних заходів [21, с. 5–64].

Партія «Народна свобода» пропонували побудувати муніципалітети за демократичними цінностями на принципах децентралізації. Надати громадським інституціям повну свободу у вирішенні місцевих проблем, а частину коштів передавати від державної скарбниці, в якій кількості прямо не зазначалося. Місцеві органи влади пропонувалося зробити автономними утвореннями з правом видання місцевих законів [11, арк. 2–6].

Кадетська партія загалом відстоювала зменшення податків на населення та оптимізувати витрати, з метою звільнення бюджетів від непотрібних витрат на адміністративні нестатки. Міському самоврядуванню пропонували відкривати

для населення народні університети, бібліотеки, читальні та інші типи освітніх закладів з метою подальшого розширення освіти [21, с. 5–64].

Далі всіх у питаннях розвитку самоврядування пішла партія соціалістів-революціонерів. Ідеальний державний устрій вони планували розробити таким чином, щоб основу держави складали самоврядні міські й сільські громади. Наступним ступенем повинні були стати місцеві автономні національно-територіальні громади.

Програма соціал-демократичної партії передбачала поліпшити життя робітничого класу й передати їм в управління промислові підприємства, а участь в управлінні ними самоврядування не передбачалася. Нічого в програмі не було передбачено щодо прав самоврядування на земельну власність, але партія вважала за необхідне провести її муніципалізацію таким чином, щоб можна було землі здавати в оренду всім бажаючим в необмежених розмірах [21, с. 5–64].

Народні соціалісти виступали за народовладдя не тільки на державному, а й на місцевому рівні. Передусім пропонували створити умови для рівного отримання освіти, а для цього необхідно надати повну свободу дій як приватним, так і громадським організаціям, в тому числі й самоврядуванню. Всі землі планували націоналізувати й поділити на дві категорії: державну та муніципальну.

Тобто можна зробити висновок, що політичні сили країни висунули ідею конструювання самоврядування у бік демократизації й більшої самостійності, причому можливість перетворення муніципалітетів пов'язувалася з політичними змінами в суспільстві, у системі центральної державної влади. Суттєвим соціалістичні партії вважали надання широких виборчих прав. Вбачали у самоврядуванні потужну силу, яка здатна провести суспільство шляхом розвитку буржуазного громадянського порядку з широкими повноваженнями місцевих громад з правом обласного самовизначення різних національностей, що в межах південноукраїнського регіону було надто актуальним питанням. Пропонували провести різке розмежування між земським, обласним, міським і сільським самоврядуванням. До самоврядних проблем пропонували віднести весь спектр місцевих нестатків. Муніципалітети повинні були володіти такими самими повноваженнями, як і центральна влада, але в межах певних місцевостей, міст і сіл, а тому необхідний розподіл між місцевою законодавчою та виконавчою гілками.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що конструювання існуючої більше

сотні років думської моделі міського самоврядування, дарованої з волі імператорської влади, спочатку стикнулося з проблемами самодіяльності, а згодом з недоліком громадської ініціативи. Але з часом громадськість Півдня України усвідомила, які можливості надає самоврядування. Згодом народжувалися ідеї, які стали розглядати громадську діяльність на благо городян як важливу й актуальну для себе. Наприкінці XIX – початку XX ст. міським громадам ставало занадто тісно в рамках тих форм організації міського управління, які були встановлені й реформовані державою. Це виявилось у невідповідності муніципального виборчого права, ступені їх залежності від царської і адміністративної влади, рівня й темпів розвитку міського господарства, фінансових можливостей міських дум громадським очікуванням.

Процес конструювання думської моделі міського самоврядування на Півдні України на регіонально-індивідуальному рівні пройшов тривалий історичний шлях. Підсумки діяльності муніципалітетів дійсно були вражаючими. Вони сприяли формуванню цивільної самосвідомості городян, уявлень про особистість, міської ідентичності, міського та регіонального патріотизму, спільності всіх жителів міста незалежно від їх соціального стану; і це надало, нехай і обмежену, можливість набутти управлінський досвід, долучитися

до влади. Однак збереження значних обмежень у виборчих правах, вузького цензового складу міських обранців, обмеженої сфери компетенції й прав муніципалітетів гальмували й зводили нанівець ці позитивні моменти.

Та модель громадського розвитку, в умовах якої відбувалася модернізація південноукраїнського регіону, для подальшого успішного руху й подолання проблем у рамках існуючої системи потребувала реформування. Громадськість об'єктивно була зацікавлена в посиленні свого впливу в органах міської влади з метою зорієнтувати муніципалітети на вирішення житлово-комунальних проблем, покращити умови побутового життя, особливо в окраїнних районах. Але думська модель самоврядування була дуже доброю і ефективною саме для привілейованих, успішних станів суспільства. Саме для них були важливими і значущими цінності, які існували в самоврядуванні, демократичність за складом, вільність від твердої адміністративної опіки. Опозиція царській монархії у південноукраїнському суспільстві зміцнювалася за рахунок невдоволення міських станів ситуацією в муніципальному питанні. Але щоб змінити ситуацію, потрібно було проводити докорінні зміни в самоврядуванні, починаючи з моменту встановлення статусу міського самоврядування.

Список літератури:

1. Великанов А.О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. Одесса : Гор. тип., 1864. 234 с.
2. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. Москва : Наука, 1996. 466 с.
3. Голубцов С.А. Русские политические партии. Москва : Тип. Изд. Комиссии московского совета солдатских депутатов № 385, 1917. С. 41–42.
4. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис. канд. юрид. наук / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 1995.
5. Городовое положение 16 июня 1870 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е.И. В. Канцелярии, 1873. Собр. 2. Т. XXXXV. Отд. 1. С. 820–839.
6. Городовое положение 11 июня 1892 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. Т. XII. С. 430–456.
7. ДАМО. Ф. 222. оп. 1. Спр. 1693. Арк. 15 – 48.
8. ДАМО. Ф. 222. оп. 1. Спр. 1705. Арк. 63 – 216.
9. ДАХО. Ф. 14. Оп. Спр. 537. Арк. 2.
10. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 952. Арк. 10.
11. ДАХО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2 – 6.
12. Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXII. С. 36 –84.
13. Зеленый П.А. Городская юстиция накануне реформы. Одесса : Тип. «Пчелки». С. 6–9.
14. Львов А. О земле как элементе богатства. М., 1853. 236 с.
15. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : Дис... канд. іст. Наук : 07.00.01. Одеса, 1997. 180 с.
16. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. С. 18–24.

17. Тройницкий Н.А. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Санкт-Петербург : Тип. В. Мещерского, 1904. Т. XLVII. Херсонская губерния. С. 5–7.
18. Тройницкий Н.А. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Санкт-Петербург : Тип. В. Мещерского, 1904. Т. XLI. Таврическая губерния. С. 2–9.
19. Тройницкий Н. А. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Санкт-Петербург : Тип. В. Мещерского, 1904. Т. XLVIII. Екатеринославская губерния. С. 2–9.
20. Плаксіє Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть. Дис... канд.. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 192 с.
21. Стеблов А., Сахаров И. Программы главнейших русских партий. Москва, 1917. С. 5–64.
22. Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Санкт-Петербург : Типография Н. Я. Стойковой, 1901. С. 137.
23. Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. Херсон: Типография губернского правления, 1896. С. 15–288.
24. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: Олді-плюс, 2017. 584 с.
25. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности. СПб. 1858. Т. 1. 107 с. Т. 2. 128 с.
26. Щерба Т.О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині XIX століття. Дис... канд.. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2001. 223 с.
27. Фефербойм И.А. Южная Россия. Путеводитель по городам. Николаев: Русская типо-литография, 1896. С. 15–176.

Cheremisin O.V., Varnavska I.V. CONSTRUCTION OF DECENTRALIZED NATIONAL LOCAL SELF-GOVERNMENT IN 1785–1917

Article analyzes the general trends in the development of self-government in the period under study, organizational mechanisms of activity, the procedure for reforming according to the city regulations of 1870 and 1892, the election procedure and the composition of voters, ideas, theories and provisions on the autonomy of self-government bodies at the beginning of the XX century according to the program provisions of political parties. It is noted that until 1917 on the territory of Ukraine, the activities of the decentralized self-government system have brought many positive developments. It was the self-government bodies that were more motivated to develop the local economy, engineering and technical infrastructure and improve the standard of living of the local population. The Duma model of self-government, which has existed for more than a hundred years, initially faced problems of amateur activity, and later with a lack of public initiative. But over time, the public has realized what powerful opportunities decentralized self-government provides. Over time, ideas were born that began to consider public activities for the benefit of citizens as important and relevant for themselves. The conclusions indicate that the results of the municipalities' activities were indeed impressive, but they can be assessed as contradictory and ambiguous. City self-government contributed to the formation of civil consciousness of citizens, ideas about personality, urban identity, urban and regional patriotism, community of all residents of the city, regardless of their social status; and this provided, albeit limited, an opportunity to gain managerial experience, to join the authorities. The public was objectively interested in strengthening its influence in city authorities in order to orient municipalities to solve housing and communal problems and improve living conditions.

Key words: decentralization, local government, Ukraine, elections, theories of self-government, political parties.

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ КОЛОНІЙ НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПОЧАТОК ХІХ СТ.)

Пропонована публікація присвячена одній з найбільш цікавих, складних, важливих, багато в чому драматичних та певною мірою недостатньо досліджених проблем в історії німецької етнічної групи в Україні – процесу масової іноземної імміграції німецькомовних мешканців ряду європейських країн в Південні регіони Російської держави другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст. У статті особлива увага приділяється питанням організації державного управління та місцевого самоврядування німецькомовних колоністів, а також суспільно-правового та соціального статусу іноземця-колоніста в Російській імперії. В роботі аналізуються законодавчі акти російського уряду, зокрема, маніфести Катерини ІІ 1762 та 1763 рр. та маніфест Олександра І 1804 р., якими регламентувалися переселенські кампанії, соціально-господарське й духовно-релігійне життя колоністів в місцях переселення. Автор звертає увагу на пільгові умови, що надавалися російською владою іноземним переселенцям (свобода віросповідання, звільнення від податків на різні терміни, право на здійснення самоуправління в колоніях, звільнення від військової та цивільної служби тощо). В публікації розкривається різнопланова й багатогранна діяльність Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільськогосподарського домоводства; Контори опікунства Новоросійських іноземних переселенців; Опікунського комітету о колоністах Південного краю Росії, інших державних установ, які опікувалися життям та діяльністю німецьких колоністів. Особливе значення приділяється питанням організації громадського устрою та місцевого управління колоніями. Йдеться про те, що місцеве самоуправління колоністів здійснювалося через спеціальні окружні та сільські установи та її представників (обер-шульців, шульців та бейзіцерів), які обиралися за результатами виборів від громади та затверджувалися Конторою. Підкреслюється, що нормою життя колоністів було ретельне виконання чинного законодавства. В той же час відзначається, що суспільне життя регулювалося не тільки законами, але й правилами, які були вироблені самими членами громади. В зв'язку з цим поряд з застосуванням законодавства часто застосовувалося й звичайне право (звичаї), які також виражали правовий порядок, встановлений незалежно від існуючого законодавства.

Ключові слова: німецькомовні переселенці, німецькі колонії, менонітські колонії, німці, меноніти, державне управління, самоврядування німецьких колоній.

Постановка проблеми. Понад двісті років тому з різних німецьких князівств та інших регіонів Північної й Центральної Європи на запрошення російського уряду в Причорномор'я переїжджають численні групи німецькомовних переселенців. Вони поселилися в Криму, Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях (на території нинішніх Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської, Миколаївської та інших областей України) та відіграли особливу роль в соціально-господарському й культурному розвитку Південного регіону Російської імперії. Російська влада надавала переселенцям суттєві привілеї соціально-господарського, фінансового

та адміністративного характеру. Управління колоніями здійснювалася мережею органів державної влади. В колоніях запроваджувалося місцеве самоуправління. В результаті німецькі сільськогосподарські колонії досягли високого рівня соціально-господарського та культурного розвитку. Німецькі колоністи гармонійно вписалися в соціальне, господарське, освітнє й культурне життя Російського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням утворення та організації діяльності німецьких адміністративно-територіальних одиниць присвячено чимало публікацій вітчизняних та зарубіжних науковців. Зазначені проблеми

досліджуються в наукових розробках Д. Брандеса [1], О. Коновалової [2; 3; 4], Е. Плесскої [5], Н. Шевчука [6], І. Юзбашевої [7], Малиновської [8], а також інших дослідників історії німецької етнічної групи в Україні.

Постановка завдання. Наукові розробки свідчать про значні успіхи наукової громадськості в дослідженні історії німецької етнічної групи в Україні. В той же час уважний аналіз опублікованих праць дозволяє стверджувати, що в вітчизняній історіографії залишається недостатньо розробленою наукова проблема організації державного управління та місцевого самоврядування німецьких переселенських колоній у Російській імперії. Заповнити цю прогалину в українській історіографії – важливе завдання сучасної історичної науки. Певні кроки в цьому напрямі робить і автор пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу. На підставі історичних джерел встановлено, що вперше німці з'являються на Русі ще в IX столітті. Чимало німців переселилося в Росію у XV–XVI століттях за часи правління московських князів Івана III та Василя III. Під час царювання Івана VI Грозного в Москві, а також і в інших містах виникають так звані Німецькі слободи. Наприкінці XVII – початку XVIII століть на запрошення Петра I в Росію переїжджає значна кількість німецьких спеціалістів та підприємців. В основному вони служили в армії, на флоті, брали участь у мануфактурному підприємстві. Розглядаючи історію іноземної колонізації в Росії, відзначимо, що вона починається ще за часів імператриці Єлизавети Петрівни, коли за її наказом були завербовані наймані солдати з Сербії для укріплення південних кордонів імперії. Найманці заснували воєнні поселення за Дніпром, поблизу польського кордону, які назвали Новою Сербією. У 1764 р. Нова Сербія була перейменована в Новоросійську губернію. У 1798 р. сербські загони були реорганізовані в регулярні військові підрозділи, а на місце сербських поселень прийшли інші колоністи [5, с. 6]. В зв'язку з цим звернемо увагу на те, що масова іноземна колонізація в Російську імперію сталася саме за часів правління імператриці Катерини II. Цьому сприяв «Маніфест про дарування іноземним переселенцям авантажів та привілеїв», виданий 22 липня 1763 р. Зазначеним документом імператриця закликала іноземців, передусім селян, ремісників й торговців, переселятися в Російську імперію на нові землі, які відійшли до Росії в результаті численних російсько-турецьких війн [5, с. 7]. В першу чергу таке переселення передбачало господарське

освоєння величезних та малозаселених територій Півдня Російської імперії в Причорномор'ї (Новоросії), у складі якої пізніше були утворені Херсонська, Таврійська та Катеринославська губернії [1, с. 153–164]. Звернемо увагу на те, що зазначені губернії знаходилися в українських землях (на території нинішніх Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської, Миколаївської та інших областей України).

Заклики імператриці Катерини II до переселення в Російську імперію знайшли широкий відгук у десятків тисяч мешканців багатьох європейських, в основному германських, країн та спричинили масову імміграцію іноземних переселенців до Росії. Причини, що штовхали людей до міграції, були різними, але в основному вони мали соціальний та релігійний характер. Селяни, які страждали від гострого браку землі та утисків господарів, сподівалися, що на новому місці, в Росії, вони зможуть покращити своє господарське становище, а чисельні протестантські громади (менонітські, лютеранські та інші) намагалися уникнути переслідувань з боку католицької більшості та мріяли про те, що російська влада надасть їм можливість вільно, без перешкод жити своїм традиційним релігійним життям. В результаті масової імміграції на Півдні Росії почалося формування численних сільськогосподарських колоній іноземних, здебільшого німецькомовних, переселенців.

Розглянемо питання щодо суспільно-правового та соціального статусу іноземця-колоніста в Російській імперії [6, с. 20–33]. Відзначимо, що Російська іноземна колонізаційна політика XVIII–XIX століть визначалася маніфестами Катерини II 1762 та 1763 рр. та маніфестом Олександра I 1804 р. [6, с. 20]. В зазначених документах містилися умови переселення в Росію та права, які їм надавалися, зокрема проїзд до певного місця проживання з можливістю надання грошей на шляхові розходи. Для переселенців зберігалася також і можливість безперешкодного повернення до колишнього місця проживання. Особливе значення для переселенців мало те, що в документах детально прописувалися пільги та привілеї, які їм надавалися: свобода віросповідання; звільнення від податків на різні терміни; безпроцентна позика на 10 років на будівництво будинків, придбання сільськогосподарського реманенту й інструментів та облаштування господарства; право на здійснення самоуправління в колоніях; звільнення від військової та цивільної служби тощо. В той же час влада висувала зобов'язання прийняття пере-

селенцями присяги на вірність Російській державі та імператору [6, с. 20–21]. В подальшому були прийняті й інші закони, які регулювали правовий статус іноземних переселенців. У 1857 р. було прийнято «Статут щодо колоній іноземців в імперії», який доповняв та конкретизував правовий та соціальний статус колоністів [6, с. 21]. У 1862 р. в Одесі було видано «Звід установ та статутів щодо колоній іноземців в імперії», виданий німецькою та російською мовами [6, с. 21]. Суспільно-правовий статус іноземних переселенців зазнав суттєвих змін з прийняттям закону від 4 липня 1871 р. «Правила щодо устрою поселенців-власників (колишніх колоністів)». Зазначеним законом передбачалася ліквідація самоуправління в колоніях та прирівнювання колоністів до категорії сільських жителів. Закон забороняв можливість подвійного громадянства, проте надавав право на вільний виїзд з Росії без внесення в казну нажитого ними капіталу [6, с. 21].

Звернемо увагу на те, що забезпечення процесу розселення та улаштування іноземних переселенців (німців, менонітів, швейцарців, болгар, греків, слов'яносербів), утворення німецьких, менонітських й інших сільськогосподарських колоній, організація їх внутрішнього життя здійснювалася різноманітними державними установами Російської імперії. У березні 1797 р. імператор Павло I доручив опіку колоністів новоутвореному відомству – Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільськогосподарського домоводства [1, с. 154]. Виникають також і інші державні установи, які займалися питаннями опікунства щодо іноземних переселенців. З 1803 р. хвиля іноземних переселенців значно зростає. З 1803 по 1810 рр. в околицях Одеси, на Молочних водах та Криму було засновано біля 80 німецьких та менонітських колоній (не враховуючи болгарських, єврейських та інших поселень) [3, с. 10]. Прийом, розселення та улаштування переселенців були покладені й на іншу установу – Контору опікунства Новоросійських іноземних переселенців (Новоросійська опікунська контора) [7, с. 176], першим, єдиним і незмінним Головним суддею якої був С.Х. Контеніус до реорганізації установи у 1818 р. [3, с. 10]. Контора – орган державного управління колоніями Новоросійського краю (з 6 квітня 1800 – по 22 березня 1818 р.) [7, с. 176]. З грудня 1802 по лютий 1803 р. Контора мала назву Катеринославська контора опікунства іноземних поселенців [7, с. 176]. Контора підпорядковувалася Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільського

домоводства при Сенаті. З 1802 р. увійшла до складу Міністерства внутрішніх справ. З 1811 р. знаходилася у складі Департаменту державного господарства й публічних будинків Міністерства внутрішніх справ [7, с. 176].

Діяльність Контори регламентувалася Інструкцією Контори опікунства новоросійських іноземних переселенців (від 26 липня 1800 р.) та Інструкцією для внутрішнього порядку й управління Новоросійських іноземних колоній (від 16 травня 1801 р.) [7, с. 176]. Зазначимо, що Контора управляла всіма іноземними колоніями Новоросійського краю. До сфери діяльності Контори належали: вибір і закупівля земель для поселення іноземців, забезпечення їх проїзду до місця оселення, надання колоністам статусу російських підданих, видача позик на облаштування, охорона прав та привілеїв колоністів. Контора також спостерігала за виконанням колоністами своїх зобов'язань, стежила за порядком у колоніях тощо [7, с. 176]. Важливим напрямом діяльності контори були питання господарської діяльності колоністів, розвитку в колоніях землеробства та скотарства [7, с. 176]. До того ж Контора виконувала функції судового органу. В зв'язку з цим установа розглядала спірні питання, які виникали як між колоніями, так і окремими колоністами, а також, як зазначалося в документах, між колоністами та «природними росіянами» [7, с. 176].

Діяльність С.Х. Контеніуса як Головного судді Контори опікунства з 1804 р. проходила під безпосереднім керівництвом герцога де Ришельє. Арман Еммануїл Дюплессі герцог де Ришельє (Еммануїл Осипович, Дюк де Ришельє, 1766–1822), виходець з стародавнього французького аристократичного роду, поступив на російську службу, а з 1803 р. стає градоначальником Одеси на правах військового губернатора. У 1805 р. Ришельє призначається Херсонським військовим губернатором та управляючим цивільною частиною в Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях, а також начальником військ кримської інспекції (Новоросійським генерал-губернатором, з 1812 р. – Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором). З цього часу діяльність Ришельє поширюється від Дністра до Кубані [3, с. 5]. Зазначимо також, що за часи Ришельє Одеса фактично стає урядовим центром краю [3, с. 5]. Коли в Одесі очікувалася перша крупна хвиля німецьких колоністів, Ришельє добився від Олександра I, аби управління поселенням колоністів в Одесі та її околицях були передані йому самому [1, с. 154–155]. З цієї метою утворюється

Особа Канцелярія Одеського поселення [В оригіналі тексту – «водворения» – Авт.]. Кажучи про організацію колоністської справи, звернемо увагу на те, що Рішельє здійснював головне управління колоніями Півдня Росії протягом 10 років, з 1803 по 1814 рр. [3, с. 6–7].

З 1818 р. в зв'язку зі збільшенням чисельності колоністів та планів влади щодо подальшого залучення іноземних переселенців органи управління іноземними переселенцями зазнали реорганізації. 22 березня 1818 р. було засновано Опікунський комітет о колоністах Південного краю Росії [7, с. 177]. Установу очолював «головний опікун» генерал І. Інзов. Опікунський комітет о колоністах Південного краю Росії знаходився в Катеринославі та мав Контори опікунства іноземних у Катеринославі, Одесі та Бессарабії [1, с. 155]. Після того як уряд приймає рішення у 1819 р. не приймати більше іноземних переселенців, а колонії зміцнилися в економічному відношенні, у 1833 р. Контори були ліквідовані, а колонії підпорядковуються безпосередньо Опікунському комітету, діяльність якого продовжувалася до 1871 р. [1, с. 155].

Зупинимося на питанні організації громадського устрою та місцевого управління колоніями. Вони регулювалися «Інструкцією для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній», яка була прийнята у 1801 р. [5, с. 17]. Зазначимо, що основою колоністського життя та одним з привілеїв, які надавалися німецьким колоністам владою, була можливість внутрішнього самоуправління справами колоній через роботу виборних представників з мешканців колоній. Колоністи охоче скористалися такою можливістю та досить ефективно власноруч здійснювали управління колоністськими справами. Колоністи намагалися досягти такого рівня місцевого самоуправління, щоби державна адміністрація не мала підстав втручатися в їх внутрішні справи [1, с. 164]. Причому колоністи намагалися уникати будь-яких конфліктів з державними установами, виконували свої обов'язки пунктуально і з «вражаючою швидкістю», як про це повідомляли ревізори з Санкт-Петербурга під час обстежень німецьких колоній у 1890 р. [1, с. 164].

Самоуправління колоністів здійснювалося через спеціальні окружні та сільські установи, за тогочасною термінологією – «прикази». Сільський (колоніальний) приказ утворювався в кожній колонії та складався з шульца (старости, Schulze), двох бейзіцерів (засідателів, Beisitzer) та по одному десятському від кожних 10 дворів

[2, с. 13]. Окружний приказ встановлювався в кожній окрузі та був представлений обер-шульцем (Oberschulze, окружний голова) та двома бейзіцерами. Обер-шульци, шульци й бейзіцери обиралися за результатами виборів від громади та затверджувалися Конторой. Обер-шульц обирався на три роки, а окружні бейзіцери на 2 роки від всіх колоній та під наглядом наглядача колоній. Шульц та сільські бейзіцери обиралися на 2 роки під наглядом обер-шульца. Колоністи кожної колонії становили громаду, в якій скликався мирський схід (зібрання), вищий орган влади колоністів [5, с. 18], який складався з представників – по одному господарю від кожного двору [2, с. 14]. Мирський схід мав широкі повноваження: на ньому обиралися шульци та бейзіцери, розглядалися питання передачі господарств, розподіл повинностей, затверджувалися умови запрошення священників, утримання шкіл та вчителів, будівництво громадських та церковних будинків, будівництво мостів та доріг, а також й інші питання колоністського життя [5, с. 18]. З питань, що розглядалися на сході, складалося письмове рішення, за тодішнім формулюванням – мирський «приговор», яке підписувалося членами сходу та завірялося печаткою сільського приказу [5, с. 18]. Враховуючи, що опікунські установи контролювали всі сторони життя колоністів, старости колоній й шульци доповідали в Контору опікунства практично про все, що відбувалося в колоніях: про старанних та ледащих хазяїв, про господарські придбання, які здійснювали колоністи, бажання вступити до шлюбу, необхідність присилки пастора, конфлікти, крадіжки, хвороби та навіть щомісячні звіти про погодні умови, що могли вплинути на господарську діяльність колоністів [5, с. 16]. Характеризуючи діяльність представників місцевого колоністського самоуправління, відомий дослідник історії німецької етнічної групи Д. Брандес (Дюссельдорф, Німеччина) відзначає, що шульци та зейзіцери повинні були турбуватися про те, щоб «всі працездатні колоністи упражнялися [так в документі – Авт.] в сільському господарстві та сумлінно займалися своїм господарством», «вели тверезе, спокійне та працьовите життя» [1, с. 155]. Однак далеко не всі колоністи відповідали подібним критеріям. Знали про це й представники російської влади, в тому числі керівництво Опікунського комітету Південного краю Росії, Катеринославської та Одеської контор іноземних поселенців. Герцога Рішельє занепокоїло, наприклад, те, що на початковому етапі переселенської кампанії прибували коло-

ністи «не самої кращої якості» [4, с. 96]. Кажучи про це, Рішельє писав, що треба брати до уваги пороки «старого європейського суспільства, з якого вийшли ці люди...» [4, с. 96].

До заходів органів колоністського самоуправління входило також те, щоб «ледащі, розбещені й неслухняні» господарі обкладалися грошовим штрафом або, в ряді випадків, піддавалися «легким тілесним покаранням» [1, с. 155]. Мається на увазі здійснення покарань по відношенню до тих колоністів, дії яких були несумісні з принципами та моральними устоями життя, загальноприйнятими в громадах німецькомовних переселенців. В середовищі німецьких переселенців нерідкими були й випадки скоєння протиправних дій, які вступали в протиріччя з чинним законодавством Російської держави. В зв'язку з цим розглянемо питання стосовно правопорушень, які мали місце в колоніях іноземних переселенців, а також заходах, що застосовувалися щодо їх покарань. Зазначимо, що іноземні колоністи – німці, меноніти, а також шведи, швейцарці, болгари, греки, гагаузи, серби, чорногорці та євреї-землероби, підлягали дії російського законодавства так, як і інші категорії державних селян, частиною яких в правовому відношенні вони й були, за винятком тих епізодів, коли колоністам надавалися певні привілеї, наприклад, звільнення від рекрутської повинності тощо [4, с. 80]. Можна виділити декілька категорій правопорушень у колоніях, які вимагали застосування певних правових дій: громадянські справи; так звані «поліцейські злочини»; конфлікти колоністів з іншими категоріями громад Росії; карні (кримінальні) злочини тощо [4, с. 82–83]. Конфлікти, що мали місце у відносинах між колоністами, – так звані «маловажні чвари та позови» (тобто громадянські справи), розглядалися сільським приказом, який збирався 1–2 рази на тиждень залежно від необхідності або за наказом шульца. У разі непримиренності сторін це становилося обов'язком окружного приказу або навіть предметом розгляду в конторі опікунства. Розгляд «поліцейських злочинів» (крадіжки, насильне відчуження чужої власності, побиття, завдані шульцам та обер-шульцам) розглядалися на основі загального законодавства Росії виключно в Новоросійській конторі. Розгляд конфліктів колоністів з іншими категоріями громадян здійснювався в повітовому суді або міському магістраті з участю помічника Головного судді контори опікунства [4, с. 82]. Стосовно ж розгляду карних (кримінальних) злочинів колоністів (вбивство, підпали, контрабанда, невідплатний борг, чаклунство),

то вони здійснювалися на основі загальних державних законів в загальних судових інстанціях (нижніми земськими судами, повітовими судами, губернськими палатами карного суду) з обов'язковою присутністю в них представників від колоніального управління [4, с. 83].

Відзначимо також, що суспільне життя регулювалося не тільки законами, але й правилами, виробленими самими членами громади. Тому поряд з застосуванням законодавства часто застосовувалося звичайне право (звичаї). Звичаї (торгівельні, сімейні інші) також виражали правовий порядок, встановлений незалежно від існуючого законодавства. В народному розумінні злочин – це приватна справа, яка стосувалася лише інтересів потерпілого та його родичів, яке може закінчитися замиренням, накладанням пені. Досить часто потерпіла сторона обмежувалася вимогами грошової компенсації [4, с. 92–93]. Колоністи могли бути покарані по суду, публічно або партикулярно (приватно). Взагалі треба сказати, що покарання, які виносилися колоністам на рівні колоністського управління, були досить м'якими. Найбільш поширеними серед них були – «легкі тілесні покарання» (побиття нагаями), примусові роботи на користь громади та казни, штрафи, утримання на хлібі та воді, церковні покарання (епітім'ї) тощо [4, с. 93–94]. В особливо тяжких випадках справа могла закінчитися виключенням з колоністів, засланням у Сибір або й за межі Росії. Заходи, що здійснювалися щодо колоністів, переслідували мету настрахати правопорушників в «наказання та научение» іншим колоністам. Зазначимо, що поступово зменшенню загального рівня правопорушень серед колоністів та подоланню їх наслідків сприяли суттєве покращення соціально-господарського стану колоній, а також і відповідні заходи, які здійснювалися з боку органів колоністського самоуправління, виборних наглядачів, опікунських органів, церкви та загальнодержавних установ [4, с. 97].

Звернемо увагу на те, що особливе місце в діяльності колоністської спільноти та органів колоністського самоуправління займали питання, пов'язані з прийняттям до колонії нових членів. В зв'язку з цим треба відзначити, що відповідно до існуючих нормативних документів необхідною умовою для отримання статусу колоніста було те, що переселенець повинен був мати такі риси, як добросовісність та схильність до господарської діяльності. Якщо ж цього не було, то переселенець міг отримати відмову [6, с. 22]. Ще одним важливим напрямом діяльності органів коло-

ністського самоуправління був також контроль за дотриманням переселенцями діючого в Російській імперії паспортного режиму. Питання про здійснення паспортного контролю в колоніях, хто видавав й перевіряв підтверджуючі особу документи, а також дозвіл на поїздки в межах імперії, представляє інтерес для вивчення більш широких проблем – взаємодії колоністів з органами державної влади, господарським станом колоній, зокрема розвитком ремесел та торгівлі, організацією самоуправління в колоніях, правовому статусі їхніх мешканців тощо. Загальний та обов'язковий паспортний контроль вводиться Указом Петра I 30 жовтня 1719 р. з метою здійснення контролю за тими, хто переміщався по країні. В документі йшлося про те, щоб «ніхто нікуди без проїзних або проложих листів з міста в місто та з села в село не ходив, але кожний мав би від начальників своїх паспорт або пропускний лист» [8, с. 9]. Зазначалося також, що осіб, у яких при перевірці не було при собі «паспорта або проїзного чи проложого листа», треба приймати «за недобрих чи прямих злодіїв» [8, с. 9]. Згодом дія паспортного режиму поширюються і на іноземних переселенців, зокрема німецьких колоністів. В Інструкції про внутрішній розпорядок в Новоросійських колоніях від 16 травня 1801 р. йшлося про те, що колоністи повинні неухильно дотримуватися певних вимог, щодо можливості залишати територію колонії та тимчасово переїжджати на недалеку відстань від постійного місця проживання. Відповідно до зазначеного документа ті, хто бажав виїхати «в якесь поселення, в губернське чи повітове місто (тобто в межах губернії, де вони проживали), отримували від окружного приказу білет [8, с. 15]. Ті, що уїжджали далеко та надовго, отримували від Контори опікунства паспорт на підставі рішення шульца, затвердженого головою округу [8, с. 15]. У 1811 та 1812 рр. відпуск новоросійських колоністів на заробітки обмежувався тільки територією самої Новоросії [8, с. 15].

Висновки. Підводячи певні підсумки зазначеного, слід сказати, що з другої половини XVIII – початку XIX ст. відбувалися масштабні імміграційні рухи частини німецького населення ряду Європейських країн в Південні регіони Російської імперії. Причини, які штовхали людей до імміграції, були різними, але в основному вони мали соціальний та релігійний характер. Селяни сподівалися, що на новому місці, в Росії, вони зможуть покращити своє господарське становище, а протестантські громади мріяли про те, що російська влада надасть їм можливість вільно, без перешкод жити своїм традиційним релігійним життям. В результаті масової імміграції на Півдні Росії почалося формування численних сільськогосподарських колоній іноземних переселенців. Діяльності німецьких колоній сприяла широка протекціоністська політика російського уряду: колоністам надавалася свобода віросповідання, звільнення від податків на різні терміни, право на здійснення самоуправління в колоніях, звільнення від військової та цивільної повинності. Розвитку німецьких сільськогосподарських колоній сприяла також активна діяльність Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільськогосподарського домоводства; Контори опікунства Новоросійських іноземних переселенців; Опікунського комітету о колоністах Південного краю Росії, інших державних установ, які опікувалися життям та діяльністю німецьких колоністів. Основою колоністського життя та одним з привілеїв, які надавалися німецьким колоністам владою, була можливість внутрішнього самоуправління справами колоній через роботу виборних представників з мешканців колоній. Надання колоністам суттєвих привілеїв, робота органів державної влади, організація місцевого самоуправління, працелюбність німецькомовних колоністів сприяли всебічному господарському, соціально-культурному та духовному розвитку мешканців німецьких сільськогосподарських колоній.

Список літератури:

1. Брандес Д. Причерноморские немцы. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : «ЭРН», 2006. С. 153–164.
2. Коновалова О.В. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. Одесса : «ТЭС», 1998. 364 с.
3. Коновалова О.В. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. Одесса : «ТЭС», 1999. 289 с.
4. Коновалова О.В. Колонисты Юга России в конфликте с законом (1800–1818). *Вопросы германской истории*. Днепропетровск : «Пороги», 2007. С. 79–97.
5. Плесская Э.Г. Немцы Причерноморья. Одесса : «Астропринт», 2008. 136 с.

6. Шевчук Н.А. Статус иностранца-колони́ста в Российской империи: право и реальность (вторая половина XVIII – первая половина XIX века). *Вопросы германской истории: Сб. науч. тр.* Днепропетровск : РИО ДНУ, 2009. С. 20–33.

7. Юзбашева И. Контора опеку́нства Новороссийских иностранных поселенцев. *Немцы России: Энциклопедия.* Т. 2. Москва : «ЭРН», 2004. 176 с.

8. Малиновская Т.В. Паспортная система в колониях иностранцев на территории Российской империи (вторая половина XVIII – первая XIX половина в.). *Вопросы германской истории: Сб. науч. тр.* / Отв. ред. С. И. Бобылева (отв. ред.). Днепропетровск, 2009. 268 с.

Chyrko B.V. THE ORGANIZATION OF STATE GOVERNANCE AND LOCAL SELF-GOVERNMENTS OF GERMAN SETTLERS' COLONIES IN RUSSIAN EMPIRE (2ND HALF OF XVIII TO EARLY XIX CENTURY)

The following article is dedicated to the one of the most interesting, complicated, important and dramatic in many aspects problems still lacking scientific research. It is related to the history of ethnic Germans' migration from European countries to the southern regions of Russian state (2nd half of XVIII to early XIX cent.). The particular attention in the article is paid to the issues of state governance's organization and self-governance of German speaking colonists, as well as to the issues of civil jurisdiction and social status of foreign colonists in Russian Empire. The legal acts of Russian government are analyzed, among them the manifests of Catherine The Second from 1762 and 1763 and the one of Alexander The First from 1804. These acts were aimed to regulate immigration campaigns, social, economic and religious life of colonists in the regions they settled in. The attention is drawn to the privileges given by the state authorities to immigrating foreigners (religious freedom, exemption from taxes during various terms, right for self-governance, exemption from military and civil services etc.).

The diverse and multifaceted activity of bodies like Expedition of state economy, guardianship of foreign and agricultural housekeeping, Office of guardianship for foreign settlers of Novo Russia, Guardianship Committee for colonists of southern Russia along with other state institutions concerning everyday life and activities of German colonists. The particular importance is given to the issues of local governance of colonies. It was performed via special district and rural institutions and representatives (Ober-Schulz, Schulz, Beisitzer) elected by the communities and confirmed by the Office. The usual norm was the strict observation of actual law. Anyway, it wasn't the only regulation, because the rules worked out by the members of Community played significant role too. So the traditional law was used often as the expression of law and order established apart from state legislation.

Key words: *German speaking colonists, German colonies, Mennonite colonies, Germans, state governance, self-governments of German colonies.*

УДК 357.1“18/19(092):070(477.65)“1914/1915”
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.12>

Чорний О.В.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

Тимошенко В.Л.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ЗАГИБЕЛЬ ТА ШЛЯХ НА БАТЬКІВЩИНУ ГЕНЕРАЛА О. В. САМСОНОВА У ПОВІДОМЛЕННЯХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ ГАЗЕТИ «ГОЛОС ЮГА» 1914–1915 РР.

Постать командувача 2-ї російської армії генерала від кавалерії О.В. Самсонова є однією з найвідоміших в історії Першої світової війни. Йому присвячено ряд наукових, науково-популярних та історико-документальних досліджень. Образ генерала втілений в образотворчому мистецтві та в художній літературі. Для багатьох він став символом початку рушення Російської імперії. Нині його життя та військова служба й досі залишаються актуальними для історичної науки, в тому числі і для регіональних студій. В історії Єлисаветграда та Єлисаветградського повіту О.В. Самсонов є доволі знаковою постаттю. У 1896–1904 рр. він був начальником Єлисаветградського кавалерійського училища, при якому воно стало одним із провідних військових навчальних закладів держави, у 1902–1904 рр. очолював гарнізон міста, а також упродовж 1896–1904 рр був гласним Єлисаветградського повітового земства. Поваги до його постаті додає і той факт, що вінцем його служби до початку Першої світової війни стало призначення на посаду Туркестанського генерал-губернатора. Блискача кар'єра генерала закінчилася трагедією в Східній Пруссії в серпні 1914 року, де в ході війни противником була частково знищена 2-а російська армія, якою він командував. Поразка стала причиною самогубства командувача.

Новина про загибель О.В. Самсонова стала справжнім потрясінням для жителів міста і повіту. Єлисаветградська газета «Голос Юга» активно друкувала матеріали про трагічну смерть генерала, про пошуки його тіла, про перевезення останків на Батьківщину, про прощання із земляком на залізничному вокзалі у Єлисаветграді перед похованням у родинній усипальні в с. Якимівці. Саме історії публікації цих матеріалів та сприйняттю трагедії О. В. Самсонова єлисаветградцями присвячене пропоноване дослідження. Стаття підготовлена на основі матеріалів про генерала, що публікувалися газетою «Голос Юга» у 1914–1915 рр.

Ключові слова: О.В. Самсонов, генерал, Перша світова війна, трагедія, газета, публікація, «Голос Юга».

Постановка проблеми. Перша світова війна стала великим потрясінням для європейських держав. Її підсумки значною мірою визначили більшість геополітичних процесів у Європі та світі у ХХ столітті. Один із найбільших конфліктів в історії й досі залишається актуальною проблемою для світової та вітчизняної історичної науки. Останнім часом поряд з вивченням бойових дій, політичних та економічних складників великого військового конфлікту набуває популярності дослідження повсякденного життя людей в умовах війни. На наш погляд, це досить актуальний напрям для пізнання не лише буденної історії простих людей, родин, різних соціальних груп та верств, а й вивчення повсякденної історії окремих

населених пунктів. Комплексний аналіз повсякденного життя сільського та міського населення в роки Першої світової війни у межах окремо взятих регіонів або великих міст дозволяє аргументовано говорити про глибинні причини деяких явищ у межах вітчизняної історії не лише періоду війни, а й Української революції та історії 20-х – 30-х років минулого століття. Те ж саме стосується і регіональних історичних студій.

Цікавими для наукового осягнення в контексті окресленого є резонансні події у ході війни, а також реакція на них пересічних громадян. Саме вони дозволяють визначити ставлення простих людей до подій, що мають довгострокові наслідки або ж заставляють замислитися над сутністю

буття. Для прикладу, важливим складником порушеної проблеми є реакція жителів Єлисаветграда на факт початку війни, що розглядалося в одній із наших попередніх публікацій [24]. У пропонованому дослідженні шляхом аналізу публікацій єлисаветградської газети «Голос Юга» спробуємо показати трагедію командувача 2-ї російської армії генерала від кавалерії Олександра Васильовича Самсонова, життя і військова служба якого були тісно пов'язані з історією Єлисаветграда та Єлисаветградського повіту, а відповідно, його смерть справила непересічне враження на єлисаветградців.

Аналіз останніх досліджень щодо окресленої проблеми засвідчує, що вона не була предметом окремого наукового дослідження. При цьому маємо констатувати, що історична наука налічує ряд узагальнюючих наукових праць стосовно трагічної загибелі у Східній Пруссії частини 2-ї російської армії та її командувача О.В. Самсонова у серпні 1914 року. А також наголосимо, що наукове осягнення цієї події було започатковане ще 1916 року [14] та продовжилося і в 1920-х [2; 10], і в 1930-х [3; 7], і в 1940-х роках [26]. Історія загибелі 2-ї російської армії залишається актуальною для вивчення і нині. Фактам щодо загибелі командарма О.В. Самсонова, пошукам його тіла та доправлення останків на Батьківщину присвячено лише кілька наукових розвідок К.В. Шляхового [27; 28], а також окреме історико-документальне видання «Генерал Самсонов: возвращение: материалы к биографии», упорядковане О.В. Чудновим [6]. Зазначене дозволяє констатувати, що пропонується розвідка є актуальною.

Мета дослідження – показати сприйняття трагічної новини про загибель генерала Самсонова земляками в Єлисаветграді, а також показати ставлення містян до повернення останків командарма на Батьківщину з погляду повсякденного життя міста і містян в роки війни.

Джерельна база статті охоплює матеріали щодо загибелі [11; 13; 16; 17; 18], пошуків тіла [20; 21] та перевезення останків О.В. Самсонова на Батьківщину [19; 22], що публікувалися в єлисаветградській газеті «Голос Юга» у 1914–1915 роках. Деякі важливі моменти у статті підсилено записами з метричної книги церкви Єлисаветградського кавалерійського училища [8] та з метричної книги Іоакимо-Аннинської церкви с. Якимівки [9], в якому генерал знайшов останній прихисток.

Виклад основного матеріалу дослідження розпочнемо з короткої біографічної довідки про О.В. Самсонова, у якій також покажемо

його місце в історії Єлисаветграда. Отже, майбутній генерал народився 2 лютого 1859 року¹ в родині відставного військового Василя Васильовича Самсонова та його дружини Надії Єгорівни. Його батько був потомственным дворянином, мав земельну власність (228 десятин) в селі Андріївці Якимівської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Відомо, що В.В. Самсонов був гласним Єлисаветградського повітового земства у 1871–1874, 1874–1877, 1877–1880 роках та дільничним мировим суддею у 1874–1877 та 1880–1883 роках [27, с. 196]. Мати – Надія Єгорівна, володіла 1 816 десятинами землі в с. Надеждиному Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії та 816 десятинами в селі Єгорівці² тієї ж Якимівської волості. Точне місце народження О.В. Самсонова сьогодні не встановлено.

Загальну освіту Олександр Васильович здобув у Володимирівській військовій гімназії у Києві. 19 серпня 1875 року вступив на навчання до Миколаївського кавалерійського училища в Санкт-Петербурзі, яке закінчив за два роки. Військову кар'єру розпочав 10 червня 1877 р. корнетом 12-го Охтирського гусарського полку. У 1877–1878 рр. брав участь у російсько-турецькій війні. Показав себе хоробрим офіцером, за що 31 грудня 1878 р. був удостоєний ордена Святої Анни 4-го ступеня з написом «За храбрость» [6, с. 66].

8 жовтня 1880 року О.В. Самсонов став слухачем Миколаївської академії Генерального штабу, яку закінчив 25 березня 1884 року [6, с. 67]. З 1884 по 1896 рік служив на різних штабних та командирських посадах у військах Кавказького та Варшавського військових округів. За цей час пройшов шлях офіцера від штаб-ротмістра до полковника [23, с. 94].

25 липня 1896 року полковник О.В. Самсонов був призначений начальником Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища, яке очолював до 15 березня 1904 року [6, с. 69–70]. За період його управління навчальним закладом в училищі відбулися знакові зміни в організації його роботи, було покращено систему викладання та виховання юнкерів. Як наслідок, 5 липня 1902 року заклад було перетворено на Єлисаветградське кавалерійське училище. Фактично це стало підвищенням його статусу. Навчальний

¹ Усі дати до календарної реформи 1918 року наведені в дослідженні за старим стилем.

² Нині село Нововознесенка Новоукраїнського району Кіровоградської області (за адміністративним діленням 2020 року).

зклад почав готувати фахівців для армійських кавалерійських частин за програмою військових училищ з 2-річним строком навчання. Усі, хто вступили на навчання 1902 року, через два роки випускалися на службу не естандарт-юнкерами³, як це було раніше, а в чині корнета⁴ [15, с. 89–90]. Сам же О.В. Самсонов 14 квітня 1902 року отримав чин генерал-майора, а 14 листопада того ж року був призначений начальником гарнізону м. Єлисаветграда [6, с. 70].

Крім військової служби, проживаючи у Єлисаветграді, О.В. Самсонов займався ще й громадською діяльністю. Він був гласним Єлисаветградського повітового земства, тісно співпрацював з Єлисаветградським міським комітетом Міжнародного товариства Червоного Хреста та міським благодійним товариством [27, с. 197; 12, с. 89]. Благодійністю займалася і його дружина – Катерина Олександрівна Самсонова (в дівоцтві Писарева), з якою Олександр Васильович повінчався у Єлисаветграді 4 жовтня 1898 року [8]. Ймовірно, що у Єлисаветграді народилися і їхні діти – син Володимир (24. 07. 1899) та донька Віра (04. 08. 1902). На наше припущення вказують їхні дати народження, які є в межах проживання і служби О.В. Самсонова у місті.

Генерал користувався великою повагою єлисаветградців. Про це свідчить репортаж про пишні проводи, які йому влаштувала громадськість міста 30 березня 1904 року, коли О.В. Самсонов із залізничного вокзалу відправлявся за призначенням в діючу армію на Далекий схід, де вже більше місяця тривала російсько-японська війна. Провести генерала на фронт прийшли не лише перші особи міста, а сотні простих його мешканців [12, с. 90–91].

У ході російсько-японської війни 1904–1905 рр. О.В. Самсонов на чолі Уссурійської кінної бригади відзначився в боях під Вафангоу (17.05. та 01–02.06.1904), під Гайджоу (26.06.1904), під Ташіцяо (10–11.07.1904) та поблизу Ляояна (17–21.08.1904). 2 вересня 1904 року О.В. Самсонов був призначений командувачем Сибірської козацької дивізії, на чолі якої брав участь у битвах на р. Шахе (22.09.–04.10.1904), біля с. Сандепу (12–15.01.1905) та під Мукденом (06–25.02.1905) [27, с. 197–198].

За вдале командування очолюваними частинами і хоробрість, продемонстровану під час війни,

О.В. Самсонов був удостоєний орденів Святого Станіслава 1-го ступеня з мечами (18.11.1904), Святої Анни 1-го ступеня з мечами (31.03.1905), Святого Георгія 4-го ступеня (06.12.1906) та нагороджений золотою зброєю з написом «*За храбрость*» (20.12.1904), а також йому було присвоєно чин генерал-лейтенанта (31.03.1905) [27, с. 199; 6, с. 70–72; 23, с. 94].

По закінченню російсько-японської війни 24 вересня 1905 року генерал-лейтенант О.В. Самсонов був призначений начальником штабу Варшавського військового округу. З 3 квітня 1907 року був наказним отаманом Донського козацького війська, а 17 березня 1909 року – обійняв посаду генерал-губернатора Туркестану, командувача Туркестанського військового округу та наказного отамана Семиріченського козацького війська. 6 грудня 1910 року О.В. Самсонову було присвоєно чин генерала від кавалерії [23, с. 94].

На початку Першої світової війни 19 липня 1914 року генерал О.В. Самсонов був призначений командувачем 2-ї російської армії Північно-Західного фронту, яку він прийняв на марші. Армії було поставлено завдання прорватися у Східну Пруссію. У ході Східно-Пруської операції частини армії (XIII і XV корпуси та 2-а піхотна дивізія) після стрімкого наступу у середині серпня 1914 року потрапили в оточення в лісах на схід від містечка Танненберг. В оточенні опинився і командувач армії. Глибоко переживаючи невдачу, генерал О.В. Самсонов 17 серпня 1914 року застрелився [27, с. 200]. За іншою версією, загинув під час виходу з оточення, потрапивши під артилерійський обстріл противника [13]. Смерть генерала О.В. Самсонова стала потрясінням не лише для армії, а й для всієї держави. Про його загибель писали більшість періодичних видань імперії.

Писала про трагічну загибель генерала О.В. Самсонова і єлисаветградська газета «Голос Юга». Повідомлення про його смерть було опубліковане 20 серпня 1914 року. У ньому йшлося: «Єлисаветградская земская управа доводит до всеобщего сведения, что в среду, 20 августа, в 2 часа дня, в местном соборе будет отслужена панихида по героически павшем в бою генерале от кавалерии Александре Васильевиче Самсонове, бывшем земском и местном землевладельце» [18]. Сама ж новина надійшла в місто телеграфом за день до того [25, с. 3]. Для багатьох містян це повідомлення стало найстрашнішою новиною від початку війни, а тому панахида в соборі 20 серпня відбулася «при большом стечении молящихся» [18, с. 3].

³ Естандарт-юнкер – військове звання в кавалерійських частинах Російської імператорської армії, що відповідає чину підпрапорщика.

⁴ Корнет – молодший офіцерський чин в кавалерійських частинах Російської імператорської армії.

21 серпня газета розмістила статтю Г. Тушовського «Генерал от кавалерии А.В. Самсонов» [25, с. 3], у якій автор представив біографічну розповідь про загиблого, акцентувавши увагу на тому, як складалася його військова кар'єра. Наприкінці повідомлення дописувач нічого конкретного не сказав про обставини смерті Олександра Васильовича, обмежившись фразою, що «он пал одной из первых жертв военной борьбы за мир и культуру».

23 серпня «Голос Юга» передрукувала спогади про генерала військового журналіста В.І. Немировича-Данченка, які до того розмістила газета «Русское слово» [5]. Це враження автора спогадів про його зустрічі з О.В. Самсоновим під час російсько-японської війни. Матеріал також не містить ніяких подробиць щодо загибелі командувача 2-ї армії. Автор лише пафосно підсумовує, що «Самсоновы не умирают, они с житейской яви переходят на страницы истории». Подібні до цих і враження про генерала ще одного його знайомого – І.Ф. Полякова (банківського працівника, який мешкав у Єлисаветграді), короткі спогади якого газета опублікувала 24 серпня [4].

За умови відсутності подробиць та невідомої причини смерті О.В. Самсонова містом почали циркулювати різні чутки про обставини смерті генерала, часто протилежного змісту, а то і просто неймовірні. Дехто, навіть, стверджував, що О.В. Самсонов живий, що він потрапив у полон, що перебуває в одній із німецьких фортець, що як тільки може приховує своє ім'я та військовий чин. Також циркулював слух, що нібито знайшлася якась сестра милосердя, яка особисто бачила генерала в полоні і навіть доглядала за ним, коли той хворів [14, с. 383–384].

Намагаючись реагувати на плітки, а також тримаючи руку на пульсі подій, редакція газети 29 серпня передрукувала з видання «Биржевые ведомости» матеріал про те, як загинув генерал Самсонов [13]. У публікації не вказаний автор, матеріал поданий від невідомого очевидця (його в повідомленні просто позначено латинською літерою N), який розповів, що генерал загинув під час ворожого артилерійського обстрілу від снаряда, що розірвався поряд з ним. З часом цю ж саму версію загибелі генерала повідомив ще один очевидець (невідомий «русский офицер»), розповідь якого «Голос Юга» розмістила 6 вересня 1914 року [11]. Це дещо пригальмувало поширення чуток, але не ліквідувало їх.

Рідні генерала і передусім дружина не вірили, що О.В. Самсонов загинув, але в списках полонених, отриманих з офіційних джерел, він не зна-

чився. К.О. Самсонова звернулася до О.І. Гучкова (колишнього голови Держдуми) з проханням розпочати пошуки генерала. Останній погодився це зробити і особисто взяв участь у пошуках командувача, виїхавши на територію Східної Пруссії. Пошуки О.І. Гучкова восени 1914 року успіхом не увінчалися, він повернувся до Санкт-Петербурга без очікуваного результату. Про це «Голос Юга» написала у випусках за 13 та 19 вересня 1914 року [21], що своєю чергою спровокувало у місті нову хвилю чуток.

Після цього за пошуки О.В. Самсонова взялася його дружина, яка домоглася дозволу виїхати до Німеччини, заручившись підтримкою та сприянням Міжнародного товариства Червоного Хреста [27, с. 200].

У серпні 1915 року Катерина Олександрівна за аналітичними розрахунками О.І. Гучкова натрапила на слід свого чоловіка в околицях містечка Гросс-Півніц. Вдова у супроводі німецького офіцера кілька днів опитувала місцеве населення і їй все ж вдалося виявити поховання. Могилу показав чоловік, який брав участь у похованні генерала. Ідентифікаційними речами виступили мундир з червоною підкладкою (генеральський) та золотий медальйон О.В. Самсонова з вмонтованим фото дружини і дітей, на якому значився напис «Помни о нас» [27, с. 201; 20]. Після цього К.О. Самсонова зайнялася організацією перевезення та поховання останків чоловіка на Батьківщину. Шлях О.В. Самсонова додому проліг через Берлін – Стокгольм – Петроград – Єлисаветград. Перевезення тривало з 3 по 21 листопада 1915 року. 21 листопада о 15 годині потяг зі спеціальним траурним вагоном прибув до Єлисаветграда. На залізничному вокзалі впродовж п'яти годин відбувалося прощання з героєм боїв у Східній Пруссії. Провести в засвіти генерала від кавалерії Олександра Васильовича Самсонова прийшли перші особи міста, майже усі військові, які на той час перебували у Єлисаветграді, викладачі та юнкери Єлисаветградського кавалерійського училища, а також сотні містян. Подробиці пошуків останків генерала влітку 1915 року в Східній Пруссії, перевезення його на Батьківщину та церемонію прощання у Єлисаветграді детально описали кореспонденти газети «Голос Юга» у листопадових випусках 1915 року [19; 20; 21; 22].

22 листопада 1915 року траурна процесія вирушила до станції Плетений Ташлик, а далі кінними повозками до села Якимівка, де генерал О.В. Самсонов був похований у родинній усипальні. Поховання відбулося 23 листопада. Про це свідчить

відповідний запис у метричній книзі церкви с. Якимівки. Цього дня з поміткою «1914» було зроблено запис: «Землевладелец деревни Егоровки Генерал от кавалерии Александр Васильевич Самсонов убит на войне в Восточной Пруссии. Погребен в церковной ограде Иоакомо-Аннинской церкви села Якимовки, в фамильном склепе» [9]. Службу під час відспівування правили аж три священнослужителі – священник с. Якимівки Іван Суровцев, священник с. Тимофіївки Андрій Боярський та священник с. Кагарлик Михайло Соболев. Це свідчить про велику вагу події для Єлисаветградського повіту.

На жаль, могила генерала О.В. Самсонова не зберіглася. Вона була пограбована та сплюндрована уже за часів радянської влади в краї. Це сталося 13 листопада 1929 року. Місцеві чиновники

з «боротьби з культом» відкрили склеп і вилучили з поховання 11,5 кг срібла, які відразу ж здали до Державного банку, отримавши 392 крб 36 коп. [1]. Тоді ж було зруйновано склеп.

Висновки. Як бачимо з повідомлень газети «Голос Юга», трагедія генерала О.В. Самсонова, пошуки його тіла та доправлення останків на Батьківщину широко представлені на шпальтах видання. Всього газета по темі О.В. Самсонова у 1914–1915 рр. представила читачам 12 повідомлень та статей. Аналіз публікацій дозволяє уявити масштаб трагедії О.В. Самсонова та його родини, простежити ставлення до неї жителів Єлисаветграда та Єлисаветградського повіту. Також порушена проблема дозволяє краще зрозуміти повсякденне життя міста і його мешканців.

Список літератури:

1. Акт про вилучення коштовностей [зі склепу Самсонова]. 13.11.1929 р. *Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО)*. – Ф. Р. 250. Оп.1.Спр.1537. Арк.31.
2. Вацетис И.И. Боевые действия в Восточной Пруссии в июле, августе и начале сентября 1914 г.: стратегический очерк. Действия 1-й и 2-й русских армий и 8-й немецкой армии. Москва : Высш. воен. ред. совет, 1923. 104 с.
3. Вацетис И.И. Танненберг. Разгром 2-й русской армии генерала Самсонова. Москва : Литогр. Н.К.В.М им. К. Ворошилова, 1932. 51 с.
4. Воспоминания об А.В. Самсонове. *Голос Юга*. 1914. 24 августа. С. 3.
5. Газетный день об А.В. Самсонове. *Голос Юга*. 1914. 23 августа. С. 3.
6. Генерал Александр Самсонов: возвращение: материалы к биографии / [сост. А. В. Чуднов]. Кировоград : Имэкс-ЛТД, 2011. 196 с.
7. Евсеев Н. Ф. Августовское сражение 2-й русской армии в Восточной Пруссии (Танненберг) в 1914 г. Москва : Госвоениздат, 1936. 307 с.
8. Запись о браке Александры Васильевны Самсоновой и Екатерины Александровны Писаревой. *ДАКО*. Ф. 721. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15 зв.–16.
9. Запись о погребении А. В. Самсонова в ограде Иоакомо-Аннинской церкви села Якимовки Єлисаветградского уезда Херсонской губернии. *ДАКО*. Ф. 112. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 93 зв. – 94.
10. Иссерсон Г. С. Канны Мировой войны (гибель армии Самсонова). Москва : Госвоениздат, 1926. 134 с.
11. К гибели генерала Самсонова. *Голос Юга*. 1914. 6 сентября. С. 3.
12. Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кіннотної школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.): Книга-альбом / Автор тексту С.І. Шевченко; підбір фотознімків, додаткових, архівних, картографічних матеріалів О.В. Чуднов. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2015. 232 с.
13. Как погиб генерал Самсонов (Рассказ участника боя). *Голос Юга*. 1914. 29 августа. С. 3.
14. Мустафин В.А. Александр Васильевич Самсонов (15 августа 1914 года). *Исторический вестник*. 1916. № 9. С. 383–405.
15. Незабываемое прошлое Славной Юной школы. 1865–1965. Исторический очерк Єлисаветградского кавалерийского училища с воспоминаниями питомцев школы к столетию со дня основания училища / Под ред. С.Н. Ряснянского. Нью-Йорк: Издание Объединения бывших юнкеров Єлисаветградского кавалерийского училища, 1965. 239 с.
16. Павший в бою генерал А.В. Самсонов. *Голос Юга*. 1914. 31 августа. С. 3.
17. Панихида в Соборе. *Голос Юга*. 1914. 29 августа. С. 3.
18. Панихида по А.В. Самсонову. *Голос Юга*. 1914. 20 августа. С. 3.
19. Прибытие тела генерала А. В. Самсонова. *Голос Юга*. 1915. 21 ноября. С. 3.
20. Розыск могилы А.В. Самсонова. *Голос Юга*. 1915. 24 ноября. С. 3.
21. Розыски тела Самсонова. *Голос Юга*. 1914. 13 сентября. С. 3.
22. Серебрянный М. У гроба. *Голос Юга*. 1915. 22 ноября. С. 3.

23. Список генералам по старшинству. Часть I, II и III. Сочинен по 1-е января 1913 года. Санкт-Петербург : Военная типография, 1913. 1041 с.

24. Тимошенко В.Л. Початок Першої світової війни у сприйнятті жителів Єлисаветграда. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 202–209.

25. Тушеновский Г. Генерал от кавалерии А.В. Самсонов. *Голос Юга*. 1914. 21 августа. С. 3.

26. Хромов Ф.А. Восточно-Прусская операция 1914 года. Оперативно-стратегический очерк. Москва : Военидат, 1940. 112 с.

27. Шляховий К.В. Генерал О.В. Самсонов. Від Танненберга до Якимівки. *Проблеми історії України XIX – початку XX століття*. 2002. № 4. С. 196–202.

28. Шляховий К.В. Єлисаветградське юнкерське кавалерійське училище. *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті»*. Кіровоград, 2002. С. 56–63.

Chorny O.V., Tymoshenko V.L. THE DEATH AND WAY TO THE HOMELAND GENERAL O. V. SAMSONOV IN THE REPORTS OF THE YELYSAVETGRAD NEWSPAPER “VOICE OF THE SOUTH” 1914–1915

The commander of the Second Russian Army, General of the cavalry O.V. Samsonov one of the famous figures in the history of the First World War. A lot of scientific, popular and documentary researches are devoted to him. The vision of the general embodied in the fine arts and fiction. For many, he became a symbol of the beginning of the decision of the Russian Empire. Today, his life and military service are still relevant to historical science, so clean and for local studios. In the history of Yelisavetgrad and Yelisavetgrad district O.V. Samsonov is quite an iconic figure. In 1896–1904, he was the beginning of the Yelisavetgrad Cavalry School, where it became one of the leading military educational institutions of the state. In 1902–1904, he headed the garrison of the city. During 1896–1904, he was a member of the Yelisavetgrad county council. Respect for him is added by the fact that his service before the First World War was appointed to the post of Turkestan Governor-General. The general's brilliant career ended in tragedy in East Prussia in August 1914, where the part Second Russian Army, which he commanded, destroyed by the enemy. The defeat of the army led to the suicide of its commander.

The news about Samsonov's death was a real shock for the residents of the Yelisavetgrad and the county. Newspaper “Voice of the South” actively publishes materials about the tragic death of the general, about the search for his body, about the transportation of the remains to the homeland, about the promotion of compatriot at the railway station in Yelisavetgrad. The proposed research is devoted to the history of publication these materials and perception of tragedy by the people of Yelisavetgrad. The article based on materials that published in the “Voice of the South” in 1914–1915.

Key words: O.V. Samsonov, general, First World War, tragedy, newspaper, publication, “Voice of the South”.

Шевченко Н.В.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ФОРМУВАННЯ НОТАРІАЛЬНИХ АРХІВІВ ТА ОБОВ'ЯЗКИ СТАРШИХ НОТАРІУСІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Значний інтерес до інституту нотаріату зріс у другій половині ХІХ століття після прийняття «Положення про нотаріальну частину» 14 квітня 1866 року. Серед важливих та дискусійних постало питання про те, хто може здійснювати нотаріальні функції, в який термін та якою має бути документація. В історії розвитку нотаріату Російської імперії питання нотаріального діловодства, збору, збереження документації були завжди актуальними і дискусійними.

Метою статті є аналіз особливостей формування нотаріальних архівів на Півдні України в другій половині ХІХ на початку ХХ століття та визначення ролі старших нотаріусів в здійсненні нотаріальних функцій і правильності ведення діловодної документації та її збереженні.

Питання формування нотаріальних архівів було одним із першочергових та логічних, адже велика кількість наявних кріпосних актів і документів про вчинення майнових угод з нерухомістю мала б десь зберігатися. З часом було встановлено, що нотаріальним архівом повинні завідувати старші нотаріуси. І такі архіви мали засновуватися при кожному окружному суді для зберігання кріпосних, заборонних та дозвільних книг, а також книг, реєстрів, актів, документів, печаток нотаріусів та їх заступників.

Запровадження посади старшого нотаріуса вимагало визначення його правового статусу. Старшими нотаріусами призначалися лише особи, які мали вищу юридичну освіту. Вони були на особливому положенні в суспільстві, отримували грошове утримання і звільнялися від внесення застави. Разом з представником окружного суду і прокурором брали участь у прийманні іспитів у кандидатів в нотаріуси. Також кожен старший нотаріус мав свою печатку.

Діяльність нотаріальних архівів та роль старших нотаріусів була однією із найбільш чітко прописаних. Нотаріальні архіви стали особливими відділеннями окружного суду, а посада старшого нотаріуса – організаційною одиницею. Штати нотаріальних архівів на Півдні України були приведені у відповідність згідно з визначеним розкладом Положення про нотаріальну частину 1866 р. Положення чітко визначало питання організації, збереження і архівування нотаріальної документації, встановлювало права, обов'язки, відповідальність осіб за формування і ведення архіву. Обов'язкова участь старших нотаріусів у вчиненні кріпосних актів, пов'язаних з переходом прав власності на нерухоме майно, робило їх важливою ланкою механізму цивільного обігу і реєстрації угод, а також розвитку інституту нотаріату загалом.

Ключові слова: нотаріат, старший нотаріус, нотаріальні архіви, положення, нотаріальні установи.

Постановка проблеми. Питання здійснення нотаріальної діяльності та функціонування осіб, які виконують нотаріальні функції, є надзвичайно актуальним та важливим. Інтерес викликає і те, які вимоги повинні бути до осіб, що здійснювали таку діяльність, та хто відповідав за збереження нотаріальної документації. В історії розвитку нотаріату Російської імперії питання нотаріального діловодства, збору, збереження документації були завжди актуальними і дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій
 Попри те, що дана проблематика недостатньо

досліджена науковцями, особливо істориками, значний інтерес викликають праці Д. Абоїмова, Я. Гурлянда, В. Заломова, Л. Мхітаряна, О. Неліна, І. Рукавіцина, О. Степанова та М. Усинського

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей формування нотаріальних архівів на Півдні України в другій половині ХІХ на початку ХХ століття та визначення ролі старших нотаріусів у здійсненні нотаріальних функцій і правильності ведення діловодної документації та її збереженні.

Виклад основного матеріалу. У процесі розробки Положення про нотаріальну частину 1866 р.

перед урядом було поставлене логічне питання про передачу та збереження наявних кріпосних актів і документів про вчинення майнових угод з нерухомістю. Спочатку передбачалося, за прикладом Австрії, заснувати при кожному окружному суді нотаріальний архів, яким би завідував особливий начальник. Ця пропозиція одноголосно була схвалена в 1864 р. під час обговорення проекту Положення 1863 р.

Однак згодом почали висуватися заперечення, в яких говорилося: по-перше, влаштовані за таким зразком нотаріальні архіви з їх начальниками будуть повністю залежати від судових місць; по-друге, цей порядок буде незручним для приватних осіб і нотаріусів, яким потрібно буде за отриманням витягів з актів або за довідками відправлятися до окружного суду. Для усунення цих незручностей було запропоновано замість установи нотаріальних архівів надати дозвіл молодшим нотаріусам зберігати у себе всі нотаріальні книги і реєстри, а старшим нотаріусам в губернських і повітових містах передати кріпосні, заборонні і дозвільні книги.

Під час оцінки організації нотаріальних архівів треба мати на увазі, що вони замислювалися не просто як сховища відповідних матеріалів, а як окрема установа, яка тільки «технічно» перебуває при судах. Кріпосна частина цивільних палат і повітових судів до цього часу становила державне сховище документів, що забезпечувало недоторканність права на володіння майном. Тому передача їх у повне розпорядження і власність нотаріусів, як пропонувалося, суперечила інтересам держави і суспільства [8, с. 83–85].

Не було єдності думок і з питання про те, при яких саме судових місцях повинні бути засновані нотаріальні архіви. Щодо цього висувалися пропозиції створювати архіви тільки при окружних судах або при мирових з'їздах, або відкрити їх при мирових з'їздах у кожному повіті. Другу пропозицію включили в проект Положення 1866 р., але під час остаточного його обговорення прийнято за основу першу пропозицію.

Формування нотаріальних архівів у кожному повіті загалом визнавалося позитивним і перспективним розвитком нотаріальної частини, але передчасним. На думку більшості чиновників, могли виникнути труднощі у забезпеченні в терміни, встановлені для реалізації судової реформи (чотири роки), зазначених архівів старшими нотаріусами, здатними для заняття цієї посади. За підрахунками, до цього часу в Російській імперії потрібно було 460 старших нотаріусів. Але

утримання нотаріальних архівів і такої кількості старших нотаріусів було визнано обтяжливим для російської скарбниці. До того ж це не було викликано практичними потребами, тобто населенням повітів і невеликою кількістю актів, що уклалися щорічно як у судових місцях, так і у нотаріусів. За підрахунками чиновників, для цієї справи потрібно було «знайти» в бюджеті країни понад 820 тис. руб. Таким чином, було вирішено, що створення нотаріальних архівів у кожному повіті не є виправданим [8, с. 85–86].

Викладені аргументи у своїй сукупності призвели до того, що ст. 42 Положення в остаточній редакції стала виглядати таким чином: «Нотаріальний архів під завідуванням старшого нотаріуса засновується при кожному окружному суді для зберігання кріпосних, заборонних та дозвільних книг, а також книг, реєстрів, актів, документів, печаток нотаріусів та їх заступників» [1, с. 24; 34, с. 30–31].

Нотаріальні архіви перебували у веденні окружних судів, тобто за їх цілісність і охорону відповідали посадові особи окружного суду, тоді як за оперативну роботу архіву відповідав старший нотаріус (ст.ст. 1, 42) [1, с. 3, 24]. Утримання архіву, у тому числі фінансування, забезпечувалося державою згідно із затвердженим штатом. Його функціонування передбачало витрати на канцелярські принади, утримання писарів, сторожів та інших службовців, які розподіляв міністр юстиції. Держава, наділяючи нотаріат рисами самостійного правового інституту, зберігала за собою повний контроль за веденням і діяльністю нотаріального архіву, його фінансуванням, оскільки саме він зберігав інформацію, важливу для суспільства і держави [35, с. 79].

На території 9 українських губерній, що входили до складу Російської імперії, було передбачено 19 посад старших нотаріусів, із них – шість на Півдні України. Усього в 1914 р. на території Російської імперії працювало 87 старших нотаріусів [34, с. 35].

Запровадження посади старшого нотаріуса вимагало визначення його правового статусу. У проектах Положення 1863 і 1866 рр. він закріплювався по-різному. У ст. 38 проекту 1863 р. говорилося: «Начальники архівів перебувають на державній службі, отримують платню за штатом і, стосовно службових прав, переваг і порядку підпорядкування, дорівнюють членам окружного суду». У проекті 1866 р. ця стаття була викладена інакше: «Старші нотаріуси перебувають на державній службі і по відношенню до платні і

службових прав і переваг дорівнюють секретарям судових палат». У цьому випадку автори проекту відносили нотаріальні архіви до мирових з'їздів. За основу був узятий проект 1863 р., і в результаті ст. 43 Положення сформульована таким чином: «Старший нотаріус, перебуваючи на державній службі, дорівнюється відносно утримання, службових прав і переваг, також в порядку визначення та звільнення, до членів окружних судів» [1, с. 24; 8, с. 88].

Старшими нотаріусами призначалися лише особи, які мали вищу юридичну освіту. Вони були на особливому положенні в суспільстві, отримували грошове утримання і звільнялися від внесення застави. Разом з представником окружного суду і прокурором брали участь у прийманні іспитів у кандидатів в нотаріуси [25, с. 70–71].

Згідно з Положенням, старший нотаріус мав свою печатку (із зображенням губерньського герба і з написом навколо: «Такого-то (за назвою міста, в якому архів організований) нотаріального архіву»). Зразок печатки і примірник підпису старшого нотаріуса направлялися у всі нотаріальні архіви Російської імперії, а також у Санкт-Петербурзьку сенатську друкарню [34, с. 32; 8, с. 89].

Нотаріальні архіви на Півдні України утворювалися як структурні підрозділи окружних судів і утримувалися при їх канцеляріях. Відомим є ім'я першого старшого нотаріуса, призначеного в Катеринославський окружний суд у 1875 р., яким був колезький радник М. Мардарьєв [30, с. 18]. Про посади інших старших нотаріусів у регіоні документи нам дають відомості з кінця ХІХ ст. Зокрема, посади старших нотаріусів займали такі особи:

– Одеський окружний суд: М. Сурво (1892) [181, арк. 5], колезький асесор П. Тюнеєв (1894–1896) [5, с. 133], колезький секретар М. Мерзляков (1897–1898) [6, с. 119], колезький секретар А. Разградський (1902–1904) [7, с. 191], статський радник О. Волинський (1905–1913) [29, с. 118], колезький асесор К. Гинкул (1914) [33, с. 241];

– Херсонський окружний суд: статський радник Д. Овденко (1911–1912) [29, с. 20; 31, с. 17], колезький радник О. Моторнов (1913–1914) [32, с. 40];

– Єлисаветградський окружний суд: надвірний радник С. Гадило-Гадлевський (1911) [31, с. 166], надвірний радник Ф. Парневський (1912–1914) [29, с. 165; 32, с. 361–362; 33, с. 331–332];

– Катеринославський окружний суд: титулярний радник О. Єгоров (1889–1895), статський радник Ю. Соколовський (1899–1900)

[23, с. 32], титулярний радник Е. Лензик (1901) [22, с. 31], статський радник О. Чумаков (1910–1914) [2, с. 134; 3, с. 19], титулярний радник П. Федоров (1915–1917) [24, с. 191];

– Сімферопольський окружний суд: колезький асесор Д. Березанський (1913–1914) [4, с. 22].

Проаналізувавши матеріали, можна констатувати, що всі старші нотаріуси Півдня України та їх помічники мали цивільні чини переважно з ІХ до V класу. Ця посада давала добрий старт до підвищення чину, іноді за два-три роки старший нотаріус міг піднятися на дві-три сходинки вище.

Іноді для того, щоб зайняти посаду старшого нотаріуса, потрібно було декілька років пропрацювати його помічником. Зокрема, титулярний радник О. Волинський з 1902 до 1904 рр. працював помічником старшого нотаріуса Одеського окружного суду А. Разградського [7, с. 191]. А в 1905 р. зайняв посаду старшого нотаріуса, на якій пропрацював до кінця 1913 р., поступово підвищивши свій цивільний чин з ІХ до V класу статського радника [29, с. 118].

Згідно з документами останні посади старших нотаріусів на Півдні України були зайняті в 1914–1915 рр. Це пояснювалось спробами уряду скасувати нотаріальні архіви і передати права на зберігання документів у Вотчинну установу. Але цього царським урядом так зроблено і не було.

Старші нотаріуси контролювали діяльність нотаріусів визначеного окружного суду, були наділені правом затверджувати кріпосні акти, пов'язані з відчуженням майна, а також видавали витяги з актових книг і копії з нотаріальних актів, вчинених нотаріусами округу і тих, які поступили в нотаріальний архів при окружному суді [25, с. 71]. Ст. 158 Положення установила наступний відкритий перелік кріпосних актів, який належав затвердженню старшими нотаріусами: купчі, дарчі, угоди з розподілу майна, інші угоди та акти про нерухоме майно, які здійснювалися кріпосним порядком. Вони відповідали за збереження кріпосних і заборонних книг, реєстрів, актів, документів зі зразками печаток і особових підписів усіх нотаріусів підвідомчого округу, а також за правильність заповнення молодшими нотаріусами діловодних книг і своєчасну їх передачу в нотаріальний архів (ст.ст. 35, 46, 154) [1, с. 62–63; 27, с. 33; 25, с. 79–80].

На початку кожного року старший нотаріус на замовлення молодших нотаріусів видавав їм по 6 книг, які вони заповнювали по ходу своєї діяльності. Це були такі книги: 1) актова книга для актів на нерухоме майно; 2) актова

книга для актів, що не належать до нерухомого майна; 3) реєстр; 4) журнал вхідної документації; 5) журнал вихідної документації; 6) алфавітний покажчик до реєстру. Часто нотаріусам не вистачало на рік цих книг і вони замовляли додаткові. Наприклад, миколаївський нотаріус С. Кузнецов у 1896 р. замовив чотири частини актової книги на нерухоме майно і дві книги реєстру. Книги для актів на нерухоме майно користувалися попитом найбільше. Кожна така книга нараховувала по 200 аркушів, які нотаріус в алфавітному порядку заповнював з обох сторін аркуша. Книги друкувалися на замовлення в друкарнях окружних судів [15, арк. 1–2]. Усі молодші нотаріуси зобов'язані були щорічно надсилати свої книги до архіву для перевірки і засвідчення старшим нотаріусом. Описи справ і книг нотаріусів подавалися у двох примірниках, один з яких залишався в нотаріальному архіві [28, с. 7].

До обов'язків старшого нотаріуса входило ведення «заборонних» і «дозвільних» книг з інформацією про маєтки, що знаходилися в судовому окрузі. Крім них, нотаріус вів такі книги: реєстри виданих копій та виписок із актових і кріпосних книг, копій актів, що зберігалися в архіві; кріпосні книги, які включали в себе затверджені старшим нотаріусом акти про перехід прав на нерухоме майно; реєстри кріпосних справ; книги стягнених мит; журнал усіх здійснюваних у старшого нотаріуса справ. Усі аркуші реєстрів прошивалися, шнур скріплювався сургучною печаткою і підписом члена суду [34, с. 32].

У реєстрах кріпосних справ вказувались підстави права власності, склад майна, ім'я власника, обмеження права власності та його зняття. До реєстру додавалися три алфавітні покажчики: нерухомого майна; власників майна; осіб з обмеженням права власності. Так, у нотаріальному архіві Херсонського окружного суду зберігалися реєстри кріпосних справ міст Херсона, Миколаєва і Олешки. За цими реєстрами підраховано, що старшими нотаріусами за 1869–1889 рр. вчинено 28 кріпосних справ по м. Миколаїв і 30 – по м. Олешки [20, арк. 1–58]. У 1871 р. старший нотаріус цього суду засвідчив 176 кріпосних актів, вчинених нотаріусами м. Миколаїв [11, арк. 1–92], у 1882 р. – 237 актів того ж міста [12, арк. 1–200], у 1896 р. – 42 акти по м. Херсон і Олешки [21, арк. 1–34], у 1913 р. – 108 актів, вчинених нотаріусами Дніпровського повіту Таврійської губернії [18, арк. 1–114]. Усього до 1913 р. до нотаріального архіву Херсонського окружного суду надійшло 11 153 актів, із них затверджено 8 753 акти [19, арк. 85].

Якщо старший нотаріус перевіряв і засвідчував наприкінці кожного року книги молодших нотаріусів, то книги самого старшого нотаріуса проходили ревізію в контрольній палаті судового округу [21, арк. 33 зв.]. Зокрема, старші нотаріуси Півдня України проходили ревізію книг в Одеській контрольній палаті, яку очолював статський радник Л. Рутковський [31, с. 137]. Після перевірки і засвідчення книги поверталися в нотаріальний архів.

До обов'язків старшого нотаріуса входила також перевірка обмеження права власності на нерухоме майно. Прикладом цього є справа купівлі-продажу будинку міщанина м. Олешки О. Стриженєва. Підставою права власності у нього була купча, затверджена 27 лютого 1907 р. Але на будинок було накладено обмеження права власності міським суддею від 2 квітня 1908 р. за несплату Херсонському міському громадському банку за векселем 100 руб. Заборону було знято старшим нотаріусом Херсонського окружного суду 4 вересня 1910 р. лише після уплати банку зазначеної суми [20, арк. 53–54].

Крім нерухомого майна, старший нотаріус засвідчував також продаж рухомого майна. Наприклад, міщанин м. Олешки В. Китаєв у 1869 р. засвідчував у старшого нотаріуса Херсонського окружного суду акт купівлі-продажу морехідного судна «Святий Михаїл» [20, арк. 1].

Якщо нотаріус звільнявся з посади, то старший нотаріус був зобов'язаний вилучити всі його індивідуальні атрибути – печатки, реєстри, книги [27, с. 33; 35, с. 79–80]. Після смерті нотаріуса всі його справи, у тому числі незакінчені, передавалися до нотаріального архіву. Наприклад, у березні 1914 р. селяни с. Привольне Херсонського повіту М. Марієнкова і Д. Рязанцев звернулися до старшого нотаріуса Херсонського окружного суду О. Моторнова з проханням передати документи для завершення угоди з купівлі-продажу землі миколаївському нотаріусу В. Мілеанту після смерті нотаріуса Е. Будковського, який не встиг завершити цю угоду [19, арк. 324].

Згідно з рішенням Державної Ради від 6 листопада 1890 р. старшим нотаріусам було дозволено мати по одному помічнику, які заміняли їх з правом виконання обов'язків останніх у разі хвороби або від'їзду. У 1914 р. було дозволено мати двох помічників [33, с. 241–242]. Були винятки, коли через великий обсяг роботи дозволялося мати і трьох помічників. Зокрема, у 1915–1916 рр. старший нотаріус Катеринославського окружного суду П. Федоров мав трьох помічників – Ф. Ізмай-

лова, К. Видюка і М. Філонова [24, с. 191]. Помічники нотаріусів у службових правах, обов'язках, порядку призначення на посаду і звільнення з неї прирівнювалися до секретарів окружних судів [34, с. 32].

На помічників старших нотаріусів покладалася такі обов'язки: перевірка книг і реєстрів, які здавалися молодшими нотаріусами до нотаріального архіву; нагляд за утриманням в порядку справ і документів, які зберігалися в архіві; ведення кріпосних книг і реєстрів кріпосних справ; видача витягів, копій і довідок із кріпосних книг та реєстрів, посвідчень судів; доставка відомостей присутнім місцям і посадовим особам; засвідчення справжності підписів і печаток нотаріусів; нагляд за канцелярією нотаріального архіву. Отже, широта повноважень помічників дозволяла дещо розвантажити старших нотаріусів, чий повсякденні обов'язки зростали з ростом цивільного обігу.

Питання про тимчасове виконання обов'язків старшого нотаріуса у разі його хвороби або відпустки вирішував голова окружного суду. Він мав право покласти їх на секретаря або іншого чиновника суду [25, с. 71–72].

На відміну від молодших нотаріусів, які працювали у своїх приватних конторах, старший нотаріус знаходився на державній службі і отримував плату, встановлену окружним судом, тобто мав твердий оклад (ст. 43 Положення) [1, с. 24]. Так, за архівними відомостями, старший нотаріус Кишинівського окружного суду отримував 2 200 руб. на рік (згідно зі ст. 238 судових постанов): жалування – 1 200 руб., столових – 500 руб., квартирних – 500 руб. Його заробітна плата прирівнювалася до заробітної плати членів окружного суду та заступників прокурора. Зокрема, голова суду отримував 4 500 руб. на рік, його заступник – 3 500, секретар – 1 200; прокурор – 3 500, заступник прокурора – 2 000, судовий слідчий – 1 500, секретар – 1 000. Тобто можна сказати, що заробітна плата старшого нотаріуса була пристойною [13, арк. 21].

До штату нотаріального архіву, крім старшого нотаріуса та його помічників, входив допоміжний персонал – писарі, сторожі та інші службовці за потребою (зокрема розсильні та артільники). Наприклад, у 1898 р. в нотаріальному архіві Херсонського окружного суду на посаді писаря працювало чотири особи – О. Андрущенко з окладом 40 руб. на місяць, Т. Домбровський (40 руб.), С. Катрич (30 руб.), Д. Фельдман (25 руб.). Сторож Д. Сидорчук отримував 15 руб. на місяць [16, арк. 1–4].

Невелика заробітна плата допоміжного персоналу призводила до постійної плінності кадрів. Зокрема, за відомостями, складеними в 1913 р. канцелярією нотаріального архіву Херсонського окружного суду, встановлено, що в цьому році в архіві працювало 32 службовці з них: таких, що працювали менше 5 років, – 30 осіб (писарі і сторожі змінювалися майже кожні 3–4 місяці); від 5 до 10 років – 2; більше 10 років – 0. Усього разом на їх зарплатню було виділено 9 446 руб. 85 коп. і 1 354 руб. допомоги. Тобто в середньому ці службовці отримували 28 руб. на місяць або 337 руб. на рік. Витрати на канцелярські принади становили 1 691 руб. 56 коп. Усього за 1913 р. цей нотаріальний архів обійшовся уряду в 12 960 руб. 41 коп. [19, арк. 85–86].

За здійснення нотаріальних послуг стягувалися тарифи згідно з правилами Нотаріального тарифу 1867 р., які залежали від суми вчинення угоди або акту [26, с. 428–429]. На відміну від здійснення таких у молодшого нотаріуса, прибутку якого йшов йому безпосередньо, після отримання нотаріальної послуги у старшого нотаріуса клієнти сплачували визначену суму в касу окружного суду. Перш за все клієнт мав заплатити 40 коп. за гербовий папір, на якому укладався акт, далі сплачував суму за проведену нотаріальну операцію. Наприклад, херсонський міщанин Є. Сидоренко в 1871 р. за видачу посвідчення на майно заплатив в касу суду: за видачу виписки – 20 коп., за печатку – 10 коп.; за гербовий папір – 40 коп.; усього 70 коп. Видача копії документа або дублікат також обходилися в 70 коп. [14, арк. 15, 18]. Це були одні з найдешевших актів.

Крім цього, відповідно до здійсненої нотаріальної дії старші нотаріуси стягували актові і кріпосні податки, збір за місцем здійснення операції і за друк публікації в Сенатських оголошеннях [14, арк. 1]. Наприклад, за затвердження в 1871 р. заставної на будинок купчихи Є. Герасимової, виданої О. Кучинському (сума акта коштувала 4 тис. руб.), клієнту довелося заплатити 3 руб. актових податків, 20 коп. за видачу виписки, 10 коп. за печатку, 3 руб. за публікацію оголошення і 10 руб. за гербовий папір; усього – 16 руб. 30 коп. [14, арк. 5]. За затвердження купчої кріпості на будинок миколаївської міщанки Н. Медведєвої (сума акта сягала 550 руб.) було стягнуто: актових податків – 3 руб., кріпосних податків – 22 руб., за видачу виписки – 20 коп., за печатку – 10 коп., за оголошення – 3 руб.; за гербовий папір – 2 руб.; усього – 28 руб. 30 коп. [14, арк. 7].

Ціна гербового паперу також залежала від суми угоди. Так, за видачу заставного свідоцтва купець м. Олешки Ф. Шполянський в 1871 р. заплатив 1 руб. за гербовий папір і 3 руб. за публікацію про угоду в Сенатських оголошеннях [14, арк. 4]. Якщо сума акта складала, наприклад, 1 500 руб., то за гербовий папір треба було заплатити 3 руб. 50 коп., актових податків – 3 руб., кріпосних податків – 60 руб., за видачу виписки – 20 коп., за печатку – 10 коп., за оголошення – 3 руб.; усього – 69 руб. 80 коп. [14, арк. 8].

Найбільші тарифи рахувалися за вчинення нотаріальних операцій на нерухоме майно, яке завжди коштувало дорого, але ціни на нього були різні. Наприклад, в 1911 р. Єврейський молитовний дім у м. Херсон придбав будинок у Д. Короба за 1 тис. руб., а херсонський міщанин М. Сирочинський придбав будинок у Л. Лобік за 48,5 тис. руб. За це їм довелося заплатити в касу суду 56 руб. 60 коп. і 856 руб. 80 коп. відповідно [17, арк. 2, 5].

Від уплати гербового збору звільнялися всі благодійні і богоугодні установи, і, крім того, всі дарчі акти на користь держави, благодійних закладів і церкви [25, с. 103]. Крім них, існували й окремі групи громадян-пільговиків, як-то військові, судді, самі ж нотаріуси, які також звільнялися від сплати цього збору. Прикладом є справа старшого нотаріуса Херсонського окружного суду, який у 1871 р. видав дублікат роздільного акта спадкоємцям майора М. Чернопольського на маєток у Херсонському повіті. За оголошення про зняття заборони з майна поручика А. Чернопольського суд стягнув лише 3 руб. без оплати гербового збору [14, арк. 19, 22].

Попри нібито правильно організовану роботу нотаріальних архівів на чолі зі старшими нотаріусами, все частіше лунали скарги клієнтів на їх роботу. Як зазначав нотаріус Я. Гурлянд, найбільше було чутно скарг на дуже сповільнену діяльність нотаріусів, довгий час перевірки справ на обмеження права власності на майно та зняття його заборони у разі прийняття позитивного рішення суду. Траплялися випадки, коли клієнти намагалися засвідчити у старших нотаріусів право на майно упродовж 2–3 років і в результаті несли великі матеріальні збитки. До того ж старші нотаріуси, намагаючись точно і буквально виконати правила Положення про нотаріальну частину, часто своєрідно, кожний на власний розсуд тлумачили відповідні його постанови. Діяльність нотаріального архіву одного округу часто була відмінною від діяльності іншого [10, с. 47; 36, с. 1115].

Значним недоліком нотаріальної реформи було те, що посади старших нотаріусів та їх помічників займали переважно особи і чини суддівського відомства, які не були підготовлені до служби в нотаріаті. На Півдні України жодної посади старшого нотаріуса або його помічника не зайняла особа, яка мала досвід і практику в нотаріальній галузі, тобто працювала до того молодшим нотаріусом. Це означало, що право остаточного засвідчення важливих для людини актів з відчуження і закріплення нерухомого майна було віддано особам, які майже не розбиралися у проведенні нотаріальних операцій. До того ж дозволити приймати іспити на зайняття посади молодшого нотаріуса чинами без досвіду нотаріальної практики, на погляд сучасників, було непродуманим рішенням уряду.

Від бажаного зайняти посаду старшого нотаріуса складання іспитів на знання нотаріальної частини не вимагалось, а вважалось достатнім, щоб кандидат до того працював заступником прокурора, судовим слідчим, міським суддею, секретарем суду тощо. Зрозуміло, що кожен з кандидатів закінчив університет і отримав вищу юридичну освіту, але не мав практики в нотаріальній справі, тому він починав працювати без відповідної підготовки. Не вникаючи зазвичай у зміст справи, старші нотаріуси перебували на цій посаді рівно стільки, скільки їм було потрібно часу для підвищення по службовій драбині [36, с. 1113–1114].

Як писав нотаріус О. Боборикін, «на практиці сталося так, що за п'ятдесят років існування нотаріату була знищена вся єдність системи нотаріальної реформи 1866 р., при цьому архіви зі старшим нотаріусом на чолі перетворились у кріпосні відділення окружного суду». Внесений в законодавчі установи проект заснування вотчинних установ, які мали замінити нотаріальні архіви, залишився до 1917 р. неузгодженим з Нотаріальним положенням. О. Боборикін з цього приводу відмічав, що, залишаючи без будь-яких змін існуючу організацію нотаріусів і тимчасовий тариф, який жодного разу не переглядався упродовж 50 років, Статут вотчинних установ міг створити такий порядок, що із затвердженням посади зберігача вотчинних книг, до якого мало перейти здійснення всіх вотчинних актів і угод, цей статут на долю нотаріусів залишив би тільки явку, засвідчення і протести векселів, тобто ті акти, які за діючим тарифом не змогли б оплатити їх професійної праці. Далі нотаріус зазначав, що в результаті цього може статися, що посада зберігача вотчинних книг стане посадою особливо привілейованого нотаріуса,

який, перебуваючи на державній службі, отримуючи зарплату, маючи казенне приміщення і штат службовців, буде у той же час отримувати за здійснення вотчинних актів окрему винагороду за тарифом як нотаріус і, таким чином, об'єднає у своїх руках всю діяльність інших нотаріусів, які залишаться без роботи. У результаті посади нотаріусів посядуть особи, які не мають професійного досвіду нотаріальної практики [9, с. 3–4].

Ця думка була підтримана сенатором О. Гасманом, який склав проєкт нотаріальної реформи у 1899 р., що був розглянутий і затверджений особливою нарадою при Міністерстві юстиції 14 травня 1904 р., але подальшого руху не отримав. Із всієї кількості запропонованих О. Гасманом перетворень було прийнято всього два закони, які стосувалися нотаріальних архівів. Один з них був прийнятий 24 травня 1911 р. про скасування кріпосних книг в нотаріальних архівах і про розширення компетенції помічників старших нотаріусів із затвердження кріпосних актів і видачі виписок. Другий закон був прийнятий раніше 10 червня 1910 р. і стосувався пересилання виписок затверджених нотаріальних актів поштою. По суті, ці два закони стосувалися лише вдосконалення діловодства в нотаріальних архівах і жодним чином не змінювали всього нотаріального положення і тарифу, який існував незмінним більше

п'ятидесяти років [9, с. 4–9]. Як зазначав нотаріус М. Усинський, «у результаті, нотаріальні архіви зі старшими нотаріусами набули характеру відсталих не тільки в судовому середовищі, а навіть з іншими урядовими установами, які зберегли старий лад» [36, с. 1113–1114].

Висновки. Отже, нотаріальні архіви стали особливими відділеннями окружного суду, а посада старшого нотаріуса – організаційною одиницею, яка забезпечувала оперативну роботу у закріпленому окрузі і одночасно була базовою одиницею в організаційній, структурній побудові нотаріату в Російській імперії. Штати нотаріальних архівів на Півдні України були приведені у відповідність з визначеним розкладом Положення про нотаріальну частину 1866 р. Положення чітко визначало питання організації, збереження і архівування нотаріальної документації, встановлювало права, обов'язки, відповідальність осіб за формування і ведення архіву. Обов'язкова участь старших нотаріусів у вчиненні кріпосних актів, пов'язаних з переходом прав власності на нерухоме майно, робила їх важливою ланкою механізму цивільного обігу і реєстрації угод, а також розвитку інституту нотаріату загалом. Але недоліки в організації роботи нотаріальних архівів і підборі кадрового складу створювали великі незручності та проблеми для клієнтів і всієї держави.

Список літератури:

1. Абоимов Д.В. Настольная книга для нотариусов. Составил Д. Абоимов. Самара : Паровая типография Н.А. Жданова, 1896. 304 с. ; VIII с. прилож.
2. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета / Под ред. Г. Д. Рогдакова. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1910. 355 с.
3. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1912. 146 с.; 22 с.; 113 с.; 49 с.
4. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1913 год. Издание Таврического Губернского Правления. Симферополь : Таврическая губернская тип-фия, 1913. 297 с.; 93 с.
5. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год. Одесса : Тип-фия штаба Одесского военного округа, 1894. 588 с.; LXXXX с. прилож. 278
6. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1898 год. Одесса : Тип-фия штаба округа, 1897. 338 с.; 323 с.
7. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год. Одесса : Издание «Ведомостей Одесского Градоначальства», 1902. 438 с.
8. Афанасьева Е.А. Нотариат Российской империи периода модернизации страны (конец XIX – начало XX века): историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина. Москва, 2014. 223 с.
9. Боборыкин А. Опыт реформы нотариата как сословия. (Нотариальные Советы и новая такса вознаграждения). Киев : Книгоиздательство И.И. Самоненко, 1917. 71 с.
10. Гурлянд Я. Юридический разбор нотариальных вопросов и разные заметки из практики Якова Гурлянда, харьковского нотариуса. Харьков : Типо-Литография А.П. Вейцель, 1875. 248 с.
11. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 378. Оп. 1. Спр. 2. 92 арк.
12. ДАМО. Ф. 378. Оп. 1. Спр. 22. 200 арк.
13. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 140. Спр. 134. 44 арк.

14. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 79. Оп. 1. Спр. 6. 23 арк.
15. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 171. 98 арк.
16. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 193. 24 арк.
17. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 203. 285 арк.
18. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 378. 114 арк.
19. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 380. 441 арк.
20. ДАХО. Ф. 80. Оп 1. Спр. 1. 58 арк.
21. ДАХО. Ф. 80. Оп 1. Спр. 10. 34 арк.
22. Екатеринославская губерния. Выпуск второй. Памятная книжка и Адрес–календарь на 1901 г. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета, под ред. секретаря Комитета Я. Г. Гололобова. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1900. 326 с.; 32 с.; 74 с.
23. Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и Адрес–календарь на 1900 г. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета, под ред. секретаря Комитета Я. Г. Гололобова. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1899. 242 с.
24. Екатеринославский адрес–календарь. 1915 год. Издание губернской типографии. Екатеринослав : Губернская тип-фия, 1915. 541 с.; 51 с.
25. Заломов В. А. Правовое регулирование создания и развития нотариата в Российской империи (1866–1917) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2012. 169 с.
26. Знание мирового судопроизводства и нотариальной части. Настольный руководитель для мировых судей, нотариусов, надсмотрщиков крепостных дел, адвокатов и других лиц, желающих успешно и безошибочно вести свои дела без чужой помощи. Составил И. Зенович. Санкт-Петербург : Тип-фия В.С. Балашева, 1873. 482 с.
27. Мхитарян Л. Ю. Влияние судебной реформы 1864 года на становление органов нотариата в Пермской губернии. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2012. Вып. 2 (16). С. 30–40.
28. Нелін О. І. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз. *Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис*. 2014. № 11. С. 4–9.
29. Памятная книжка (Адрес–Календарь) Херсонской губернии на 1912 год. Издана Херсонским Губернским Правлением. Херсон : Тип-фия Херсонского Губернского Правления, 1912. 220 с.; 52 с.
30. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. Составлена Екатеринославским Губернским Статистическим Комитетом. Екатеринослав : В тип-фии Губернского Правления, 1875. 165 с.; 88 с.
31. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. Составлена Херсонским Губернским Правлением. Под редакцией Советника Губ. Прав. А. А. Золотарева. Первая часть. Херсон : Тип-фия Херсонского Губернского Правления, 1911. 220 с.
32. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. Издание Херсонского Губернского Статистического Комитета. Херсон : Губернская Тип-фия, 1913. 478 с.; 55 с.
33. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. Издание Херсонского Губернского Статистического Комитета. Херсон : Губернская Тип-фия, 1914. 448 с.; 31 с.
34. Рукавицын И.А. Нотариат конца XIX – начала XX века. Киев : Книга-плюс, 2013. 136 с.
35. Степанов А.В. Нотариальный архив: сравнительно-правовой анализ законодательства Российской империи второй половины XIX в. и Российской Федерации настоящего времени. *Право*. 2013. № 1. С. 78–82.
36. Усинский Н.К. К пятидесятилетию нотариального положения. *Вестник права*. 1915. № 40. С. 1112–1115.

Shevchenko N.V. FORMATION OF NOTARIAL ARCHIVES AND RESPONSIBILITIES OF SENIOR NOTARIES IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Significant interest in the institution of notaries grew in the second half of the nineteenth century, after the adoption of the Regulations on the Notary Part on April 14, 1866. There were the next most important and debatable issues: who can perform notarial functions, in what terms such activity should be conducted and what requirements are put forward to the documentation. Issues of notarial record keeping, collection and preservation of documentation have always been relevant and controversial in the history of the development of the notary of the Russian Empire.

The purpose of the article is to analyze the peculiarities of the formation of notarial archives in the South of Ukraine in the second half of the XIX and early XX centuries and to determine the role of senior

notaries in performing notarial functions, as well as the correctness of record keeping and preservation of the documents.

The issue of formation of notarial archives was one of the primary and logical, because a large number of serfdom acts and documents on property transactions with real estate should be kept somewhere. It was later established that the notarial archive should be managed by senior notaries. Such archives were to be established at each district court for the storage of serfdom, prohibitive and permissive books, as well as registers, acts, documents, seals of notaries and their deputies.

The introduction of the position of senior notary required the determination of his legal status: only persons with higher legal education were appointed as senior notaries; they had a special status in society, received salaries, were released from bail and had their own seals; together with the representative of the district court and the prosecutor they participated in taking exams for candidates for notaries.

The activities of notarial archives and the role of senior notaries were one of the most clearly defined. Notarial archives became special branches of the district court, and the position of senior notary became a staff unit. The staffs of notarial archives in the South of Ukraine were brought in line with the schedule of the Regulations on the Notary Part of 1866. The regulation clearly defined the issues of organization, preservation and archiving of notarial documentation, established the rights, duties, responsibilities of persons for the formation and maintenance of the archive. The obligatory participation of senior notaries in the conclusion of serfdom acts related to the transfer of ownership of real estate, made them an important part of the mechanism of civil circulation and registration of agreements, as well as the development of the institution of notaries in general.

Key words: *notary, senior notary, notarial archives, regulations, notarial institutions.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (497):631.164.23

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.14>

Георгієва М.Д.

Національний транспортний університет

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

У статті проаналізовано розвиток системи соціальної підтримки сільського населення, при цьому більш конкретно розглянуто історичні умови трансформації соціальної підтримки болгарського села в умовах інтеграції до європейського простору. Особливу увагу приділено питанню реструктуризації державної політики у сфері соціальної підтримки сільського населення, що, звичайно, було пов'язано зі зміною зовнішньополітичного та економічного векторів розвитку Болгарії. Також виділено проблему державного фінансування соціальних програм підтримки сільського населення в умовах переходу від центрально-планової системи економіки до ринкової економіки, від тоталітарної системи управління до демократичної системи, що враховувала інтереси громад. Визначено, що державна політика Болгарії була спрямована на створення мережі соціально значимих об'єктів функціонування сільської місцевості. Провідну роль у цьому процесі було покладено на приватні господарські суб'єкти, які виконували також роль інвестора в розбудову соціальної інфраструктури болгарського села. Окрім того, формування соціальної бази сільського господарства мало здійснюватися територіальними громадами. Держава в системі соціального забезпечення болгарського села відігравала роль механізму управління та контролю над дотриманням соціальних стандартів на селі.

Визначено, що ситуація, що склалася у болгарському селі в період 1996–2007 рр., ускладнювала вирішення пріоритетних соціально-економічних, організаційно-правових заходів, що були спрямовані на забезпечення життєдіяльності болгарського села. Доведено, що економічне зростання болгарського села було можливим лише за умови дотримання соціальних стандартів життя суспільства. У Болгарії в зазначений період поштовхом до здійснення соціальних трансформацій на селі були економічні зміни в аграрному секторі, що супроводжували європейський вибір економічного розвитку.

Ключові слова: аграрний сектор економіки, соціальні інфраструктура, Болгарія, Європейський Союз, інтеграція, сільська місцевість, управління.

Постановка проблеми. Європейський вибір розвитку Болгарії визначив й її соціально-економічний розвиток, форму і спосіб сільськогосподарського виробництва, організаційно-правові форми господарських суб'єктів, що, звичайно, позначилося на розвитку соціальної сфери болгарського села. У період 1996–2007 рр. найгострішими проблемами розвитку болгарського села були криза соціальної інфраструктури, міграція сільського населення в міста, що призводило до занепаду сіл та кризи господарської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню соціального розвитку болгарського села в системі передінтеграційного періоду входження в європейський простір присвячено праці

болгарських дослідників. Зокрема, стійку зацікавленість у даній науковій темі проявив у своїх дослідженнях В. Терзієв [6]. Вагомий внесок у дослідження соціально-економічного розвитку болгарського села здійснено у працях М. Анастоєва [1], С. Цанова [7], Н. Піщалов [4].

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні трансформації соціального розвитку болгарського села в умовах інтеграції до європейського економічного простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Численні дослідження та публікації щодо розвитку сільського господарства, незважаючи на наявність у них точок дискусії, дають змогу припустити, що розвиток сільського господарства Болгарії поєднував чотири додаткові виміри:

історико-політичний, економічний, соціальний та інституційний аспекти.

В останні десятиліття значення соціального розвитку болгарського села розширювалося, і ця тенденція триватиме й у майбутньому. Головною (і довгостроковою) метою соціально орієнтованого розвитку села в рамках САП ЄС була соціальна згуртованість, а головним завданням САП ЄС було дотримання умов участі сільського населення в процесах прийняття рішень у всіх сферах життя суспільства.

Глобальна Угода ООН зазначає, що права людини є наріжним каменем соціальної стійкості (1999 р.) [4, с. 117]. Відповідно до цієї Угоди, соціальна стійкість повинна бути найважливішою частиною будь-якого бізнесу, включаючи агробізнес. Соціальна стійкість включає права людини, пов'язані з: працевлаштуванням, розширенням прав і можливостей жінок та гендерною рівністю, доглядом за дітьми, адекватним ставленням до людей з обмеженими можливостями, сприянням вищій освіті, підтримці міцного здоров'я, балансу між роботою та життям тощо.

У результаті аграрної реформи та помилок в її впровадженні виникли такі несприятливі наслідки, як: недобросовісна конкуренція; посилення поляризації доходів; зростаюча незахищеність робочих місць; інтенсифікація міграційних потоків та погіршення демографічних характеристик, особливо у сільській місцевості, збільшення побутової злочинності.

Намагаючись мінімізувати хоча б деякі із цих негативних наслідків, соціальна стійкість болгарського села пов'язана із забезпеченням більшої соціально-економічної безпеки для працівників аграрної галузі; вжиттям практичних дій для забезпечення рівних шансів на розвиток приватних осіб у галузі сільськогосподарської праці; стимулюванням соціальної справедливості у здійсненні трудової діяльності; забезпеченням освіти зайнятих у сільському господарстві; справедливому розподілі доходів працівників галузі; посиленням ролі права на працю серед сільських жителів; рівноправними відносинами на ринку праці в селах тощо.

Державна політика у сфері соціального забезпечення села намагалася обмежити фінансову участь держави та стимулювати залучення коштів спеціалізованих фондів, аграрних підприємств, що діяли в межах громади. Залучення бюджетних коштів здійснювалося для виконання державних соціальних програм, але шляхом надання субсидій, пільг та дотацій, що використовувалися для

поліпшення соціальної якості життя сільського населення.

Нові економічні умови, які сформувалися в контексті європейського виміру розвитку болгарського села, посилювали необхідність наявності соціальних гарантій. Більшість сільського населення Болгарії станом на 1996–2007 рр. – це традиційні споживачі соціальної підтримки, тобто бідні верстви населення. Вони несли на собі всі тяготи передінтеграційного періоду [8, с. 89]. Основними чинниками збідніння населення були економічний спад, інфляція, безробіття, спосіб і хід аграрної реформи, демографічні процеси, пов'язані з негативними змінами вікової та сімейної структур. Спостерігалось істотне зниження життєвого рівня населення, розширювалася маргіналізація серед певних його груп. Зростаючий масштаб бідності розширював контингент соціальної допомоги, у 1996–2007 рр. близько 10–12% населення отримували соціальні виплати (допомоги) [3, с. 112]. Кількість осіб працездатного віку, які отримували соціальну допомогу, зросла в 2006 р. порівняно з 2005 р. на 23%, а в 2007 р. – на 39,5%, і ця тенденція зберігалася в наступні десять років (2007–2017 рр.) [3, с. 113], але з більш повільними темпами. Суми, що надавалися як щомісячні соціальні виплати, безперервно зростали, при цьому за період 2005–2007 рр. вони зросли в два рази [5, с. 109].

У цілому витрати на грошові виплати (субсидії) і компенсації в консолідованому бюджеті збільшилися. Їхня частка в загальних витратах із 5,9% у 1996 р. досягла 7,5% у 2000 р. і 11,9% у 2001 р. Витрати на соціальні трансферти в 2001 р. на 74,9% були вище порівняно з витратами 1996 р. і на 57,4% вище порівняно з 2000 р. [6, с. 172–174].

Процеси соціально-економічного життя болгарського села накладали відбиток на сферу соціальної підтримки.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. розвивалися несприятливі соціально-економічні та демографічні тенденції, що збільшували потреби населення у соціальній підтримці [7, с. 177–178]:

1. Масове і дуже інтенсивне збіднення населення викликало величезну диференціацію, що призвело до значного спаду рівня життя і довело величезні маси людей до нижніх меж життєвого і соціального мінімуму. На початку перехідного періоду зміни в прибутках сільського населення та їх розшарування знаходилися у стартовій фазі. Бідність мала кількісні виміри, що виражалися в інфляційній ерозії доходів і масовому скороченні робочих місць. Ці ризики торкнулися всіх верств

населення. У період після 1993 р. спостерігалося зростання маргіналізації певних його груп. У період 2000–2007 рр. диференціація переросла у фрагментацію суспільства [1, с. 117]. Сформована двополюсна модель розвитку болгарського сільського населення.

2. Високий рівень безробіття і стійка тенденція зростання всіх її форм; соціально-психологічна напруга серед більшої частини зайнятих осіб у зв'язку з побоюваннями втратити свою роботу.

У територіальному аспекті спостерігалися серйозні диспропорції між попитом і пропозицією робочої сили. Намітилися райони з високим ступенем безробіття. Це адміністративні області Північно-західної і частини адміністративних областей Північно-східній Болгарії, адміністративні області Середніх і Західних Родоп [1, с. 121]. Там безробіття мало хронічний характер і охоплювало всі великі групи населення. Можливості альтернативної реальної зайнятості були сильно обмежені. Здебільшого єдиним виходом із ситуації залишалося землеробство і домашнє господарство.

Це призвело до деградації освітньо-кваліфікаційних характеристик кадрового ресурсу і його демотивації. Особливо ця тенденція спостерігалася серед молоді. Майже 60% молодих людей у Болгарії після здобуття середньої освіти залишалися поза легальним ринком праці і на практиці навіть не отримували можливості потрапити на нього як зайняті особи. Під удари безробіття потрапили й особи з обмеженими можливостями, представники деяких етнічних спільнот, такі як роми, турки та ін. [1, с. 180], які мали низький освітній і кваліфікаційний рівень. Ці групи осіб формували контингент довгостроково або постійно безробітних осіб, утворюючи одну з найбільших груп ризику на ринку праці. Безробіття серед жінок було вищим порівняно з чоловіками. Це зумовлено, з одного боку, «самоусуненням» жінок із ринку праці в аграрному секторі економіки Болгарії, а з іншого – було дискримінаційною тенденцією у цьому напрямі.

У 1998 р. був прийнятий Закон про соціальну підтримку [6, с. 159]. Він скасував Указ про суспільну підтримку від 1951 р. і сформував сучасні рамки соціальної підтримки в Болгарії. Закон визначив мету, завдання та форми соціальної підтримки, змінюючи структуру управління системи соціальної підтримки в напрямі більшої її централізації, розширив джерела фінансування і запропонував кроки до більшої фінансової самостійності сільського населення. Були створені можливості для участі «третього» сектору за про-

позиції і надання соціальних послуг. Закон регламентував державний контроль діяльності системи соціальної підтримки сільського населення, і було створено більш надійний механізм контролю й адміністративної відповідальності суб'єктів господарювання.

Правила застосування Закону про соціальну підтримку, прийняті в 1998 р., до початку 2005 р. близько 15 разів змінювалися і доповнювалися [6, с. 161]. Переважна частина змін візувала систему коефіцієнтів визначення диференційованого мінімального доходу. Система ускладнювалася шляхом уведення коефіцієнтів для нових категорій осіб із метою кращого задоволення індивідуальних потреб.

У цих умовах головним залишалось питання фінансової стабільності соціальної підтримки. Одним з основних чинників, що впливали на неї, було співвідношення між мінімальними доходами різних категорій сільського населення. Наскільки співвідношення між оплатою праці працівника аграрної галузі та іншими доходами менше, настільки доступ до соціальних виплат був більшим. Регулювання цього співвідношення було важливим важелем для розподілу ваги між елементами і поверхами мережі соціального захисту. Іншим чинником було чітке розмежування соціальної підтримки від соціального забезпечення. Третій чинник – це прийнятий спосіб фінансування соціальної підтримки.

Фінансова децентралізація і механізм спільного фінансування місячних соціальних виплат державними і місцевими бюджетами стабільності не гарантували. Субсидія на соціальні виплати, що надавалася громадам центральним бюджетом, залежала від кон'юнктурних чинників, специфічних для кожної громади і не завжди могла точно бути обчислена Міністерством фінансів Болгарії. Тому соціальні допомоги як стаття видаткової частини бюджету громад нерідко обтяжували місцеву адміністрацію непередбаченими витратами і нездійсненими соціальними виплатами, які Міністерство фінансів не завжди компенсувало вчасно і в повному обсязі. Як більш загальна причина фінансової нестабільності соціальної підтримки міг бути вказаний спосіб акумулювання і спрямування коштів до нього, які забезпечувалися за рахунок загальних податкових надходжень. Це не відповідало характеру цих платежів і не забезпечувало їх прозорість і цілеспрямованість надходжень. Подолання протиріччя між «характером платежів та способом фінансування» вимагало цільових податкових надходжень на соціальну

підтримку сільського населення, введення на якомога ширшій податковій основі, що стосувалося доходів і майна сільського населення.

Із травня 2003 р. набрали чинності нові Правила застосування Закону про соціальну підтримку [2, с. 144]. Вони конкретизували основні положення закону, містили суттєві зміни, переважно в частині соціальних послуг. Надавалася можливість, за необхідності і відповідно до потреб сільського населення, розкривати й інші види соціальних послуг у громаді. Поділяли соціальні послуги на «державну відповідальність» (такі як спеціалізовані заклади для певних вікових категорій сільського населення і денні будинки – вони фінансувалися з регіонального бюджету через бюджети громад) і «відповідальність громад» (такі як домашній соціальний патронаж та ін., що фінансувався з бюджету громад).

Були введені стандарти і критерії, яким повинні відповідати надані соціальні послуги (місце розташування та матеріальна база; харчування; медичне обслуговування; освітні послуги й інформація; організація вільного часу та особисті контакти; обслуговуючий персонал). Підсилюють громадський контроль соціальної підтримки, приділяючи велику увагу громадським радам. Вони беруть на себе функції з проведення політики соціальної підтримки в громаді, обговорення регіональних проєктів, координування надання соціальних послуг, контроль їх якості. Передбачають створення рад споживачів соціальних послуг, їх опікунів або піклувальників із метою захисту їхніх інтересів і здійснення контролю.

Реформа соціальної підтримки в Болгарії має на меті приведення системи у відповідність новим реаліям, посилення громадського контролю, більшу ефективність проведених заходів, поліпшення захисту найбільш вразливих членів суспільства.

Висновки. З огляду на історичний розвиток і характерні особливості розвитку болгарського села, можна зробити такі узагальнення та висновки:

- підвищення розміру соціальних виплат і підвищення податкового та страхового внеску мали пряий негативний вплив на стимули безробітних, економічно неактивну та використану для виплат заробітну плату частини населення. Цей чинник необхідно враховувати за можливого подальшого підвищення соціальних платежів;

- підвищення мінімальної заробітної плати створювало додаткові стимули для повернення людей на ринок праці, але зменшувало їхні мож-

ливості забезпечити собі успішне працевлаштування і створювало умови для перетворення безробітних на економічно неактивну частину населення. Це призвело до збільшення числа отримувачів соціальних програм і, відповідно, до подальшого зростання витрат на них;

- із причини структурних характеристик безробіття в Болгарії забезпечення оптимальних умов для створення і пошуку зайнятості мало бути пріоритетом соціальної політики.

Переважна частина зловживань у соціальному забезпеченні була наслідком універсального значення рішень медичної експертизи щодо придбання певних привілеїв. Це було фактором, який створив неправильні стимули для інвестування у розвиток сільської місцевості. Багато із цих привілеїв не мали прямого відношення до можливості соціального включення осіб з обмеженими можливостями.

Підхід до виділення фінансової допомоги за програмою «Підтримка сімей у сільській місцевості» повинен був бути диференційованим, тобто повинні бути введені коефіцієнти, за допомогою яких можна диференціювати розмір допомоги різним з погляду доходів сім'ям. Таким чином, більш високі допомоги будуть спрямовані біднішим сім'ям і гранична корисність фінансової підтримки буде наближеною для різних сімей.

Таким чином, потрібно виокремити основні принципи, на яких повинна спиратися майбутня реформа у сфері соціальної підтримки болгарського села:

- прозорість під час прийняття рішень адміністративними органами і аналіз впливу діючих і запропонованих змін;

- диференційований підхід до надання допомоги;

- підвищення рівня соціальних виплат має слідувати темпами підвищення добробуту суспільства.

Кінцева мета майбутньої реформи має полягати в ефективному спрямуванні коштів до людей, що проживають у сільській місцевості, які найбільш їх потребують. В умовах обмежених фінансових можливостей сучасні актуальні соціальні системи повинні мати на меті не стійке і тривале пом'якшення негативних наслідків соціальної ізоляції, а максимально швидке видалення недоліків фінансування з програми. Збільшення успішних випадків соціальної інтеграції та ефективності адміністративних органів призведе до звільнення ресурсу, який може бути використаний для підвищення ефекту від проведених програм.

Список літератури:

1. Анастасова М. Миграционните процеси на населението в Р.България при прехода към пазарна икономика. София : Институт по икономика на селското стопанство, 2014. 212 с.
2. Болгария – социально-економическое развитие на България. 2008 г. София : НСИ, 2009. 186 с.
3. Владимирова К. Намаляване на социално-икономическите различия между регионите в България чрез по-ефективно използване на възможностите на стратегическото планиране и програмиране. София : Издателски комплекс – УНСС, 2017. 444 с.
4. Пищалов Н. Проблеми на устойчивостта на аграрния сектор у нас. *Икономически алтернативи*. 2017. Бр. 2. С. 115–123.
5. Районите областите и общините в Република България 2008 г. София : НСИ, 2010. 201 с.
6. Терзиев В. Развитие системы социальной поддержки в Болгарии. Уфа : НИЦ Аэтерна, 2014. С. 293.
7. Цанова С. Анализ на ефектите от външната миграция на населението. Годишник на СА «Д.А. Ценов» Свищов. 2008. т. СХ, 2008. С. 177–191.
8. Цанова С. Сравнителен многомерен анализ за определяне на мястото на България според ползите и негативите от емиграцията. София : Институт за пазарна икономика, 2010. 310 с.

Georgieva M.D. SOCIAL DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN VILLAGE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

The article analyzes the development of the system of social support of the rural population, and more specifically considers the historical conditions of transformation of social support of the Bulgarian countryside in terms of integration into the European space. Particular attention is paid to the issue of restructuring the state policy in the field of social support of the rural population, which, of course, was associated with a change in the foreign policy and economic vector of development of Bulgaria. The problem of state funding of social programs to support the rural population in the transition from a centrally planned system of economy to a market economy, from a totalitarian system of government to a democratic system that takes into account the interests of communities. It is determined that the state policy of Bulgaria was aimed at creating a network of socially significant objects of rural functioning. The leading role in this process was assigned to private economic entities, which also acted as investors in the development of the social infrastructure of the Bulgarian countryside. In addition, the formation of the social base of agriculture was to be carried out by territorial communities. The state in the system of social security of the Bulgarian countryside played the role of a mechanism of management and control over the observance of social standards in the countryside.

It is determined that the situation in the Bulgarian countryside in the period 1996-2007 complicated the solution of priority socio-economic, organizational and legal measures aimed at ensuring the viability of the Bulgarian countryside. It is proved that the economic growth of the Bulgarian countryside was possible only if the social standards of society were observed. In Bulgaria, during this period, the impetus for the implementation of social transformations in the countryside were economic changes in the agricultural sector, which accompanied the European choice of economic development.

Key words: agricultural sector of economy, social infrastructure, Bulgaria, European Union, integration, rural area, management.

Залеток Н.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СТАНОВИЩЕ БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОРІВНЯЛЬНИЙ ОГЛЯД

Пропри те що міжвоєнний час прийнято вважати періодом низької активності жіночого руху у світових масштабах з тими чи іншими особливостями для кожної конкретної країни, в якій він набув поширення, саме у цей час жінки дедалі більше розширювали свою присутність у раніше недоступних або малодоступних їм сферах і освоювали ті здобутки, які їм принесли попередні десятиліття боротьби. Не оминули впливом жіночу половину населення і реформи 1920–1930-х років на тлі загострення політичної обстановки і назрівання нового збройного конфлікту. У зв'язку із цим вивчення гендерної політики міжвоєнного часу є цікавим як із погляду дослідження здобутків жіночого руху для еволюції статусу жінки у соціумі, так і в контексті проведення паралелей між різними політичними режимами першої половини ХХ ст.

У статті представлено порівняльну характеристику становища жінок у радянському та британському суспільстві міжвоєнного періоду.

Авторка доходить висновку, що соціуми двох країн у 1920–1930-х роках мали низку спільного у сфері гендерної рівності, попри те що політика їхніх урядів у багатьох питаннях розходилася. Так, рівень політичного представництва жінок у Великій Британії був дуже низьким і уряд не намагався його збільшити, тоді як у СРСР проходили ініційовані «зверху» кампанії із залучення жінок до партії, на керівні посади підприємств і владних структур. Однак суспільства обох країн реагували негативно на входження жінок до політичної та управлінської сфер. Жіночий рух у Великій Британії був значно менш активний, аніж у 1900–1910 рр., однак залишався самостійною низинною ініціативою. Водночас у СРСР жіночий рух фактично перетворився на одне з численних знарядь влади з управління соціумом. В обох країнах спостерігалися проблеми з рівною оплатою праці жінок. Для обох соціумів у 1930-х роках було характерне посилення впливу традиційних цінностей.

Ключові слова: становище жінки, жіночий рух, суспільні ролі, Велика Британія, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Постановка проблеми. Перша половина ХХ ст. запам'яталася достатньо кардинальними ліберальними змінами для жіночої половини людства у багатьох країнах світу, адже саме тоді багато з них здобули, принаймні де-юре, низку прав у політичній, майновій, шлюбно-сімейній, освітній, трудовій та інших сферах. Водночас перед жінками постало і чимало вельми складних викликів – від освоєння нових можливостей для самовираження у патріархальному середовищі до необхідності разом із чоловіками боронити інтереси своїх держав у двох найбільших в історії людства світових воєнних конфліктах. І хоча міжвоєнний час вважається періодом «затишшя» у жіночому русі, не варто забувати, що саме тоді жінки багатьох держав дедалі більше розширювали свою присутність у раніше недоступних або малодоступних їм сферах. Також 1920–1930-ті роки ознаменувалися суттєвими реформами, які так чи інакше відбилися на житті усього населення на тлі загострення політичної обстановки і

назрівання нового збройного конфлікту. У зв'язку із цим вивчення гендерної політики міжвоєнного часу є цікавим як із погляду дослідження здобутків жіночого руху для еволюції статусу жінки у соціумі, так і в контексті проведення паралелей між різними політичними режимами першої половини ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ті чи інші аспекти статусу жінки у СРСР у міжвоєнний період виступили предметом досліджень Н. Земзюліної [2], Н. Козлової [3], О. Костюшевої [6], М. Старуш [11], Ш. Фіцпатрік [13], І. Юкіної [14]. Вивченням британського суспільства у контексті гендерної рівності та прав жінок займалися С. Брук [18], Б. Брукс [19], Д. Копельман [22], В. Гарсайд [23], Г. Джонс [25], С. Нестерова [10], Н. Степанова [12] та ін. Масштабні порівняльні дослідження статусу жінок у тоталітарних та демократичних державах у доступній нам літературі відшукати не вдалося. Зазвичай дослідники якщо і проводили порівняльні студії, то вибирали

для цього країни з однаковим політичним режимом. Яскравим прикладом є робота Е.Т. Аллен «Жінки Європи ХХ століття» [16]. Вчена розподілила країни для порівняння становища жінок у їхніх соціумах у міжвоєнний період на дві великі групи: демократичні; авторитарні і тоталітарні. Проте якщо всередині демократичної групи їй удалося віднайти багато спільних тенденцій, то з другою групою справа виявилася значно складнішою, адже тамтешні режими не були настільки однорідними. У зв'язку із цим Е.Т. Аллен довелося поділити цю групу на три підгрупи (тоталітарний СРСР, авторитарні режими, тоталітарні держави правого спрямування) і викласти результат свого наукового пошуку, майже не вдаючись у порівняння між підгрупами. На нашу думку, сама необхідність подібного поділу поряд із наявністю низки спільних для демократичних та недемократичних режимів тенденцій у досліджуваній сфері свідчить про те, що під час дослідження гендерної політики різних держав у першій половині ХХ ст. поділяти їх за режимом правління не зовсім коректно. Принаймні як такі, які непридатні для порівняння між собою. Спроба зіставлення стану справ та політики у гендерній сфері в тоталітарних та демократичних країнах дала б змогу краще дослідити сутність їхніх владних режимів і глибше дослідити суспільні процеси в різних країнах в означений часовий проміжок.

Постановка завдання. Мета статті – охарактеризувати та порівняти становище жінок у радянському та британському суспільствах міжвоєнного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про тенденції участі британок у політичному житті в міжвоєнний період, констатуємо, що кількість обраних до Палати Громад 1920–1930-х роках на загальних виборах була низькою і коливалася в межах 0,3–2,4% [28, с. 9]. З огляду на це, твердити про вельми суттєвий вплив парламентарок на політичне та суспільне життя немає підстав. До того ж нерідко ці депутатки виступали рупором «традиційних цінностей», які ще глибше вкорінювали стереотипи щодо жіноцтва у британському суспільстві. Колеги-чоловіки неприязно прийняли перших депутаток у Палаті громад. Наприклад, Н. Астор розповідала, що деякі з її давніх знайомих припинили вітатися з нею. Окрім того, вона на довгі роки стала мішенню для критики відомого політика В. Черчилля, який після входження леді Астор до когорти парламентарів заявив, що розглядає це «... як її вторгнення до його ванної кім-

нати...» [12, с. 32–33]. Щодо жінок у політиці побувала низка стереотипів. Наприклад, депутат від Енфілда полковник Р. Апплін у 1928 р. переконував, що жінки надмірно емоційні і жодна з них ніколи не зможе обійняти посаду міністра фінансів [24].

Більшовики ж уважали, що інтереси жінок із робітничого прошарку фактично збігалися з інтересами чоловіків того самого прошарку. Вони протиставлялися інтересам тих представників суспільства, яких радянська влада класифікувала як «пригноблювачів» трудящих. У контексті жіночого руху яскравим прикладом є той факт, що більшовички ще до революції не хотіли об'єднуватися з представницями жіночих організацій іншого спрямування, ба більше, намагалися представити своїх «буржуазних» колег у негативному світлі [27, с. 131].

У 1920–1930-х роках радянська влада не збиралася нехтувати жінками як силою, яку можна використати для розбудови держави в багатьох сферах, а тому відповідним чином вибудовувала свою пропаганду. Їх заохочували вступати до Комуністичної партії, балотуватися до органів місцевої влади, брати участь у діяльності Рад народних депутатів тощо. В. Ленін у 1920 р. відкрито агітував за участь жінок у виборах та збільшення їх кількості серед керівництва підприємств та у владних структурах [8, с. 105–106]. При цьому до участі у політичному житті заохочували малоосвічених виходиць із пролетаріату: селянок, робітниць, дружин робітників. Інтелігенцію на перших порах не залучали [11, с. 62–63]. У 1920-х роках при партійних органах почали створювати так звані «жіночі відділи» («жінвідділи») – «самостійні відділи комітетів компартій із пропаганди серед трудящих жінок комуністичних ідей, із залучення робітниць, найминок і біднячок-селянок до партії, з висунення робітниць і селянок на керівну роботу» [7, с. 42].

Попри численні заходи з їх просування спочатку суспільство досить неохоче сприймало жінок як провідників політичних змін. Українська дослідниця Н. Земзюліна подає текст доповідної записки Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції УРСР щодо результатів перевірки роботи із залучення жінок до соціалістичного будівництва. У документі чітко зазначено, що членів та голів сільрад жіночої статі відверто саботують їхні колеги-чоловіки. Зафіксовано факти, коли чоловіки забороняли своїм дружинам брати участь у зборах сільрад. Проте уряду вдалося досить швидко збільшити присутність жінок у

місцевих органах влади у міжвоєнний період. Відбувалося це переважно шляхом «рознарядки». За період із 1923 по 1927 р. їхня чисельність у сільрадах УСРР зросла з 2% до 10% [2]. Жінвідділи були ліквідовані Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про реорганізацію апарату ЦК ВКП(б)».

Функції жінвідділів перейняли жіночі сектори, які більше орієнтувалися на загальнодержавні інтереси, ніж на суто жіночі. Офіційна версія ліквідації жінвідділів, викладена Л. Кагановичем, – досягнення високих рівнів представництва жінок у профспілках, фабрично-заводських комітетах, партійних комітетах тощо, і оформлення їх у «солідні групи, які вже не потребують опіки» [цит. за: 3, с. 40–41]. Однак у науковій спільноті існує точка зору, яка видається нам більш правдоподібною. Згідно з нею, на певному етапі жінвідділи почали становити загрозу для влади, оскільки сприяли формуванню особистості жінки як незалежного члена суспільства [наприклад, див.: 14; 6, с. 81].

Жінкам радянських країн на перших порах складно було проявити себе в політиці, адже серед них був надзвичайно великий відсоток неграмотних: тільки в УСРР на початку 1920-х років вони становили 75% серед усіх неписьменних [2]. З іншого боку, їхня малоосвіченість була благодатним ґрунтом для насадження «правильних» поглядів та життєвих пріоритетів, тому зроблена владою «рад» ставка невдовзі була дуже щедро винагороджена, зокрема й у вигляді великої кількості добровольців у роки Другої світової війни, готових не вагаючись захищати не тільки Батьківщину, а й панівний режим. Дослідниця Н. Козлова влучно підмітила, що «завдяки інтенсивній державній політиці по роботі з жіночим населенням в 20-х роках ХХ ст. з аморфної жіночої маси вийшов адресний сегмент підконтрольного псевдогромадянського суспільства тоталітарної радянської системи» [3, с. 41].

Аналізуючи спільне та відмінне у розвитку жіночого руху в міжвоєнний час, мусимо констатувати, що у Великій Британії він уже не був настільки потужним і масштабним, як на початку століття. Усередині нього точилися запеклі дебати щодо подальших напрямів діяльності, унаслідок чого відбувся розкол на «старих» та «нових» феміністок. Перші ратували за дотримання принципів рівності статей у всіх сферах життєдіяльності. Другі ж виступали за дискримінаційні реформи, акцентували увагу на відмінностях жінок та чоловіків і вважали, що інтереси жінок потрібно обсто-

ювати з урахуванням того факту, що їхньою основою суспільною роллю є материнство [26, с. 12; 22, с. 227]. Однак у Великій Британії це був цілком самостійний рух, чого не можна сказати про Радянський Союз. Жіночий рух як такий із приходом більшовиків перетворився на знаряддя влади для просування вигідних їй ініціатив. У сучасних працях, присвячених дослідженню жіночого руху 1920–1930-х років, уже на етапі визначення предмету стає чітко зрозуміло, що вивчатися буде не «низова ініціатива», оскільки в союзних республіках її просто не було через тоталітарний характер панівного режиму, а чітко зрежисований і координований «зверху» партійний проєкт.¹

Форми розвитку феміністичного руху у СРСР, особливо у 1930-х роках, суворо контролювала і використовувала у власних цілях влада, що не залишало місця для творчості поза інтересами партії. Наприклад, дослідниця І. Юкіна справедливо зазначає, що «рух дружин господарників, інженерів і техніків важкої промисловості, що з'явився вперше при Наркоматі важкої промисловості в 1934 р., ніяк не може розглядатися як самодіяльна і самостійна ініціатива жінок. Він так само, як і Делегатський рух, був запущений «зверху» і не мав навіть найменшого шансу вийти на рівень самостійного розвитку» [14, с. 453].

Непересічне місце на порядку денному обох країн займало питання жіночої зайнятості. Можна констатувати, що проблема була однією з ключових для обох суспільств. Так, у Великій Британії у міжвоєнний період чимало списів було зламано під час обговорення організації жіночої праці та її оплати. Зокрема, «старі» феміністки не вважали за доцільне прописувати на законодавчому рівні м'якші умови праці для жінок, адже це, на їхню думку, матиме наслідком ставлення до них як до неповноцінних осіб. Однак коли почали з'ясовувати думку робітниць із цього приводу, з'ясувалося, що серед них багато прихильниць такого протекціонізму, як й ідеалізації сімейного укладу, за якого чоловік виступає у ролі годувальника, а жінка – у ролі матері та дружини, яка бере на себе всю репродуктивну працю [15, с. 275; 26, с. 12].

Ще після завершення Першої світової війни жінок почали витісняти з тимчасово освоєних ними під час воєнної кампанії високооплачуваних сфер зайнятості, й у наступні десятиліття тен-

¹ Предметом дисертаційної роботи Ю. Костенко «Женское движение в России в 1920–1930-е гг.» визначено «державну політику щодо жінок, діяльність ініційованих та підтриманих партією жіночих організацій та рухів, процес складання нової ментальності радянських жінок» [4, с. 3].

денція посилилася. Гостро у міжвоєнний період у Великій Британії постала проблема безробіття. У зв'язку із цим дискримінаційні практики влади проявилися у нерівних умовах призначення державної допомоги по безробіттю, яка для жінок становила 12 шилінгів, а для чоловіків – 15, відповідно до «Закону про національне страхування» (1920 р.). Ба більше, влада намагалася витіснити британок до менш престижних сфер зайнятості. Яскравим прикладом такої політики можна вважати той факт, що жінка не могла претендувати на виплату по безробіттю, якщо відмовлялася йти працювати домашньою прислугою. Для чоловіків таке правило не діяло, адже домашнє услужіння належало до так званих «жіночих» сфер зайнятості [23, с. 37].

Не був британський соціум готовий і до запровадження рівної оплати праці чоловіків та жінок. Так, під час обговорення встановлення рівної заробітної плати для обох статей на державній службі у квітні 1936 р. у Палаті Громад ініціатива не знайшла необхідної підтримки серед парламентарів. І це попри те, що новація не потребувала надто великих коштів, країна могла собі це дозволити, про що зазначалося під час дебатів. А причиною провалу пропозиції стали стійкі упередження й опозиція з боку багатьох членів уряду на чолі з прем'єр-міністром С. Болдуїном. Система аргументації базувалася на двох переконаннях. Перше – жінки менш ефективні працівники, ніж чоловіки, оскільки, згідно зі статистикою, у середньому на рік брали на чотири дні більше відпустки за станом здоров'я. До того ж, одружившись, жінки мусили полишати роботу², тому інвестувати в таких працівників роботодавці не хотіли [21, с. 2037–2038]. Друге – бачення соціумом місця та ролі жінки у суспільстві загалом. Секретар міністерства фінансів В. Моррісон переконував, що одружених жінок обурював той факт, що самотні британки мали вищий рівень життя, ніж більшість одружених чоловіків. Чиновник наголосив, що британки здебільшого користуються фінансовою підтримкою своїх чоловіків чи батьків, а тому рівної оплати не потребують [21, с. 2057].

Водночас у СРСР для жінок також не були створені рівні умови на ринку праці. Хоча офіційно в країні запровадили рівну оплату для жінок та чоловіків, і на папері вони мали рівний доступ до освіти та більшості професій. Проте на практиці відбувалося витіснення жінок у малоопла-

чувані сфери на тлі тяжкої економічної ситуації багатьох родин і необхідності пошуку роботи для дедалі більшої кількості жінок. За даними Ш. Фіцпатрік, «у 1930-х роках майже десять мільйонів жінок уперше з'явилися на ринку праці, багато з них залишилися єдиною годувальницею сім'ї, яка часто складалася з матері, одного-двох дітей і незамінної бабусі, яка веде господарство. Завдання годувальниць аж ніяк не полегшував той факт, що жінок уважали за краще брати на малокваліфіковану, малооплачувану роботу» [13, с. 169].

У 1939 р. у СРСР частка жінок на ринку праці становила 43%³, із них у галузях матеріального виробництва – 44% (із них у промисловості, будівництві, транспорті та зв'язку – 40%, у сільському господарстві – 52%, у торгівлі, громадському харчуванні, заготовленні, матеріально-технічному постачанні та збуті – 41%), у невиробничих галузях – 49% (у науці, освіті та охороні здоров'я – 60%). Активно фемінізувалися освітня та медична сфери: у 1937 р. частка жінок у загальній кількості лікарів⁴ становила 51%, а в 1940 р. цей показник зріс до 60% [1, с. 80, 125].

Притік жінок на ринок праці був насамперед вигідним владі з економічного погляду, тому вона активно пропагувала погляди, згідно з якими зайнятість є основою їх емансипації. Проте, за влучним висловом Ю. Костенко, «орієнтація всіх членів сім'ї на участь у суспільному виробництві за незначної участі чоловіків у домашньому господарстві і вихованні дітей та відсутність механізації домашньої праці, не підкріплена розвитком служби побуту та громадського харчування, стали перешкодою для рівноправного і повноцінного включення жінок у професійну діяльність, а державні програми, які розроблялися у цьому напрямі, не зуміли усунути «подвійне навантаження» на жінок» [5]. Фактично під гаслами емансипації радянські жінки стали лише дешевим і вигідним трудовим ресурсом для втілення амбітних планів влади в економічній сфері.

Попри те, що в радянському суспільстві від самого початку пропагували образ жінки, яка бере активну участь у суспільному житті, політиці та управлінні, традиційні уявлення про неї як хранительку домашнього вогнища, відповідальну за затишок і побут у сім'ї нікуди не поділися. Від жінок і надалі вимагали вміння створити «куль-

² Так звана «шлюбна заборона» – дискримінаційна практика, відповідно до якої одружені жінки не мали обіймати певні посади – для держслужбовців була скасована лише у 1946 р.

³ Без урахування членів сімей колгоспників, робітників і службовців, що були працевлаштовані в особистому підсобному сільському господарстві.

⁴ Без стоматологів та військовослужбовців.

турну» домашню обстановку, де голова родини міг розслабитися, повернувшись з відповідальної роботи» [13, с. 102–103].

Ю. Костенко вказує на пропаганду різних соціальних ролей для чоловіків та жінок у Радянському Союзі у 1920–1930-х роках: жінки мали бути «трудівницями», «господинями» та «матерями», а чоловіки – «тружениками», «захисниками» та «воїнами». Однак «труженики» мали більше привілеїв, аніж «трудівниці», адже їх значно охочіше приймали на престижну роботу з високою оплатою, призначали керівниками тощо [5].

Також у 1930-х роках у СРСР стався зсув у бік посилення впливу традиційних цінностей. Саме у цей час з одного полюса на інший змінилося ставлення до сім'ї. У 1920-х роках молоді комуністи її відкрито вважали буржуазним пережитком минулого, виступали за сексуальну свободу чоловіків та жінок, засуджували стиль життя домогосподарок і серйозно задумувалися про делегування обов'язків з виховання підростаючого покоління державним дитячим будинкам, а зрілі хоча й були значно стриманішими, проте радикальних заходів для захисту сімейних цінностей теж не вживали. Однак у 1930-х роках у суспільній свідомості відбувається поворот на 180 градусів – до захисту сім'ї і пропаганди материнства. Утілюється він у забороні абортів, ускладненні процедури розлучення, пільгах для багатодітних матерів та засудженні горе-батьків. Жінки зображалися благородними і терплячими хранительками домашнього вогнища, яким протиставлялися егоїстичні і безвідповідальні чоловіки, які нерідко нехтували власною сім'єю [13, с. 172–173; 5].

У СРСР дискусія щодо заборони абортів вибудовувалася насамперед навколо матеріального достатку, а не бажань жінки чи подружжя. І населення загалом не виступало категорично за заборону абортів, погоджуючись здебільшого, що коло обставин, за яких він дозволений, не варто обмежувати тільки медичними показаннями. Лунали пропозиції брати до уваги фінансове становище вагітної, наявність дітей тощо. Однак влада прагнула підвищити народжуваність і всі ці пропозиції відкинула, видавши у 1936 р. постанову про заборону абортів, дозволивши їх тільки у зв'язку із «загрозою життю та здоров'ю жінки» та наявністю у жінки спадкових захворювань [13, с. 185–187].

Так само навколо матеріальної спроможності забезпечувати дітей усім необхідним вибудовувалася дискусія щодо абортів та контролю над народжуваністю й у Великій Британії. Законо-

давчо аборти, як і використання контрацептивів, були заборонені. Проте у 1920-х роках у суспільстві починають дедалі активніше порушувати питання щодо скасування або хоча б послаблення цих заборон, адже за «Законом про злочини проти особи» (1861 р.) було заборонено будь-які аборти без жодних винятків. Тому для багатьох британських жінок реаліями міжвоєнного періоду були висока смертність унаслідок численних полохів та підпільні аборти, які завдавали серйозної шкоди здоров'ю, а іноді закінчувалися смертю. У 1930-х роках це посилилося ще більшою фінансовою скрутою на тлі безробіття, спричиненого Великою депресією. Активісти намагалися переконати владу бодай дозволити розповсюджувати інформацію щодо засобів контрацепції, однак перебування серед керівництва «ревних вірян», наприклад в особі міністра охорони здоров'я Дж. Уїтлі [20, с. 86], та загалом упереджене ставлення до будь-яких заходів, які потенційно можуть зменшити народжуваність, тривалий час були непереборною перешкодою для цього. У 1930 р. вдалося добитися дозволу для медичних закладів надавати таку інформацію тільки заміжнім жінкам, які вже мали дітей і за станом здоров'я могли не пережити ще одних пологів [25, с. 77–78]. Напередодні, у 1929 р., унаслідок ухвалення «Закону про збереження життя немовлят» аборт усе ж був дозволений, але тільки у разі загрози життю матері. Наприклад, достатніми підставами для легального абортів були нефрит, онкологічне захворювання, епілепсія, божевілля тощо [18, с. 432; 19, с. 16].

Показово, що в 1930-х роках відбуваються зміни й у сфері індивідуального самовираження. Наприклад, якщо у СРСР у 1920-х роках суспільно активні жінки намагалися наслідувати стиль одягу чоловіків – полюбили носити англійські костюми та краватки, й їм ніхто не забороняв це робити, то у 1930-х роках указівкою «зверху» на них починають чинити тиск, спонукаючи до зміни стилю на кардинально протилежний, жіночий [13, с. 113–114]. Водночас у Великій Британії в епоху Проспериті (1920-ті роки) серед молодих жінок поширилося флєпперство (з англ. flapper – «хлопавка»). Флєппери досить відверто вдягалися (короткі спідниці, брюки, сукні прямого крою), яскраво фарбувалися (раніше яскравий макіяж уважався атрибутом жінок легкої поведінки), коротко стриглися, вживали спиртне, курили, самостійно керували автівкою і значно вільніше, ніж їхні посестри попередніх десятиліть, поводити себе у стосунках із чоловіками. Проте такий

стиль життя практично припинив своє існування з крахом на фондовій біржі у 1929 р. і початком Великої депресії (1930 р.).

Загалом же станом на 1920–1930-ті роки образ вікторіанської жінки у Великій Британії все ще мав вплив на соціум, однак поступово відходив у небуття. Офіційне і масштабне влиття жінок до ринку праці, їхня участь у суспільному житті, набуття політичних прав та інші зрушення виходили далеко за межі образу «ангела в домі» (за однойменною поемою К. Петмора «Ангел у домі»). На думку російської вченої С. Нестерової, у цей період «головним результатом еволюції уявлень про жінку було руйнування жорсткої межі між публічною і приватною сферами діяльності. Новий ідеал кардинально відрізнявся від вікторіанського стереотипу, він надавав жінкам більше самостійності у виборі сфери діяльності, а також інтелектуальну й економічну свободу» [10]. Загалом підтримуючи цю точку зору, зазначимо, що, на нашу думку, твердити про свободу жінок у будь-якій сфері на той час було аж надто вже гучно. Адже тиск і контроль із боку суспільства лише дещо послабився і призвів до нових дискримінаційних практик, наприклад необхідності зносити подвійний тягар оплачуваної та неоплачуваної зайнятості, «шлюбної заборони» (заборони для одружених жінок обіймати певні посади), упереджень щодо здобування особами жіночої статі певних освітніх спеціальностей і вищої освіти загалом тощо. Так, серед тих, хто здобув перший ступінь вищої освіти у 1920, 1930 та 1938 рр., було 27,8%, 28,8% та 24% жінок відповідно. Однак, коли йдеться про докторат, цей показник був нижчий із тенденцією до суттєвого падіння – 24,7%, 15%, 11% відповідно [17, с. 20]. Низькою була кількість жінок, що мали вищу освіту, й у СРСР. У 1927–1928 н. р. їхня частка у загальній кількості студентів вищих та середніх спеціальних навчальних закладів становила 28% [1, с. 59]. А станом на 1939 р. з 1 000 жінок п'ять мали закінчену вищу освіту, водночас ана-

логічний показник для чоловіків становив 11 на 1 000 осіб чоловічого населення; середню освіту (повну чи неповну) мали 85 жінок та 116 чоловіків на 1 000 населення відповідної статі [9, с. 122]. Тобто наприкінці 1930-х років як у Великій Британії, так і в СРСР усе ще спостерігався суттєвий дисбаланс у рівні освіченості чоловіків та жінок на тлі низької кількості здобувачів вищої освіти обох статей.

Висновки. Отже, у міжвоєнний період британські жінки становили вкрай низький відсоток серед депутатів Палати Громад. Ставлення до них із боку колег-чоловіків було неприязне, щодо них побутувала низка стійких стереотипів, які негативно впливали на їхню кар'єру. Особливих кампаній із заохочення жінок до участі у великій політиці у цій країні не проводилося на відміну від СРСР. Радянський уряд покладав великі надії на жінок як потужний робочий ресурс, яким легко управляти, а тому вживав масштабних заходів із залучення їх до партії, на керівні посади підприємств і владних структур. Однак ставлення суспільства до жінок на керівних посадах у міжвоєнний період часто було негативне, як і у Великій Британії.

Аналізуючи спільне та відмінне у розвитку жіночого руху в міжвоєнний час, мусимо констатувати, що у Великій Британії він суттєво пішов на спад порівняно з попередніми десятиліттями, однак залишався самостійною низинною ініціативою. Водночас у СРСР жіночий рух фактично перетворився на одне з численних знарядь влади з управління соціумом.

В обох країнах спостерігалися проблеми з рівною оплатою праці жінок. Так, у Великій Британії не були готові запровадити її принаймні на папері, а в Радянському Союзі – реалізувати це на практиці, адже там так само спостерігалось витіснення жінок у малооплачувані сфери на тлі важкої економічної ситуації. Також обидва суспільства у 1930-х роках відчували на собі посилення впливу традиційних цінностей.

Список літератури:

1. Женщины и дети в СССР : статистический сборник. Москва, 1969. С. 80, 125.
2. Земзюлина Н. Женщины в системе государственного управления в СССР в 20–30-х годах XX века. URL: <https://bit.ly/3teRENw> (дата обращения: 25.01.2021).
3. Козлова Н.Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект. *Женщина в российском обществе*. 2011. № 4. С. 38–42.
4. Костенко Ю.А. Женское движение в России в 1920–1930-е годы : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2006, 26 с.
5. Костенко Ю.А. Женское движение в России в 1920-1930-е годы : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.00. Москва, 2006. 336 с. URL: <https://bit.ly/36ScOBN> (дата обращения: 25.01.2021).
6. Костюшева Е.К. Женотделы и феминизм. *Женские и гендерные исследования*. 2000. Вып. 5. С. 72–82.

7. Малая советская энциклопедия. Москва : Советская энциклопедия, 1930. Т. 3. 927 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О женском вопросе. Москва : Политиздат, 1971. 224 с.
9. Население СССР : справочник / под общ. ред. Л.М. Володарского. Москва : Политиздат, 1983. 191 с.
10. Нестерова С.А. Образ английской и американской женщины в представлении современников: последняя треть XIX – начало XX веков : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Самара, 2004. 187 с. URL: <https://bit.ly/39TUz0P> (дата обращения: 25.01.2021).
11. Старуш М.И. К истории «женского вопроса» в СССР в первые постреволюционные годы. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2011. № 5. С. 59–64.
12. Степанова Н.М. Феминизм в британской политике. *Великобритания после всеобщих выборов 2001 г.: результаты и тенденции* : материалы «круглого стола». Москва : Институт Европы РАН, 2002. С. 32–37.
13. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва : РОССПЭН, 2001. 336 с.
14. Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 544 с.
15. Alberti J. «A symbol and a key». The suffrage movement in Britain, 1918-1928 // *Votes for Women. London and New York* : Routledge, 2000. P. 267–290.
16. Allen A.T. *Women in twentieth-century Europe*. Basingstoke ; New York : Palgrave Macmillan, 2008. 208 p.
17. Bolton P. *Education: Historical statistics (SN/SG/4252)*. House of Commons Library. London, 2012. 20 p.
18. Brooke S. «A New World for Women»? Abortion Law Reform in Britain during the 1930s. *The American Historical Review*. 2001. № 106 (2). P. 431–459.
19. Brooke S. *Abortion Law Reform 1929-68. The Abortion Act 1967* / edited by M. D. Kandiah and G. Staerck. London : Institute of contemporary British history, 2002. P. 15–21.
20. Brookes B. *Abortion in England 1900-1967*. London : Routledge, 2012. 208 p.
21. Civil service (women, pay) (1 April 1936). *Hansard, the Official Report of debates in Parliament*. 1936. Vol. 310. cols. 2017–2096.
22. Copelman D.M. *London's Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870-1930*. New York : Routledge, 1996. 286 p.
23. Garside W.R. *British Unemployment 1919-1939 : A Study in Public Policy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 432 p.
24. Griffin B. Thatcher and the glass ceiling. URL : <https://bit.ly/39Cw8EZ> (date of the request: 25.01.2021).
25. Jones H. *Women in British Public Life, 1914–50 : Gender, Power and Social Policy*. London and New York : Routledge, 2014. 280 p.
26. Kinnear M. *Margaret McWilliams: An Interwar Feminist*. London : McGill-Queen's University Press, 1991. 210 p.
27. Shnyrova O. *Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914-1917. The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914–19* / ed. Alison S. Fell, Sharp I. London: Palgrave Macmillan, 2007. P. 124–140.
28. *Women in the House of Commons*. London : House of Commons Information Office, 2010. 12 p.

Zalietok N.V. STATUS OF BRITISH AND SOVIET WOMEN IN SOCIETY IN THE INTERWAR PERIOD: A COMPARATIVE REVIEW

Despite the fact that the interwar period is considered a period of low activity of the women's movement in the world with one or another feature for each country in which it became widespread, at this time women increasingly expanded their presence in previously inaccessible areas, exercised the achievements of the previous decades of struggle. The reforms of the 1920s and 1930s against the background of the aggravation of the political situation and the maturing of a new armed conflict have also impacted on the female half of the population. In this regard, the study of gender policy in the interwar period is interesting both for studying the impact of the women's movement on the evolution of women's status in society, and in the context of drawing parallels between different political regimes of the first half of the twentieth century.

The article presents a comparative description of the position of women in Soviet and British societies of the interwar period.

The author concludes that the societies of the two countries in the 1920s and 1930s had a lot in common in the field of gender equality, despite the fact that the policies of their governments differed on many issues. Thus, the level of political representation of women in Great Britain was very low and the government did not try to increase it, while in the USSR there were top-down campaigns to attract women to the party and leading positions in enterprises and government. However, the societies of both countries reacted negatively to the entry of

women into the politics and management. The women's movement in Great Britain was much less active than in 1900-1910, but remained an independent grass roots initiative. At the same time, in the USSR, the women's movement has in fact become one of the many tools of political powers to govern society. Problems with equal pay for women were observed in both countries. Both societies in the 1930's were characterized by increasing influence of traditional values.

Key words: *position of women, women's movement, social roles, Great Britain, Union of Soviet Socialist Republics (USSR).*

Kalachova I.I.

Belarusian State University

TRADITIONS OF EDUCATION CHILDREN IN BELARUSIAN NOBLE FAMILIES IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article is devoted to the problem of organizing the education and upbringing of children and adolescents from the upper strata of Belarusian society during the period when the territory of Belarus was part of the Russian Empire. The goal of the article is to study the conditions, ideological prerequisites and basic forms of child rearing in Belarusian noble families in the second half of the 19th – early 20th centuries. The article shows the living conditions of young Belarusian noblemen, which significantly influenced their cognitive processes, determined the circle of people with whom young people interacted during education, determined their change in accordance with the stages of growing up of the child. The text of the article provides information about the ways of organizing the educational process, its subjects, ideological, political, cultural and social determinants. Recollections of eyewitnesses of that era about their personal experience of education and upbringing in childhood are given. The traditions of teaching and raising children are shown through the prism of the history of childhood as a section of family history and the history of everyday life, which had typical features in different social groups of the Belarusian society of the 19th century. An important place in this study is given to the conditions of the pedagogical process, which often began on the territory of a rural noble estate and continued either in public schools or gymnasiums for boys, or in specialized educational boarding schools for girls. The author's attention in this article is focused on the history of education and upbringing in the period from the birth of a child to the age of adolescence, when he often completed the period of home education and left his parents' home to continue his education outside of it. This comprehensive and interdisciplinary study of the history of education and upbringing of young nobles combines features of history, ethnography, sociology, socio-cultural anthropology, etc.

Key words: history of education, home education, children, noble family, enlightenment.

Problem statement. The 19th century is very controversial for the history of education in Belarus. On the one hand, the 19th century is a period of significant growth of literature and arts in the Belarusian lands, which would have been impossible without a high level of education of the upper strata of society. But on the other hand, after the occupation of the eastern lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth by the Russian Empire and a number of national liberation uprisings against it in the late 18th and mid 19th centuries, there was a clear regression of the higher education system. The Russian authorities closed the Vilnius University and the Polotsk Academy under the pretext of fighting separatist sentiments in them. The state system of Russian schools and gymnasiums, which replaced the religious colleges of the 17th and 18th centuries, was under the strict control of the Russian authorities. This could not suit the Belarusian nobility, which for the most part was skeptical of the Russian Empire. But they had no choice...

The goal of the article is to study the conditions, ideological prerequisites and basic forms of child

rearing in Belarusian noble families in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Analysis of recent research and publications. The most significant in the field of the history of education, the life of the nobles and the culture of the privileged class in Belarus, the history of family relations and the social status of children are monographic studies and individual publications of such modern Belarusian authors as S. Shydouski, L. Rakava, I. Kalachova, A. Shavialiova, U. Ganski, etc. Very informative in the study of this problem the publication of contemporaries of the events in question, memoirs and other works of E.T. Massalski, L. Potocki, Ł. Gołębiowski, F. Karpiński, I.E. Lachnicki, G. Puzynina, etc. However, despite the existence of separate publications in this area, important issues remain virtually unexplored, which determines the high degree of relevance of this study.

Presentation of the main research material. In the Belarusian historical science, the traditions of raising children in families of the privileged class in the 19th century were first studied by L. Rakava [3]. Her

article uses a number of author's theoretical and methodological approaches, in particular, in determining the ethno-cultural belonging of the nobility and identifying the pedagogical traditions of the privileged class as part of the ethnic tradition of Belarusians.

This period was characterized by strong external influences on the development of the culture of the privileged class of Belarus, primarily Russian and Polish cultures, and through their mediation – West European cultures (French, German, English), which explains the need to study the external cultural context in which the Belarusian pedagogical tradition was formed.

Education in aristocratic families was often of a project nature and focused on a certain ideal. The pedagogical ideal could be clearly articulated, for example, in the instructions for the upbringing of children (primarily direct heirs), which were usually compiled by parents and addressed to tutors, teachers and the children themselves. Most of the strategies of family education in the noble environment remained within the Christian tradition. Accordingly, the person of Christ was considered as the standard of universal human virtues. Examples from the lives of ancestors (or patrons of the family), historical and biblical heroes, and to a lesser extent literary characters were popular. Usually, the pattern for inheritance was laid at the level of the name that was given to the child in honor of a famous ancestor, an outstanding historical figure or a saint. An idea of the list of historical, literary and mythological heroes, on the example of which the natives of Belarus, in particular, the carriers of the Polish-speaking Catholic noble tradition, were brought up, is given by the book of Jan Barszczewski "The Gentleman Zavalnia or Belarus in Fantastic Stories". Thus, its pages are dominated by names associated with ancient history (Alexander the Great, Homer, Virgil, King Leonidas of Sparta, Cicero, Horace, Gaius Julius Caesar, etc.) and Christian tradition (Jesus, the Virgin Mary, St. Peter, Adam, Eve, etc.) [6].

For the nobility estates were the personification of a small homeland. They were an environment in which family traditions and history accumulated. The estate influenced the formation of the class-clan identity. The tasks of class education of the younger generation were solved within the estate by various means. Portrait galleries of ancestors were collected, places of their burial were memorialized, "Silva rerum" – handwritten books with stories from family history were kept, the names of the members of the family were assigned to villages. Memorial plaques were erected to commemorate the historical events

associated with the area. The pediments of the porticos and gates of the noble residences were decorated with the coats of arms of the owners of the estate. The coat of arms of the family could also be located above the fireplace, on the stove tiles, above the entrance to the porch. Allegorical drawings, inscriptions in Polish and Latin, life credo and symbol of faith, mottoes were found on the gates, over the door, etc. To honor the history of the family, a park served, where chapels-tombs, monuments, obelisks, stones with epitaphs, memorial trees were installed. The temples founded by the representatives of the clan became the family pride. Historical documents, books, and art objects are collected. By such means, an educational environment was formed, in which the young generation acquired the first knowledge about their locality and about their kind [5, p. 69].

Depending on the property status and pedigree, the ideal of upbringing among parents could differ significantly. For the aristocracy, public activity was a priority. Boys in such families were prepared for a political or military career, so that they would become model citizens of the Fatherland and outstanding representatives of the family; girls-for the role of housewives of the "open house", which was supposed to live in public and intellectual-artistic interests. At the same time, a significant part of the families of medium and small nobles oriented their children to practical economic activities on the estate. However, these stereotypes have changed over time. According to comte L. Potocki, since the last quarter of the 18th century in the aristocratic environment, it was no longer considered unconditionally mandatory to raise boys "for God and people, the sword and the council". The ideal of public service was replaced, along with the fashion for French culture, by sybaritic sentiments. Increasingly, school education was replaced by home schooling for the children of the Belarusian nobility. The knowledge gained from foreign tutors, whose presence in the noble family became an element of prestige, began to be appreciated [2, p. 108-109; 12, p. 12].

The pedagogical ideal was also influenced by the political and philosophical beliefs of the parents. In conservative ("Sarmatian") families, children were brought up in religion, taught to honor their parents, modesty and courtesy in their behavior with their elders, and taught to accept the social hierarchy. An illustration of this type of education can serve as a memoir of F. Karpinski. So, according to his recollections, he did not dare to sit in front of his father, not only without permission, but even to stand leaning on the wall [10, s. 4, 16].

Aristocratic education in the spirit of Enlightenment included the ideals of self-discipline and rationality, as well as order, rationality, and consistency in actions, which could, for example, be realized through the introduction of a daily schedule for children. In such a system of views, the idea of the benefits of creating ascetic conditions for children was popular. Children, for example, could be taught to limit themselves in means, determining for them a small monetary allowance, which did not provide for luxury or high comfort. The extreme manifestation of such views was the tradition of “dziadzkavannie”, when the children of rich landowners were given to be raised in peasant families for several years at the age of 7-10 years, described in detail in the novel by the Belarusian romantic writer Uladzimir Karatkievich “The rye under thy sickle” [14, p. 82-83].

The ideal of upbringing could differ not only in different social strata, but also within the same family. The most obvious thing is the presence of different ideals in the upbringing of girls and boys. They also differed with respect to older children (future heirs to lands and titles) and younger children. However, it is possible to identify the components of education that were universal: the nobles wanted to see their children religious, obedient to their elders, sociable and healthy (boys – strong). Education in noble families was based on family and class values, which provided for the actualization of historical memory. The noble children got acquainted with the history of Belarus first of all thanks to the references to the participation of their ancestors in historical events. A significant aspect of home education in the families of the vast majority of Belarusian nobles was the preservation of Western cultural identity. Accordingly, an important educational element was the actualization of a complex of traditions, customs, and norms that were identified with the national canon and the “golden era” of the former Polish-Lithuanian Commonwealth [5].

The ideal of education also corresponded to the ideal of the educator: parents showed firmness and consistency in the upbringing of their children, but they did it with love and intelligence. Pedagogical practices in the noble estate extended not only to the children of the owners. The traditional family model provided that the husband would perform certain pedagogical duties in relation to his wife. A woman was expected to obey, and a man was expected to take care of his wife financially, intellectually, and spiritually. Together, they performed a pedagogical function in relation to the small nobles who were financially dependent on them and the peasants who were legally dependent on them. Among the middle and

small gentry, wealthy and well-born noble families were considered as role models. Thus, the owners of rich estates were not only an example for their own children, but also fulfilled a broader patriarchal mission in their social environment [2, p. 46].

In turn, representatives of a wide range of members of the family, primarily the closest relatives, godparents, took part in the upbringing of the younger members of the noble family. Significant was the educational influence of the priests, as well as representatives of the hired staff (nurses, nannies, tutors, teachers), who directly cared for the noble children and were engaged in their education. All of the above groups formed the socializing environment of the noble estate, where the child's personality was formed. Count L. Potocki, describing the impression of his childhood and youth, fondly recalls not only his parents, but also representatives of the closest socially heterogeneous environment in which he grew up: the estate manager, the housekeeper, the priest, the Bernardine monk, the teacher, the neighbors, the cook, the coachman, the footman [2, p.18].

In the families of the Belarusian nobles, home education remained a common phenomenon. In wealthy families, children were taught from the age of three, sometimes even earlier. First of all, they taught foreign languages (most often Latin, French, German) and arithmetic. This was done by foreign bons (usually French or German), who, in addition to teaching (learning to read, write, and dance), performed the same duties as ordinary nannies. Parents could also teach children to read and write. Children were able to read and perform elementary arithmetic operations at the age of 4-5 years [1, p. 128; 8, p. 91].

Usually children were taught at home until the age of 7-8, and then sent to parochial schools, girls to closed boarding schools – private or at monasteries. However, in wealthy families, children could receive a course of primary school and prepare for admission to the gymnasium and at home. In this case, a class system of education was introduced from the age of 7-8 [8, s. 88, 90]. This stage of training could last 3-4 years, and the educational process was provided by tutor or governess. In such cases, children left their parents' home at the age of 10-12 [9, s. 292].

For boys home education usually served as a preparatory stage for entering school. For girls in the late 18th and first half of the 19th centuries, home education often remained the only form of education. For example, according to I.E. Lachnicki, in 1816 in the parochial schools of the Grodno province, there were only 79 female students for 465 male students. The Academic Gymnasium in Svislach at Vilnius Uni-

versity had 278 male students and only 3 female students. Since the last quarter of the 19th century, more and more girls begin to study in boarding schools and gymnasiums. From this time on, home schooling is only a preparatory stage for them to acquire more thorough knowledge [11, s. 74-76].

Conclusions. Thus, during the 19th – early 20th centuries, with the popularization of the ideas of Enlightenment, and later Positivism and the formation of the national liberation movement, education and upbringing began to be perceived in the Belarusian noble environment as an important public institution. In the presence of such a consensus, a wide variety of pedagogical methods and strategies were simultaneously observed, which could come into conflict with each other even within the same family. In the general educational process at that time, elements of scientific concepts, religious requirements, old noble patterns of behavior and traditional methods of ethnopedagogy coexisted [13, p. 8-9]. In many nobles families, usually low-income, the principle of innate qualities, traditional for the conservative (old noble) worldview, was cultivated. In the intellectual circles that actively formed public opinion, such a position was considered marginal. In the Belarusian noble environment during this period, the ideal took root, according to which the goal of family education and home education was to

ensure the harmonious (intellectual, aesthetic, moral and physical) development of the child's personality. It was considered as a necessary prerequisite for the future successful self-realization of noble children as carriers of an elite socio-cultural mission. An important role in this strategy was given to home education. Among its most significant tasks was the preparation for admission to public schools or gymnasiums, as well as a deeper development of foreign languages and disciplines of the aesthetic cycle than was provided by the school curriculum. A feature of family education and home education in the conditions of a noble estate was the participation in the educational process of a wide range of people belonging to different social groups. The transfer of knowledge, values and norms was two-sided, which caused, for example, a certain possibility of the influence of elements of the ethnopedagogical tradition on the upbringing of the children of nobles. In turn, the landowners performed pedagogical functions in relation to both their own children and the entire population of the estate, which was due to the very nature of patriarchal relations. Therefore, we can talk about the presence of a specific educational and socializing environment of the noble manor, in which the process of reproduction took place not only of the culture of the noble class, but also of its social environment from other classes.

References:

1. Масальскі Э.Т. З успамінаў (1799-1824). *Маладосць*. 2014. № 6. С. 127–138.
2. Патоцкі Л. Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану. Мінск : Полымя, 1997. 270 с.
3. Ракава Л.В. Эвалюцыя традыцый сямейнага выхавання беларусаў у XIX – XX ст. Мінск : Беларуская навука, 2009. 311 с.
4. Калачова І.І. Народныя традыцыі і звычаі выхавання: этнапедагагічная спадчына народаў Беларусі. Мінск : Нацыянальны інстытут адукацыі Рэспублікі Беларусь, 1999. 179 с.
5. Шыдлоўскі С.А. Культура прывілеяванага саслоўя Беларусі: 1795–1864 гг. Мінск : Беларуская навука, 2011. 168 с.
6. Шыдлоўскі С.А. Уласныя імёны ў кнізе Я. Баршчэўскага «Шляхціц Завальня» як крыніца рэканструкцыі этнічнай карціны свету прывілеяванага саслоўя беларускага Падзвіння ў першай палове XIX ст. *Беларускае Падзвінне: вопыт, методика і вынікі палявых даследаванняў* / пад рэд. Д.У. Дука. Наваполацк : ПДУ, 2009. С. 287–290.
7. Калачова І.І. Ад добрага караня – добры парастак: этнапедагагічныя традыцыі беларусаў у выхаванні дзяцей. Мінск : НМЦэнтр, 1999. 124 с.
8. Felińska E. Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej. Seria I: w 3 t. Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1856. T. 1. 467 s.
9. Gołębiowski Ł. Domy i dwory. Warszawa: Druk. N. Gkücksberga, 1830. 296 s.
10. Karpiński F. Pamiętniki. Poznań: W. Simon, 1884. 178 s.
11. Lachnicki I.E. Statystyka Gubernii Litwesko-Grodzienskiej. Wilno: Nakład i druk J. Zawadzki, 1817. 88 s.
12. Puzynina G. W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815-1843. Wilno: Druk J. Zawadzkiego, 1928. 389 s.
13. Калачова І.І. Мужчынскае і жаночае ў традыцыйнай культуры беларусаў. Мінск : Беларуская навука, 2019. 166 с.
14. Shavialiova A., Ganski U. The history of everyday life in system of historical research. *European and national dimension in research* / ed. by D. Lazovski. Novopolotsk: PSU, 2012. Part 1. P. 81–84.

Калачова І.І. ТРАДИЦІЇ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У БІЛОРУСЬКИХ ШЛЯХЕТСЬКИХ СІМ'ЯХ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Статтю присвячено проблемі організації навчання і виховання дітей і підлітків із вищих верств білоруського суспільства в період перебування території Білорусі у складі Російської імперії. Метою статті є вивчення умов, ідейних передумов і основних форм виховання дітей у заможних білоруських шляхетських сім'ях у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. У статті показано умови життя молодих білоруських шляхтичів, які значною мірою впливали на їхні пізнавальні процеси, визначено коло осіб, з якими взаємодіяли молоді люди під час навчання, показано зміну цих осіб згідно з етапами дорослішання дитини. Текст статті наводить відомості про способи організації навчального процесу, його суб'єктів, ідейні, політичні, культурні і соціальні детермінанти. Наведено спогади очевидців тієї епохи про їхній особистий досвід навчання і виховання в дитинстві. Традиції навчання і виховання дітей показуються через призму історії дитинства як розділу сімейної історії та історії повсякденності, яка мала істотні особливості в різних соціальних верствах білоруського суспільства ХІХ ст. Важливе місце у цьому дослідженні відведено умовам педагогічного процесу, який часто починався на території сільського шляхетського маєтку і тривав або в публічних школах чи гімназіях для хлопчиків, або у спеціалізованих освітніх пансіонах для дівчат. Увагу автора в рамках статті зосереджено на історії навчання і виховання в період із народження дитини і до досягнення нею підліткового віку, коли вона, як правило, завершувала період домашньої освіти і залишала дім батьків для продовження освіти за його межами. Це комплексне і міждисциплінарне дослідження історії навчання і виховання молодих заможних шляхтичів поєднує у собі риси історії, етнографії, соціології, соціально-культурної антропології та ін.

Ключові слова: історія освіти, домашня освіта, діти, шляхетська родина, просвітництво.

Ковальков О.Л.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ПОЗИЦІЯ РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА ЩОДО «АФГАНСЬКОГО ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ ВИВЕДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ІЗ АФГАНІСТАНУ (1985–1991 РР.)

У статті на підставі різноманітних джерел та наукової літератури проаналізовано підходи радянського керівництва щодо політики СРСР в Афганістані в 1985–1991 рр. Доведено, що на їх вироблення впливали складна військово-політична ситуація в Афганістані й усвідомлення Москвою безперспективності військових засобів урегулювання конфлікту. Значний вплив мали також наростання кризових явищ в економіці та погіршення міжнародного становища СРСР. Головною метою політики нового радянського керівництва в «афганському питанні» було проголошено виведення з відводу радянських військ. З'ясовано, що в радянському керівництві існували різні підходи до афганської політики СРСР, які не завжди співпадали з офіційною позицією Москви. Це ускладнювало й затягувало врегулювання «афганської кризи», негативно впливало на внутрішню і зовнішню політику СРСР. Лише тверда позиція М.С. Горбачова та частини його оточення уможливила підписання Женевських угод та їх дотримання Радянським Союзом. Головним елементом їх реалізації стало своєчасне виведення радянських військ із Афганістану.

З'ясовано, що для радянського керівництва виведення радянських військ із Афганістану розглядалося як важливий елемент реалізації «нового політичного мислення» та налагодження діалогу із західними країнами. Утім, це не означало відмови від усебічної підтримки Радянським Союзом афганського марксистського режиму М. Наджибулли. І перед, і після виведення своїх військ СРСР надавав значну політичну, фінансово-економічну та військово-технічну допомогу Афганістану і сприяв його реформуванню шляхом «соціалістичної орієнтації». Це дало змогу афганському уряду впродовж двох років успішно протистояти опозиції в громадянській війні. Лише серпневий 1991 р. путч, криза і розпад Радянського Союзу змусили Москву відмовитися від підтримки режиму М. Наджибулли. Це й визначило його падіння у квітні 1992 р.

Ключові слова: Афганістан, «афганське питання», виведення військ, СРСР, Політбюро ЦК КПРС, «нове політичне мислення».

Постановка проблеми. 15 лютого 1989 р. Обмежений контингент радянських військ (ОКРВ) залишив територію Республіки Афганістан. Для Радянського Союзу війна, яка тривала понад дев'ять років і яка стала останньою війною в історії цієї держави, завершилася. Вона справила значний вплив на політичний і соціально-економічний розвиток не лише СРСР і Афганістану, а й на світ у цілому, ставши головним фронтом завершального періоду «холодної війни». Масштабність цієї події спричинила появу значної кількості наукової, публіцистичної та мемуарної літератури, найбільш повний огляд якої здійснив А.А. Костиця [16]. Утім, не можна не погодитися з висловленою в одному з узагальнювальних досліджень проблеми думкою, що «було б надто оптимістично стверджувати, що осмислення «неоголошеної війни» в Афганістані можна вважати

доконаним фактом» [23, с. 49]. Одним із таких недостатньо вивчених питань є проблема наявності різних підходів до врегулювання «афганського питання» в радянському керівництві в кінці 1980-х – на початку 1990-х років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри наявність спеціалізованих досліджень з історії радянсько-афганських відносин [26; 27] і зовнішньої політики СРСР в останні роки його існування [21; 28] позиція радянського керівництва в «афганському питанні» в роки перебудови та «нового політичного мислення» не отримала належного висвітлення в науковій літературі. Панівним лишається спрощене уявлення про монолітність горбачовського керівництва та одностайність його поглядів на політику СРСР щодо Афганістану напередодні та після виведення радянських військ із цієї країни. **Джерельну базу**

дослідження становили стенографічні записи засідань [3] і протоколи Політбюро ЦК КПРС [2, 3; 5–7], матеріали офіційних радянських ЗМІ [4; 11; 14; 22; 24] а також виступи та спогади державних діячів, так чи так причетних до афганської політики СРСР [1; 8–10; 13; 15; 19; 20; 25; 30–32].

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування позицій і підходів, які склалися в радянському керівництві перед та після виведення радянських військ із Афганістану, та впливу цих розбіжностей на радянську політику в «афганському питанні».

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянський Союз від «квітневого перевороту» в Кабулі у 1978 р. всебічно підтримував марксистський режим Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА), сприяючи руху цієї країни шляхом «соціалістичної орієнтації». Після грудневої 1979 р. військової інтервенції Демократична Республіка Афганістан (ДРА) була окупована 100-тисячним радянським військовим контингентом. Відтоді Афганістан лише формально лишався суверенною державою, перебуваючи під зовнішнім кремлівським управлінням. Головними знаряддями радянської країни стали апарат цивільних і військових радників, а також радянські війська. Останні змушені були взяти на себе головний тягар бойових дій проти опозиції, яку підтримувала більшість афганців, на боці непопулярного у народі режиму НДПА. В очах афганців і світу уряд Б. Кармаля був московською лялькою, а СРСР – окупантом. У роки правління генеральних секретарів Л.І. Брежнєва, Ю.В. Андропова і К.У. Черненко головна ставка Кремля робилася на швидку військову перемогу над розрізненими підрозділами моджахедів. Це розумілося як головна передумова зміцнення афганської влади і здійснення форсованих соціалістичних перетворень. Така політика зумовила дедалі більше втягнення СРСР в «афганську кризу», зростання людських, матеріальних та іміджевих утрат, суттєве погіршення відносин зі США, країнами Західної Європи та багатьма країнами «третього світу». Ставало дедалі більш очевидним, що політика СРСР щодо Афганістану вимагала корекції, і такі зміни відбулися в середині 1980-х років.

На час приходу до влади в СРСР нового керівництва на чолі з М.С. Горбачовим війна в Афганістані була в розпалі. Незворотні втрати радянських військ уже становили понад 9 тис осіб, Москва витратила на утримання ОКРВ 10–11 млн руб. щодня [21, с. 93]. Значні кошти йшли на утримання кабульського режиму і на озброєння афган-

ської армії. Ситуація ускладнювалася санкціями, накладеними США і підтриманими їхніми союзниками у зв'язку з радянською агресією в Афганістані, а також різким падінням світових цін на нафту. Унаслідок цього СРСР недотримував близько 10 млрд дол. на рік, а валютні надходження до державної скарбниці скоротилися приблизно на 50% [17, с. 218]. Згодом це зумовило зростання дефіциту державного бюджету, який, за американськими оцінками, у 1985–1987 рр. зріс учетверо і в 1988 р. становив 100 млрд дол. [17, с. 236–237]. Радянський Союз дедалі більше відставав від розвинених країн у технологічних галузях економіки і був змушений покладатися на паливно-енергетичний сектор. Більшість із цих проблем так чи так була пов'язана з міжнародною реакцією на радянську політику в Афганістані. «Афганська проблема» потребувала вирішення. Водночас на радянську стратегію у її здійсненні у другій половині 1980-х років стали впливати суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися у СРСР.

Афганістан став однією з перших проблем, до яких звернувся новий Генеральний секретар ЦК КПРС. Уже навесні 1985 р. М.С. Горбачов відзначив «афганську проблему» в числі першочергових. Тоді він записав у своєму робочому блокноті: «Необхідне поетапне врегулювання конфлікту: провести бесіду з афганським керівництвом про розширення бази режиму; переговорити із Соколовим і Ахромєєвим про військові аспекти проблеми. Дуже важливо: повна здача позицій неприпустима...» [8, с. 276]. Остання фраза стала стрижнем горбачовської політики в афганському питанні. Приблизно в той час в одній із розмов зі своїм помічником із міжнародних питань А.С. Черняєвим Генеральний секретар назвав Афганістан своєю «першоступеневою проблемою» [30 с. 39]. За словами того ж А.С. Черняєва, М.С. Горбачов не міг допустити, аби брежнєвсько-андроповська війна в Афганістані перетворилася і на горбачовську війну. А для самого нового Генсека вихід із Афганістану зі «збереженням обличчя» міг би мати силу ХХ з'їзду для М.С. Хрущова [30, с. 38]. Сам М.С. Горбачов пізніше називав врегулювання «афганської проблеми» ключовим елементом реалізації «нового політичного мислення» у зовнішній політиці СРСР і відновлення діалогу із Заходом [3, с. 354]. Він дійсно в різних інтерв'ю [напр. 19], з трибун ХХVII з'їзду КПРС [20] і Організації Об'єднаних Націй [8] незмінно підкреслював необхідність політичного врегу-

лювання «афганської проблеми». Цій меті була підпорядкована зміна вищого партійного і державного керівництва Афганістану, оголошена останнім «політика національного примирення», а також суттєве прискорення Женевського переговорного процесу між Афганістаном і Пакистаном за посередництва СРСР і США і під егідою ООН [докладніше див. 28].

Утім, у перший рік перебування при владі нового радянського керівництва немов за інерцією його політика в Афганістані зводилася до посилення військових дій із метою домогтися швидкої перемоги над опозицією. Саме рік приходу М.С. Горбачова до влади став часом найбільшої інтенсивності бойових дій радянських військ в Афганістані, а чисельність ОКРВ було доведено до 108 тис. Відсутність відчутних результатів такої політики змусила шукати інші підходи до «афганського питання». М.С. Горбачов поступово схилявся до «афганізації» війни, тобто перекладання головного тягаря бойових дій на афганську армію, а відповідальності за здійснення внутрішньої і зовнішньої політики ДРА – на афганський уряд. При цьому не йшлося про відмову від усебічної підтримки режиму НДПА в межах політики «соціалістичної орієнтації».

Перед жовтневим 1985 р. Пленумом ЦК КПРС М.С. Горбачов зустрівся у Москві з тодішнім Генеральним секретарем ЦК НДПА Б. Кармалем. Він шокував афганського керманіча заявою, що порятунком кабульського режиму має бути не радянська підтримка, а перехід до ринкових засад в економіці, повернення до національно-релігійних цінностей афганського народу, до поділу влади з опозиційними партіями [22, с. 20]. 17 жовтня 1985 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС Генсеком уперше було чітко визначено курс на виведення радянських військ із Афганістану. М.С. Горбачов тоді сказав: «З Кармалем чи без Кармаля, проте будемо проводити тверду лінію, яка повинна якомога швидше привести до виходу із Афганістану». Першим підтримав цю ідею маршал С.Л. Соколов [30, с. 57–58]. У грудні 1985 р. М.С. Горбачов з оточенням знову зустрівся з афганською верхівкою. Як згадував Е.А. Шеварнадзе, Генсек тоді сказав: «Наша армія піде з вашої країни. Ми надамо у ваше розпорядження стільки зброї, скільки ви побажаєте, надамо вам усе, аби ви змогли боротися самостійно» [32, с. 91]. 12 лютого 1986 р. М.С. Горбачов мав зустріч у Москві з керівником афганських спецслужб (ХАД) М. Наджибуллою, який у травні-листопаді того року замінив Б. Кар-

маля на вищих державних і партійних посадах ДРА. Радянський керманіч вкотре наголосив, що афганський уряд має брати на себе відповідальність за розв'язання власних проблем, а сам СРСР не збирається безкінечно довго відтермінувати виведення своїх військ із Афганістану [23, с. 64].

Відтоді «афганське питання» незмінно перебувало на порядку денному політичного життя СРСР. 26 червня 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС М.С. Горбачов був категоричним: «Коротше кажучи, слід звідти вилазити». Генсека підтримав міністр закордонних справ А.А. Громико: «Це не наша війна» [3, с. 55]. Немов на підтвердження цих слів, 11 листопада того ж року Політбюро узгодило виведення з Афганістану шести полків [3, с. 64]. 28 липня під час робочої поїздки до Владивостока М.С. Горбачов публічно підтвердив цей намір [13, с. 6903–604], а в жовтні «Правда» прозвітувала про виведення до СРСР двох мотострілецьких, трьох зенітних і танкового полку [4]. Утім, це був радше демонстративний і пропагандистський крок: з Афганістану вивели підрозділи, не задіяні у бойових діях із непридатною до використання технікою. Але він мав засвідчити рішучість радянського керівництва у врегулюванні «афганської проблеми».

На засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 грудня 1986 р. уперше були озвучені приблизні терміни виведення військ: не пізніше ніж за два роки [3, с. 105]. Того ж дня М.С. Горбачов повідомив про це М. Наджибуллу [23, с. 64]. 5–7 січня 1987 р. Кабул відвідала радянська делегація на чолі з новим міністром закордонних справ Е.А. Шеварнадзе. Це був перший візит радянського топ-чиновника до Афганістану від грудневої інтервенції 1979 р. На думку деяких дослідників, це засвідчило прагнення перенести акценти у взаємовідносинах між обома державами з військової в політичну й економічну площину [23, с. 64]. В інтерв'ю афганському інформаційному агентству «Бахтар» радянський міністр заявив, що радянсько-афганські відносини вимагають нових підходів, які б дали змогу більш чутливо реагувати на проблеми оголошеної в Афганістані «політики національного примирення» [14], а 3 липня 1987 р. командувач 40-ї армії генерал-майор Б.В. Громов наказав припинити усі наступальні операції радянських військ, дозволивши лише протикараванну діяльність сил спеціального призначення [33, с. 466]. Проте це принципово не змінювало ситуації, і військово-технічна сфера ще надовго залишалася стрижнем радянсько-афганських відносин.

Під час наступних зустрічей М.С. Горбачова з М. Наджибуллою незмінно наголошувалося на незворотності виведення військ, на важливості самостійного прийняття рішення лідерами Народно-демократичної партії Афганістану. Утім, упродовж тривалого часу далі розмов справа не йшла: керівники ДРА і надалі сподівалися на радянську підтримку і допомогу в усіх питаннях. Слабкість режиму М. Наджибулли і його повна залежність від Радянського Союзу зумовили те, що генеральна лінія, сформульована ще до вторгнення військ – за жодних обставин «не втратити Афганістан» – лишалася панівною в радянській політиці. Так, 23 лютого 1987 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС Е.А. Шеварнадзе сказав: «Найголовніше – не допустити, щоб режим Наджибулли впав». Генсек підтримав міністра: «Ми перед своїм народом не відзвітуємо... Зберегти режим Наджибулли – завдання необхідне...» [3, с. 145].

У ці роки поживався переговорний процес у Женеві, що свідчило про прагнення радянського керівництва усе ж розв'язати афганську проблему, принаймні військовий її складник, політичними і дипломатичними засобами. Саме з політичним урегулюванням, а також гарантіями незалежного і нейтрального статусу Афганістану СРСР незмінно пов'язував можливе виведення військ. Окрім очевидної турботи про афганського клієнта, за цим приховувалося і бажання Москви «зберегти обличчя». Виведення військ в односторонньому порядку могло означати, що Радянський Союз піддався тиску і визнав свою поразку в Афганістані. Наддержава, звісно, у розпал «холодної війни» так учинити не могла.

Більше того, виведенню військ перешкождали відсутність консенсусу в радянському керівництві щодо політики в Афганістані загалом і виведення військ зокрема, а також повне несприйняття таких перспектив афганськими марксистами. М. Наджибулла та його оточення всіляко переконували Кремль, що виведення радянських військ означатиме поразку НДПА і «Квітневої революції» загалом і перетворення Афганістану на прозахідну, ворожу до СРСР ісламську державу. Е.А. Шеварнадзе згадував, як після кількох зустрічей із М. Наджибуллою й обговорення питання виведення військ міністр закордонних справ ДРА А. Вакіль під час чергового раунду переговорів у Женеві заявив: «Я нічого не знаю про виведення армії. Я категорично проти. Із цим Афганістан ніколи не погодиться». За наполяганням М.С. Горбачова М. Наджибулла зателефонував

своєму міністрові і розтлумачив йому, що питання про виведення військ обговоренню не підлягає [32, с. 95]. Утім, навіть після підписання Женевських домовленостей сам М. Наджибулла неодноразово звертався до радянських керівників із проханням відтермінувати виведення військ або ж залишити частину їх в Афганістані.

У кремлівських коридорах також не всі поділяли безальтернативний курс М.С. Горбачова на виведення військ. Згідно з наявними даними, приблизно на початок 1987 р. сформувалися кілька підходів, прибічники яких мали відмінні погляди на можливу подальшу політику СРСР щодо Афганістану. Військова верхівка (начальник Генерального штабу ЗС СРСР маршал Радянського Союзу С.Ф. Ахромєєв, начальник групи управління Міністерства оборони СРСР в Афганістані генерал армії В.І. Варенніков), а також перший заступник завідувача міжнародного відділу ЦК КПРС Г.М. Корнієнко підтримували ідею повного «виходу» СРСР із Афганістану і спроб переконати керівництво НДПА розділити владу в країні з опозицією. Міністр закордонних справ Е.А. Шеварнадзе і заступник (а з 1988 р. – голова КДБ СРСР) В.О. Крючков наполягали на продовженні підтримки афганського режиму в будь-який спосіб, з-посеред іншого і військовими засобами. Завідувач відділу пропаганди ЦК КПРС О.М. Яковлєв обґрунтовував ідею «афганізації конфлікту», тоді як сам М.С. Горбачов – «поступової афганізації» [12, с. 428; 15, с. 114]. Водночас Генсек фактично надав повну свободу дій в «афганському питанні» Е.А. Шеварнадзе і В.О. Крючкову, які були головними ініціаторами бутафорних реформ в Афганістані та «обрання» М. Наджибулли президентом, аби максимально зміцнити його позиції на майбутнє [15, с. 114]. Тож гору взяла точка зору, яка полягала в усебічній підтримці кабульського режиму з боку Радянського Союзу після виведення військ. За наполяганням Е.А. Шеварнадзе Г.М. Корнієнка усунули від «афганських справ», а С.Ф. Ахромєєв через незгоду з «генеральною лінією партії» був звільнений з посту начальника Генерального штабу і, за словами Г.М. Корнієнка, отримав від Генсека «добрячої прочуханки» [15, с. 117–118].

Після тривалих дискусій, консультацій і перемовин 8 лютого 1988 р. М.С. Горбачов офіційно заявив про намір вивести війська з Афганістану починаючи з 15 травня того року [11]. 1 квітня 1988 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило «План виведення радянських військ із Афганістану», розроблений Міністерством оборони, Коміте-

том державної безпеки, Міністерством закордонних справ під керівництвом Комісії Політбюро по Афганістану. Початок виведення залежав від результатів переговорів у Женеві (у разі вчасного підписання домовленостей воно мало розпочатися 15 травня 1988 р.), а завершити його мали до 15 лютого наступного року. У разі зриву перемовин війська мали почати вихід із Афганістану в червні 1988 р., а саме виведення мало відбутися впродовж 7–7,5 місяців [5]. Після підписання 14 квітня 1988 р. Женевських угод цей план став важливим складником їх реалізації [докладніше див. 28].

Утім, узгодження алгоритму політичного врегулювання «афганської проблеми», на яких завжди наполягав Кремль і яким мали стати Женевські домовленості, не означало появи консенсусу в Москві і Кабулі. І перед, і після підписання угод у Женеві М. Наджибулла неодноразово заявляв радянським керівникам про неможливість самостійно протистояти опозиції і просив або відтермінувати виведення військ, або ж залишити в Афганістані принаймні частину їх. Ці прохання активно підтримали В.О. Крючков і Е.А. Шеварнадзе. Останній після чергового візиту до Кабула в січні 1989 р. запропонував розглянути можливість залишення в Афганістані після офіційного виведення ОКРВ бригади у складі 3–3,5 тис бійців. За задумом, вона мала прислужитися М. Наджибуллі для прориву блокади Кандагара [30, с. 269]. Це питання стало предметом бурхливого обговорення на засіданні Політбюро ЦК КПРС 24 січня того ж року. Під час дискусії припускалася можливість залишити в Афганістані мотострілецьку дивізію у складі 12 тис осіб. Вона мала охороняти афганську «дорогу життя» – магістраль Хайратон – Кабул, якою СРСР постачав свого підопічного усім необхідним для виживання. Як альтернативу цьому плану Е.А. Шеварнадзе запропонував завдати бомбово-штурмові удари радянської авіації по позиціях моджахедів із території Радянського Союзу. Обидва ці варіанти були відкинута як небажані. Ухвалили і надалі підтримувати марксистський режим М. Наджибулли «матеріальними і політичними засобами» [6]. Водночас М.С. Горбачов на цьому засіданні категорично заявив: «Зробити все, аби Наджиб протримався, скільки зможе» [3, с. 449].

І Москва дійсно робило усе, аби кабульський режим утримав владу. Першим кроком у цьому напрямі стало рішення Кремля залишити своєму афганському підопічному значну частину військового майна 40-ї армії. За приблизними підрахун-

ками, ОКРВ передав афганській армії 990 танків, бойових машин піхоти і бронетранспортерів, 270 гармат, 50 тис т боєприпасів, 32 тис т продовольства, 1 тис т медичних препаратів, 184 обладнаних військових містечка вартістю близько 70 млн руб. [10, с. 312; 25, с. 34]. Виведення Обмеженого контингенту радянських військ із Афганістану відбулося у визначені терміни і завершилося 15 лютого 1989 р. Щоправда, ініціативи окремих радянських політиків були втілені в життя. Попри домовленості про перемир'я з «польовим командиром № 1» Ахмад Шахом Масудом 23–26 січня 1989 р. радянські війська здійснили останню масштабну операцію у північних афганських провінціях Парван, Баглан і Кундуз. Офіційною метою операції «Тайфун» було забезпечення вільного проходження радянських військових колон до кордону СРСР, але це було гарантовано моджахедами, які з нетерпінням чекали 15 лютого. Насправді ж масовані бомбардування Панжшерської долини мали на меті завдати наостанок максимальної шкоди опозиції у відповідь на настійливі прохання М. Наджибулли. Результатом операції стало знищення десятків кишлаків і загибель щонайменше 1 тис мирних афганців.

Після виведення радянських військ із Афганістану дискусії щодо засобів підтримки кабульського режиму в Кремлі не припинилися. Так, питання про можливе направлення окремих частин Радянської Армії до Республіки Афганістан або ж завдання бомбово-штурмових ударів по позиціях моджахедів із радянської території неодноразово піднімалися на засіданнях Політбюро ЦК КПРС [7], а також у вузькому колі найближчого оточення М.С. Горбачова в його заміській резиденції в Ново-Огарьово під Москвою. Так, у березні 1989 р., під час масованого наступу моджахедів на Джелалабад заклики В.О. Крюčkova і Е.А. Шеварнадзе вдатися до рішучої підтримки афганського клієнта підтримав міністр оборони Д.Т. Язов [30, с. 271–273]. Проте всі аргументи кремлівських «яструбів» наштовхувалися на незламну позицію М.С. Горбачова та його однодумців. Прагнення підтримувати кабульський режим «за будь-яку ціну» втілювалося у масштабних поставках продовольства, пального й озброєння. Щодо останнього, то окрім стрілецької зброї чи «стандартної» військової техніки СРСР у ці роки поставляв Афганістану високотехнологічну сучасну зброю. Тактичні ракетні комплекси Р-300 («Скад») і «Луна-М», реактивні системи залпового вогню РСЗВ 9К57 «Ураган» і РСЗВ 9К58 «Смерч», винищувачі-

бомбардувальники Су-22, надзвукові фронтові винищувачі МіГ-21, ударні вертольоти Мі-35, протитанкові ракетні комплекси «Метис» і «Штурм» – далеко не повний перелік номенклатури «спеціального майна», яке Москва поставляла Кабулу. Вартість цієї допомоги в 1989–1990 рр., за приблизними оцінками, становила 5–6 млрд руб. [2, с. 220; 29, с. 234].

На початку 1990 р. увага кремлівського керівництва переключилася на європейські проблеми. Про падіння інтересу до Афганістану свідчило рішення Політбюро ЦК КПРС від 12 лютого 1990 р. про ліквідацію Комісії Політбюро ЦК КПРС по Афганістану [18, с. 547–548]. Зашкодив афгансько-радянським відносинах і заколот міністра оборони Афганістану генерала Ш. Таная у березні 1990 р. Після його придушення кілька прибічників бунтівного генерала (посол Афганістану в СРСР С.М. Гулябзой і один із лідерів хальківського крила НДПА М.С. Карваль) осіли в Москві. Усі прохання М. Наджибулли видати їх Кремль проігнорував [31, с. 22–23]. Наступного удару як по радянсько-афганським відносинам, так, зрештою, і по кабульському марксистському режиму завдав серпневий 1991 р. путч у Радянському Союзі. Афганське керівництво утрималося від оцінок дій Державного комітету з надзвичайного стану, але Москві вже було не до Афганістану. 13 вересня 1991 р. міністр закордонних справ СРСР Б. Панкін і державний секретар США Дж. Бейкер підписали домовленість про взаємне припинення поставок зброї сторонам афганського конфлікту з 1 січня 1992 р. [24]. 10 листопада того ж року Москву відвідала делегація «Перехідного уряду Афганістану», утвореного моджахедами в пакистанському Пешаварі. Підсумком п'ятиденних переговорів керівника делегації Б. Раббані з віцепрезидентом РРФСР О.В. Руцьким стало підтвердження Москвою припинення поставок озброєння режиму М. Наджибулли [1, с. 157–159]. О.В. Руцькой тоді сказав, що «теперішнє керівництво Росії не несе відповідальності за радянське вторгнення до Афганістану» [27, с. 167].

Ці перемовини означали відмову Москви від підтримки уряду М. Наджибулли і фак-

тичну згоду на створення в Афганістані «ісламського уряду». Уже після розпаду СРСР, у січні 1992 р., міністр закордонних справ Російської Федерації А.В. Козирев назвав режим М. Наджибулли «екстремістським» і заявив, що саме він лишається головною перепорою на шляху мирного врегулювання «афганської кризи» [27, с. 169]. Опинившись без радянської підтримки, режим М. Наджибулли пав 28 квітня 1992 р., коли загони Ахмад Шаха Масуда і А. Дустома зайняли Кабул.

Висновки. Відсутність однострійності в «афганському питанні» з-поміж кремлівських можновладців у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років стала ілюстрацією складної і суперечливої внутрішньої і зовнішньої політики СРСР в останні роки його існування. Співіснування раціональних, конструктивних підходів із доктринальними, ідеологічними сприяло поглибленню кризи радянської системи. Це суттєво ускладнювало і без того заплутану ситуацію в Афганістані та радянській зовнішній політиці. Слід віддати належне М.С. Горбачову, який послідовно відкидав будь-які ініціативи, які загрожували зриву Женевського переговорного процесу, а після підписання Угод – їх дотриманню Радянським Союзом. Утім, М.С. Горбачов та його оточення були продуктом радянської політично-ідеологічної системи, тож їх бачення врегулювання «афганської проблеми» обмежувалося лише питанням виведення військ. Радянське керівництво майже до кінця існування СРСР не сумнівалося в доцільності підтримки марксистського кабульського режиму і просування його шляхом «соціалістичної орієнтації» навіть тоді, коли «соціалістичний табір» розвалювався на очах. Завдяки радянській підтримці режим М. Наджибулли спромігся утриматися при владі понад два роки після виведення радянських військ і навіть «пережити» свого «старшого брата». Проте це суттєво поглибило й ускладнило «афганську кризу». Тож можна стверджувати, що Афганістан продемонстрував, як багато в горбачовському «новому політичному мисленні» лишалося від мислення старого, сформованого в роки «холодної війни».

Список літератури:

1. Андронов И.И. Под огнем от Афгана до Москвы. Москва : Деловой мир – 2000, 1999. 416 с.
2. Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». *Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС»* / сост. И.И. Кудрявцев ; под ред. В.П. Козлова. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1995. 326 с.
3. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / сост. А. Черняев (руководитель проекта), А. Вебер, В. Медведев. Москва : Горбачев-Фонд, 2008. 800 с.

4. Возвращение на Родину. *Правда*. 1986. 28 октября. С. 5.
5. Выписка из протокола № 114 заседания Политбюро ЦК КПСС «О плане вывода советских войск из Афганистана». 1 апреля 1988 года. *Электронный архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. Афганистан*. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.04.01.Extract-from-Politburo-Protocol-on-Afganistan.pdf.
6. Выписка из протокола № 146 заседания Политбюро ЦК КПСС. 24 января 1989 г. *АНБ*. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/January%2024,%201989.pdf.
7. Выписка из протокола № 159 заседания Политбюро ЦК КПСС. 19 мая 1989 года. *АНБ*. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.05.19%20CC%20on%20Afg.pdf.
8. Горбачев М.С. Выступление в Организации Объединенных Наций. 7 декабря 1988 г. Москва : Издательство политической литературы, 1988. 32 с.
9. Горбачев М.С. Жизнь и реформы. Кн. 1. Москва : Новости, 1995. 600 с.
10. Громов Б.В. Ограниченный контингент. Москва : Прогресс, 1994. 352 с.
11. Заявление Генерального секретаря Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза М.С. Горбачева по Афганистану. *Правда*. 1989. 9 февраля. С. 1.
12. Зубок В.М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 671 с.
13. Из речи Горбачева во Владивостоке. 28 июля 1986 г. *Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другими материалами*. Москва : Весь Мир, 2010. С. 603–604.
14. Интервью агентству Бахтар. *Правда*. 1987. 8 января. С. 5.
15. Корниенко Г.М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе. *Новая и новейшая история*. 1993. № 3. С. 107–118.
16. Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). Донецк : Промінь, 2009. 600 с.
17. Крисенко Д.С. За лаштунками Білого дому: фактори формування політики США щодо СРСР періоду адміністрації Р. Рейгана (1981–1989). Біла церква, 2014. 500 с.
18. Ляховский А.А. Трагедия и доблесть Афгана. Москва : Искона, 1995. 650 с.
19. Ответы М.С. Горбачева на вопросы газеты «Вашингтон пост» и журнала «Ньюсуик». *Советско-американская встреча на высшем уровне, Москва, 29 мая – 2 июня 1988 г.: Документы и материалы*. Москва : Политиздат, 1988. С. 3–29.
20. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС товарища М.С. Горбачева. *Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза*. Москва : Политиздат, 1987. С. 3–90.
21. Польшов М.Ф. Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. 502 с.
22. Пядышев Р. Наджибулла, президент Афганистана: Интервью. *Международная жизнь*. 1990. № 1. С. 19–28.
23. Рубцов Ю.В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы). *Новая и новейшая история*. 2009. № 1. С. 48–71.
24. Совместное советско-американское заявление. *Правда*. 1991. 14 сентября. С. 6.
25. Тимин Л.В. После вывода войск... Львов : Добра справа, 2009. 260 с.
26. Топорков В.М. Афганистан: советский фактор в истоках кризиса. Чебоксары : Интерактив плюс, 2014. 319 с.
27. Топорков В.М. Эволюция взглядов советского руководства на афганскую политику СССР (1979–1991 гг.). *Власть*. 2014. № 6. С. 163–169.
28. Христофоров В.С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану. *Новая и новейшая история*. 2008. № 5. С. 23–48.
29. Червонопиский С.В., Костыря А.А., Сироштан В.Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.) : словарь-справочник. Киев : Мединформ, 2008. 452 с.
30. Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. Москва : Прогресс – Культура, 1993. 528 с.
31. Шебаршин Л.В. Из жизни начальника разведки. Москва : ТЕРРА, 1997. 192 с.
32. Шеварднадзе Э.А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. Москва : Европа, 2009. 426 с.
33. Шишов А.В. Военные конфликты XX века: от Южной Африки до Чечни. Москва : Вече, 2006. 576 с.

Kovalkov O.L. THE POSITION OF THE SOVIET LEADERSHIP ON THE «AFGHAN QUESTION» BEFORE AND AFTER THE WITHDRAWAL OF SOVIET TROOPS FROM AFGHANISTAN (1985–1991)

The approaches of the Soviet leadership to the Soviet policy in Afghanistan in 1985–1991 on the basis of various sources and scientific literature have been analyzed in the article. It was proven that their development had been influenced by the difficult military-political situation in Afghanistan and Moscow's awareness of the futility of military means of resolving the conflict. The growth of the crisis in the economy and the deterioration of the international position of the USSR also had a significant impact. The main goal of the new Soviet leadership's policy on the "Afghan question" was to withdraw the Soviet troops from Afghanistan. It was found that the Soviet leadership had different approaches to the Soviet policy of the USSR, which did not always coincide with the Moscow's official position. This complicated and delayed the settlement of the "Afghan crisis" and negatively affected the domestic and foreign policies of the USSR. Only the firm position of M. S. Gorbachev and part of his entourage made it possible to sign the Geneva Accords and their observance by the Soviet Union. The main element of their implementation was the timely withdrawal of Soviet troops from Afghanistan.

It was found that the withdrawal of Soviet troops from Afghanistan was seen for the Soviet leadership as an important element in the implementation of "new political thinking" and the establishment of dialogue with Western countries. However, this did not mean giving up the Soviet Union's full support for the Afghan Marxist regime of M. Najibullah. Both before and after the withdrawal of its troops, the USSR provided significant political, financial, economic, and military-technical assistance to Afghanistan and contributed to its reform through a "socialist orientation". This allowed the Afghan government to successfully resist the opposition in the civil war for two years. Only in August 1991, the coup, crisis and collapse of the Soviet Union forced Moscow to abandon support for the regime of M. Najibullah. This determined its fall in April 1992.

Key words: *Afghanistan, "Afghan question", withdrawal of troops, the USSR, Politburo of the CPSU Central Committee, "new political thinking".*

Фалько С.А.

Національна академія Національної гвардії України

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВОЄННО-ІНСТРУКТОРСЬКИХ МІСІЙ В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття досліджує один зі складників історії модернізаційних процесів у країнах Південно-Східної Європи в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. – військову модернізацію.

Мета дослідження – аналіз ролі іноземної військової допомоги в створенні збройних сил Румунії, Сербії, Болгарії, Чорногорії та Греції. Розкриваються окремі напрями військової допомоги, наданої країнам Південно-Східної Європи у вигляді військових місій, навчання офіцерів у Європі, поставок зброї та інших аспектів.

Один із маркерів військового розвитку в досліджуваний період – це військово-інструкторська діяльність розвинених держав Європи в рамках військової модернізації можливих військових союзників цих країн. Робота присвячена одному зі складників процесу військової модернізації – діяльності військово-інструкторських місій провідних європейських держав у визначений період. Часовий інтервал дослідження – 1860–1912 рр.

Це був час модернізації нових національних армій у Східній Європі. Не останню роль у цьому складному процесі відігравали військові місії. Швидко й ефективно досягти якісної модернізації відсталих у розвитку армій без інструкторської допомоги було неможливо.

Зіставлення результатів перетворень дозволяє точніше зрозуміти регіональну специфіку та конкретні результати цієї форми військової модернізації збройних сил у міжвоєнне двадцятиміття.

Використовується метод порівняння варіантів військової модернізації армій країн Сходу, які відбуваються на межі ХІХ та ХХ ст., і реформування збройних сил держав Південно-Східної Європи. Цей метод конкретизує результати, наслідки, невдачі й успіхи військової модернізації.

Дослідження є актуальним для вивчення сучасних процесів воєнної модернізації.

Ключові слова: воєнна модернізація, реформування збройних сил, Південно-Східна Європа, воєнні місії.

Присвячується моєму батькові підполковнику Фальку Анатолію Івановичу, який у 1983–1986 рр. виконував обов'язки військового інструктора в лівійській армії.

Автор виражає глибоку вдячність військовому історикові, докторові історичних наук, науковому співробітникові Інституту стратегічних досліджень МО Сербії Далібору Денда за допомогу в проведенні дослідження. Автор дякує за співробітництво по темі дослідження вченого-балканіста Василя Борисовича Каширіна, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника ІНСАВ (Інститут слов'янознавства Російської академії наук). Виражається дяка докторові історичних наук, співробітникові Баварського військового музею (Kurator am Bayerischen Armeemuseum) Оліверу Штейну, що люб'язно надав документи німецького архіву Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Також автор дякує за поради й сприяння в роботі, М.К. Басханову, доктору історичних наук (м. Глазго, Великобританія).

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з вивченням модернізації держав у перехідний період їх існування, завжди були актуальні в історичній науці. Крім економічного, політичного й культурного напрямів модернізації, важливим елементом перетворень держави є реформи зброй-

них сил. Вивченню одного з аспектів військової модернізації й присвячене наше дослідження. Важливим напрямом перетворення армій у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. було використання досвіду передових збройних сил Європи шляхом запрошення воєнних місій.

Регіон нашого дослідження – країни Південно-Східної Європи. Вивчення діяльності європейських воєнно-інструкторських місій – ціль нашої роботи.

Автор уже публікував роботи на цю тематику [34; 35; 36; 37; 38]. Стаття – це продовження початого раніше дослідження [39].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність російських воєнних місій на Балканах стала об'єктом вивчення ще наприкінці XIX ст. [25].

Військову допомогу Росії сербській армії в період XIX – поч. XX ст. досліджував генерал збройних сил Королівства Сербії В. Максимович [19]. Цій же темі – військовій допомозі сербському князівству Російською імперією присвятив своє дослідження М.В. Нігалатій [23]. Вивченню впливу офіцерів, що одержали військові спеціальності в Австрії й Пруссії на військову думку армії королівства, присвячена стаття автора С. Джукіча з Белграда [12]. Детально вивчала особливості військових реформ у Чорногорії й військову допомогу в створенні армії з боку Росії В.Б. Хлебнікова [40; 41; 42]. Робота Ю.В. Казанової з історії діяльності міжнародної інструкторської місії 1903–1908 рр. у Македонії вивчає цей незвичайний вид співробітництва на Балканах [16]. Ця ж тема розглядається в монографії А.Н. Сквознікова [32].

Під час розгляду проблем і значення іноземної допомоги у військових перетвореннях конкретних держав регіону необхідне ознайомлення з поглядами істориків із балканських країн щодо досліджуваної проблематики. Корисними є праці Д. Денди [11;47], Р. Мішева [21], М. Жоржеску [2], П. Спіропулоса [8].

Створенню воєнної доктрини Румунії та впливу на неї з боку німецьких і французьких військових вивчав Петор Оту [5] і Жан-Франсуа Перно [6]. З ними перегукується книга про зміни воєнної доктрини Сербії С. Джукіча [48] і робота С. Раткович-Костіча [7].

Джерельною базою роботи є опубліковані [26], [9], неопубліковані архівні документи Російського державного воєнно-історичного архіву [27] та німецькі документи [1] ¹. Інтерес для дослідження представляють спогади офіцера росій-

ської армії Е.В. Екка [45], а також учасника місії в Македонію Є.А. Нікольського [24].

Окремим блоком у мемуарній і службовій літературі, в якій надана оцінка стану перетворювальних процесів у збройних силах Болгарії, Чорногорії й Сербії, можна виділити роботу Г.І. Бобрикова [9].

Цікаві погляди військового міністра Росії генерал-фельдмаршала Д.А. Мілютіна на діяльність російської воєнної місії в Сербії в 1867 р. [20]. Цінні спогади А.Ф. Редігера, що брав участь в організації молодого регулярної армії Болгарії в 80-і рр. XIX ст. [28], і офіційних представників Росії на Балканах – Н.Є. Єпанчіна [13], А.І. Верховського [29].

Якщо виділити не вирішену раніше частину загальної проблеми, яким присвячена стаття, то наше завдання – вивчити й узагальнити способи й форми допомоги збройним силам Греції, Сербії, Болгарії, Румунії й Чорногорії у вигляді воєнних місій з Європи.

Необхідно відзначити, що стаття вивчає тільки питання іноземної участі в модернізації сухопутних сил і жандармерії країн балканського півострова, крім флоту цих країн. Модернізація збройних силах Туреччини, за винятком роботи міжнародних воєнно-інструкторських місій, так само не досліджується.

Нижня межа дослідження охоплює початок масового визвольного руху народів Південно-Східної Європи в 50-і – 60-і рр. XIX ст., коли військова допомога найсильніших країн Європи – Російської імперії, французької імперії Наполеона III, Австрійської імперії й Пруського королівства – почала активно впливати на формування й модернізацію збройних сил країн Балканського півострова. Верхня часова межа – Боснійська криза – міжнародний конфлікт, який був викликаний анексією Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною в жовтні 1908 р.

Виклад основного матеріалу. Кримська війна 1853–1856 рр. стала для народів Південно-Східної Європи подією, що запустили процеси національного відродження на новий рівень [15, с. 148].

Ці події послужили стартом створення збройних сил у Румунії й Сербії. Не остання роль у створенні армії приділялася воєнним місіям з Російської й Французької імперій.

У контексті нашої теми військову модернізацію в країнах Південно-Східної Європи слід розділити на три тимчасові інтервали.

Перший період охоплює час від закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. до завершення

¹ Архівний документ з історії діяльності міжнародної воєнно-інструкторської місії в Східній Румелії в 1880-х рр. (з архіву: Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amtes) люб'язно наданий німецьким дослідником Олівером Штейном (Oliver Stein). На цей час доктор філософії Олівер Штейн є куратором музею Баварської армії в м. Інгольштадт.

серії війн на Балканах 1876–1878 рр. і пов'язаний з епохою відродження національної державності в Сербії, Дунайських князівствах і Чорногорії. Це був період формування збройних сил автономних князівств за міліційним принципом й початок створення регулярної армії.

Другий період охоплює час від Берлінського конгресу 1878 г. до початку боснійської кризи 1908 р. Після цієї кризи в Генеральному штабі в Петербурзі приймається рішення про відрядження до Чорногорії військової місії з метою модернізації військ. Кінцева політична мета звучала так: створення чорногорської армії з метою відволікання частини військ Австро-Угорщини у разі війни з Росією. В 1884–1887 рр. діяла місія, що була прислана Францією до Греції. Російські офіцери-інструктори навчають військових Болгарії. Цікавий досвід міжнародного військового співробітництва на Балканах у формі навчання міліції Східної Румелії в 1878–1885 рр., а також реформи турецької жандармерії в Македонії, що відбувалися наприкінці ХХ – початку ХХ ст. Бельгійський військовий інженер – генерал А. Бріальмон, консультує румунських генералів щодо оборони Бухареста [6].

Третій період – період активної військової допомоги країн Антанти й Центрального союзу напередодні та в період Першої світової війни 1914–1918 рр. Для нашої проблематики цікаві факти активної військової допомоги Франції Румунському королівству у вигляді діяльності військової місії під керівництвом генерала Анрі Бертло. Через обмеження обсягу статті третій період не розглядається.²

Сама постановка питання – вивчення діяльності воєнних місій – вимагає уточнення поняття «воєнна місія». Одним із завдань нашого дослідження є – на прикладі воєнно-інструкторської діяльності офіцерів європейських країн розглянути цей фактор військового співробітництва країн Балканського півострова з більш розвиненими країнами Європи в конкретний часовий інтервал. Під поняттям воєнної місії ми будемо мати на увазі насамперед офіційні військово-інструкторські місії. Тему ініціативи окремих офіцерів ми залишаємо за рамками дослідження.

Відзначимо, що призначення й реальні кроки військових місій найчастіше охоплюють багато

² Маються на увазі місії офіційного статусу з метою надання військової допомоги державам Південно-Східної Європи у визначений період (Діяльність військових агентів (військових аташе) не є об'єктом дослідження цієї статті, хоча необхідно визнати, що воєнні місії та військові агенти часто є елементами одного механізму – військово-політичного впливу на країну перебування місії))

аспектів міжнародної діяльності – військові питання, фінансові аспекти напрямів роботи інструкторів, економічні можливості країни, в якій проводиться військова модернізація і в якій працювали військові фахівці, а також культурні й політичні умови конкретної країни.

Ще один напрям наукової дискусії щодо воєнних місій – це обсяг допомоги з-за кордону у вигляді місії.³ Чи можна роботу двох, трьох офіцерів за контрактом віднести до категорії військової місії, чи критерій чисельності не є визначальним?

Пропонується таке трактування військово-інструкторської допомоги – це значна група офіцерів, що тривалий час перебуває в країні, причому їх діяльність охоплює найбільш важливі сфери підготовки іноземної армії. Ціль такої місії – значні перетворення, як військово-технічні, так і в сфері бойової підготовки, освіти, військової медицини та інших аспектах військової справи, а також формування політичної, економічної, військової й військово-технічної орієнтації на користь країни, що виразила згоду на надання військових інструкторів.⁴

Автор роботи спробував досягти наступних цілей у своєму дослідженні:

1. Показати загальну картину запозичення військових нововведень і концепцій у збройних силах країн Південно-Східної Європи. Але насамперед ми звернемо увагу на діяльність військово-інструкторських місій у цих арміях. Питання про навчання офіцерів у навчальних закладах Європейських армій, стажування, а також закупівлю озброєння планується до вивчення в наступних частинах дослідження.

2. Дати оцінку впливу військових місій на ведення воєнних дій арміями Сербії, Чорногорії, Румунії, Болгарії, Греції в досліджуваний період.

³ Надалі під поняттям воєнної місії або місії ми будемо вживати тільки воєнно-інструкторські місії. Іноді воєнними місіями в наукових роботах називають роботу військових агентів (аташе) або спостерігачів. Ще одним аргументом на користь інструкторських місій є архівні документи й мемуари, де вживалося поняття військові інструктори.

⁴ У науковій літературі термін воєнна місія зазвичай охоплює як військово-інструкторські функції надісланих військовослужбовців, так і розвідувальні місії, а також місії військових аташе. Дослідження підтверджує гіпотезу про те, що зазвичай призначення офіційної військової місії дуже варіює від військово-технічної функції до функції підтримки політичного впливу країни, яка прислала офіцерів. У досліджуваний період, згідно з архівними документами, офіцери-інструктори паралельно збирали воєнно-політичну інформацію про країну перебування. Слід нагадати, що поняття військового радника в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. не використовувалося.

3. Розглянути критерії оцінки діяльності іноземних військових місій у регіоні.

Для зручності вивчення проблематики розглянемо роботу воєнно-інструкторських місій по країнах Південно-Східної Європи.

Початком військової модернізації збройних сил Південно-Східної Європи слід вважати створення грецької армії, де активну участь приймали європейські військові, що виявилися там у результаті інтервенції 1828–1829 рр. Франції, котра на пряму підтримала повсталих греків, надіславши експедиційний корпус на півострів Пелопоннес [8]. А прибулий разом із Оттоном I, майбутнім королем еллінів, баварський корпус став частиною збройних сил створеного Грецького королівства [3].

Варто відзначити, що багато офіцерів Генерального штабу армії Греції навчалося в Берліні. Однак в останній третій XIX ст. у королівстві еллінів керівництво підготовкою грецької армії було доручено французькій місії, очолюваній генерал-майором Віктором Воссером. Вона працювала в країні з 1882 по 1887 рр. З ініціативи їхніх інструкторів була створена артилерійська школа. В армії були введені французькі військові статuti. Французи діяли активно під час проведення реформ [8]. Але ця військова місія, покликана для реорганізації грецької армії, діяла паралельно зі французькою військово-морською місією для Королівського військово-морського флоту Греції. Військова місія не змогла досягти відчутних результатів у сухопутних військах через нестачу фінансових коштів у греків і орієнтації уряду королівства, передусім на реформи у військово-морському флоті. Війну з Туреччиною 1897 р. реформована армія Грецького королівства прогала. Це теж ставить під сумнів якість роботи французьких офіцерів.

Таким чином, з моменту свого створення під час грецької війни за незалежність грецька армія наслідувала французьку модель. І надалі, напередодні Балканських війн 1912–1913 рр., армія Греції реформувалася військовими місіями з Франції.

В іншій південно-східній країні – Румунії, французький військовий вплив був так само помітним фактором під час проведення реформ в армії. Хоча ще в 30-е рр. XIX ст. російські військові інструктори були відправлені для навчання військ Молдавії й Валахії. Причина активної участі Росії в створенні збройних сил дунайських князівств і відправці офіцерів для їхнього формування лежали в політичних цілях Петербурга. Це був перший досвід використання російських офіцерів для організації військ у балканському регіоні [10, с. 146].

Однак у процесі державного будівництва в Румунії верх взяли сили, орієнтовані на Францію. З приходом до влади в Бухаресті в 1859 г. князя Олександру Кузи він звернувся до Наполеона III із проханням надати допомогу в створенні армії, надіславши військових фахівців із Франції. Вона була офіційно запрошена румунським урядом через свого посланця в Парижі. Місія виконувала свої обов'язки в Бухаресті в 1860–1869 рр.

Керував місією майор Ежен Ламі, досвідчений штабний офіцер. Пізніше місію поповнили артилерійські й інженерні офіцери та унтер-офіцери. У такий спосіб склад місії змінювався і в різний час містив у собі 8 офіцерів і 3 сержанта [2].

Військова місія ввела в румунську армію діючі у французькій армії тактичні прийоми й адміністративні порядки, допомогла поліпшити процес підготовки військ. Вона брала участь у реорганізації військової освіти, у формуванні Генерального штабу, військового керування й створенні сучасних збройових майстерень. Між 1866–1868 рр. була створена школа стрілецької підготовки, посилена підготовка військ у польових таборах, як це пропонували французькі офіцери [2].

Цікаво, що військова місія майора Ламі утримувалася за рахунок кредиту, наданого імперією Наполеона III князівствам. Імператор, відповідно до пропозиції військового міністра Франції, затвердив суми, за якими офіцери військової місії в Румунії одержували грошове забезпечення, еквівалентне утриманню, наданому турками французьким офіцерам, відрядженим у той же період у Стамбул. Слід зазначити, що піхотні військові інструктори з Парижу спиралися на румунських офіцерів, що пройшли підготовку у французьких військових училищах.

Слід зазначити, що новий господар Румунії – принц Кароль I, що орієнтувався в зовнішній політиці на Пруссію, визнав успіх у навчанні офіцерів румунської артилерії французькими інструкторами. Однак з його приходом до влади, а Кароль I – був колишнім офіцером пруської армії, вплив французьких офіцерів на реформи в армії значно зменшився. З 1866 року Румунія прийняла пруську військову доктрину й статuti, стала закуповувати зброю в Пруссії [2]. Зі зміною політичного курсу в Бухаресті 1869 р. французькі офіцери повернулися на батьківщину.

Підводячи підсумки реформ в армії Дунайських князівств, необхідно вказати, що французька військова місія прискорила процес об'єднання збройних сил Валахії й Молдавії. Французи допомогли створити Генеральний штаб й органи матеріально-технічного забезпечення. Вони користу-

валися повною довірою князя А.І. Куза. Провідна роль французької військової місії в модернізації румунських збройних сил на момент їх становлення визнається сучасними істориками [5].

Під час війни 1877–1878 рр. румунська армія успішно пройшла випробування на полях боїв у Болгарії, що є аргументом у позитивній оцінці діяльності французьких інструкторів місії майора Ламі в 1860–1869 рр.

В 1883 р. за запрошенням короля Румунії Кароля I у Бухарест прибув один з авторитетів в сфері військової фортифікації бельгійський генерал А. Бріальмон. Ціль його поїздки до Румунії – консультації й проектування системи фортифікації навколо столиці держави Бухареста. В результаті було побудовано 18 фортифікацій на відстані 12–13 км від центру Бухареста, загальним периметром 72 км. Будівництво було розпочато в 1883 р., але роботи велися до 1911 р. Вартість будівництва фортеці Бухарест склала 111 542 772 лея або майже три річні бюджети військового відомства Румунії (близько 40 млн лей на рік) [4, р. 215–216; 46].

Таким чином, навіть один генерал, запрошений для консультацій, може суттєво вплинути на розвиток військової стратегії цілої держави, тому що вартість його пропозицій суттєво вплинула на військовий бюджет Румунії. Ці оборонні заходи були значно дорожчі фінансових витрат на інструкторську місію, очолювану майором Ламі 1860–1866 рр.

Наприкінці 60-х рр. ХХ в. на Балканах знову з'являються військові з Росії. Напередодні цих подій в 1861–1865 рр. французький офіцер І. Монден був запрошений на посаду військового міністра Сербії [33, с. 71]. Французькі військові традиції вплинули на розвиток сербської армії, однак тривало це недовго. Після від'їзду І. Мондена із Сербії в 1866 р. були введені в дію замість французьких статутів бойові документи сербської редакції. Ще в той час, коли І. Монден очолював військове міністерство, у Сербію приїхала велика група офіцерів з Австрії. Проблему нестачі офіцерських кадрів намагалися вирішити за допомогою іноземців. В 1867 р. вийшов закон, згідно з яким офіцери-іноземці отримали право служити в сербській армії. Розраховували передусім на австрійських сербів [7, с. 29]. Хоча за національністю вони були в основному сербами, ці офіцери відрізнялися від інших сербських командирів освітою, культурою й традиціями, які вони перейняли під час навчання й служби в австрійській армії [12, с. 42]. Таким чином, у Сербії довго панувала австрійська військова школа [11, с. 46].

Водночас на концепцію розвитку сербського війська сильний вплинули й офіцери, що отримали освіту в Німеччині [47, с. 45–46].

У січні 1867 г. сербський уряд, готуючись до війни з Османською імперією, звернувся до Петербурга з проханням надіслати в Белград досвідчених офіцерів російської армії для ознайомлення зі станом збройних сил Сербії. З дозволу імператора Олександра II в травні 1867 р. у Сербію з таємною місією були спрямовані полковник Г.А. Леер, інженер-полковник В.І. Постельніков і капітан Н.А. Снесорев [20, с. 540].

Офіцери російської місії вивчили матеріальну частину сербської армії, а також, відвідавши стратегічні пункти Сербії, склали загальне враження щодо боєздатності сербського війська на 1867 р. [23, с. 175].

У своїх спогадах генерал-ад'ютант А.Д. Мілютін вказував, що сербський уряд, готуючись до війни з Туреччиною навесні 1869 р., просив про надсилання в Белград досвідчених офіцерів для поліпшення якості сербських військ. Головна мета місії була позначена як консультативна допомога сербським військовим у плануванні війни з Туреччиною [20, с. 540].

Сербська влада оцінила роботу російської місії позитивно. Одним з результатів роботи російських офіцерів був дозвіл про відрядження декількох сербських офіцерів у Красносельський табір під Петербургом для навчання, а одного інженерного офіцера з двома унтер-офіцерами – в саперний табір у Петергоф для практичного вивчення міної справи [20, с. 542].

Слід зазначити, що австрійський вплив, що панував у сербській армії в ці роки, не дозволив російським офіцерам змінити загальний хід військових реформ під час формування регулярної армії князівства. Цей вплив був визначений наявністю на вищих посадах офіцерів, що отримали освіту й служили в частинах імперії Габсбургів [12, с. 43]. На той період це були найбільш обізнані в сфері вивчення військової теорії й практики військові фахівці, що утворили своєрідне ядро вірних військових кадрів князеві Мілану, який орієнтувався в зовнішній політиці на Австро-Угорську імперію. На думку сербського історика С. Джукеча, така політика Мілана стала можливою завдяки «австрійським офіцерам», які в той період займали впливові позиції в сербській армії [12, с. 44]. Таким чином, діяльність російської військової місії в Сербії, що діяла в 1867–1868 рр., не виявила сильного впливу на модернізацію місцевої армії.

Однак найбільше масштабно й успішно діяли військові інструктори з Росії в Болгарії після пере-

моги у війні з Османською імперією 1877–1878 рр. Під час створення армії болгарського князівства й збройної міліції Східної Румелії активно використовувалися військові інструктори російської армії [25, с. 85–92].

Ця місія була організована з метою створення на Балканах військової сили, підконтрольної Петербургу. Уже 25 квітня 1878 р. Царем була затверджена інструкція для навчання ратників Болгарського ополчення – болгарських добровольців, що брали участь у війні 1877–1878 рр. російськими військовими інструкторами, яких відрядять з частин російських військ, які знаходилися у Болгарії. Ідея була масштабною: за допомогою російських інструкторів створити болгарську армію чисельністю в 84 тис. чоловік. Число спрямованих інструкторів – 394 офіцерів і близько 2 700 унтер-офіцерів російських частин [25, с. 96].

Для підготовки офіцерів із болгар у земське Болгарське військо було засновано в столиці князівства Софії військове училище. У такий спосіб і сфера підготовки болгарських командних кадрів також опинилась під контролем Росії.

Озброєння для новобранців Болгарського земського війська – 27 тисяч гвинтівков Кринка, револьвери й шашки, були видані з російських збройових складів. Предмети бойового спорядження й обмундирування були відпущені болгарам з російських інтендантських складів за рахунок майбутніх доходів Болгарії. Також для озброєння Болгарського земського війська й створення запасів зброї було передано з російської армії 175 знарядь, 96 тисяч рушниць і 18 мільйонів патрон.

Керувати Військовим міністерством Болгарії був поставлений російський генерал-майор Паренсов. Завідуючим стройовою та інспекторською частиною міністерства генштабу – капітан Соловйов, господарською частиною генштабу – капітан Ясенський, начальником артилерії – полковник Лесовой і начальником інженерної частини – капітан Саранчов. Російські офіцери, що залишилися на службі в болгарських військах, одержували подвійне утримання в порівнянні з болгарськими офіцерами. Таким чином, керування залишилося в руках російських офіцерів.

Згідно з договором, підписаним ним із князівським урядом, який був оголошений у наказі по військовому відомству Росії від 23 листопада 1883 р., російські офіцери могли надходити на службу до болгарського війська тільки з дозволу свого уряду й у якості інструкторів, строком на 3 роки [25, с. 76].

Коли у вересні 1885 р. відбулося об'єднання Болгарії зі Східної Румелією без відома та згоди уряду

Росії, всі російські офіцери, що перебували на болгарській службі, були відкликані. До 24-го вересня 1885 р. усі вони залишили болгарську службу.

Після війни 1885 р. між Сербією й Болгарією, в якій перемогла армія Болгарії, в наказі Олександра III по військовому відомству від 18 листопада було сказано, що імператор, звертаючи особливу увагу на успіхи болгар, вказав на блискучі результати сумлінної роботи російських офіцерів-інструкторів, яким було довірено сформування, виховання й навчання військ Болгарії й Східної Румелії [25, с. 176].

Підводячи підсумок діяльності російських військових інструкторів у Болгарії в 1878–1885 рр., можемо зазначити про очевидну залежність роботи військової місії від політичного курсу Петербурга. Прихід до влади про австрійсько настроєного князя Болгарії Фердинанда I і його прихильників, вплинув на відносини з Росією. Однак тривала робота воєнної місії створила боєздатну регулярну армію, що у політичній орієнтації мала значну симпатію до проросійської політики Болгарії.

Перші спроби організувати реорганізацію армії Чорногорії за допомогою російських інструкторів були початі в 1885 р., для чого була підібрана військова місія з військ гвардії в складі капітана лейб-гвардії 2-го стрілецького батальйону З.А. Балачинського й 6 унтер-офіцерів [27, л. 13]. Однак через зовнішньополітичні труднощі, викликані Сербо-Болгарською війною 1885 р., було вирішено замінити військову місію відправкою негласного військового агента, офіцера Генерального штабу Н.Р. Овсяного [27, л. 108]. Пізніше, вже на початку XX ст., у країну прибули офіцери Генерального штабу Н.С. Сумароков і Н. М. Потапов для організації контролю над військовими реформами військ Чорногорії [41, с. 340]. Цікавий факт італійського військового впливу на збройні сили князівства. Військовий агент російської армії Потапов у службових документах, надісланих до Головного штабу російської армії, доповідав: «новий військовий міністр, <...> освіту отримав <...> в унтер-офіцерському відділенні Моденської військової школи» [26, с. 78]. Військовий агент Росії зосереджував увагу на італійський вплив у військових колах Чорногорії.

З 1910 р. у країні почала діяти військово-інструкторська місія з Росії в складі 3 офіцерів: полковника В.Н. Егор'єва, підполковника А.П. Колосова й полковника В.М. Рачинського [26, с. 471]. Вони відповідали за організацію штабної служби, артилерії й військової освіти. Пізніше, з ініціативи військового агента й за сумісництвом керівника інструкторської місії генерал-майора

Н.М. Потапова, Військове міністерство Росії в червні 1912 р. направило на 6 місяців «у якості офіцера-інструктора з піонерної частини 1-го Кавказького саперного батальйону капітана Кулакова і в допомогу йому два унтер-офіцери» [26, с. 635]. Причому всі видатки, пов'язані з переїздом цих осіб у Чорногорію й назад та з перебуванням їх у королівстві, чорногорський уряд брав на себе.

Участь інструкторів у навчанні армії Чорногорії найбільш тривала й витратна місія в Балканському регіоні. Але іспит війною армія маленької слов'янської країни не витримала. У Балканських війнах 1912–1913 рр. чорногорська армія воювала невдало. Причини цієї невдачі, на перший погляд, слід шукати в економічній відсталості й бідності країни. Пережитки племінного ладу, що зберігалися на початку ХХ ст., нівелювали військові реформи. Зовні військові Чорногорії усе більше походили на армії інших європейських країн, а внутрішньо залишалися патріархальними. Із труднощами приживалися дисципліна і єдиноначальність. Незважаючи на всі зусилля інструкторів, чорногорці так і не зуміли опанувати навички сучасних бойових дій, завзято зберігали прихильність партизанській війні. Досвід військового співробітництва Росії й Чорногорії показав, що неможливо штучно прискорити процес військово-політичного розвитку держави [40, с. 352].

Мали місце й міжнародні військово-інструкторські місії в Балканський регіон. У досліджуваний період їх було дві: у Східній Румелії в 1879–1885 рр. і в Македонії в 1903–1908 рр.

Згідно з вимогою Берлінського договору до дружини Східної Румелії, що перебувала під керуванням Османської імперії, належало ввести людей із грецької й турецької діаспор цього краю. У травні 1879 р. був зроблений прискорений випуск офіцерів із Софійського юнкерського училища, число молодих офіцерів дорівнювало 163 чол., із них 67 уродженців Східної Румелії було випущено до частин міліції цієї області. Російських офіцерів-інструкторів передбачалося, за невеликими виключеннями, замінити болгарами або іноземцями [25, с. 88].

В 1879 р. генерал-губернатором Східної Румелії було прийнято на службу в названій міліції всього чотири офіцери: два пруссака, один серб і один австрієць. Все-таки вищі посади в провінції залишалися в російських руках. Для розробки статуту міліції й жандармерії були притягнуті міжнародною комісією англійський генерал Діксон і французького генштабу капітан Торсі [25, с. 88].

З відходом російських військ у 1880 р. у румелійській міліції було 122 офіцера, з них 57 іноземців, зокрема 46 росіян. В 1883 р., з поновленням контрактів із російськими офіцерами, росіян залишилося 17 у міліції й 4 у жандармерії [25, с. 92]. Тобто ми бачимо тенденцію до зменшення російського впливу на румелійську міліцію в той час.

Першим начальником румелійської міліції був призначений ліванець Віталіс-Паша, якого через 3 місяця змінив німець Штрекер-Паша, а потім поляк прусської служби Дригальський. Штаб міліції, начальником якого був капітан французької служби Тустен де-Мануар, теж складався з офіцерів-інструкторів різних країн, і лише згодом на посаду голови адміністрації був призначений російській капітан Харкевич. Російським військовим уповноваженим став підполковник Екк, а потім підполковник Чічагов [25, с. 92; 45, с. 111].

Військова довідкова література кінця ХІХ ст. вказувала на російський військовий вплив на румелійську міліцію: «збройні сили Східної Румелії склалися з Навчального батальйону у складі двох рот піхоти, саперної роти, напівбатареї артилерії, кінної навчальної сотні, семи дружин і двох ескадронів жандармерії. Дружинами й ротами командували росіяни й болгарські офіцери, що складали ряди російської армії до війни 1877–1878 рр.» [30, с. 54].

Участь російських офіцерів-інструкторів у створенні військових формувань болгарського населення виявилось результатом політичних поступок, зроблених Росією на Берлінському конгресі 1878 р. і офіцерський корпус місцевої міліції став багатонаціональним. У дипломатичних джерелах того часу вказувалося: «...полковник Бартвік, бувший капітаном британської армії, виступаючи в ролі інспектора жандармерії, Барон Тубенен дю-Мануар, бувший начальником штабу <міліції> у Східній Румелії» [1, р. 3]. Цей факт ускладнив навчання болгарських дружинників. Загалом, в 1880 р. у румелійській міліції було 122 офіцера, з них 57 іноземців, у тому числі 46 росіян [25, с. 74].

Робота інструкторів опинилась під тиском боротьби політичних опонентів – турецьких, британських, австрійських і російських чиновників і дипломатів. Російський капітан Генерального штабу Є.В. Екк згадував: «у Румелії ж начальник міліції всіляко намагався гальмувати їхню діяльність, заохочуючи офіцерів, байдужих до своїх обов'язків» [45, с. 74]. Підтверджує складності роботи військових інструкторів у Румелії й лист австрійського дипломата, що перебував у цей період у регіоні. Дипломат згадує: «керівництво військовими справами в Східній Румелії, на що

я збираю наступне: генерал Штрекер має більш-менш вплив на російського капітана Екка, якого він використовував як військового радника. Однак, поведінкою російських офіцерів, що служили в міліції Східної Румелії, і особливо результатів розслідування, проведеного в Гірджалі (Кирджалі),⁵ генералові було наказано очистити офіцерський корпус міліції від неприйнятних російських елементів і це викликало в нього напруженість зі своїми росіянами» [1, р. 1]. Наявність конфлікту підтверджує і російський представник у Східній Румелії капітан Екк: «Начальник міліції Штрекер-паша усіма силами намагався роздути цю справу, усюди скаржився на наших офіцерів, і тільки я встиг повернутися в Филиппополь, почав мені доводити, що все офіцери зовсім не відповідають своєму призначенню, що весь Кирджалі пограбований, а жителі розорені. На питання, чи провів він розслідування, Штрекер-паша відповів, що і без розслідування все занадто ясно» [45, с. 88].

Таким чином, перший досвід спільного створення збройного формування з керівництвом міжнародного колективу офіцерів-інструкторів був негативним у зв'язку з політичним протистоянням між європейськими державами в питаннях делегування командування.

Схожа ситуація виникла під час діяльності міжнародної військово-інструкторської місії в Македонії. Ці землі входили до складу 3 турецьких вілаєтів Османської імперії. Їх населення становило на початку ХХ століття близько 2,5 мільйонів людей. Окрім турків у Македонії проживали болгари, серби, греки, албанці й влахи [16, с. 92].

У листопаді 1903 р. Туреччина в результаті активного натиску з боку Німеччини, дала згоду на проведення реформ у Македонії. У Стамбулі для розв'язання практичних питань македонських реформ зібралися представники європейських держав: Росії, Австро-Угорщини, Великобританії, Франції, Німеччини та Італії. При керівній ролі Росії й Австро-Угорщини вони мали реалізовувати так звану Мюрцштегську програму, одним з пунктів якої була реформа турецької жандармерії при участі офіцерів-інструкторів із країн Європи [32, с. 84].

При головному інспекторів македонських вілаєтів була створена військова комісія з реорганізації турецької жандармерії, що складалася зі старших офіцерів європейських країн — полковника Сіньо-

рісе з Італії, російського генерала Шостака, полковника Саліса з Австро-Угорщини, полковника Верона із Франції, англійського полковника Фелхолье, майора фон Алтена з Німеччини та військових агентів європейських держав під головуванням італійського генерала Деджиордіса [32, с. 85].

Для успішної боротьби з безладдями, міжнародна угода ухвалила перетворити в Македонії турецьку жандармерію за зразком італійської, і під повним контролем європейських держав [24, с. 159].

У Македонії європейські офіцери були розподілені по округах. Так, австрійським офіцерам був наданий Косовський округ, англійським — Драмський, французьким — Сересський, італійським — Монастирський, росіянином — Салонікський. Німці організували школу жандармів у Салоніках. Усього передбачалося реорганізувати 14 жандармських рот у російському секторі, 13 — в австрійському, 9 — в італійському, 6 — у французькому й 4 — у британському [32 с. 86].

Учасник цих подій, російський офіцер-інструктор Є.А. Нікольський згадував: «У місті Салоніки були три наші офіцери, які разом з італійськими завідували школою жандармів. Офіцери Франції, Англії, Італії й Австрії перебували в інших вілаєтах. Таким чином, уся адміністративна частина Македонії була під повним міжнародним контролем» [24 с.161].

Реорганізація турецької жандармерії за європейським зразком, окрім включення християн, припускала підвищення дисципліни, викорінення корупції й установаження правомірних відносин між християнським населенням Македонії й жандармерією з метою запобігання турецької сваволі й насильства.

На початку 1904 р. на засіданні військової комісії з реорганізації турецької жандармерії в Константинополі було вирішено запросити 87 європейських офіцерів і стільки ж унтер-офіцерів, передавши їм командування турецькими жандармськими ротами.

Туреччина погодилася на присутність у Македонії 25 іноземних офіцерів, по п'ять від кожної європейської держави, але за умови, що європейські офіцери не будуть здійснювати безпосереднє командування турецькою жандармерією [24, с. 87].

На початковому етапі реорганізації відразу з'ясувалося, що статут турецької армії, у тому числі жандармерії, існує тільки на папері й не дотримується, а більшість турецьких солдатів-жандармів і багато з офіцерів безграмотні. Зокрема, серед 61

⁵ У 1881 р. спалахнуло повстання в багатому Кирджаліському окрузі, населеному помаки, тобто болгарами-мусульманами. Для придушення повстання було кинуте три дружини румелійської міліції. Повстання було швидко придушене, але при цьому троє з офіцерів дозволили собі награвувати відоме кількість худоби [45, с. 88].

офіцера турецької жандармерії, відправлених на перенавчання до європейських реформаторів в 1904 р., 15 виявилися неписьменними. Крім того, виявилось повне незнання турецькими жандармами своїх прямих обов'язків [32, с. 87].

Європейські офіцери в Македонії були наділені повноваженнями віддавати накази турецьким жандармам, а також видаляти з жандармерії тих, хто за своїми фізичними і моральними якостями не здатний був нести службу. Офіцери-інструктори повинні були також організувати приймання петицій від місцевого християнського населення.

Турецькі жандарми, що раніше виконували невластиві їм функції провідників військових формувань, перевізників пошти, особистих охоронців у турецьких чиновників, стали приділяти більше увагу своїм прямим обов'язкам з охорони громадського порядку [32, с. 90].

Слід визнати, що реформи, принісши певні позитивні результати, по суті, мало що міняли в системі турецької влади, спрямованої на гноблення християнського населення Македонії. В той же час, керівництво російської дипломатії через офіційну пресу заявляло про те, що в результаті реалізації Мюрцштегської програми, в Македонії стало набагато спокійніше ніж раніше і це є наслідком початих Росією й Австро-Угорщиною реформ [32, с. 96].

Британський уряд 27 липня 1908 р. в особі міністра закордонних справ Е. Грея також заявив,

що вітає проголошення в Туреччині конституції й висловлює впевненість у тому, що новий режим зробить непотрібним втручання європейських держав у македонське питання [32, с. 99].

Органи іноземного контролю в Македонії – цивільні агенти, іноземні офіцери й Фінансова комісія, формально продовжували функціонувати ще якийсь час, перетворившись при цьому в простих спостерігачів за тим, що відбувається. Прихід до влади молодотурків в серпні 1908 р. звів нанівець усі старання європейських офіцерів щодо реорганізації турецької жандармерії.

Через обставини, що склалися російське керівництво ухвалило рішення щодо висновку російських офіцерів з Македонії 26 лютого 1909 р. 3 вересня 1909 р. у Македонії був відновлений звичайний у турецьких областях консульський режим, що існував там до Мюрцштегської угоди.

В умовах консервативного турецького режиму вдосконалювання османських державних структур і жандармерії не змогло суттєво поліпшити положення македонських християн і тому зусилля європейської дипломатії виявилися, в основному, пошуками. Невирішене македонське питання стало однією з головних причин Балканських війн 1912–1913 рр.

Орієнтовна участь військових інструкторів з європейських країн у модернізації армії й жандармерії на Балканах у досліджуваному періоді наведена в таблиці нижче:

показники країна	Час роботи воєнної місії	Склад	Ініціатива залучення воєнної місії	Результати діяльності
Болгарія	місія російської армії 1878–1885 рр.	394 оф., 2700 унтер-офіц. і солдат	уряд Російської імперії	створення болгарської армії й перемога у війні з Сербією в 1885 р.
Сербія	місія полковника Г.А. Леєра 1867– 1868 рр.	3 оф.	уряд Сербії	консультація й військове планування
Східна Румелія	міжнародна місія інструкторів 1879–1885 рр.	57 оф.	рішення Берлінського конгресу 1878 г.	створення міліції й жандармерії
Чорногорія	місія під керівництвом полковника Н.М. Потапова 1903-1915 рр.	оф. - 5 унтер-оф. - 2	уряд Чорногорії	створення регулярної армії Чорногорії
Османська імперія (Македонія)	міжнародна місія інструкторів жандармерії в Македонію 1903–1909 рр.	25 оф.	міжнародна угода	Реформа жандармерії
Греція	французька місія генерала Воссера 1884–1887 рр.	3 оф.	на прохання уряду Греції	реформа армії напередодні війни з Туреччиною
Румунія	французька місія 1860-1869 рр. майора С. Ламі	8 оф. 3 сержан.	реформа армії напередодні війни з Туреччиною	модернізація армії й перемога у війні з Туреччиною в 1877- 1878 рр.

Висновки. У якості висновку, слід підкреслити наступні особливості військово-політичної діяльності інструкторів європейських країн на Балканах.

Діяльність військово-інструкторських місій відбувалася в умовах гострої боротьби за військово-політичний вплив у регіоні. Однієї з характерних рис епохи держав Південно-Східної Європи між здобуттям незалежності була залежність військово-політичного курсу від імені керуючого країною. Так, зміна правителів у Румунії ознаменувалася й зміною будівництва військової концепції з французької на пруську. В 1885 р. Болгарія стала орієнтуватися на Австро-Угорщину після розриву з Російською імперією, Сербія орієнтувалася залежно від орієнтації монарха на Росію або на Австро-Угорщину.

Впливала політична боротьба й на відправку військових інструкторів і на умови їх діяльності.

Нерідко військово-інструкторська діяльність в арміях Балканських країн призводила до конфліктів усередині держави, де виконувала свої обов'язки місія. Так, служба російських інструкторів у Болгарії в 1878–1885 рр. ледь не закінчилася військовим переворотом, а діяльність французь-

ких інструкторів у Греції викликала серйозний політичний конфлікт еліт щодо зовнішньополітичної орієнтації країни.

Окремим пунктом у військово-політичному співробітництві практично завжди вставало питання про переозброєння армії тією країною, яка домінувала у своєму військово-політичному впливі на політичному полі країн регіону. Це відразу ставало помітним у справі переозброєння модернізованої армії. Так було в Болгарії після розриву з Росією в 1885 р., коли військове керівництво зміцнило контакти з Віднем. А в 1888 р. були закуплені гвинтівки системи Манліхер в Австро-Угорщині [21, с. 153]. Схожа ситуація була й у Греції, де суперничали німці й французи.

Друге десятиліття ХХ ст. принесло різку активізацію діяльності іноземних військових місій у Південно-Східній Європі, що було пов'язане з Балканськими війнами 1912–1913 рр. і Першою світовою війною 1914–1918 рр. Ця тема буде розглянута в наступній частині дослідження. Ми звернемо увагу на питання шпигунства, фінансування місій, культурного впливу, на критерії оцінки впливу на реформи та інші проблеми проблематики.

Список літератури:

1. Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amts. R 13225 Russische Offiziere in Ostrumelischer Miliz 1880 – 3 Bl.
2. Georgescu Maria. La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. – *Revue historique des armées* [En ligne], 244 2006, mis en ligne le 18 novembre 2008, consulté le 17 avril 2020. URL. Электронный ресурс: <http://journals.openedition.org/rha/5832> (дата посилання 01.02.2020 р.)
3. Haggemüller Martina. Bavarian Soldiers in Greece, 1832–1862. https://www.mwme.eu/essays/bavarian-greece/Haggemueller_Intro/index.html (дата посилання 01.02.2020 р.)
4. Istorii militară a poporului român Vol. V. Evoluția organismului militar românesc de la cucerirea independenței de stat pînă la înfăptuirea Marii Uniri din 1918. România în anii primului război mondial. București, 1988. P. 935.
5. Otu Petre. L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878–1940). // URL. Электронный ресурс: <https://journals.openedition.org/rha/392> (дата посилання 03.03.2020 р.)
6. Pernot Jean-François. Éléments pour une mise en perspective de la défense de Bucarest à la fin du XIXe siècle. *Revue historique des armées* [En ligne]. 2006, mis en ligne le 01 octobre 2009, consulté le 23 avril 2020. // URL. Электронный ресурс: <http://journals.openedition.org/rha/5802> (дата посилання 10.04.2020 р.)
7. Ratković-Kostić Slavica. Evropeizacija srpske vojske 1878 – 1903. Beograd, 2007. 490 s.
8. Σπυρόπουλος Παναγιώτης. Η επιδραση της γαλλικης εξωτερικης πολιτικης στη Διαμορφωση της ελληνικης στρατηγικης σκεψης (1830–1939) URL. Электронный ресурс: http://www.army.gr/sites/default/files/h_epidrash_ths_gallikhs_exoterikhs_politikhs_sth_diamorfosh.pdf (дата посилання 03.02.2020 р.)
9. Бобриков Г.И. В Сербии. Из воспоминаний о войне 1877–1878 гг. *Русские о Сербии и сербах*. Т. 1: Письма, статьи, мемуары / сост., вступ, ст., закл. А.Л. Шемякина. СПб., 2006. С.254–261.
10. Гросул В. Я. Россия и формирование национальных регулярных армий Молдавии и Валахии. *Вопросы истории*. 2001. № 5. С. 141–146.
11. Денда Д. Сербская армия. 1804–1918. М.: Институт славяноведения РАН; СПб.: Нестор-История, 2021. 160 с.
12. Ђукић Слободан. Утицај официра из хабзбуршке монархије и пруске на стварање и развој стајаће војске у Србији у XIX веку. *Војноисторијски гласник*. 2019. № 2. С. 22–46.
13. Епанчин Н.Е. На службе трех Императоров. Воспоминания. М.: «Наше наследие», 1996. 576 с.
14. История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.) / Отв. ред. К.В. Никифоров. М.: Институт славяноведения РАН, 2017. 504 с.

15. История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг.) / Отв. ред. В.Н. Виноградов. М.: КРА-САНД, 2012. 336 с.
16. Казанова Ю.В. Русская военно-инструкторская миссия в Македонии: формирование и начало работы (Из истории реализации Мюрцштегской программы). *Русский сборник: Исследования по истории России*. Том VI. М.: Модест Колеров, 2009. С.91–111.
17. Каширин В.Б. Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX в. *Человек на Балканах глазами русских*. СПб., 2011. С.189–234.
18. Каширин В. Б. Дозорные на Балканах: Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны. М.: ВИКМО-М, 2014. 632 с.
19. Максимович В. Военные связи и отношения Сербии и России (1806–1917). *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.* / Сост. А.Ю. Тимофеев, Д. Кремич. М.: Вече, 2014. 320 с.
20. Милютин Д. М. Воспоминания. 1865–1867. М.: РОССПЭН, 2005. 696 с.
21. Мишев Р. Эпизоды от историята на европейското и българско разузнаване 1878–1918. Балкански и общоевропейски проекции. В. Търново: «Ивис», 2018. 334 с.
22. Модернизация vs. война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913): сборник статей / Отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин. М., 2012. 435 с.
23. Нигалатий М. В. Перспективы сербско–русского военного сотрудничества в 60–е – нач. 70–х гг. XIX в. : диссертация ... канд. истор. наук: 07.00.00, 07.00.03. Москва, 2009. 198 с.
24. Никольский Е.А. Записки о прошлом. М.: «Русский путь» 2007. 288 с.
25. Овсянный Н.Р. Болгарское ополчение и земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг. Издание Военно–Исторической комиссии Гл. штаба. СПб., 1904. 176 с.
26. Потапов Н.М. Русский военный агент в Черногории. Донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902–1915 гг. Т.1. Москва – Подгорица, 2003. 780 с.
27. Российский государственный военно-исторический архив Ф. 401. Военно–ученая часть Главного штаба Оп. 4 Д. 4. О командировании инструкторов в Черногорию о назначении воспитателя наследнику Черногорского престола 13.08.1885–30.12.1887. Л. 128.
28. Редигер А. Ф. История моей жизни. Т.1. М.: Кучково поле, 1999. 386 с.
29. Сафронов Ю. И. Дневник Верховского. М.: Издательство Вече, 2014. 480 с.
30. Сборник новейших сведений о вооруженных силах европейских и азиатских государств, 1884, под ред. П. О. Щербов–Нефедовича, 3–е изд., СПб.: Воен. тип., 884 с.
31. Силин А. С. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века. М.: Наука, 1971. 256 с.
32. Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX в. – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самар. гуманитар. акад., 2010. 172 с.
33. Татић Урош. Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*. 2013 № 1. С. 71–80.
34. Фалько С.А. Военно–инструкторская миссия под руководством полковника К. В. Церпицкого в Бухарский эмират (1884 г.) *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 109. С. 106–115.
35. Фалько С.А. З історії військової модернізації на Сході в другій половині XIX ст.: діяльність інструкторських місій військового міністерства Російської імперії в Азії. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К.: ВІР УАН, 2018. Вип. 130. (№ 3) С. 141–151.
36. Фалько С.А. Из истории военного сотрудничества в Азии во второй половине XIX в.: экспорт оружия из арсеналов Русской императорской армии на Восток. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К.: ВІР УАН, 2018. Вип. 138. С. 152–161.
37. Фалько С.А. Из истории военной модернизации на Востоке во второй половине XIX в.: деятельность инструкторских миссий военного министерства Российской империи в Азии. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 130. С. 141–151.
38. Фалько С.А. Деятельность военно-инструкторских миссий ведущих европейских стран и Соединенных Штатов Америки в межвоенный период (1918–1939 годы). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, серія «Історичні науки»*, 2020. Том 31 (70) № 4. С.217–225.
39. Фалько С.А. Иноземна військова допомога в модернізації збройних сил держав Південно-східної Європи у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аспект. *Гілея: науковий вісник*. К.: «Видавництво «Гілея»», 2020. Вип. 155 (№ 4). С. 115–126.
40. Хлебникова В.Б. Модернизация и «европеизация» по-балкански (к вопросу о причинах недолговечности черногорской государственности на рубеже XIX–XX вв.). *Человек на Балканах. Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1921 гг.* Коллективная монография. М.: Институт славяноведения РАН, 2016. С. 261–368.

41. Хлебникова В.Б. Черногория в начале XX в. *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.)* / Отв. ред. К. В. Никифоров. М.: Институт славяноведения РАН, 2017. С.319–362.
42. Хлебникова В.Б. Скутари 1913 г.: проверка российско-черногорского союза на прочность. *Модернизация vs. война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913): сборник статей* / Отв. ред. Р.П. Гришина, А.Л. Шемякин. М., 2012. С.163–178.
43. Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.). СПб.: Алетейя, 2004. 192 с.
44. Человек на Балканах. Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1921 гг. Коллективная монография. Институт славяноведения РАН, 2016. 408 с.
45. Эжк Э. В. От Русско–турецкой до Мировой войны. Воспоминания о службе 1868–1918. М.: Кучково поле. 2014. 576 с.
46. Яковлев В. В. История крепостей. М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. - http://militera.lib.ru/h/yakovlev_vv/index.html (дата посещения 10.04.2020 г.)
47. Денда Далибор. Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941). Matica srpska, 2019. 734 с.
48. Букић, Слободан, Страни утицај на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века, Београд: Медија центар “Одбрана”, 2019, 317 с.

Falco S.A. ACTIVITY OF EUROPEAN MILITARY-INSTRUCTOR MISSIONS IN THE COUNTRIES OF SOUTH-EASTERN EUROPE IN THE SECOND HALF OF XIX-EARLY XX CENTURY

This article studies one of the components of the history of modernization processes in the countries of South-Eastern Europe in the latter half of the 19th century - the early 20th century – military modernization.

The purpose of research is to analyze the role of foreign military assistance in formation of military forces of Romania, Serbia, Bulgaria, Montenegro and Greece. Separate directions of military assistance provided to the countries of South-Eastern Europe in the form of military missions, training of officers in Europe, arms export and other aspects are disclosed.

One of the markers of military development during the period in question was the military instructor activity of the developed European countries in the framework of military modernization of possible military allies in these countries.

The work deals with the process of military modernization, i.e. the activities of military instructor missions of the leading European countries during the interwar period. The time interval of the study ranges within 1860-1912. This was the period marked by modernization of new national armies in Eastern Europe. Military missions played an important role in this complex process.

The comparison of the results of transformations provides for better understanding of the regional specifics and concrete results of this form of military modernization of armed forces during the twenty-year interwar period.

The method for comparing variations of military modernization of armies of Oriental countries occurring at the turn of the 19th and 20th centuries and reorganization of military forces of the countries of South-Eastern Europe is used. This method instantiates results, consequences, failures and success of military modernization.

The research is relevant for studying modern processes of military modernization.

Key words: *of military modernization, reorganization of military forces, of South-Eastern Europe, military missions.*

Фицик Л.А.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Фицик І.Д.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР РОСІЙСЬКОГО МІСТА ХІХ СТ. ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ

У статті за допомогою комплексного, системного підходу аналізуються особливості культурного простору російського міста ХІХ ст. як поліфункціонального організму та виділяються його окремі елементи через призму культурних процесів. Розглянуті основні концепції та підходи до вивчення культурного простору російського міста як об'єкта пізнання та з'ясовані фактори, які впливали на його формування. Запропоноване уточнене визначення категорії «культурний простір міста». Основну увагу присвячено методології вивчення російського міста зазначеного періоду як феномену, звернуто увагу на те, що більшість історичних праць присвячена аналізу не культурного, а соціокультурного міського середовища, яке, як об'єкт дослідження, є значно ширшим. Акцентовано увагу на тому, що об'єктивістський підхід до аналізу російського культурного міського середовища є недостатнім, відповідно, акцент повинен бути перенесений на суб'єкт пізнання – городянина, його менталітет, причетність до життя міста. Виявлено, що культурний простір тогочасного російського міста слід розглядати як цілісну, багаторівневу систему, що передбачає комплексний та системний підхід до аналізу процесів, які у ній відбувалися. Встановлено, що методологічний інструментарій, який використовують сучасні російські історики-урбаністи, потребує перегляду. Зроблено акцент на тому, що одним з ефективних у дослідженні культурного простору міста і міського середовища загалом, окрім системно-функціонального підходу, є використання семіотичного підходу. Виявлено, що необхідне як комплексне дослідження культурного простору російських міст зазначеного періоду, так і локальні історичні студії, присвячені особливостям розвитку культурних процесів у губернських та провінційних містах. Зроблений висновок, що вивчення культурного простору російського міста як категорії та явища передбачає розкриття та аналіз факторів, необхідних для його існування. Виділені основні напрями дослідження російського міського культурного життя, які викликають інтерес сучасних дослідників, зокрема повсякденне життя російської провінції, гендерні аспекти життєдіяльності провінційного міста, соціокультурні сюжети.

Ключові слова: культурний простір міста, російське місто, об'єкт дослідження, методологічний інструментарій, комплексний підхід, городяни, ХІХ століття.

Постановка проблеми. У сучасному світі відбуваються потужні урбанізаційні процеси, зростає чисельність міст, розростається міський простір. У результаті місто сьогодні акумулює у собі і активно транслює існуючі у суспільстві економічні та соціальні процеси, відтворює його головні культурні сенси, розкриває систему культурних цінностей. За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізаційного процесу, під час якого формувалися витоки домінування міського способу життя, зокрема до специфіки формування культурного простору міст Східної Європи у ХІХ ст. та його впливу на соціально-політичне та соціально-культурне життя їх жителів.

Дослідження особливостей культурного простору східноєвропейських, і насамперед російських міст пов'язане з інтересом сучасних істориків-урбаністів до проблем соціальної історії та історії культури Росії, зокрема до соціально-культурних аспектів російської урбанізації. Без таких досліджень неможливо зрозуміти культурний потенціал та особливості російського міста як феномену, його відмінності від західноєвропейського міста, ціннісну систему російської міської культури доіндустріальної та індустріальної доби та роль міст як культурних осередків та носіїв суспільно-історичного прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам культурного простору російського міста

присвячені праці радянських істориків І. Гревса [7], М. Анциферова [1; 2], М. Піксанова [24], М. Кагана [9; 10], які стояли біля витоків російської урбаністики і виробили погляд на російське місто як на багатофункціональний організм, який потрібно досліджувати насамперед через призму культурних процесів, які у ньому відбувалися. Вчені вперше в рамках системного підходу заявили про необхідність вивчення міста як особливого соціального, історичного та культурного феномену.

Через призму соціокультурного підходу міський культурний простір в російській історичній науці розглядався у працях В. Ільїна [8], В. Глазичева [5; 6], А. Бабаєва [3], О. Мастениці [19], І. Туліганової [28], М. Шилехіної [31].

Серед робіт з історії російського міста XIX ст. слід звернути увагу на статтю та монографії Б. Миронова, у яких автор звернув увагу на такий важливий складник міського культурного простору як світогляд та менталітет його жителів [20; 21; 22].

В останні десятиліття інтерес до вивчення історико-культурних процесів у російських містах у XIX ст. помітно зріс. Новаторський системно-функціональний підхід до вивчення суспільно-культурного середовища російського міста продемонструвала відома дослідниця Л. Кошман [14; 15]. Вона зосередила увагу на соціокультурних аспектах розвитку міського середовища, зокрема на обґрунтуванні образу російського міста як поліфункціонального організму та центра культурного тяжіння.

Культурне середовище міст та його вплив на перебіг соціокультурних процесів, які у ньому відбувалися, досліджували В. Козляков та А. Севостьянова [11], Т. Котлова [12], А. Купріянов [17], Л. Лемайкіна [18], Г. Міхеєва [23], М. Семенов [26], В. Чернічкіна [30] та інші.

Водночас ця проблематика стала об'єктом вивчення більшою мірою культурологів, ніж істориків, що, безумовно, пов'язане зі специфікою предмета дослідження. Слід звернути увагу і на те, що більшість історичних праць присвячена аналізу не культурного, а соціокультурного міського середовища, яке як об'єкт дослідження є значно ширшим. З огляду на це необхідне як комплексне дослідження культурного простору російських міст зазначеного періоду, так і локальні історичні студії, присвячені особливостям розвитку культурних процесів у губернських та провінційних містах.

Вимагає перегляду та ґрунтового аналізу сучасний методологічний інструментарій, який використовують історики-урбаністи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз особливостей дослідження культурного простору російського міста XIX ст. як поліфункціонального організму та виділення його окремих елементів через призму культурних процесів.

Виклад основного матеріалу. Місто і культура – поняття, невіддільні одне від одного та настільки взаємопов'язані, що можуть утворювати цілісний об'єкт пізнання. Як організація простору і особливий соціум місто є одним з найсильніших втілень культурної спадщини багатьох поколінь. Російське місто як поліфункціональний організм за весь період своєї історії створило певний культурний простір, оскільки було центром культурного тяжіння, виступаючи яскравим та наочним мірилом рівня культури. Поліфункціональність міста зумовлює проблематику його пізнання. Ще на початку XX ст. російський історик І.М. Гревс писав: «Треба уміти підійти до складного предмету пізнання, зокрема зрозуміти місто, не тільки описати його, як красиве тіло, але й відчувати як глибоку, живу душу» [26, с. 25].

Враховуючи багатогранність та багатофункціональність міста, потрібен системний, комплексний підхід до його дослідження.

Розглянемо основні підходи до культурного простору російського міста як об'єкта пізнання. Комплексний міждисциплінарний підхід з'явився на зламі XIX–XX століть, коли наука проходила шлях синтезу напрацьованих знань, які існували у різноманітних предметних галузях. Такі дослідники як М.Вебер, Ф. Бродель, М. Анциферов, І. Гревс у своїх працях вивчали проблеми міста як особливого соціального, історичного та культурного феномену.

За допомогою системного, комплексного підходу місто та його культурний простір досліджували І. Гревс та М. Анциферов, розглядаючи його як багатогранний живий організм. Під час розробки нової наукової методології вивчення культурного середовища радянський історик та культуролог М.П. Анциферов досліджує предмет цілісно, як єдину, взаємопов'язану систему [31, с. 41].

Міждисциплінарний характер дослідження сформував і нові підходи до його вивчення – культурологічний, семіотичний, архітектурно-історичний, соціологічний, синергетичний,

Культурологічний підхід, який репрезентували у своїх дослідженнях М. Вебер, М. Анциферов, І. Гревс, А. Кармін, на думку М. Шилехіної, вирізняється різноманітністю характеристик та

особливим трактуванням міського культурного простору як об'єкта дослідження. [31, с. 40]. В контексті семіотичного підходу (Р. Барг, Г. Зім-мель, М. П. Анциферов) місто розглядається не як фізичне середовище, а як джерело інформації, яке формує його культурне середовище. В рамках архітектурно-естетичного підходу (К. Лінч, В. Глазичев), акцентується увага на естетичному сприйнятті міста його мешканцями.

Найбільш ефективним в урбаністичних дослідженнях слід визнати системно-функціональний підхід, за якого місто досліджується як система, яка складається з багатьох складників, які виконують певні функції.

Категорія «культурний простір міста», як і «культура» як об'єкт, досить складно піддається формулюванню. На цей час є декілька визначень цього феномену, проте вони лише частково розкривають його суть. Так, під міським культурним простором дослідники розуміють «рухливий в контурах образ, який виникає у результаті переломлення універсальних культуротворчих процесів у конкретно-індивідуальному міському середовищі». [16, с. 15].

На думку Л. Кошман, міський культурний простір – це «сукупність архітектурного образу, інфраструктури муніципального господарства, суспільно-культурного середовища», який має розглядатися як один найважливіших аспектів національно-культурної спадщини [15, с. 43].

Та у більш широкому сенсі ця категорія розглядається в урбаністичних дослідженнях як створений людьми штучний простір існування та самореалізації, організована сукупність фізичних, символічних об'єктів, технологій, ціннісних утворень, які включають у себе не тільки матеріальні, але і те, що М.П. Анциферов слідом за своїм учителем П.М. Гревсом характеризував як «душу міста» [2, с. 3–4]. З позицій сучасної науки остання складається з таких елементів та цінностей, як соціальна психологія міської спільноти, спосіб життя і менталітет городян, міжкультурна комунікація.

Отже, культурний простір міста – це не просто територія, сума видів діяльності, а система, яка зорганізується людиною, взаємопов'язана у всіх її частинах і елементах, жива, пульсуюча, цілісна, яка представляє життя міста як повноцінний культурний процес. Це свого роду універсальний простір, у якому зберігаються і усвідомлюються загальні процеси розвитку культури. Він виконує функції взаємодії між групами людей, одночасно відтворюючи глибокі культурні змісти, розкрива-

ючи ціннісну систему цієї міської культури. Як влучно відмітила А. Бабаєва, «коректно адекватно інтерпретований текст культурного простору міста дозволяє побачити глибинні структури людського суспільства, зрозуміти «душу» цього міста» [3, с. 27].

На нашу думку, можна надати таке узагальнене визначення об'єкта нашого дослідження: це простір, у якому відбувається культурне життя міста, та цілісна багаторівнева система, яка охоплює сферу матеріального виробництва, духовного життя, і яка характеризується їх співвідношенням і взаємодією.

Враховуючи його дуальну природу, культурний простір міста слід розглядати у двох площинах:

1) як частину історичного простору зі сформованими культурними, соціально-економічними та політичними особливостями:

2) як соціальне середовище з певними ціннісними, культурними та іншими характеристиками, яке формується городянами.

Як виглядав культурний простір російського міста та у чому полягає особливість та методологія його дослідження? Насамперед слід звернутися до тієї ролі, яке відіграло місто в культурно-інтеграційних процесах та суспільно-культурному житті тогочасної країни. У цьому контексті необхідно акцентувати увагу на тому, що позитивна динаміка розвитку міст у ХІХ столітті була результатом попереднього розвитку і значною мірою визначала культурний потенціал суспільства, який репрезентувала Росія. Зважаючи на специфіку дослідження, вивчення культурних процесів у міському середовищі має бути комплексним, адже саме за допомогою такого підходу можна поглянути на сутність російського міста як цілісного об'єкта дослідження та одночасно проаналізувати його складники (економічний, соціально-політичний, демографічний та інші).

Методологічний інструментарій, який застосовується дослідниками культурного простору російського міста ХІХ ст., складається як із загальних (метод системно-структурного аналізу, аналізу і синтезу), так і спеціальних методів дослідження: культурно-семантичного, який вивчає культурне середовище і об'єктом у якому виступає предметно-просторове середовище міста; історико-культурний, який дає можливість прослідкувати етапи розвитку містобудівної культури; соціокультурний, який розглядає динаміку культури у взаємозв'язку з соціальною динамікою (соціокультурними процесами, які відбуваються у міському середовищі). Останній, зокрема, є

одним з пріоритетних методів, який дослідники російської міської культури XIX ст. використовують найчастіше.

Основна складність вивчення культурного простору російського міста як предмета дослідження полягає в тому, що він не повинен бути описом окремих соціокультурних проявів. Насамперед необхідно виявити фактори, необхідні для існування міста як особливого типу поселення людей та носія особливого типу культури. Таких факторів, згідно з концепцією радянського історика М. Кагана, є чотири: географічний, архітектурний образ міста, художнє життя городян та характер їх основної діяльності. [10, с. 15–16]. Ми погоджуємося з точкою зору М. Кагана і детальніше проаналізуємо кожний з них.

Згідно з географічним чинником культурний простір міста має територіальну протяжність, у ньому чітко простежуються контури культурних центрів і периферії, столиці і провінційних міст. Російське місто XIX ст. у географічному контексті мало складну соціально-просторову структуру, яку утворювали території різного призначення, які взаємодіяли між собою. Це була своєрідна система, у якій відбувалася взаємодія двох середовищ – природного і культурно-антропогенного, створеного людиною. Останнє складалося з двох груп факторів – речових, створених людиною (насамперед архітектурно-містобудівне середовище), та ментальних установок городян.

Важливість дослідження архітектурного образу міста як фактора та носія особливого типу культури полягає у тому, що саме у галузі архітектури розпочалися зміни загальної соціокультурної ситуації в Європі. За рахунок активного перепланування, яке відбувалося у європейських містах і, зокрема, у містах Російській імперії впродовж усього XIX ст., російське місто до кінця століття набуло стильової єдності. Це вже була просторова структура, конструкція, зіткана з архітектури, комунікацій та культурних цінностей, яку історики-урбаністи називають «анатомією міста» [2, с. 23].

Оригінальну концепцію міського культурного простору російського міста XIX ст. запропонувала сучасна російська дослідниця Л. Кошман. Використовуючи комплексний підхід та метод системно-структурного аналізу, вона розглядає культурний простір тогочасного міста «як синтез технічних, соціально-економічних, транспортних, інформаційних та культурних складників», а зміни, які відбулися в архітектурно-просторовому просторі міст, пов'язуються з удосконаленням муніципального господарства та модернізацій-

ними процесами, які відбувалися в соціально-економічному та культурному житті російських міст у кінці XIX ст. [15]. Міський культурний простір розглядається Л. Кошман як певна система, яка «складалася з вулиць, площ, торгових рядів, церков» [14, с. 65]. Цей підхід допомагає більш цілісно охопити об'єкт дослідження, дозволяє враховувати усі різноманітні його елементи.

На думку дослідниці, у XIX ст. відбулися значні зміни у сприйнятті міста загалом і міського простору зокрема, у результаті чого в Росії з'явилося нове місто, яке набувало нових рис загальноєвропейського явища [15].

Вивчення культурного простору провінційного російського міста через комплексний підхід та метод порівняльного аналізу продемонструвала Н. Габдулова. Вона перераховує елементи культурного простору міст (громадські сади і бульвари, магазини, трактири, готелі, аптеки, громадські лазні, а також водогін та каналізацію тощо), зауважує, що майже в усіх губернських містах у центральній частині вже були бруковані вулиці, вуличне освітлення, та звертає увагу на те, що у повітових містах такі блага цивілізації зазвичай були відсутні. Але водночас універсальність у плануванні та використанні об'єктів інфраструктури провінційних міст, на думку дослідниці, поєднувалися зі збереженням місцевого міського колориту та просторової структури минулих століть [4, с. 42].

Загалом російські міста не набули сучасного вигляду: на відміну від західноєвропейських, «одягнутих у камінь», вони протягом усього XIX ст. залишалися переважно дерев'яними, навіть у кінці століття дерев'яні будівлі складали більше 60% усіх споруд у столицях і близько 80% – у провінційних містах європейської Росії [27, С. 195, 202]. Про одноманітність забудови, сумний образ російського провінційного міста 40-рр. XIX ст. свідчать спогади його сучасників.

Суть духовного (культурного) фактора як чинника формування та розвитку міського культурного середовища дослідники російського міста розуміють у забезпеченні городян закладами соціальної інфраструктури, необхідними для задоволення їх культурних потреб. У XIX ст. в російських містах була сформована розгалужена мережа освітніх та культурних установ, які стали носіями новаційної культури (бібліотеки, музеї). Культурне середовище міст формували і театр.

Значення культурного фактора як чинника формування та розвитку міського культурного середовища полягає у забезпеченні городян закладами

соціальної інфраструктури, необхідними для задоволення їх культурних потреб. Важливість його аналізу полягає у тому, що місто в усі часи було центром культурного життя, і у ньому був сконцентрований культурний потенціал суспільства. «Культурний простір міста визначало суспільно-культурне середовище», – підкреслювала Л. Кошман [15].

У російських містах у XIX ст. культурне середовище мало вигляд розгалуженої мережі освітніх та культурних установ (шкіл, бібліотек, музеїв, театрів), які стали носіями новаційної культури [14, с. 100]. На духовний рівень, менталітет та світогляд городян звернув особливу увагу російський історик Б. Миронов, який, зокрема, зробив висновок, що у жителів більшості російських міст (за винятком хіба що великих), навіть до середини XIX ст. він не відрізнявся від селянського [22, с. 332].

Міста Росії у XIX ст. хоча й були ще за зовнішніми ознаками дуже схожі на аграрні поселення, ставали центрами культурного життя і відігравали важливу роль у соціокультурній історії російського суспільства. Культура російського міста була багатогранна. Її особливістю був сильний адміністративний вплив – місто було оплотом бюрократії і апарату влади на місцях, – тому його культура була частиною офіційної культури. З іншого боку, місто було центром концентрації креативної, творчої культури – тут знаходилися навчальні заклади, культурно-просвітницькі установи, пов'язані з розвитком інноваційної культури, яка визначала суспільно-історичний прогрес загалом, формувалася культурно-інформаційна система, яка сприяла інтеграції культурних процесів. Один із засновників російської урбаністики М. Анциферов писав: «Усе, що проходило в царині релігії, знань, мистецтва, зародилося у місті» [2, с. 9].

Визначальний вплив на формування міського простору мав фактор характеру основної діяльності його жителів. Його роль та значення як важливого аспекту вивчення російського міста як феномену, відмінності від європейського міста важко переоцінити. Про патріархальність та відсталість російських міст, використовуючи дані про заняття їх мешканців, наголошує Б. Миронов. Вони свідчать про те, що більшість городян була зайнята у сільському господарстві, а міста загалом виконували аграрно-індустріальні та аграрні функції [22, с. 332].

Зважаючи на те, що протягом усього XIX ст. аграрна Росія домінувала над міською, місто відчувало великий вплив сільської громади

як на економічні процеси, так і на культурний побут населення. Природно, що Росія на кінець XIX ст. залишалася країною двох цивілізацій – європейської – міської, і традиційної – сільської. П. Ридзюньський щодо цього писав: «При багатьох окремих відмінностях місто і село у соціально-економічному відношенні уособлювало собою дві різні стадії капіталізму: місто – сформований капіталістичний комплекс, та село – нижчу, нерозвинену стадію» [25, с. 265]. Це багато у чому визначило схожість культурної ситуації у більшості провінційних міст Росії, що проявлялося у характері житла, умовах громадського і домашнього побуту, світогляді та відношенні до традиційних духовно-моральних цінностей городян.

Висновки. З наведеного вище можна зробити такі висновки:

1. Культурний простір російського міста XIX ст. як об'єкт дослідження є цілісною багаторівневою системою, тому потрібен комплексний, системний підхід до вивчення процесів, які у ньому відбувалися.

2. Культурний феномен російського міста полягав у тому, що воно, з одного боку, було матеріальним об'єктом, а з іншого – віртуальною реальністю, яка існувала як певна ідея.

3. Враховуючи те, що культурний простір міста XIX с. складався не тільки з об'єктів виробничої сфери, але й стилю поведінки і спілкування городян, мотивів і мети їх діяльності, потрібно зауважити, що об'єктивістський підхід до аналізу культури міста, який фіксує увагу на мережі освітніх (шкіл, училищ) і культурно-просвітницьких установ (клубів, бібліотек, театрів, музеїв, художніх шкіл і училищ), є недостатнім для вичерпного аналізу феномена російського міста. Акцент повинен бути перенесений на суб'єкт – городянина, його менталітет, причетність до життя міста.

4. Сучасний методологічний інструментарій, який використовують російські історики-урбаністи, вимагає перегляду та ґрунтовного аналізу. Одним з ефективних, на нашу думку, в дослідженнях культурного простору міста і міського середовища, окрім системно-функціонального підходу, є семіотичний підхід.

5. Дослідження культурного простору російського міста як категорії та явища передбачає розкриття та аналіз факторів, необхідних для його існування.

6. Зважаючи на специфіку дослідження, необхідне як комплексне дослідження культурного простору російських міст зазначеного періоду, так

і локальні історичні студії, присвячені особливостям розвитку культурних процесів у губернських та провінційних містах.

7. Головними напрямками дослідження мають бути вивчення повсякденного життя російської провінції, гендерні аспекти життєдіяльності провінційного міста, соціокультурні сюжети.

Серед тем, які викликають інтерес, можна відзначити трансформації повсякденних практик міщанського стану, розваги міських жителів, культура городян, формування міського соціокультурного середовища. Та одним з найбільш затребуваних у сучасній російській історіографії є вивчення ментальних уявлень городян про своє місто.

Список літератури:

1. Анциферов Н.П. «Непостижимый город...» Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина. Санкт-Петербург : Лениздат, 1991. 335 с.
2. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода. Ленинград : Сеятель, 1926. 151 с.
3. Бабаев В.М. Роль міста в сучасному цивілізаційному розвитку. *Місто. Культура. Цивілізація*: матеріали IV міжнар. наук.-теорет. інтернет-конф., (м. Харків, квітень 2016 р.). Харків, 2016, С. 5–9.
4. Габдулова Н.Н. Культурное пространство провинциального города. *Труды Псковского политехнического института*. 2007. № 11. С. 40-43.
5. Глазычев В.Л. Городская среда. Технология развития: Настольная книга. М.: Ладья, 1995. 239 с.
6. Глазычев В.Л. Поэтика городской среды. *Эстетическая выразительность города*. М.: Наука, 1986. С. 130-156.
7. Гревс И. М. Монументальный город и исторические экскурсии. *Экскурсионное дело*. 1921. №1. С. 1-14.
8. Ильин В.Г. Город как концепт культуры: автореф. дисс. ... докт. социол. наук: 24.00.01. Ростов н/Д, 2004. 37 с.
9. Каган М. С. Град Петров в истории русской культуры. СПб.: Славия, 1998. 407 с.
10. Каган М. ЧС. Культура города и пути ее изучения. *Город и культура*: сб. науч. трудов. СПб., 1992. С. 15-16.
11. Козляков В. Н., Севостьянова А. А. Культурная среда провинциального города. *Очерки русской культуры XIX века*: в 6-ти т. / под. ред. Л. Д. Дергачева, Л. В. Кошман. М., 1998. Т.1. С. 125 -202.
12. Котлова Т. Б. Российская женщина в провинциальном городе на рубеже XIX – XX веков. Иваново: Ив ГУ, 2003.
13. Котлова Т. Б. Социокультурная среда в российском провинциальном городе в конце XIX – начале XX века: гендерный аспект. Иваново: Ив ГУ, 2001.
14. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: РОССПЕН, 2008. 448 с.
15. Кошман Л. В. Культурное пространство русского города XIX - начала XXвв.: к вопросу о креативности исторической памяти. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=639.
16. Культура города: проблемы инноваций: сб. научн. тр. / ред. В. Глазычева. М.: НИИК. 1987 (1988). 200 с.
17. Куприянов А. И. Русский город в первой половине XIX в. Общественный быт и культура горожан Западной Сибири. М.: АИРО - XX, 1995. 160 с.
18. Лемайкина Л. М. Культура русского уездного города: проблемы эволюции и типологии: на примере городов мордовского края XVII - начала XX в.: дис. ... канд. культурол. наук: 24.00.04. Саранск, 2000. 231 с.
19. Мастеница Е. Н. Культурное пространство города: пути постижения и интерпретации. *Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры*. 2015.Т. 212. С. 223-237.
20. Миронов Б. Город из деревни: четырехста лет российской урбанизации *Отечественные записки*. 2012. № 2. С. 259–276.
21. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие: монография. Ленинград : Наука, 1990. 271 с.
22. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. 548 с.
23. Михеева Г.А. Проблемы формирования и функционирования культурного ландшафта русского провинциального города в XV–XIX вв. (на примере города Малмыжа Кировской области) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Чебоксары, 2006. 21 с.
24. Пиксанов Н.К. Областные культурные гнезда: Историко-краеведческий семинар. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1928. 148 с.

25. Рыдзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. М., 1983. 272 с.
26. Семенов М.Ю. Культурная жизнь русского губернского города в конце XIX – начале XX в. : по материалам г. Курска : дис. ... канд. ист. Наук : 07.00.02. Белгород, 2011. 217 с.
27. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в европейской России : очерк по экономической географии. Санкт-Петербург, 1910. 212 с.
28. Тулиганова И.В. Город как культурный ландшафт. *Вестник ПАГС*. 2007. №13. С. 163–168.
29. Филько А. Изучение феномена города и городского пространства в современных исследованиях (историографический обзор). URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=15933
30. Черничкина В.А. Повседневная жизнь губернского города Владимира в последней трети XVIII – первой половине XIX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук. : 07. 00. 02. Владимир, 2007. 22 с.
31. Шилехина М.С. Культурное пространство современного города как объект междисциплинарного исследования. *Культура и образование: научный журнал вузов культуры и искусств*. 2017. № 2 (25). С. 39–46.

Fytsyk L.A., Fytsyk I.D. CULTURAL SPACE OF THE RUSSIAN CITY OF THE XIX CENTURY AS AN OBJECT OF KNOWLEDGE

The article analyzes the features of the cultural space of the Russian city of the 19th century using a comprehensive, systematic approach. It is considered as a multifunctional organism and its individual elements are distinguished through the prism of cultural processes. The main concepts and approaches to the study of the cultural space of the Russian city as an object of knowledge are considered and the factors that influenced its formation are clarified. The specified definition of the category “cultural space of the city” is offered. The main attention is paid to the methodology of studying the Russian city of this period as a phenomenon. It is noted that the vast majority of historical works are devoted to the analysis of socio-cultural urban environment, not cultural, which, as the object of study, is much broader. Attention is focused on the fact that the objectivist approach to the analysis of the cultural environment of the city is insufficient; therefore, the emphasis should be shifted to the subject of knowledge - the city citizen, his mentality, involvement in the life of the city. It was revealed that the cultural space of the Russian city of those times should be considered as a holistic, multilevel system that requires a comprehensive and systematic approach to the analysis of the processes that took place in it. It has been established that the methodological tools used by modern Russian urban historians need to be revised. Emphasis is placed on the fact that one of the effective approaches in the study of the cultural space of the city and the urban environment in general, in addition to the system-functional approach, is the use of a semiotic approach. It was revealed that both a comprehensive study of the cultural space of Russian cities of the specified period, and local historical research devoted to the peculiarities of the development of cultural processes in provincial cities are necessary. It is concluded that the study of the cultural space of the Russian city as a category and phenomenon involves the disclosure and analysis of factors necessary for its existence. The main directions of research of the Russian city cultural life which are of interest to modern researchers, in particular, everyday life of the Russian province, gender aspects of life of a provincial city, sociocultural subjects are highlighted.

Key words: cultural space of the city, Russian city, object of research, methodological tools, complex approach, citizens, XIXth century.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.20>**Бочковський С.О.**

Донецький національний університет імені Василя Стуса

МЕТОДИ ПОБУДОВИ БАЗИ ДАНИХ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НА ПРИКЛАДІ КУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Оскільки археологічні дослідження здебільшого пов'язані з дослідженням великих обсягів інформації, нагальною проблемою є організація та виокремлення нової інформації із цих масивів. Задля вирішення цієї проблеми найбільш доречним є використання реляційних баз даних, побудованих за архітектурою SQL. Для вітчизняних дослідників такі методи роботи виявляються досить інноваційними, хоча в зарубіжній практиці такий спосіб організації великих комплексів інформації розроблений ще 20 років тому та широко використовуються. Автором статті запропоновано варіант методики створення, наповнення та роботи з такими базами даних на прикладі власних наробітків, сформованих на базі роботи з археологічним матеріалом Ямної культури Правобережного Українського Лісостепу. За мету автор ставить окреслення методики роботи із системами керування базами даних, для реалізації якої пропонує передусім огляд найбільш удалого програмного забезпечення, окреслення його можливостей, постановку базових рекомендацій для створення бази даних, виявлення потенційних можливостей для впровадження запропонованої автором методики для майбутніх досліджень. Для наочності автор демонструє наведені методи формування бази даних на прикладі створення бази даних поховань Ямної культури Правобережного Українського Лісостепу, яку він поділив на три концептуальні модулі: курганні групи, поховання, артефакти, які, своєю чергою, пов'язані реляційними таблицями, котрі своїми зв'язками формують цілісну систему інформаційних кластерів. Підсумовуючи, автор окреслює інформаційний потенціал наведеної бази даних та конкретні потреби управління даними збору археологічних досліджень. На основі результатів дослідження була створена концептуальна інформаційна модель.

Ключові слова: археологічний матеріал, системи керування базами даних, реляційні таблиці, Ямна культура, кургани.

Постановка проблеми. Сучасні археологічні дослідження, з одного боку, значно багатші в плані накопиченого матеріалу порівняно з тим, із чого починалася археологія як наука, а з іншого – така насиченість ставить перед дослідниками нові виклики, зокрема акумуляція, систематизація, та компарація археологічного матеріалу на даний момент є наріжним каменем сучасних досліджень кабінетної археології. На допомогу сучасним дослідникам у вирішенні подібних завдань за сучасного рівня діджиталізації приходять різноманітні міждисциплінарні підходи, зокрема математичні методи компаративістики та систематики, для використання яких необхідно ланкою стає дата-аналіз через системи керування базами даних (СКБД), основні архітектури яких було роз-

роблено ще в 70-ті роки минулого століття. Бази даних, створені на таких платформах, містять великі колекції інформації, яка може допомогти археологам приймати обґрунтовані рішення, інтерпретувати і перевіряти гіпотези на основі відновлених даних. Запровадження таких баз у кабінетну роботу археологів можна було б використовувати, щоб задати більш складні питання про археологічний матеріал.

Велика частина розроблення археологічної бази даних обертається навколо прийняття рішення про типи інформації, яку дослідник хоче зберегти, і атрибути, які він створив для збору й аналізу даних, а також відношення між цими атрибутами. Очевидно, що базові рішення про те, які характеристики записувати або не писати

для зібраних артефактів (наприклад, тип кераміки, розміри артефактів і походження), мають довгострокові наслідки для того, як набір даних може використовуватися в подальшому. Менш очевидний спосіб, яким артефакти повинні бути пов'язані один з одним абстрактно й як вони повинні бути записані по відношенню до інших археологічних аналітичних одиниць. Рішення щодо визначення цих відносин мають вирішальне значення для подальшого аналізу даних і створення успадкованих даних. Нарешті, дизайн бази даних повинен бути спрямований на мінімізацію потенційних помилок за введення і подальшої зміни даних, а також на максимальну аналітичну гнучкість, включаючи можливість використання даних іншими, більш пізніми дослідниками. З огляду на ці факти, планування архітектури бази даних має бути важливим аспектом загального дизайну і планування дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метод розроблення та аналізу баз даних у нашій країні розвинутий слабо, хоча за останні роки починає дещо приростати новими публікаціями, розробленими на базі власного досвіду роботи з базами даних. Таку роботу в 2016 р. представили А.В. Борисов та О.В. Мандіга, співробітники Інституту археології АН України [7]. У своїй роботі вони на прикладі власних розробок у царині дата-аналітики привели вдалий приклад архітектури бази даних для археологічних досліджень.

Більш ґрунтовною є робота С.А. Васильєва [8], який у своїй статті, присвяченій СКБД «Археограф», описує загальні методи роботи з базами даних на базі вищезазначеного ПЗ та способи імплементації даних у картографуванні.

Але найбільших успіхів у формуванні, обґрунтуванні та впровадженні систем керування базами даних досягли дослідники в Європі та Америці, що очевидно у зв'язку зі значно вищим рівнем діджиталізації. Зокрема, Шенон МакПеррон, автор найбільш ґрунтовної праці з методик роботи з базами даних в археологічних дослідженнях [4]. Хоча його робота, урахувавши оптимізацію архітектур сучасних СКБД, є дещо застарілою.

Не менш корисною з методологічного погляду є робота Гаррі Локка, [3], яка у цілому присвячена загальним методам використання комп'ютерної техніки в історичних дослідженнях, але й базам даних у ній присвячено значний інформаційний кластер.

Але попри досягнення сучасної науки всі вищезазначені роботи не можуть запропонувати єдиного уніфікованого алгоритму побудови баз

даних, що, своєю чергою, сповільнює інформаційну мобільність та позбавляє наукову спільноту можливості створення грандіозних проєктів співпраці.

Постановка завдання. Зважаючи на вищезазначене, на базі концептуальних засад формування та використання баз даних в археологічних досліджень автор ставить за мету окреслити методику створення та використання реляційної бази даних, придатної для використання в археологічних дослідженнях. Для виконання поставленої мети проміжними завданнями є:

- характеристика основних принципів формування бази даних;
- розроблення лаконічної структури реляційних таблиць у рамках бази;
- виявлення потенційних можливостей створеної бази для отримання нової інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У першу чергу для побудови бази даних для дослідника є головним завданням вибору найбільш удакої системи керування базою даних (DBMS) у даному разі автором вибрано найбільш розповсюджену систему для побудови реляційних баз даних MySQL від компанії Oracle, яка має такі переваги:

- Простота у використанні. MySQL досить легко інсталується, а наявність безлічі плагінів і допоміжних додатків спрощує роботу з базами даних.
- Великий функціонал. Система MySQL володіє майже всім необхідним інструментарієм, який може знадобитися в реалізації практично будь-якого проєкту.
- Безпека. Система спочатку створена так, що безліч вбудованих функцій безпеки в ній працюють за замовчуванням.
- Масштабованість. Будучи досить універсальною СКБД, MySQL рівною мірою легко може бути використана для роботи і з малими, і з великими обсягами даних.
- Швидкість. Висока продуктивність системи забезпечується за рахунок спрощення деяких використовуваних у ній стандартів.

Загалом система функціонує за принципом побудови реляційних таблиць, в яких дані акумулюються та систематизуються. Реляційна база даних – це набір даних із зумовленими зв'язками між ними. Ці дані організовані у вигляді набору таблиць, що складаються із стовпців і рядків. У таблицях зберігається інформація про об'єкти, представлені в базі даних. У кожному стовпчику таблиці зберігається певний тип даних, у кож-

ному осередку – значення атрибута. Кожна строка таблиці являє собою набір пов'язаних значень, що відносяться до одного об'єкта або сутності.

Інструменти моделювання даних, які підтримують поділ між концептуальною та логічною моделями, повинні забезпечувати логіку для перетворення конструкцій ER у реляційні таблиці та формування цих таблиць у реляційну модель. Результати прямого перетворення можуть бути чистою логічною моделлю, яка не включає таблиці для конкретної реляційної системи управління базами даних (СУБД).

Фізичне проектування бази даних починається із заданої реляційної моделі, яка є визначенням набору таблиць та відповідних стовпців. Завдання фізичного проектування бази даних полягає у виконанні вимог до продуктивності набору програм шляхом оптимізації використання систем управління базами даних. Ключові напрями включають оптимізацію конфігурації індексу, розміщення даних та розподіл пам'яті. Одним із найбільших впливів на ефективність програми є вибір індексів. Для операційних баз даних індекс, що поліпшує ефективність пошуку даних, може погіршити продуктивність для всіх видів оновлень, оскільки витрати на обслуговування індексу повинні оплачуватися за кожне оновлення. Оскільки у сховищі даних не так багато дій з оновлення, кількість індексів не викликає особливого занепокоєння. Вибір оптимальних індексів для даного набору таблиць (конфігурація індексу) є нетривіальною проблемою, яка вимагає компромісів між різними видами операцій із базами даних (операціями пошуку, транзакціями оновлення та утилітами). Ураховуючи індекс, потрібно визначити його властивості, наприклад упорядкування стовпців для багатостолбкових індексів, а також те, чи має індекс бути кластеризацією, секціонуванням чи упорядкуванням. Поки вибір індексу є найважливішою та найскладнішою проблемою у фізичному проектуванні бази даних, важливим є також розміщення даних та оптимізація простору. Потрібно розподілити оптимальний простір таблиці для даної таблиці та вибрати, чи є простий, сегментований або розділений табличний простір найбільш доречним. Виділіть достатньо місця для збереження властивостей кластеризації, не витрачаючи занадто багато місця. Вибір індексу, розміщення даних та оптимізація простору передбачають стабільність структури реляційної схеми. Однак фізичний дизайн бази даних також може змінити реляційну схему. Вам може знадобитися розділити таблиці на різні роз-

діли, щоб скористатися перевагами одночасних операцій, або об'єднати таблиці у разі, коли різні таблиці часто об'єднуються, так що продуктивність покращується, якщо одна об'єднана таблиця представляє збережене об'єднання. Також можуть бути прийняті рішення щодо налаштування параметрів часу роботи СУБД. Більшість додатків в археології використовують традиційне моделювання ER для створення та ведення оперативних баз даних. Ці бази даних, як правило, дуже спеціалізовані і розроблені для підтримки дуже конкретних вимог програми.

Останніми тенденціями є створення сховищ даних. Ці нові мегабази даних дають змогу кінцевим користувачам отримувати доступ до інформації на основі даних, які раніше були недоступні для них в одному місці. Для спеціаліста з обробки даних найновішим завданням є створення оптимізованої реляційної бази даних, яка задовольняє набагато інший набір вимог, колекцій та публікацій. Однак хоча колекція може бути згадана в декількох посиланнях, опубліковані деталі для цієї колекції повинні бути постійними, оскільки це якості, властиві колекції. Тому існує необов'язковий взаємозв'язок «один на один» між колекціями та опублікованими деталями, а також необов'язковий взаємозв'язок «багато-до-багатьох» між колекціями та посиланнями. У межах трьох категорій даних існує також безліч зв'язків між деякими категоріями, їхніми атрибутами. Наприклад, колекція, можливо, була зібрана в результаті низки різних методів відновлення, випадкового підбору, можливо, систематичних польових прогулянок та розкопок.

Таким чином, існує «один-до-багатьох» взаємозв'язок між колекціями та методами відновлення. Отже, всередині даних існує низка різних взаємозв'язків між елементами:

- а) необов'язкові зв'язки, де дані можуть бути присутніми, а можуть і не бути (опубліковані дані, парафія тощо);
- б) зв'язки «один-до-багатьох»;
- в) відносини «багато-до-багатьох».

Взаємозв'язки між елементами даних, що описують колекцію, можуть бути формалізовані як модель даних, що деталізує ці зв'язки. Зазвичай створення моделі супроводжується реалізацією структури даних, розробленням інтерфейсу та тестуванням. Ця блок-схема наголошує на ранньому плануванні, методичному завершенні етапів та тестуванні як невід'ємній частині процесу. Однак цей суворий лінійний процес рідко трапляється на практиці.

Проектування археологічних баз даних повинно відповідати таким вимогам:

а) високий ступінь перевірки даних із використанням посиальної цілісності;

б) контроль користувачем перевірки достовірності даних;

в) ретельне представлення всіх можливих взаємозв'язків у системі запису. Вирішення, які зміни впровадити, є непростим завданням для того, щоб створити надійний дизайн перед упровадженням. Однак у деяких випадках зміни у структурі даних повинні бути внесені після впровадження. Такі зміни витрачають час розробників через високий ступінь цілісності посилянь. Проста зміна ключового поля може багато разів відбиватися у всій структурі бази даних. Після створення ядра бази даних необхідний дружній інтерфейс, щоб надати користувачам доступ та можливість уведення даних. Основною проблемою створення інтерфейсу є створення простого чистого набору форм, які дають доступ до складних набір таблиць. Уведення даних могло бути досягнуте лише завдяки «високому рівню» знань системи баз даних та більш глибоким знанням систем археологічного запису. Це обмежує випадкового користувача, але означає, що введення даних стає більш розумним процесом, ідеальним для навчання базових навичок, необхідних для створення археологічних архівів.

У базі, наведеній як приклад, ця система реалізована за трьома основними модулями.

У перший модуль входять таблиці, в яких подано інформацію про локалізацію археологічних комплексів, які, своєю чергою диференціюються на окремі кургани з їх детальною характеристикою. Він, своєю чергою, поділений на три основні таблиці, які пов'язані між собою лінійно. У першій таблиці сконцентровано інформацію про локалізацію курганної групи, її розташування відносно сучасних адміністративно територіальних одиниць (населений пункт, район, область). Друга таблиця містить інформацію про кількість курганів у групі, дату та мету розкопу. Третя таблиця містить основну інформацію про курган: його висоту та діаметр, форму, стан збереженості та кількість поховань, наявність досіпок. Перший інформаційний модуль у цьому разі є відправною точкою для подальшої роботи з даними, оскільки надає перші кількісні дані, інформацію про локалізацію та концентрацію археологічних пам'яток у регіоні. І попри низьке інформаційне навантаження формує основний контекст для подальшої роботи з базою.

Другий фундаментальний модуль формується таблицею характеристики поховань, в якій подано найбільш широкий інформаційний зріз:

- форма поховальної камери;
- її ширина, довжина та глибина;
- інформація стосовно первинності поховання;
- орієнтація небіжчика стосовно сторін світу;
- якщо можливо, статевікові дані небіжчика;
- поза небіжчика;
- наявність поховальної конструкції;
- рештки поховального ритуалу;
- наявність супровідного інвентарю.

Дана таблиця має найбільшу кількість стовпців у зв'язку з тим, що розглядає найбільш насичений інформацією масив даних, згрупований за єдиним принципом, а саме характеристикою поховання. Дана таблиця займає проміжне положення у системі реляцій та несе найбільший інформаційний потенціал для подальшого дослідження

Третій модуль формують таблиці, пов'язані з другим модулем, та являють собою таблиці, де представлена інформація про поховальний інвентар, конструкції та елементи поховального обряду. Усього в модулі вісім таблиць, які можна умовно поділити на дві групи: п'ять таблиць відображають поховальний інвентар, згрупований за матеріалом походження (камінь, кераміка, кістка, метал, рештки тканини), та три таблиці, що відображають елементи поховального обряду (органічна підстилка, природні барвники, поховальна конструкція). У кожній таблиці детально відображено параметри знахідки, її позицію в поховальній ямі та форму. Даний модуль поза контекстом надає значно менше інформації, ніж попередні, але суттєво доповнює їх найбільш репрезентативною інформацією та завершує картину археологічного комплексу.

Висновки. Таким чином, представлений набір критеріїв, алгоритмів, та принципів формування баз даних, дизайн реляційних баз даних порушують багато питань щодо модельованої ситуації у «реальному світі». Будь-які незначні зміни в системі запису на паперовій основі незабаром виявляються в базі даних, яка забезпечує цілісність даних. Однак цілісність даних – потужний інструмент дослідження. У процесі проектування археологічних баз даних важливо мати повне розуміння існуючої археологічної системи перед будь-якою спробою створити більш досконалу модель.

Список літератури:

1. Banning, E.B. *The Archaeologist's Laboratory: The Analysis of Archaeological Data*. New York: Kluwer Academic, 2000. 245 p
2. Gardin, Jean-Claude. "Archaeological Discourse, Conceptual Modeling and Digitalization: An Interim Report of the Logician Program." Report to the CAA, 2002. 137 p
3. Lock, Gary. *Using Computers in Archaeology: Towards Virtual Pasts*. New York: Routledge, 2003. 98 p
4. McPherron, Shannon and Harold Dibble. ed. *Using Computers in Archaeology*. Mayfield: McGraw-Hill, 2002. 233 p
5. Richards, Julian and Damian Robinson. ed. *Digital Archives from Excavation and Fieldwork: A Guide to Good Practice*. Oxford: Oxbow Books, 2000. 347p
6. Ryan, Nick. "Databases." *Internet Archaeology*. Oxford: Oxbow Books. 2004. 124 p
7. Борисов А.В., Мандіга О.В. Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 3(20).
8. Васильев С.А. «Археограф»: система описания археологических памятников и вывода данных в ГИС. *Археология и компьютерные технологии: представление и анализ археологических материалов*. Ижевск, 2005. 127 с
9. Дейт К.Дж. Введение в системы баз данных / пер. с англ. ; 8-е изд. Москва, 2005. 1328 с.
10. Янишевский Б.Е., Киселев Д.И. База данных памятников археологии GRAVE. *Компьютеры в археологии* : материалы конф. «Опыт компьютерной обработки археологических материалов». Москва, 1996. С. 109–113.

Bochkovskiy S.O. METHODS TO CONSTRUCT DATABASE FOR THE ARCHAEOLOGICAL STUDY ON THE CASE OF BURIAL MOUNDS OF PIT CULTURE OF THE RIGHT-BANK FOREST-STEPPE OF UKRAINE

Archaeological research is mostly associated with the study of large amounts of information by an urgent problem in the organization and the extraction of new information from these arrays. To solve this problem, it is most appropriate to use relational databases built on the SQL architecture. For domestic researchers, such methods are quite innovative, although in foreign practice, this method of organizing large sets of information was developed 20 years ago, and is widely used. The author of the article proposes a variant of the method of creating, filling and working with such databases on the example of own developments, formed on the basis of work with archaeological material of the Pit culture of the Right-Bank Ukrainian Forest-Steppe. The author aims to outline the methodology of working with database management systems, for the implementation of which offers first of all, an overview of the most successful software, outlining its capabilities, setting basic recommendations for creating a database, identifying potential opportunities for implementing the author's methodology for future research. For clarity, the author demonstrates the above methods of database formation on the example of creating a database of burials of the Pit Culture of the Right-Bank Ukrainian Forest-Steppe, which the author divided into three conceptual modules: burial mounds, burials, artifacts. Which in turn are connected by relational tables, which by their connections form a holistic system of information clusters. Summing up, the author outlines the information potential of the database, and outlines the specific needs of data management data collection of archaeological research. Based on the results of the study, a conceptual information model was created.

Key words: *archaeological material, database management systems, relational tables, pit culture, mounds.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 235.2(477.83/86)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.21>

Войтович Н.М.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Пахолок І.Р.

Відокремлений підрозділ «Львівська філія Київського національного університету культури і мистецтв»

ОБРАЗ «ВОВКУНА» В НАРОДНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ БОЙКІВ

У статті розглядається образ «вовкуна» у контексті народних демонологічних вірувань бойків Карпат; аналізуються ті демонологічні сюжети, у яких він фігурує; детально описуються ритуально-магічні дії, які застосовувалися за його першого та зворотного перевтілення, а також оберегові засоби захисту від потенційної шкоди з боку даного представника демонологічної системи. Методологія дослідження – системний підхід до вивчення традиційно-побутової культури з використанням загальнонаукових методів, передусім систематизації та узагальнення. Для уточнення вже відомої інформації, розуміння символіки певних демонічних нашарувань, відстеження трансформаційних процесів у народних віруваннях проведено низку польових експедицій. Застосовуємо також метод пережитків та історико-порівняльного аналізу. Наукова новизна розвідки – це акцент на аналізі саме бойківських демонологічних уявлень, пов'язаних з образом людини-перевертня на підставі введення у науковий обіг польових етнографічних матеріалів. Проаналізувавши польовий етнографічний матеріал із території Бойківщини, резюмуємо, що бути «вовкуном» – це своєрідна кара, покута, навіть призначення людини. Бойківський вовкун більше пов'язаний із земним, людським світом (зокрема, він живе в селі, має жінку, дітей), аніж його відповідник у південних слов'ян. Щодо оберегових засобів від «вовкунів», то інформація є доволі неоднозначною. Це, мабуть, пов'язано з амбівалентністю образу вовка: з одного боку, за легендами, вовка створив чорт, його пожирає нечиста сила, а з іншого – вовки самі знищують чи лякають нечисту силу. Отже, на Бойківщині переважає поборювальне, деякою мірою співчутливе ставлення до «вовкуна», бо це – непростий, який мусить таким бути, бо на нього «прийшла така мінута», бо він народився «під такою планетою».

Ключові слова: народна демонологія, «вовкун», Бойківщина, бойки.

Постановка проблеми. Серед палітри демонічних персонажів українців Карпат, зокрема й бойків, особливе місце займає категорія напівлюдей-напівдемонів («вовкунів») – людей, здатних на перевтілення у вовка як зі своєї волі, так і в результаті магічної шкідливої дії чарівників-знахарів. Колоритні уявлення про вовкулаку найкраще збережені в українській, білоруській і польській демонологічних традиціях. Натомість у південнослов'янському етнографічному масиві цей образ корелюється з постаттю упиря.

Постать людини, здатної на перевтілення, відома усім індоєвропейським народам. Проте на її позначення навіть у межах українських говорів

побувають різні назви. Так, бойки, лемки й гуцули переважно вживають назву «вовкун» (хоча спорадично побуває і вовкулака), яку й можна вважати унікальним утворенням, що сформувалася власне на українському ґрунті. Щоправда, на теренах Гуцульщини паралельно існує лексема «перевідник», яку відома дослідниця Наталія Хобзей вважала евфемізмом, адже гуцули цю локальну назву вживають на позначення того, хто перевтілюється (у даному разі – на вовка) [30, с. 61]. Лемки ж спорадично використовують назви «вовкораб», «вовкурад», що означає «любити вовка, радіти вовкові» [29, с. 73]. До слова кажучи, через значні фонетичні варіації деякі дослідники сумніва-

ються, чи «вовкун» і вовкулака – це синонімічні персонажі. Російський учений Д. Зеленін зазначав, що «перевертні (вовкулаки) – це персонажі народної поетичної творчості, які не причетні до селянського побуту. Український вовкун – це зовсім інший образ. Він має змогу сам, за власним бажанням, перетворюватися на вовка і знову на людину» [13, с. 423].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демонім «вовкулака», за поширеною етимологією, є поєднанням слів *vŭlk* і *dlaka*, що означають «вовча шерсть» [18, с. 191]. Прихильники іншої теорії стверджують, що другий компонент слова походить від балто-слов'янського «ведмідь», тому вовкулака дослівно означає «ведмедеволок». Народні вірування українців Закарпаття підтверджують останню, оскільки, згідно з ними, вовкулака може один місяць бути вовком, а наступний – ведмедем [18, с. 191].

Видається, що образ чоловіків-перевертнів є давнім за походженням. Про них писав ще «батько історії» Геродот: «...кажуть, що неври чаклуни: ніби один раз на рік кожен з неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знов стає людиною» [9, с. 264]. Отже, віра у здатність до перетворення походить із глибокої давнини. Дехто з дослідників її джерелом вважає власне мову первісних племен, яка насичена переносними значеннями [23, с. 19], інші ж – психічні хвороби та самонавіювання [25, с. 40]. Український учений Володимир Балушок влучно простежив зв'язок між перетворенням на вовка саме молодого юнака та його вступом у шлюб. [35, с. 204]. Це деякою мірою корелюється з бойківськими народними уявленнями про «вовкуна», але образ останніх, на жаль, ще недостатньо проаналізований в етнографічній літературі.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити народні демонологічні уявлення українців Бойківщини про дводушника-«вовкуна», охарактеризувати його функції та зовнішній вигляд; показати, які оберегові засоби використовували бойки для знешкодження даного персонажа; акцентувати на подібності образу «вовкуна» з постагттю відьми та упиря.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Вовкунами» могли стати чарівники (добровільно) або ж звичайні люди (яких насильно перетворили чарівники). Закарпатські бойки уточнюють, що чоловік стає «вовкуном» у той момент, коли його дружина дивиться на «поваляне» вікно, яке прорізали у стелі для виходу диму (характерне для курної хати) [11, с. 79]. Не менш поширеними

на Бойківщині є уявлення про перетворення на вовка в результаті помсти мстивої тещі, жінки, відьми тощо [14, с. 185]. Демонологічний сюжет, де чоловік-«вовкун» у певний час перетворюється на вовка і нападає на свою дружину, яка пізніше виявляє у нього в зубах шматок свого одягу, є достатньо впізнаваним мотивом демонологічних вірувань українців Бойківщини про даного персонажа [2, арк. 6; 3, арк. 8; 4, арк. 13]. Хоча такі ж побутують і на Поліссі [16, с. 364].

Інколи здатність до перетворення визначена долею. Як вірили українські горяни, «вовкунами» могли стати люди, зачаті на Великдень, народжені жінкою від зв'язку з вовком, прокляті батьками чи ті, які мають дві душі [17, с. 418]. До того ж методи такого перетворення пов'язані з перетинанням межі (над ножем або ж накидуванням звірячої шкіри з одночасним промовлянням закляття), яка відділяє людський світ від потойбічного. За гуцульськими легендами, походження «вовкунів» пов'язане зі зникненням старого та появою нового місяця [29, с. 77]. Таке уявлення має раціональне зерно, адже місяць ототожнюється зі світом померлих [27, с. 149; 34, с. 649]. Показово, що, відповідно до польських народних уявлень, «вовкуном» можна було стати двічі: у період Різдва та на Івана Купала [35, с. 202], тобто у час зимового та літнього сонцестояння.

Однак походження тих «вовкунів», про яких розповідають респонденти з Бойківщини, є трохи іншим, так би мовити, більш «земним». Тобто тут уважали, що бути ним – це призначення людини, яка є *непростою*: «Тото є дводушник, що на свято ся робит та дітина» [3, арк. 15]; «Коли на нього прийде такоє время, то він ся перетворює» [2, арк. 20]. Про це додатково свідчать вислови «п'п ходив вовкуном», «у вовкуни йшли люди».

Український учений В. Балушок влучно простежив зв'язок між перетворенням на вовка саме молодого юнака та його вступом у шлюб. Більше того, на Поліссі поширеними є мотиви, згідно з якими чарівник перетворює на вовків усе весілля [35, с. 204]. Відомо, що шлюб як один з елементів весільного обряду, є своєю ініціативою, тому, можливо, образи чаклунів-вовкулаків – це рудименти уявлень про давньослов'янських жерців, що проводили цю ініціативу [5, с. 130]. Власне, тому людина перетворюється на вовка вже у зрілих роках [20, с. 2].

У деяких слов'ян під час ініціативи існує традиція номінувати посвячуваних вовками (наприклад, косарів чи об'єднання жебраків у поляків) [5, с. 141]. На Закарпатті вірили, що виявити

вовкулаку серед інших лісових звірів можна за двома волосяними закрутками на тім'ї-потилиці [32, с. 508]. У трансформованій формі це уявлення ще й досі побутує серед бойків. Прикметно, що воно стосується юнаків шлюбного віку, а дві волосяні закрутки означають, що вони двічі вступатимуть у шлюб [1, арк. 4].

Здебільшого ні зовнішній вигляд, ні інші характерні риси вовкулаки не відрізняють його від звичайного вовка. Проте деякі особливості все ж дають змогу виявити його. Так, наприклад, російський перевертень має задні ноги, як у людини, а білоруський – людську тіль [17, с. 418] та чотири ока [34, с. 616]; українські покутяни зауважують у вовкулаки під пахвою ямку, в котрій сходяться кінці шкіри [10, с. 223]; у бойківських «вовкунів» на тім'ї-потилиці є дві волосяні закрутки [32, с. 508], одне зле око [31, с. 64], три вовчі лапи, а четверта людська тощо [19, с. 240].

Ще стародавні греки вірили, що *каплан* (жрець) Зевса, який спробує людські нутрощі, неодмінно стане вовком. Лише наситившись людською кров'ю, він повертався у людське тіло [33, с. 287]. При цьому він не може відразу адаптуватися до людського світу, говорити (що є ознакою приналежності до потойбіччя) тощо [18, с. 192]. До того ж зворотне перетворення найчастіше проходить під час сну. Воно є насичене ритуалами, пов'язаними з одяганням сорочки, биттям дзвонів і т. д. Якщо ж ці ритуали не проводяться за певним алгоритмом, то людина ризикує назавжди залишитися із хвостом [17, с. 418], як і, до речі, відьма.

Як і відьма, «вовкун» є дводушником. Проте на відміну від неї останній перетворюється лише на вовка і то у визначений період – коли настає «така година». Хтонічна природа вовка пов'язує його зі світом померлих. Деякою мірою він є медіатором-посередником між двома світами – людським та «нечистим». Тому й, зокрема, поліщуки під час зустрічі з вовком уголос згадують усіх померлих по імені [12, с. 124]. Саме вовка запрошують на Святий вечір. А гуцули навіть відзначають празник, присвячений вовкам [26, с. 46].

Допомогти вовкулаці знову стати людиною теж можна. Як вірили українці, для цього потрібно перекинути через нього вила, уткнути ніж у хлібне тісто, назвавши при цьому його по імені, нагодувати хлібом, накрити скатертиною з великоднього стола [23, с. 127], вистрілити в нього з гармати, зарядженої волоссям відьми [15, с. 509], напоїти відваром із трав, зілля тощо [19, с. 240]. Адже чарівник може закласти людину та перетворити її на вовка лише на певний термін (переважно на

сім років [21, с. 52]), але не назавжди. Хоча є час та обставини, коли заклата людина незалежно від бажання перетворюється на вовка [28, с. 239]. У такому разі стати людиною вона зможе лише на великі межові свята: Івана Купала, Різдво, Великдень або ж на зимового Миколи – покровителя вовків [31, с. 46].

Характерною для символіки вовка є метафора «чужий». Тому він може ототожнюватися з мертвим, предком, нареченим, а також колядниками (прикметно, що білоруси під час різдвяних свят вовка так і називали «колядником» [26, с. 46]).

Впадає в око дослідників відсутність корелятиву жіночого роду даного демоніму, на що свого часу звернув увагу Антін Онишук [22, с. 130]. Та й цьому етнографи мають пояснення. Справа у тому, що, найімовірніше, людина, яка може перевтілюватися на вовка, – це член парубоцької громади ініціантів [5, с. 141]. Інститут ініціації, який досягнув свого розквіту на стадії переходу від родоплемінного суспільства до військової демократії, символізував перехід від життя до смерті й потім знову до життя (дослідниця Н. Велецька вживає термін «діалектична тріада» [7, с. 7]). Тому й не дивно, що перетворення на вовка пов'язане з перехідними важливими моментами життя [8, с. 247].

Найчастіше магічними предметами, які використовуються для зворотного перевтілення, є діжа, хомут, що, як відомо, у народній культурі символізують жіночий дітородний орган. Отже, таке перетворення є символом «другого народження» [5, с. 184]. Тому й існує повір'я, що хлопець, який був перетворений на вовка, а потім знову став людиною, не може більше стати вовком [10, с. 224].

Для бойківських «вовкунів» (як і зрештою для відьом) характерними є «сходини», де вони змагаються зі справжніми вовками [24, с. 70]. Про такі збори часто розповідають респонденти-старожили з теренів Бойківщини: *«Ввечір'я він десь ходив. Отиць вкратці йшов за ним. Прийшов отиць і каже дома до жони: «Е, пішов наш син на вир'ях та завив, і зійшлися д'ньому всі вовци і зачалися метати[ся], а на рано прийшов домі»* [2, арк. 8]. Такий антагонізм між різними категоріями демонічних чи напівдемонічних персонажів (зокрема, між відьмами – родимими та вченими, упирами – мертвими та живими) присутній у низці демонологічних сюжетів. Його джерела слід убачати у двочленному протиставленні світу, а також у самій дводушній природі «вовкунів».

Уявлення про те, що роблять «вовкуни» й як поводяться з людьми, – суперечливі. Як правило,

вони нападають на живих істот, свою здобич не їдять, а душать, випиваючи з неї кров [31, с. 45], чим дещо уподібнюються до упирів. «Вовкун» може навіть роздерти власну дружину чи дітей, бо тоді він «має вовчу натуру і мусить то робити» [24, с. 70]. Якщо прийняти той факт, що «вовкуни» – це парубки-ініціанти, члени «звіриних» союзів воїнів, то їм насправді був властивий канібалізм [5, с. 163]. Проте здебільшого цей персонаж не може їсти сире м'ясо, а тому намагається підсмажити його на залишках пастушого вогнища; не може вести типовий вовчий спосіб життя, тому живиться, облизуючи на деревах ті місця, яких люди торкалися руками [15, с. 510].

Так, він може завдати шкоди скотині (зокрема, «люди-вовкулаки крали вівці з кошари») [1, арк. 7]. Щоправда, південні слов'яни таку функцію інколи сприймали позитивно: викрадення вовком тварин (овець) вони вважали своєрідною жертвою, внаслідок якої вівці даватимуть багато молока [12, с. 144]. Мотив про шкоду людині серед уявлень бойків зустрічається рідко. Безпосереднім об'єктом цієї шкоди зазвичай була дитина [14, с. 186]. До слова, аналогічні уявлення побутують і в естонців. Тут уважають, що малеча, яка часто відкриває ротик і виглядає постійно голодною, захворіла на так звану вовчу хворобу, яку можна вилікувати, підкуривши її підпаленою шерстю з вовка [6, с. 65].

Висновки. Проаналізувавши польовий етнографічний матеріал із території Бойківщини, можна резюмувати, що бути «вовкуном» – це своєрідна кара, покута, навіть призначення людини.

Бо і у вовчій подобі такий чоловік зберігає людську сутність. Тобто бойківський «вовкун» більше пов'язаний із земним, людським світом (зокрема, він живе в селі, має жінку, дітей), аніж його відповідник у південних слов'ян.

Щодо оберегових засобів, то інформація є доволі неоднозначною. Це, мабуть, пов'язано з амбівалентністю образу вовка: з одного боку, за легендами, вовка створив чорт, його пожирає «нечиста сила», а з іншого – вовки самі знищують чи лякають «нечисту силу». Так, українці Карпат на Різдво затикали сухою травою дірочку в лавці, в яку вставляли прялку – таким способом зачиняли вовкам роти [5, с. 146]. Росіяни під час першого вигону худоби для захисту її від вовків обходили стадо з першим яйцем чорної курки, яке після цього залишали на полі [12, с. 149]. Разом із тим в українців існують уявлення про вовків як винищувачів всілякої нечисті: «Якби їх (*чортів*. – *Авт.*) грім не бив та вовки не виїдали, то їх би такого розплодилося, що і світу не було б видно» [26, с. 47].

На Бойківщині переважає поблажливе, деякою мірою співчутливе ставлення до «вовкуна», бо це – *непростий*, який мусить таким бути, бо на нього «прийшла така мінута», бо він народився «під такою планетою». Очевидно, саме тому всі дії людини були спрямовані на те, щоб допомогти йому знову стати людиною. Зрештою, «вовкун» завжди першим іде на контакт, просячи про допомогу (перев'язати поранену ногу, нагодувати тощо). Прикметно, що після того як відбулося перетворення, він – уже як людина – як правило, щедро віддячував своєму рятівнику.

Список літератури:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 207-Е, арк. 4.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 210-Е, арк. 6.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 211-Е, арк. 8.
4. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 215-Е, арк. 13.
5. Балущок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. Львів, 1998. 216 с.
6. Борлакова Ф.А. О некоторых особенностях знахарства у горских народов конца XIX – начала XX веков. *Традиции и обычаи народов России* : вторая российская конференция с международным участием, г. Санкт-Петербург, 16–18 мая 2000 г. : тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 64–66.
7. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва, 1978. 239 с.
8. Галька И. О знахорях и знахорках, о планетниках, волколаках, чаровниках и чаровницах, о упирах и упиряцах, и о тих грошах, що в земле горять, як их чорт пересушує. *Наука*. Коломия, 1874. Ч. III. С. 245–252.
9. Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / пер., передм. і прим. А.О. Білецького. Харків, 2006. 655 с.
10. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів, 2000. 263 с.
11. Головка Ю. Господарство, культура та побут українців верхів'я р. Ріка. Кінець XIX – першої пол. XX ст. Ужгород, 2004. 88 с.
12. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. 912 с.
13. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. Москва, 1991. 511 с.

14. Зубрицький М. Про вовкулаків. *Житє і слово*. Львів, 1895. Т. 4. С. 185–186.
15. Иванов П.В. Кое-что о вовкулаках и по поводу их. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ, 1991. С. 505–511.
16. Климчук Ф.Д. Духовная культура полесского села Симоновичи. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва, 1995. С. 335–382.
17. Левкиевская Е.Е. Волколак. *Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Москва, 1995. Т. 1: А–Г. С. 418–420.
18. Левкиевская Е.Е. Низшая мифология славян. *Очерки истории культуры славян*. Москва, 1996. С. 175–195.
19. Лепкій Д. З народних поверок: Дещо про вовкулаков. *Зоря*. Львов, 1885. Ч. 20. С. 239–240.
20. Малоросійські повір'я (Волколак – Упір – Вєдьма). *Слово*. Львов, 1880. Ч. 83. С. 1–2.
21. Милорадович В. Українська вєдьма: нариси з української демонології. Київ, 1993. 72 с.
22. Онишук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці Надвірнянського повіта, 1907–1908. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1909. Т. XI. С. 1–139.
23. Орлов М.А. История сношений человека с дьяволом: (репринт. изд. 1904). Москва, 1992. 352 с.
24. Потушняк Ф. Вовкун. *Літературна Неділя*. Унгарь, 1941. Ч. 9. С. 69–71.
25. Потушняк Ф. Душа в народнім повір'ю села Осій. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1938. Річ. XIII–XIV. С. 33–44.
26. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. Москва ; Ленинград, 1957. 164 с.
27. Толстой Н.И. Язычество древних славян. *Очерки истории культуры славян*. Москва, 1996. С. 145–160.
28. Українські закарпатські говірки / упор. та передм. О. Миголинець, О. Пискач. Ужгород, 2004. 400 с.
29. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.
30. Хобзей Н. Мовний простір міфологічних назв. *Діалектологічні студії 2: Мова і культура*. Львів, 2003. С. 53–63.
31. Чорі Ю. Не без лукавого: Легенди, перекази та оповіді про нечисту силу, різні містичні створіння, дводушників, упирів, ворожиль і ворожбитів та їх діяльність. Ужгород, 2004. 208 с.
32. Чорі Ю. Прикмети і повір'я отчого подвір'я. Ужгород, 1994. Ч. II. 537 с.
33. Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. Warszawa, 1980. 383 s.
34. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Kraków, 1934. Cz. 2: Kultura duchowa. 725 s.
35. Pełka L. Polska demonologia ludowa. Warszawa, 1987. 238 s.

Voitovych N.M., Pakholok I.R. THE «VOVKUN» OR WEREWOLF IMAGE IN FOLK DEMONOLOGICAL PERCEPTIONS OF BOYKIVSCHYNA HIGHLANDERS

*The article considers the «vovkun» or werewolf image within the context of folk demonological beliefs of the Boykos, a Ukrainian ethnographic group located in the Carpathias; it analyses the demonological plots where the «vovkun» appears. The paper describes in detail all ritual and magical observances that were implemented while the first and reverse reincarnation of «vovkuns», as well as protective means to defend against potential harm from the mentioned representatives of the demonological system. **Methodology.** The systematic approach to the study of traditional everyday culture was used with the implementation of general scientific methods, primarily systematisation and generalisation. A number of field studies were conducted in order to specify the already known information, to understand the symbolism of certain demonic layers, to trace the transformation processes in folk beliefs. We also apply the method of survivals and historical-comparative analysis **Novelty.** The novelty of the research is determined from the emphasis on the analysis of precisely Boykos demonological notions associated with the image of a shapeshifter, and the introduction of field ethnographic materials into scientific circulation. **Conclusions.** Having analysed the field ethnographic material from the Boykivshchyna territory, it can be summarised that being a werewolf is a kind of punishment, penance or even a human destiny. The Boyko «vovkun» is more connected with the earthly, human world (in particular, he lives in a village, has a wife, children) than his analogue in the southern Slavs. Regarding the protection against werewolves, the information is rather ambiguous. That incertitude is apparently connected with the ambivalence of the «vovkun's» image, as on the one hand, according to legends, the «vovkun» was created by the devil, he is devoured by evil spirits, but on the other hand, werewolves themselves can kill or frighten the evil forces. Thus, among Boykos a somewhat condescending, to a certain extent sympathetic attitude towards the «vovkun» prevails, because he is a different, an awkward one, he must be so, because «such a moment has come» for him, because he was born «under such a planet».*

Key words: folk demonology, «vovkun», Boykivshchyna, Boykos.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 908(477.41-21):069.5:7

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.22>

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ЗРАЗКИ МИСТЕЦЬКОЇ ШЕВЧЕНКІАНИ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У СКУЛЬПТУРНИХ ЗОБРАЖЕННЯХ, КЕРАМІЦІ ТА ДЕРЕВІ

Мистецька Шевченкіана у скульптурних зображеннях, кераміці, дереві у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» представлена у декількох інвентарних групах, а саме: «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), «Кераміка» («К»), «Мистецтво» («М»), «Різне».

Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації НІЕЗ «Переяслав» по цих інвентарних групах із метою подачі опису музейних предметів із мистецької Шевченкіани у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві.

У фондовій колекції подано по дев'ять скульптурних зображень в інвентарних групах «Скульптура» та «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ») та по дві – у інвентарних групах «Кераміка» та «Різне». Роботи виконано відомими авторами: В.І. Свиною, І.М. Гончаром, І.Р. Липовкою, В.Б. Атаманчуком, В.Л. Завгороднім, В.Є. Селібером, М.Г. Лисенком, І.А. Коломісць, М.М. Бариновою, О.П. Олійником, М.К. Вронським, В.І. Щербіною, Д.М. Журавльовим, М.П. Ковтуном та ін.

Митці порцелянової галузі також зверталися до шевченківської тематики: декоративні вази, блюда, тарілки, керамічно-декоративні плакетки як професійних художників, так і народних майстрів представлено в інвентарних групах «Кераміка», «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»). Зокрема, сім вазочок, три тарілки, одне блюдо числяться в інвентарній групі «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), три вази, три тарілки та одна кераміко-декоративна плакетка – у інвентарній групі «Кераміка». Серед них є тарілки ХІХ ст. відомого Будянського фаянсового заводу та вироби відомого Васильківського майолікового заводу, який був масштабним підприємством художньої кераміки, яку високо цінували споживачі та мистецька спільнота у 1960–1980-ті роки. Саме тут працювали видатні художники Надія та Валерій Протор'єви (робота якої зберігається у фондовій колекції), Михайло Денисенко і Неллі Ісупова.

У статті введено до наукового обігу зразки мистецької Шевченкіани, представленої скульптурними зображеннями, керамікою та з дерева. Дані матеріали є продовженням дослідження Шевченкіани з колекції Заповідника, яка є одним із розділів наукової теми автора, та слугуватимуть для створення каталогу та виставок музейних предметів на шевченківську тематику.

Ключові слова: інвентарні групи «Кераміка», «Мистецтво», «Переяслав-Хмельницький історичний музей», «Скульптура», «Різне», фондова колекція, вази, тарілки, блюда, скульптури.

Постановка проблеми. Мистецька Шевченкіана в колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») є одним із розділів наукової теми автора. Актуальність дослідження полягає у вивченні, обробці фондово-облікової докумен-

тації по інвентарних групах «Скульптура», «Переяслав-Хмельницький історичний музей», «Кераміка», «Різне», «Мистецтво» та введенні їх до наукового обігу. На даному етапі розглядаються музейні предмети частини мистецької Шевченкіани фондової збірки Заповідника, які

подані у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні відсутнє цілісне дослідження колекції мистецької Шевченкіани у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві, які належать до різних інвентарних груп. Старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав» Г.М. Наконечна у статті «Українська народна скульптура Василя Свиди в колекції НІЕЗ «Переяслав» дає характеристику работ автора, серед яких згадується скульптура на шевченківську тематику «На оновленій землі» (С-31 КН-5233) [1, с. 17].

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації НІЕЗ «Переяслав» по інвентарних групах «Мистецтво» («М»), «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), «Кераміка» («К»), «Різне» з метою подачі опису музейних предметів із мистецької Шевченкіани у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фондова колекція НІЕЗ «Переяслав» володіє значною кількістю творів ХХ ст., в яких із великою майстерністю втілено образ і відображено творчість геніального сина українського народу Т.Г. Шевченка. Мистецька Шевченкіана представлена різноплановими творами професійних художників та народних майстрів в образотворчому мистецтві, скульптурних зображеннях, графіці, кераміці, художньому склі, порцеляні, різьбленні по дереву, художньому вишиванні та тканні, у ліногравюрах, графічних роботах тощо. У даній статті ми зупинимося на зразках мистецької Шевченкіани, поданої у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві.

ХХ ст. подарувало ціле гроно талановитих майстрів. Скульптурна спадщина – це ціла епоха в українському образотворчому мистецтві, яка пройшла великий і складний шлях розвитку. Це найважчий жанр у мистецтві. У фондовій колекції подано по дев'ять скульптурних зображень в інвентарних групах «Скульптура» та «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ») та по дві – в інвентарних групах «Кераміка» та «Різне». Роботи виконано відомими авторами: В.І. Свидою, І.М. Гончаром, І.Р. Липовкою, В.Б. Атаманчуком, В.Л. Завгороднім, В.Є. Селібером, М.Г. Лисенком, І.А. Коломієць, М.М. Бариновою, О.П. Олійником, М.К. Вронським, В.І. Щербиною, Д.М. Журавльовим, М.П. Ковтуном та ін.

Наводимо описи скульптурних зображень, які подані за інвентарними картками та науково-уні-

фікованими паспортами фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. С-31 КН-5233. Скульптура «На оновленій землі», автор – В.І. Свиди. Зображена жінка, що сидить із дитиною на руках, на плечі накинутий кожух. Придбано за 800 крб. у Дирекції художніх виставок, м. Київ, 1977 р. Дерево, різьблення, 75x50x40 см [6; 1].

2. С-114 КН-24132. Скульптура «І мене в сім'ї великій...», автор – В.Є. Селібер, 1987 р. Погрудне зображення Т.Г. Шевченка у профіль у солдатській незастебнутій шинелі та безкозирці. Праве плече наполовину плоско зрізане, а ліве – повне. Сірого кольору. Передано Дирекцією художніх виставок, м. Київ, 1988 р. Камінь, авторська робота, 130x100x67 см [6; 1].

3. С-120 КН-25048. Скульптура «Шевченкова пісня», автор – В.Б. Атаманчук, м. Київ, 1989 р. Зображено козака з бандурою в руках, який сидить, по-турецьки склавши ноги. Позаду нього – стилізована жіноча постать із піднятими вгору руками. Придбано у автора за 100 крб., 1989 р. Гіпс тонований, 71x21x15 см [6; 1].

4. С-133 КН-28282. Скульптура «Пісня», автор – І.Р. Липовка, м. Київ, 1989 р. На повний зріст зображено Т. Шевченка із зігнутою правою рукою. За ним на підвищенні виступає молода жінка – героїня поеми «Катерина». Передано у фонди Заповідника з Дирекції художніх виставок, м. Київ, 1991 р. Тоноване оргскло, 170 см [6; 1].

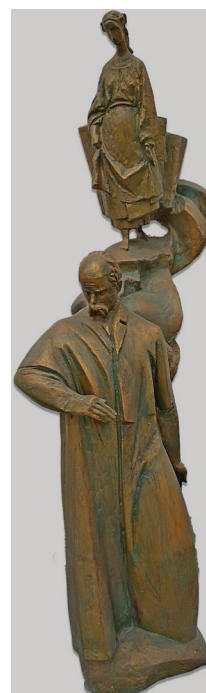

Рис. 1. Скульптура «Пісня», автор І. Липовка, 1989 р., оргскло

5. С-223 КН-36453. Скульптура Т.Г. Шевченка «А щоб збудить...», автор – майстер народної творчості В.Л. Завгородній, м. Київ, 1990 р. Погрудне напівпрофільне зображення чоловіка середніх років. Внизу напис: «А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою...». На дні випалено прізвище автора та рік виконання. Скульптура подарована автором у 2003 р. Дерево, ручна робота, 42x31x28 см [6; 1].

Рис. 2. Скульптура «А щоб збудить хиренну волю... Т.Г. Шевченко», автор В. Завгородній, 1990 р., дерево

6. С-243 КН-37653. Скульптура «Т.Г. Шевченко», автор невідомий, Україна, II пол. XX ст. Погрудне анфасне зображення Т. Шевченка в немолодому віці. Одягнений у піджак, сорочку з краваткою. Погруддя на чотиригранній підставці. Передала М.М. Серета, 1946 р. н., с. Нове Село, Підволочинський р-н Тернопільської обл. Придбала скульптуру у 1952 р. Передано у фонди Заповідника Б.М. Войцехівським, 2006 р. Металевий сплав, 9,4x6,2x3,2 см [6; 1].

7. С-312 КН-42795. Бюст (скульптурний портрет) Т.Г. Шевченка, автор – М.Г. Лисенко. Зображення погрудне без головного убору. Голова ледь повернута вправо, трохи опущена донизу, вуса густі, пишні, виділяються окремі пасма (звисають довші по краях). Шия та верхня частина грудей відкриті. Одягнений у сорочку зі стоячим коміром, спереду на плечах звисають зав'язки до сорочки. Сорочка не закриває шию, на грудях можна

розрізнити окремі елементи узору на сорочці. Гіпс, 95x95x85 см [6; 1].

8. С-314 КН-42919. Скульптура Т.Г. Шевченка, автор невідомий. Зображення в повний зріст. У верхньому довгому одязі. На плечах плащ-накидка. Ліва рука опущена донизу, права піднята на рівень пояса. Без головного убору. Скульптура на круглій двоохрусній підставці. На ній металева пластина, на якій напис: «Гетьману вітчизняної історіографії, Українському Геродоту ХХ ст., переяславському чудотворцю Михайлові Івановичу Сікорському в день славного 75-ліття. Від народного депутата України Олександра Абдуліна», 1998 р. Оргскло, 64x104 см [6; 1].

9. С-315 КН-42920. Скульптура Т.Г. Шевченка, автор невідомий. Фігура людини середнього віку, що сидить на скелі з плащем-накидкою на правому плечі, який підтримується схрещеними на грудях руками. У правій руці затиснуто аркуші паперу. Оргскло, 88x102 см [6; 1].

10. ПХІМ-515. Бюст Т.Г. Шевченка, автор невідомий, гіпс, висота – 25 см, придбаний за 25 крб., кінець 40-х рр. ХХ ст. [4; 1].

11. ПХІМ-616 КН-38. Бюст Т.Г. Шевченка, залізобетон, 80x70 см, придбаний за 1 487 крб. у Київському художньому інституті як дипломна робота, виконана під керівництвом проф. Гельмана у 1949 р. [4; 1].

12. ПХІМ-1804 КН-255. Скульптурний бюст Т.Г. Шевченка, автор – Н.П. Ковтун, гіпс, придбаний у Київській художній виробничій майстерні за 303 крб. 50 коп. у 1953 р. [4; 2].

13. ПХІМ-2050 КН-271. Скульптура Т.Г. Шевченка, автори – О.П. Олійник і М.К. Вронський, гіпс, 100x200x350 мм, придбаний у музеї Шевченка, м. Київ за 5 000 крб. у 1954 р. [4; 2].

14. ПХІМ-3739 КН-1989. Скульптура «Тополя», автор – Я.С. Рожба, теракота, придбана у Дирекції художніх виставок, м. Київ за 7 000 крб. у 1959 р. [4; 3].

15. ПХІМ-4828 КН-2718. Скульптура «Кобзар», автор – І. Гончар, теракота, 39x19 см [4; 4].

16. ПХІМ-5166 КН-2805. Скульптура «Слепая», автор – Д.М. Журавльов. Зроблена за мотивами поеми Т. Шевченка «Слепая». Зображена сліпа жінка, розхристана, з розпущеними косами, яка сидить на траві, вся її постать і погляд говорять про те, ніби вона хоче щось чи когось розгледіти у вічній темряві. На колінах у неї лежить її дочка, рука матері ласкаво гладить голівку. Постамент неправильної форми, скульптура темного зеленувато-чорного кольору, 63x70x47 см, тонований гіпс, дерево, придбана у Канівському музеї-запо-

віднику «Могила Т.Г. Шевченка» у липні 1964 р. за 700 крб. [4; 5].

17. ПХІМ-5167 КН-2805. Скульптура «Лілея», автор – М.М. Барінова, 1961 р. Скульптура зображує молоденьку дівчину, яка сидить на високому пні. Зажурено похилена голова у віночку, коса спадає на груди. Одна рука притиснута до серця, друга з квіткою-лілеєю безсило лежить на колінах, уся постать відображає глибоку тугу і безнадію. Скульптура тонована в сірувато-жовтуватий колір із блиском, 47x16x18,54 см, теракот тонований, придбана у Канівському музеї-заповіднику «Могила Т.Г. Шевченка» у липні 1964 р. за 700 крб. [4; 5].

18. ПХІМ-5168 КН-2805. Скульптура «Заснула, виглядаючи, моя сизокрила», автор – І.А. Коломієць, 1961 р. Скульптура виконана за мотивами балади Т. Шевченка «Причинна». Зображує парубка, який, стоячи на колінах, тримає мертву дівчину. Скульптура темно-жовтого кольору, підставка овальної форми, 37x43x51 см, тонований гіпс, придбана у Канівському музеї-заповіднику «Могила Т.Г. Шевченка» у липні 1964 р. за 800 крб. [4; 5].

19. К-59 КН-2881. Бюст Т.Г. Шевченка, автор невідомий, поч. ХХ ст. Шевченко зображений у зимовому одязі – у пальті з овчинним коміром та шапці. Бюст належав колишньому майстру по дереву князя Горчакова А.Д. Якименку 1878 р. н. (помер у 1963 р.), потім перейшов у власність його дочки – Н.А. Єсілевської, яка передала його у фонди в 1966 р., 13x10,8x31 см, гіпс, бронза [2; 1].

Рис. 3. Бюст Т. Шевченка, автор невідомий, 1966 р., бронза

20. К-2172 КН-22515. Скульптура «Мені тринадцятий минало...», автор – В.І. Щербина, м. Київ, 1961 р., заслужений художник України. Скульптурка біла, на товстій підставці із зображенням хлопчика-підлітка у свитині, рукавицях, постолах, із дерев'яним відром у лівій руці та нахиленою набік головою в шапці, 30,7x10,2 см, порцеляна, бісквіт, придбана у автора за 150 крб. у 1988 р. [2; 4].

Рис. 4. Скульптура «Мені тринадцятий минало...», автор В. Щербина, 1961 р., порцеляна

21. В-104 КН-8993. Барельєф Шевченка жовтого кольору у центрі орнаментованого кола. На ньому дати «1814–1964», дерево, 5,5x5,5 см, подаровано поету В.Р. Коломійцю читачами у 1971 р., передано поетом музею у 1981 р. [5; 1].

22. В-105 КН-8997. Макет пам'ятника Т.Г. Шевченку у Вінніпегу, автори – О.П. Олійник і М.К. Вронський, 1964 р. На сірому п'єдесталі зображено Т. Шевченка на повний зріст. У одній руці він тримає книгу, а другою рукою взявся за комір сюртука. Скульптура сіро-зеленого кольору, 27x6,5 см, оргскло. Передано музею поетом В.Р. Коломійцем у 1981 р. [5; 1].

Митці порцелянової галузі також зверталися до шевченківської тематики: декоративні вазы, блюда, тарілки, керамічно-декоративні плакетки

як професійних художників, так і народних майстрів представлені в інвентарних групах «Кераміка», «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»). Зокрема, сім вазочок, три тарілки, одне блюдо числиться в інвентарній групі «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), три вази, три тарілки та одна кераміко-декоративна плакетка – в інвентарній групі «Кераміка». Серед них є тарілки ХІХ ст. відомого Будянського фаянсового заводу, колишнє підприємство в смт Буди Харківської області (до 1923 р. – завод «Тов-во порцелянових і фаянсових виробів М.С. Кузнецова»). Випускав керамічні (фаянсові) вироби для домашнього господарства та декоративні керамічні вироби. Продукція відрізнялася високою якістю і художнім виконанням. Під час виробництва використовувався метод штампованого (відбиток) нанесення зображення та ручний розпис. Серед тарілок є вироби відомого Васильківського майолікового заводу, який був масштабним підприємством художньої кераміки, яку високо цінували споживачі та мистецька спільнота у 1960–1980-ті роки. Саме тут працювали

видатні художники Надія та Валерій Протор'єви (робота якої зберігається у фондовій колекції), Михайло Денисенко і Неллі Ісупова.

Наводимо описи зразків мистецької Шевченкіани у кераміці (вази, тарілки, блюда тощо), які подані за інвентарними картками та науково-уніфікованими паспортами «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ») та «Кераміка» фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. ПХІМ-2182 КН-282. Ваза із зображенням пам'ятника Т.Г. Шевченку, автор невідомий. На вазочці зображено квіти, верх вази чисто-білий, шийка – із золотистою каймою. Порцеляна, 33,5x15 см. Придбана за 106 крб. 60 коп. на Київському кераміко-художньому заводі у 1954 р. [4, 2].

2. ПХІМ-2196 КН-285. Ваза для квітів із зображенням пам'ятника Т. Шевченку, кольору стиглої вишні, автор невідомий, 19,8 см, художнє скло, фарба. Придбана за 46 крб. 20 коп. на Київському скло-термосному заводі у 1954 р. [4, 2].

3. ПХІМ-2654 КН-428. Ваза з портретом Т.Г. Шевченка, автор невідомий, білого кольору, 20x7,5 см, креолінове скло. Придбана за 17 крб.

Рис. 5. Ваза із зображенням пам'ятника Т. Шевченку, автор невідомий, 1954 р., порцеляна

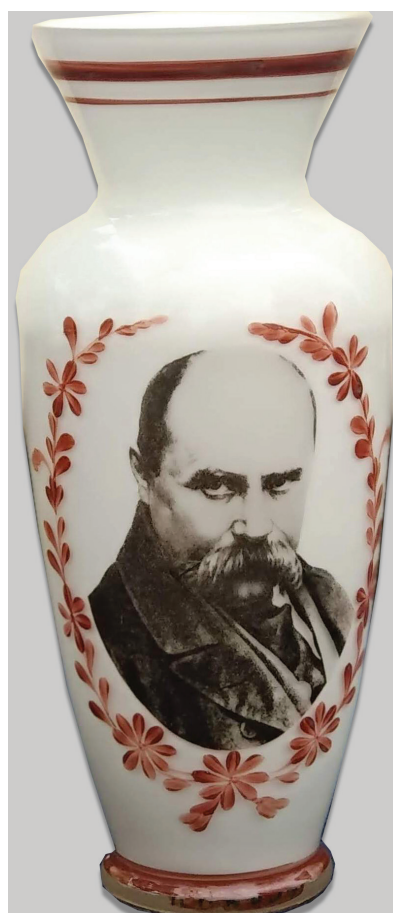

Рис. 6. Ваза з портретом Т. Шевченка, автор невідомий, 1955 р., скло

на Київському скло-термосному заводі у 1955 р. [4; 3].

4. ПХІМ-2655 КН-429. Ваза із зображенням пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві, автор невідомий, білого кольору, 20x7,5 см, креолінове скло. Придбана за 17 крб. на Київському скло-термосному заводі у 1955 р. [4; 3].

5. ПХІМ-2658 КН-432. Ваза для квітів (синього кольору) із зображенням пам'ятника Т.Г. Шевченку в Каневі, автор невідомий, 29x11см, креолінове скло. Придбана за 107 крб. на Київському скло-термосному заводі у 1955 р. [4; 3].

6. ПХІМ-2846 КН-549. Ваза з портретом Т. Шевченка і українським орнаментом, худ. Т.П. Головін, майстер народної творчості В.Ф. Клименко-Жукова, відома як одна з основоположниць застосування петриківського розпису на порцеляні, 70x28 см, порцеляна. Придбана за 6 000 крб. на Київському кераміко-художньому заводі у 1957 р. [4; 3].

7. ПХІМ-3758 КН-2008. Ваза з портретом Т. Шевченка, 15 см, порцеляна. Придбана у Київському універмазі за 21 крб. у 1959 р. [4; 3].

8. К-1036 КН-3499. Ваза з портретом Т.Г. Шевченка, худ. В.В. Лапін. Ваза має опуклу середину, низ вужчий за верхню частину. Портрет Шевченка кольоровий. Уся ваза орнаментована великими червоно-оранжевими квітами та жовтими й оранжевими ягодами, зеленим листям та дрібними квіточками з позолотою. Порцеляна, розпис, висота – 51 см, діаметр верхньої частини – 25,5 см. Закуплено у Дирекції художніх виставок, м. Київ у 1974 р. за 800 крб. [2; 2].

9. К-1582 КН-7165. Ваза «Т.Г. Шевченко», полита зовні коричневою поливою. На бочках квітковий орнамент із багатопелюсткових великих квітів. В обрамленні гілки лавру і колосся пшениці барельєфне зображення Т.Г. Шевченка і розкритого «Кобзаря» зі словами «І мене в сім'ї великій...», автор – Т.Н. Демченко, майстер з Опішні, 1979 р. Глина, полива, 18x15x61,5 см, придбана за 33 крб. 34 коп. на заводі «Художній керамік», смт Опішня, Зінківський район, Полтавська область [2; 3].

10. К-1677 КН-8989. Керамічно-декоративна плакетка «Я до школи носити воду школярам», автор – М. Марчук, м. Львів, 1964 р. Барельєфне зображення хлопчика Тараса, який несе воду у відрах на коромислі. Нижче слова з поезії Т. Шевченка «І виріс я на чужині...» – «Я до школи носити воду школярам». Хлопчик, одягнений у свиту й смушеву шапку, тяжко зігнувся. Кераміка, тиснення, 16x20,3 см, подаровано поету В.Р. Коло-

мійцю читачами з нагоди шевченківських роковин, передано поетом музею у 1981 р. [2; 4].

11. К-2102 КН-20076. Ваза декоративна з портретом Т.Г. Шевченка, автори – М.І. Козак та В.І. Овчаренко, м. Полонне Хмельницької області, 1987 р. Ваза з бочками плавно переходить у невисоку зігнуту зовні шийку вазочки. Розпис виконано синіми, зеленими і золотистими фарбами, портрет – чорно-білими. На бочках посередині в овалі – портрет Т. Шевченка, обрамлений стилізованими квітами, листям, які нагадують петриківський розпис. Порцеляна, розпис, заводське виробництво, 39x13,5x12,5 см. Придбано за 120 крб. у М.І. Козака, м. Полонне, 1987 р. [2; 4].

12. ПХІМ-2913 КН-597. Тарілка кінця ХІХ ст., виробництво Миргородської школи Гоголя. На вінчику тарілки зображення Шевченка, Котляревського, Короленка та ілюстрації до їх творів. Глина, передано І.С. Херняком, м. Переяслав, 1957 р. [4; 3].

13. ПХІМ-2924 КН-608. Тарілка декоративна з портретом Т.Г. Шевченка, глина, передана жителькою Переяслава Н. Коваленко, с. Підварки, 1957 р. [4; 3].

14. ПХІМ-3179 КН-954. Тарілка ХІХ ст. з портретом Шевченка, Котляревського, Короленка, Гоголя. Виробництво заводу «Тов-во порцелянових і фаянсових виробів М.С. Кузнецова», смт Буди Харківської області. Глина, 21,5 см, придбана за 20 крб. у Переяславі у 1958 р. [4; 3].

15. ПХІМ-3763 КН-2013. Блюдо з портретом Т.Г. Шевченка, автор – Н. Протор'єва, 1951 р. Васильківський майоліковий завод, майоліка, d-30 см. Придбана у 1959 р. за 45 крб. [4; 3].

Рис. 7. Блюдо з портретом Т. Шевченка, автор Н. Протор'єва, 1959 р., майоліка

16. К-12 КН-3750. Тарілка декоративна з портретами Шевченка, Котляревського, Короленка, Гоголя, між якими відтворені сцени з народного життя. Із зовнішнього боку клеймо – «Т-во М. Г. Кузнецова в Будах. 139», XIX ст., фаянс, заводське виробництво, 24x12x5 см. Передано жителькою с. Медвин Богуславського району Київської області О.Й. Гриб у 1975 р. [2; 1].

17. К-770 КН-3303. Тарілка декоративна настінна з портретом Т.Г. Шевченка. Навколо орнамент за мотивами української народної вишивки хрестиком – стилізовані квітки сіро-зеленого і червоного кольорів, розділені стовпчиками сіро-блакитного кольору. На дні – клеймо Миргородської керамічної школи, виготовлена у 1913 р., порцеляна, розпис, 24x2,9 см. Передано жителькою Переяслава В.М. Азаренковою у 1971 р. [2; 2].

18. К-1420 КН-5170. Тарілка декоративна з погрудним зображенням Т. Шевченка, 1964 р. Випущена до 150-річчя від дня народження поета, фаянс, 17,5x9,5 см. Передана жителькою м. Києва В.А. Монкевич у 1977 р. [2; 3].

Також у фондовій збірці налічується 10 робіт на шевченківську тематику, виготовлених із дерева (скриньки, тарілки, портрети, панно, декоративний пласт), які записані у інвентарні групи «Мистецтво» та «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»). У роботах майстрів неможливо впізнати просте дерево, оскільки під руками різьбяр воно перевтілюється, оживає, набуває зовсім іншого змісту. І це не дивно, оскільки майстер вкладає в кожну роботу частинку душі.

Наводимо описи зразків мистецької шевченкіани з дерева, які подані за інвентарними картками та науково-уніфікованими паспортами «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ») та «Мистецтво» фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. ПХІМ-2147 КН-279. Скринька дерев'яна з портретом Т.Г. Шевченка, автор невідомий, дерево, 59x52 см, подаровано білорусами у 1954 р. [4; 2].

2. ПХІМ-3108 КН-783. Тарілка декоративна «На панщині пшеницю жала», автор – П.П. Верна, дерево, різьба, придбана у Київському будинку творчості за 750 крб. у 1958 р. [4; 3].

3. ПХІМ-2881 КН-566. Тарілка з портретом Т. Шевченка, худ. Немкович Т., 1957 р., опилки, фарба, 25 см, придбана за 350 крб. у 1953 р. [4; 3].

4. ПХІМ-3747 КН-1997. Портрет Т. Шевченка, худ. Полівець, м. Львів, 1959 р., дерево, інкрустація, 39x34 см, придбана у Київському універмазі за 400 крб. у 1959 р. [4; 3].

5. М-1999 КН-21764. Панно декоративне «Наймичка», автор – А.М. Коноваленко, Київ, 1988 р. На прямокутному пласті із ДВП виконаний сюжет до твору Т. Шевченка «Наймичка», дерево, ДВП, маркетрі, 1300x750 см, придбано у автора за 499 крб. у 1988 р. [3; 4].

6. М-2099 КН-22558. Панно декоративне «На панщині пшеницю жала», автор – Є.В. Шаповал, Київ, 1988 р. У центрі барельєфне зображення сидячої жінки, яка схилилася над сплячою дитиною, дерево, різьба, ручна робота, 72x39x5 см, передана автором у 1988 р. [3; 4].

7. М-2582 КН-26421. Книга-скринька «Думи мої, думи...», автор – Д.Г. Приймачук, м. Яготин, 1988 р., дерево, інкрустація, 20x27 см, придбана у автора у 1990 р. за 51 крб. [3; 5].

8. М-2584 КН-26422. Книга-скринька «Не забудьте пом'янути незлим, тихим словом...», автор – Д.Г. Приймачук, м. Яготин, 1988 р., дерево, інкрустація, 20x27 см, придбана у автора у 1990 р. за 51 крб. [3; 5].

9. М-3203 КН-39069. Портрет Т. Шевченка (барельєф), автор невідомий, дерево, різьба, 54x39 см, на дошці – напис «Із родинного зібрання Лакізюка В.П., Київ, 2006 р. (В.П. Лакізюк – заслужений журналіст України), передано Б.М. Войцехівським, одним з ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3; 6].

10. М-3371 КН-41299. Пласт декоративний «Т.Г. Шевченко», автор – В.Л. Завгородній, майстер народної творчості, 90x106 см. Дерево, різьба, ручна робота, передано автором у 2008 р. Нині знаходиться в експозиції зали № 8 Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3; 6].

Рис. 8. Пласт декоративний «Т.Г. Шевченко», автор В. Завгородній, 1991 р., дерево

Висновки. Отже, проаналізовано та введено до наукового обігу музейні предмети мистецької Шевченкіани з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», які представлені у скульптурних зображеннях, кераміці та з дерева. Дані матері-

али є продовженням дослідження Шевченкіани з колекції Заповідника, яка є одним із розділів наукової теми автора, та слугуватимуть для створення каталогу та виставок на шевченківську тематику.

Список літератури:

1. Наконечна Г.М. Українська народна скульптура Василя Свиди в колекції НІЕЗ «Переяслав». *Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. 108 с.
2. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 1–4 «Кераміка».
3. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 4–6 «Мистецтво».
4. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 1–5 «Переяслав-Хмельницький історичний музей».
5. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга № 1 «Різне».
6. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга № 1 «Скульптура».

Kukhareva N.M. SAMPLES OF ARTISTIC SHEVCHENKIANA FROM THE STOCK COLLECTION OF NHER “PEREIASLAV” IN SCULPTURAL IMAGES, CERAMICS AND WOOD

Shevchenko's art in sculptural images, ceramics, wood in the stock collection of NHER «Pereiaslav» is presented in several inventory groups, namely, «Pereiaslav-Khmelnitsky Historical Museum» («PHIM»), «Ceramics» («К»), «Art» («М»), «Different». The purpose of the article is to study the stock and accounting documentation of NHER «Pereiaslav» for these inventory groups in order to provide a description of museum objects from the artistic Shevchenko in sculptural images, ceramics and wood. The stock collection includes 9 sculptural images in the inventory groups «Sculpture» and «Pereiaslav-Khmelnitsky Historical Museum» and 2 – in the inventory groups «Ceramics» and «Different». The works were performed by well-known authors, in particular, Syda V. I., Gonchar I. M., Lipovka I. R., Atamanchuk V. B., Zavgorodny V.L., Seliber V. E., Lysenko M. G., Kolomiets I. A., Barinova M. M., Oliynyk O. P., Vronsky M. K., Shcherbina V. I., Zhuravlyov D. M., Kovtun M. P. and others. Artists of the porcelain industry also turned to Shevchenko's themes – decorative vases, dishes, plates, ceramic and decorative plaques of both professional artists and folk artists are presented in the inventory groups «Ceramics», «Pereiaslav-Khmelnitsky Historical Museum». In particular, 7 vases, 3 plates, 1 dish are listed in the inventory group «Pereiaslav-Khmelnitsky Historical Museum», 3 vases, 3 plates and 1 ceramic-decorative plaque – in the inventory group «Ceramics». Among them are plates of the XIX century the famous Budyansk faience factory and products of the famous Vasylkiv majolica factory, which was a large-scale enterprise of artistic ceramics, which was highly valued by consumers and the artistic community in the 1960s and 1980s. Prominent artists Nadiya and Valeriy Protoryevy (whose work is stored in the stock collection), Mykhailo Denysenko and Nellie Isupova worked here. The article introduces into scientific circulation samples of artistic Shevchenko, represented by sculptural images, ceramics and wood. These materials are a continuation of the study of Shevchenko from the collection of the Reserve, which is one of the sections of the scientific topic of the author and will serve to create a catalog and exhibitions of museum objects on Shevchenko.

Key words: inventory groups «Ceramics», «Art», «Pereiaslav-Khmelnitsky Historical Museum», «Sculpture», «Different», stock collection, vases, plates, dishes, sculptures.

Красніцька Г.М.

Вінницький торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЕТИКЕТУ

У статті розглянуто історичні передумови виникнення етикету. Досліджено основні принципи розвитку етикету та проаналізовано його підсистеми. Визначено сутність поняття етикету суспільства та його вплив на діяльність людини. Обговорюються найважливіші особливості етикету, оскільки він завжди підпорядкований сформованій системі культурних цінностей, а досконале володіння правилами й нормами етикету створює вигідні умови для спілкування, підвищує статус сучасної особистості. Норми етикету допомагають людям знайти спільну мову, гідно поводитися в складних ситуаціях.

Розкрито історичні передумови виникнення етикету в різних країнах світу. Досліджено, що значна частина його правил прийшла до нас з історії, а деякі – навіть із стародавньої історії. Сучасний етикет успадковує звичаї і традиції поведінки всіх народів. У своїй основі ці правила поведінки є загальними, тому що їх дотримуються представники не тільки якогось певного суспільства, а й усіх соціально-політичних систем, що існують у сучасному світі. Зазначено, що народи кожної країни вносять в етикет свої доповнення і правки, які зумовлені устроєм країни, національним колоритом.

Обґрунтовано, що діяльність кожного індивіда в соціумі значною мірою залежить від внутрішніх та зовнішніх якостей його особистості та чинників навколишнього середовища. Етика тісно пов'язана із загальними поняттями добра і зла, краси й потворності. Тому завдання її полягає не лише в дослідженні історичного змісту даних понять, а й поясненні їхньої сутності, здатності впливати на свідомість людей, на їхні моральні орієнтири. Одним із найважливіших показників статусу та позиції людини в суспільстві є володіння правилами етикету.

Автор підкреслює важливість етикету, етикетних принципів, стилів, методів і прийомів їх застосування. Уміння професійно використовувати манери етикету означає підвищувати культуру спілкування і забезпечувати зростання ефективної діяльності в суспільстві.

Ключові слова: етикет, принципи етикету, норми етикету, основні підсистеми етикету, мовленнєвий етикет, етикетна атрибутика, спілкування, моральні цінності.

Постановка проблеми. Етикет – один із найбільш очевидних культурних феноменів, що збагачує людське спілкування, впливає на людські емоції та почуття. Важливість етикету в суспільстві завжди була високою, що можна довести його тривалою історією та еволюцією, соціальною функцією, багатогранною структурою, різними типами та формами. Як відомо, усталені норми моральності є результатом тривалого за часом процесу становлення взаємин між людьми. Без дотримання таких норм неможливі будь-які відносини, тому що не можна жити в суспільстві, не поважаючи один одного, не перебуваючи в певних обмеженнях. Із найдавніших часів і до наших днів сучасний етикет успадкував звичаї майже всіх етнічних груп. Ці правила поведінки є загальними у своїй основі, оскільки вони стосуються не лише представників певного суспільства, а й різних соціальних та політичних систем, що існують у сучасному світі. Завдяки соціальній

структурі країни, її історичним особливостям, національним традиціям та звичаям жителі кожної країни вносять власні модифікації та доповнення в етикет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням етикету займалися різні вчені, зокрема М. Браим, Р. Винницький, С. Богдан, А. Скрипник, М. Лукашевич, В. Малахов та ін. В останнє десятиліття слово «етикет» знову набуло широкого звучання. Видано чимало книг, що розкривають зміст сучасного етикету. У різних навчальних закладах уводиться вивчення поведінкової структури суспільства. Але аналіз досліджень і праць дає підстави стверджувати, що питання етикету ще не зовсім вивчене.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати історичні передумови виникнення етикету, визначити сутність поняття етикету та його вплив на діяльність людини, ознайомитися з основними правилами, принципами та нормами етикету.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найважливіша потреба і проблема в житті кожної людини, її радість і біль – це спілкування. Багатогранне, як саме життя, воно постійно нас супроводжує – від материнської ласки до прощального дотику, від повсякденних розмов до сповіді й молитви. Спілкування – це мистецтво. Воно вимагає розуму, навичок, та натхнення від людини. Як і все мистецтво, неможливо раз і назавжди «оволодіти» його мудрістю, але навчитися спілкуванню в нашому житті можна й потрібно. Проблема спілкування в сучасному світі стала особливо важливою. Людина, яка спілкується з родичами, друзями, колегами та представниками інших країн, повинна знати й розуміти багато загальних норм. Вона має вміти працювати й відпочивати, не порушуючи принципу гуманності, і гідно представляти свою країну.

Результатом тривалого процесу становлення взаємин між людьми є сформовані моральні норми. Якщо не дотримуватися цих норм, то політичні, економічні та культурні відносини неможливі, оскільки без взаємної поваги та введення певних обмежень такі відносини існувати не можуть.

Деякі загальні правила поведінки людини в суспільстві легко визначити, адже вони прописані у відповідних законах і нормах. Інші стали звичним явищем, хоча й не були офіційно визначеними, та більшість громадян все-таки чітко дотримуються їх. Низка цих формальних і встановлених норм є предметом етики.

Термін «етика» походить від давньогрецького *ethos*, що за часів Гомера означало місце перебування, спільне житло, а згодом – звичай, вдачу, характер. У творах давньогрецьких філософів можна знайти два терміни, похідні від слова «етос»: *ethikos* (етичний) і *ethika* (етика). Термін «етичний» потрібний був мислителю для пізнання чеснот, що стосуються людської вдачі, характеру. Що ж до науки, котра вивчає власне етичні чесноти, то саме Аристотель і його найближчі учні назвали її етикою [1, с. 256].

Етикет – це встановлений у суспільстві порядок поведінки, що включає у себе сукупність правил, котрі регулюють зовнішнє вираження взаємин людей, що проявляється в поведінці, зверненнях і вітаннях, поведінці в громадських місцях, манері й зовнішньому вигляді людини. Однією з найважливіших умов і вимог етикету було невідоме до того часу прагнення подобатися оточуючим, бути людиною приємних манер і промов.

Етикет – слово французького походження. Цей термін має своє походження ще з давніх часів. На розкішному та вишуканому прийомі, який улаштував король Людовик XIV, гостям дали картку з переліком деяких кодексів поведінки. Від французької назви карток – «етикеток» і відбулося слово «етикет», що увійшло згодом до мов багатьох країн. Поняття «етикет» включає форму, манеру поведінки, правила чемності і ввічливості, прийняті в тому суспільстві, де живе кожний із нас [2, с. 320].

Для вивчення етикету недостатньо вивчити набір кодексів поведінки. Необхідно розуміти історію етикету та особливості поведінки різних народів.

Перші правила поведінки були записані на давніх глиняних шумерських табличках. Шумери вважали, що вони були написані богами й через це їх треба всім обов'язково виконувати. «Повчання Качемні фараонові Снофру» – одна із найбільших згадок про етикет, яка була створена в Єгипті 2350 р. до н. е.

Китайський мислитель Конфуцій у 519 р. до н. е. у книзі «Розмови і судження» головну роль відводив проблемам благопристойності, що регулюють поведінку людини в різних життєвих ситуаціях. Засновник філософської школи Піфагор (584–500 рр.) твердив: «Народи! Намагайтеся спочатку мати кращі звичаї, ніж закони: звичаї є найперші закони» [3, с. 218].

Основним моральним цінностям людини приділяють багато уваги в історії етичної думки. Розумінню щастя як однієї з «вічних» моральних проблем присвячено праці Сократа (469–399 рр. до н. е.), Антісфена (435–375 рр. до н. е.), Платона (424–347 рр. до н. е.). Ставлення любові як необхідної умови людського щастя висвітлено в роботах Емпедокла (485–425 рр. до н. е.).

Багато праць присвятив проблемам етики Аристотель (384–322 рр. до н. е.) – учень Платона й вихователь видатного полководця Олександра Македонського. Серед його праць особливо вирізняються роботи, присвячені проблемі політики й етики (у тому числі «Нікомахова етика», «Евдова етика»). Він підтвердив моральні принципи статусу людини в суспільстві та своє ставлення до устрою держави. На його думку, держава повинна вимагати від громадянина певних чеснот, без яких неможливо досягти добробуту в суспільстві. Хоча наука «етика» під власною назвою існує з часів Аристотеля, це не означає, що вона не існувала раніше. З етичною проблематикою ми зустрічаємося всюди, де тільки має місце цілісне духовне,

зокрема філософське, осмислення людини як у давньогрецьких філософів, так і в інших осередках давньої культури: в Єгипті, Індії, Китаї, Римській імперії та інших країнах. Так, у давньоіндійському збірнику релігійних гімнів «Рігведа» велике значення надається концепції рїти (моральності), якій повинні підкорятися всі боги та люди. Де існує етика й зовнішня форма її вияву – дхарма (етикет), там несправедливість і хаос мають лише тимчасовий характер [4, с. 264].

У Японії люди завжди надавали великого значення етикету, включаючи гармонійні стосунки між людьми та правила поведінки в різних життєвих ситуаціях. І в наш час етичні норми поведінки в сім'ї, правила відносин між підданими та правителями не втратили своєї важливості.

У Стародавньому Римі багато речей було перейнято з етики греків, але в міжнародному протокольному етикеті вони були найкращі. Римляни вперше почали відправляти за кордон делегації від 3 до 10 осіб. Ці групи отримали назву «посольства». Кожен член посольства отримав золоте кільце і міг носити із собою безмитний багаж. Для організації іноземних посольств у Римі була створена посада магістра церемоніалу: при від'їзді сторони обмінювалися дарунками, інколи дуже коштовними [5, с. 226].

В етиці особистих стосунків цікавими були вказівки Сенеки (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – вихователя римського імператора Нерона. У своїх «Листах до Луцилія» він зазначав: «Нехай той, хто зайшов у нашу оселю, буде приємно вражений спілкуванням з нами, а не з нашим посудом... Сповнена величі та людина, яка посудом з глини користується як срібним...». Частину свого творчого спадку Сенека присвятив спробам розкриття значення справжньої дружби. На необхідність дружби як складової частини людського щастя вказував і Марк Тулій Ціцерон (106–43 рр. до н. е.), римський оратор, літератор і філософ.

На питання, які стосуються моральної свободи, можна знайти відповідь у працях блаженного Августина. Він переконував людей у тому, що їм добре мати благодать, але люди грішні, бо зло не можна звільнити від волі Божої. У Давній Русі перші письмові правила поведінки в суспільстві наших предків записані в «Ізборніку» (1076 р.), який написаний у формі діалогу, розмови між батьком і сином. На запитання: «Який бути людині?» була відповідь: «Перед людьми похилого віку – мовчазною, перед мудрим – слухняною, з рівними дружити, з молодшими – мати дружні взаємини. Не сміятися, коли це недоречно,

бути сором'язливим, очі держати долі, а не вгору, не сперечатися. Найбільше людині треба утримуватися від непристойних слів» [6, с. 57].

В епоху Київської Русі освіти надавали великого значення, орієнтуючись і на культуру поведінки. Так, 1117 р. князь Володимир Мономах написав «Поучение», яке було адресоване і дітям, і дорослим. У «Повчанні Володимира Мономаха» сказано: «Куди не підете по своїй землі, ніде не дозволяйте ні своїм, ні чужим нащадкам зобіжати мешканців ні в селах, ні на полях ... де б не зупинились в дорозі. Кругом дайте попити кожному, хто просить ... поважайте гостя, звідки б він не прийшов до вас, – проста ця людина, чи знатна, або посол, – ... пригостіть їжою та питвом... Хворого відвідуйте, мертвого проводьте... Не пропускайте мимо людину, не вітаючись із нею, а промовте кожному при зустрічі добре слово...» [7, с. 96].

Етикет як система норм поведінки остаточно склався у середні віки. У феодалних умовах установилася чітка ієрархія, й особлива увага приділялася різним ритуалам, символам та атрибутам. Лицарі розробили кодекс честі – спосіб життя, який регулювався правилами етикету. Їх ставлення до жінок характеризується витонченістю і ввічливістю.

У 1204 р. з'явився трактат «Про правила поведінки» («Дисципліна клерикаліс»), написаний іспанцем Педро Альфонсо. На основі цієї книги з'явилися посібники з етикету в Англії, Голландії, Франції.

Почали друкуватися й інші роботи, в яких автори пояснювали правила поведінки за столом, навчали вести бесіди та приймати гостей. Із XV до XVI ст. в Європі правила етикету сформувалися більш детально. У другій половині XV ст. при дворі англійського короля Едуарда IV церемоніймейстер Олів'є де ла Марш, який раніше служив при Бургундському дворі законодавця норм і правил етики Карла Сміливого, написав книгу про уклад двору і запропонував її королю як приклад поведінки в аристократичному колі [8, с. 96].

У XVII ст., за часів короля Людовика XIV, який прагнув до зміцнення своєї влади різними способами, сформувався придворний етикет як обов'язковий порядок поведінки при дворі французького короля. Утім, такий самий порядок існував і при інших монархічних дворах Європи: Іспанії, Італії, Англії. Якщо порівнювати Італію XV ст. з іншими європейськими країнами, вона відразу привертає увагу, тобто вища освіта, багатство та здатність прикрашати своє життя. Можна зробити висновок, що тоді як уся інша Європа потопала у

міжусобицях, а феодальні порядки трималися ще в повній силі, Італія була країною нової культури. Ця країна і заслуговує бути названою батьківщиною етикету.

У 1517 р. в Італії вийшла книга Бальтазара Кастільйоне «Придворний» (The Courtier). Автор трактував добрі манери як хороше виховання та інтелектуальну освіту. У 1558 р. вийшла книга Джованні де ла Каса «Книга галатів» (або «Книга гречки»), в якій автор спеціально написав: «Утримуйтесь, наскільки це можливо, вчиняти образливі для слуху людини звуки: скреготати зубами та чавкати; за столом ніколи не витирайте брудні пальці скатертиною; хлібом теж не слід витирати. Не повинна людина хизуватися своїм походженням, багатством, знатністю, почесними званнями, а також своїм розумом...».

У Східній Європі чеський педагог-гуманіст Ян Амос Каменський написав «Кодекс поведінки молоді 1653 року» для своїх учнів. У його маленькій книжці можна прочитати майже про всі частини етикету, але мудрий Каменський розуміє, що жодна порада не може зблизити людей [9, с. 28].

У 1716 р. в Гамбурзі Менантес видав книгу про ввічливу поведінку й достойне обходження як із високими й почесними персонами, так і з пані, а також про те, як потрібно поводитися в тих чи інших ситуаціях.

При дворах монархів правила були складні і дуже суворі. Ніхто з простих людей не мав права привселюдно доторкнутися до короля чи королеви. За це засуджували до смертної кари. Розписано було практично все – від необхідної пряжки на взутті та зачіски до певної церемонії прийому гостей. З'явилися спеціальні посади церемоніймейстерів, які добре знали *comme il faut* (світські правила) й допомагали іншим орієнтуватися в них.

Суворість придворного етикету призводила до курйозних, навіть трагічних ситуацій. Одного разу до кардинала Рішельє, який був хворий, у важливій справі приїхав французький король Людовік XIII. За правилами етикету король не міг розмовляти з підданим, коли він лежить. Людовік XIII вирішив цю проблему, лігши поряд із кардиналом.

Змушені були дотримуватися етикетних правил при дворах іспанських, французьких та англійських королів. Король Іспанії Філіп III отруївся чадом та обпікся, коли сидів перед каміном, який сильно розгорівся, бо не схотів загасити його. Отримавши великі опіки, король помер через декілька днів. Таке нерозважливе дотримання етикету й дало можливість Вольтеру написати: «Етикет – це розум для тих, хто його не має».

Із занепадом феодального ладу зменшується повага до етикету феодалів, рицарів. З'являються навіть художні твори, в яких висміюється феодально-рицарська манірність та дворянські манери (М. Сервантес «Дон Кіхот», Ж. Мольєр «Міщанин у дворянстві», І. Карпенко-Карий «Мартин Боруля»).

Посібники з етикету почали активно виходити у другій половині XVIII ст. Вони були перекладені з французької або німецької мов.

Американський етикет формується на основі добре відомих принципів етикету різних країн. Народ кожної країни приносив у розвиток етикету свій національний колорит, свою специфіку. Проте, як зазначав англійський письменник О. Гольдсміт у книзі «Громадянин світу, або Листи китайського філософа», хоча у кожній країні існують свої правила, справжня ввічливість усюди однакова й породжується вона здоровим глуздом і добродійністю.

Особливої уваги заслуговує праця американської письменниці, автора кодексу поведінки Е. Пост «Етикет» (Москва, 1996). Її називають «першою дамою етикету». 1946 р. у США вона заснувала Інститут етикету, щоб розвивати нові форми поведінки та поширювати їх у суспільстві. Е. Поуст, її колеги та послідовники зробили вагомий внесок у розвиток етикету не тільки у США, а й за їх межами [10, с. 161].

Етикет залежить від ситуації. Вибір людиною слів чи жестів залежить від конкретної ситуації. Етикетна ситуація пов'язана з повсякденною діяльністю чи подіями.

Виділяють основні підсистеми етикету:

- мовленнєвий, або вербальний, етикет. Мовленнєвий етикет регламентує словесні формули вітання, знайомства, поздоровлення, побажання, прохання, поради, запрошення, співчуття. Це ж стосується манери спілкування та мистецтва вести бесіду;

- міміка та жести, або кінесика. У багатьох народів є своєрідні жести привітання, прощання, згоди, заперечення. Міміка, погляд, вираз обличчя свідчать про ставлення до співрозмовника;

- організація простору в етикеті, або етикетна проксемика. В етикеті велике значення мають розташування співрозмовників у просторі, дистанція між ними, фізичний контакт. Необхідно також знати, яке місце в кімнаті чи за столом можна зайняти, які пози допустимі;

- речі в етикеті, або етикетна атрибутика. До етикетної атрибутики належать одяг, головний убір, прикраси, подарунки, квіти тощо [11, с. 208].

Етикет органічно пов'язаний також із моральними нормами та цінностями.

Сучасному етикету притаманні чотири основні принципи:

- 1) принцип гуманізму й людяності, який вимагає бути ввічливим, тактовним, гречним, скромним;
- 2) принцип доцільності дій, який дає змогу людині поводитися розумно, просто, зручно для себе й оточуючих;
- 3) принцип краси поведінки, шляхетності;
- 4) принцип дотримання звичаїв і традицій тієї країни, в якій перебуває людина [12, с. 384].

На відміну від етики правила етикету є умовними – це неписані домовленості про те, що загальновизнано людьми, а не включається в поведінку людей. Нині знання етики та правил

етикету сприяють розвитку почуття такту, поваги до інших людей. Досконале знання правил публічної поведінки робить взаємини між людьми більш продуктивними [13, с. 21]

Висновки. Отже, етикет є важливою частиною загальнолюдської культури, це мораль людини. Він розвивається людьми різних країн у своєму житті століттями виходячи з їх доброти, справедливості та людяності. За поведінкою людини, за тим, як вона заходить, вітається, сидить та їсть, можна судити про її рівень культурних, освітніх, комерційних та моральних якостей. Правильно чи неправильно, але зазвичай це залежить від прийняття важливих рішень в особистому житті та бізнесі. Тому наш успіх залежить від нашої поведінки та того, як ми виражаємо себе.

Список літератури:

1. Блощинська В.А. Практикум з етики : навчальний посібник. Івано-Франківськ : ІМЕ, 2013. 256 с.
2. Красніцька Г.М. Міжнародний етикет та його роль у веденні переговорів. *Гілея*. 2017. Вип. 117(2). С. 260–262.
3. Етика : навчальний посібник / Т.Г. Аболіна та ін. Київ, 2012. 218 с.
4. Вандербиль З. Этикет / пер. с англ. Москва : Авиаль, 2015. Ч. 2. 264 с.
5. Галушко В.П. Діловий протокол та ведення переговорів. Вінниця : Нова книга, 2002. 226 с.
6. Гаєвський Б.А., Палеха Ю.І. Управлінська та організаційна культура. *Освіта і управління*. 1998. № 3. С. 57.
7. Корняка О. Мистецтво гречності. Чи вміємо ми себе поводити? Київ : Либідь, 1995. 96 с.
8. Палеха Ю.І., Кудін О. Культура управління та підприємництва : навчально-методичний посібник. Київ, 2018. 96 с.
9. Пригунов П.Я. Психологічні та етичні норми і принципи ділового спілкування з іноземними партнерами. *Молодь і підприємництво*. 2011. № 6. С. 28.
10. Сагайдак О.П. Словник дипломатичних термінів та етикету. Київ, 2016. 161 с.
11. Етика ділового спілкування / Т.К. Чмут та ін. Київ, 2013. 208 с.
12. Білик Е.В. Сучасна енциклопедія етикету: 1000 правил і корисних порад. Донецьк : БАО, 2005. 384 с.
13. Гребеньков Г.В., Фіолевський Д.П. Юридична етика : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2015. 211 с.

Krasnitska G.M. HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE ORIGIN OF LABEL

In the article the author considers the historical preconditions for the emergence of etiquette. The basic principles of etiquette development are studied and its subsystems are analyzed. The essence of the concept of etiquette of society and its influence on human activity is determined. The most important features of etiquette are discussed, as it is always subject to the established system of cultural values, and perfect mastery of the rules and norms of etiquette creates favorable conditions for communication, increases the status of the modern personality. Etiquette helps people find a common language, behave with dignity in difficult situations.

The historical preconditions of the origin of etiquette in different countries of the world are revealed. It is investigated that a significant part of its rules came to us from history, and some - even from ancient history. Modern etiquette inherits the customs and traditions of behavior of all peoples. At their core, these rules of conduct are general, because they are followed not only by representatives of a particular society, but by all socio-political systems that exist in the modern world. It is noted that the peoples of each country make in the etiquette of their additions and amendments, which are due to the structure of the country, the national color.

It is substantiated that the activity of each individual in society largely depends on the internal and external qualities of his personality and environmental factors. Ethics is closely related to general con-

cepts: good and evil, beauty and ugliness. Therefore, its task is not only to study the historical content of these concepts, but also to explain their essence, the ability to influence people's consciousness, their moral guidelines. One of the most important indicators of a person's status and position in society is mastery of etiquette.

The author emphasizes the importance of etiquette, etiquette principles, styles, methods and techniques of their application. The ability to professionally use the manners of etiquette, means to enhance the culture of communication and ensure the growth of effective activities in society.

Key words: *etiquette, principles of etiquette, norms of etiquette, basic subsystems of etiquette, speech etiquette, etiquette attributes, communication, moral values.*

Москальчук К.В.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ВІДОБРАЖЕННЯ УМАНСЬКОЇ БИТВИ 1941 РОКУ В РАДЯНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

У статті порушено проблему відображення оборонних боїв 6-ї та 12-ї радянських армій улітку 1941 р. у радянській військовій мемуаристиці. Уманська битва 1941 р. на німецько-радянському фронті тривалий час була табуована радянською історичною наукою. Її хід та наслідки в СРСР стали актуальними лише в першій половині 1980-х років. Перспективною тема загибелі 6-ї і 12-ї армій в урочищі Зелена Брама залишається і для сучасної вітчизняної історичної науки. Запорукою глибокого та аналітичного дослідження проблеми є вивчення її джерельної бази.

У пропонованому дослідженні зроблено аналіз наявної радянської мемуарної літератури, у якій згадується трагічна загибель 6-ї та 12-ї радянських армій наприкінці липня – у середині серпня 1941 р. в оточенні під Уманню. У статті подано класифікацію та характеристику радянських військових мемуарів, у яких порушена досліджувана проблема. Всього у роботі проаналізовано сімнадцять одиниць мемуарної літератури. Наявні матеріали дали змогу простежити ставлення до Уманської битви офіцерів Генерального штабу, штабів Південно-Західного напрямку та Південно-Західного і Південного фронтів, командирів корпусів та дивізій, що діяли у складі 6-ї та 12-ї армій, а також політпрацівників.

У результаті проведеного дослідження обґрунтовано доведено, що всі мемуари, які розкривають історію уманського оточення, відповідають чітко обумовленим гранкам радянської історичної науки щодо історії німецько-радянської війни, є ідеологічно «правильними» та відповідають усім цензурним нормам, що діяли в СРСР.

Стаття може бути корисною для дослідників, які займаються дослідженнями радянської військової мемуаристики, цікавляться історією початкового етапу німецько-радянської війни та проблемою оточення і знищення 6-ї та 12-ї армій в урочищі Зелена Брама.

Ключові слова: Південно-Західний фронт, Південний фронт, 6-та армія, 12-та армія, Уманська битва, «Уманський котел», мемуари, цензура.

Постановка проблеми. Трагічні події літа 1941 р. стали справжнім випробуванням для Червоної Армії у ході початкового етапу німецько-радянської війни. Стрімке просування німецьких частин зумовило надскладне становище з'єднань Південно-Західного фронту. У середині липня 1941 р. оточення загрожувало не лише окремим полкам чи дивізіям, а й цілим арміям фронту. У 20-х числах липня 1941 р. в напівоточення під Уманню потрапили 6-та та 12-а армії, які стримували потужне німецьке угруповання. Наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. події в районі Умані, Голованівська, Копенкуватого, Підвисокого, Левківки, Нерубайки, Торговиці та Новоархангельська розгорталися не на користь радянських частин. Уже 1 серпня 1941 р. кільце довкола 6-ї та 12-ї армій замкнулося, і почалася операція німецьких частин, спрямована на їх повне знищення. Події кінця липня – початку серпня 1941 р. в смузї оборони згаданих армій у німецькій історичній традиції практично відразу були кваліфі-

ковані як битва під Уманню [33]. З огляду на трагічну загибель 6-ї та 12-ї армій та захоплення в полон понад 100 тис¹ червоноармійців та офіцерів (у тому числі й обох командармів – генерал-лейтенанта І.М. Музиченка та генерал-майора П.Г. Понеделіна), радянська історична наука воліла дуже обережно торкатися цієї проблеми.

Тривалий час історія оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій улітку 1941 р. залишалася у тіні героїчних перемог Червоної Армії в ході німецько-радянської війни. Керівництво країни робило все можливе, аби факт загибелі двох армій залишився лише у приватних спогадах учасників і очевидців подій. Для прикладу, найбільш повна радянська версія загибелі 6-ї та 12-ї армій описана у виданні 1965 р. «Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткая история»: «6-я и 12-я армии с тяжелыми арьергардными боями отходили на восток и юго-восток. В ходе

¹ Німецька пропаганда назвала цифру 103 тис полонених у битві під Уманню.

этих боев силами 1-й танковой группы врага совместно с войсками 17-й немецкой армии удалось перехватить 2 августа коммуникации основных сил 6-й и 12-й армий и окружить их в районе Умани. Остальные соединения этих армий с боями отступили в район южнее Первомайска. Окруженные войска вели героическую борьбу до 7 августа, а отдельные отряды – до 13 августа. Часть войск с упорными боями прорвалась из окружения, многие воины стали партизанами, но тысячи верных сынов Родины пали смертью храбрых. Многих бойцов и командиров постигла тяжелая участь фашистского плена» [3, с. 89].

Тема оборонних боїв у районі Умань – Підвисоке – Новоархангельськ у радянській історичній науці набула актуальності лише у середині – другій половині 1980-х років, після того як у СРСР були опубліковані історико-документальна повість Є.А. Долматовського «Зелена Брама. Документальна легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны» [10] та історико-документальні розвідки на цю тему К.М. Симонова [23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині історією оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій серйозно займаються історики-дослідники О.І. Нурдін [16; 17], В.В. Даценко [9], В.О. Рунов [20], Ю.Ю. Фасольняк [25], О.В. Чорний [30–32]. Кожен із названих дослідників зробив свій внесок у розроблення теми трагічної загибелі двох радянських армій в Уманському котлі. Для прикладу, завдяки науковому доробку О.І. Нурдіна події в районі Умані у смузі оборони 6-ї та 12-ї армій у пострадянській історичній науці набули чіткої ідентифікації як битва під Уманню [16], а трагічні події в оточенні – як Уманський котел [16].

Постановка завдання. Тема й досі залишається актуальною, оскільки в її межах ще є проблеми, які потребують глибокого аналітичного вивчення. Одним із перспективних напрямів, що вартий уваги науковців, є джерелознавче осягнення теми, у тому числі й дослідження мемуаристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час роботи над пропонованою публікацією нами виявлено сімнадцять одиниць мемуарних джерел у межах окресленої проблеми. Усі доступні мемуари умовно можна розділити на спогади вищого командного складу РСЧА (офіцерів Генерального штабу, Південно-Західного напрямку, Південно-Західного та Південного фронтів), спогади представників командного складу армій (офіцерів штабів армій, корпусів,

дивізій) та спогади політпрацівників. Більшість мемуарів опубліковано у 1960–1977 рр.

Найбільш знаковими для нашого дослідження могли би бути спогади представників Генерального штабу РСЧА та командування Південно-Західного напрямку. Але з усіх офіцерів такого рівня, які знали подробиці загибелі 6-ї та 12-ї армій, спогади написали лише Г.К. Жуков та М.С. Хрущов.

Мемуари маршала СРСР Г.К. Жукова «Спогади і роздуми», судячи з кількості видань, можна вважати найпопулярнішими серед читачів [12]. З моменту публікації у 1969 р. вони перевидавалися 15 разів. Г.К. Жуков, як начальник Генерального штабу РСЧА², володів найповнішою інформацією про початковий період німецько-радянської війни, але тему загибелі 6-ї та 12-ї армій він уміло обійшов. У його спогадах простежується прихильність до постаті генерал-лейтенанта І.М. Музиченко через його належність до 1-ї Кінної армії, в якій вони свого часу служили. Г.К. Жуков оцінює командарма-6 позитивно [12, с. 70]. Про командарма-12 генерал-майора П.Г. Понеделіна автор спогадів згадує лише в контексті полону [12, с. 71]. Аналіз спогадів Г.К. Жукова засвідчує, що він не вбачає своєї провини у загибелі 6-ї та 12-ї армій.

Доволі фрагментарними у контексті порушеної проблеми є й спогади М.С. Хрущова [27; 28], який улітку 1941 р. був членом Військової Ради Південно-Західного напрямку. У його баченні історія загибелі 6-ї та 12-ї армій переважно базується на негативній оцінці дій Генерального штабу й особисто Г.К. Жукова. М.С. Хрущов звинуватив Г.К. Жукова у недоцільності тривалої оборони Перемишля і Львова частинами 6-ї армії, що в подальшому стало причиною оточення і знищення цього військового з'єднання [28, с. 241]. У спогадах М.С. Хрущов повідомляє дещо викривлені факти. Для прикладу, він пише, що генерал-лейтенант І.М. Музиченко потрапив у полон унаслідок важкого поранення, яке призвело до втрати ноги³ [28, с. 253]. Також він стверджує, що після звільнення з полону І.М. Музиченко і П.Г. Понеделін продовжили службу в лавах Червоної Армії. Дійсно, І.М. Музиченко після повернення з полону служив в армії до 1947 р., але П.Г. Понеделін із моменту його визволення американськими військами з табору в Мосбурзі (нім. Moosburg) і до

² Г.К. Жуков був начальником Генерального штабу РСЧА до 29 липня 1941 р.

³ Із таким пораненням у полон був захоплений під Вязьмою командарм-19 М.Ф. Лукін.

виконання смертного вироку 25 серпня 1950 р. перебував під слідством [31, с. 166–171].

Загальними фразами трагедію в районі Умані представляють у спогадах й офіцери штабу Південно-Західного фронту, у складі якого обидві армії перебували з 22 червня по 25 липня 1941 р. Із усього вищого керівного складу штабу фронту першого формування живими лишилися лише М.О. Пуркаєв, І.Х. Баграмян, Д.М. Добикін та М.В. Парсегов. Найоб'ємніші за обсягом спогади про початковий етап війни написав начальник оперативного відділу Південно-Західного фронту у 1941 р. І.Х. Баграмян. Його мемуарний доробок під назвою «Так починалась війна» вперше був опублікований у 1971 р. [2]. Автор детально описав становище та дислокацію армій, що підпорядковувалися штабу фронту. Аналізуючи перші військові зіткнення радянських армій із противником, Іван Христофорович зосередився на діях 5-ї армії. Він постійно наголошує, що у смузі 12-ї армії тривалий час становище було стабільним і спокійним, що стало причиною свідомого її ослаблення Генеральним штабом, передавши в підпорядкування 18-й армії 17-й стрілецький та 16-й механізований корпуси [2, с. 131]. Також І.Х. Баграмян указує на те, що невдачі 6-ї армії пов'язані з її надмірним складом, що це завважало штабу армії ефективно управляти військами [2, с. 160]. Щодо загибелі «групи Понделіна» автор спогадів обмежився лише кількома реченнями, оскільки на той час 6-та і 12-та армії не входили до складу Південно-Західного фронту: *«Я глибоко убежден, что, если бы армии остались в подчинении нашего фронта, положение их оказалось бы еще более тяжелым...»* [2, с. 219]. Спогади І.Х. Баграмяна у СРСР перевидавалися двічі – у 1984 та 1988 рр.

Упродовж 1947–1957 рр. Військово-науковим товариством Генерального штабу Радянської армії було реалізовано проєкт зі збору матеріалів про події перших місяців німецько-радянської війни. Рукописи зберігалися під грифом «Цілком таємно» («Совершенно секретно») у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР і були опубліковані лише в 2000-х роках за редакцією С.Л. Чекунова у виданні «Пишу исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны» [29]. У доволі коротких спогадах начальника штабу Південно-Західного фронту М.О. Пуркаєва, датованих 29 квітня 1952 р., знаходимо обмаль інформації щодо трагічної загибелі 6-ї та 12-ї армій. Автор лише зазначив, що дії 6-ї

армії повністю залежали від стилю командування І.М. Музиченка, який відрізнявся нервозністю та недостатньою комунікацією зі штабом армії [29, с. 8–12].

Також у добірці матеріалів вміщено короткі спогади начальника зв'язку Д.М. Добикіна (датовані 30 березня 1950 р.) та начальника артилерії Південно-Західного фронту М.В. Парсегова (датовані 1 жовтня 1949 р.) [29, с. 28–47]. У них очевидцями описаний стан зв'язку в арміях фронту та подана оцінка фронтової та армійської артилерії на початку німецько-радянської війни. Оцінюючи джерельний потенціал згаданих матеріалів, маємо констатувати, що вони лише доповнюють загальні уявлення у межах окресленої теми та є типовими мемуарними джерелами радянського часу, укладеними в дусі офіційно визначеної партійної лінії стосовно історії початкового етапу німецько-радянської війни.

У 20-х числах липня 1941 р. ситуація у смузі оборони Південно-Західного фронту склалася так (маємо на увазі прорив німецької танкової групи у стику 26-ї та 6-ї армій), що з'єднання 6-ї та 12-ї армій довелося передати до складу Південного фронту, військами якого командував генерал армії І.В. Тюленев [9].

У 1960 р. у СРСР уперше були опубліковані спогади І.В. Тюленєва, у межах яких один із розділів присвячений подіям у смузі оборони армій І.М. Музиченка та П.Г. Понделіна. Тривалий час у СРСР мемуари колишнього командувача Південного фронту були найбільш поширеним і повним джерелом з історії боїв залишків 6-ї та 12-ї армій у котлі. У мемуарах чітко простежується спроба покласти провину за оточення та загибель обох армій на командуючого 12-ї армії генерал-майора П.Г. Понделіна. Колишній командувач Південного фронту стверджував, що командування об'єднаної групи ігнорувало розпорядження штабу про вихід з оточення, хоча умови для таких дій були [24, с. 250]. На противагу цьому маємо бойове донесення штабу 12-ї армії від 6 серпня 1941 р., де сказано: *«6-я и 12-я армия окружены Подвысокое (75 км севернее Первомайска). Боеприпасы, горючее нет. Кольцо сжимается, окружение огневое»* [22]. Іван Володимирович у спогадах наводить цитату з донесення у Ставку ВГК і Головнокомандуючому Південно-Західного напрямку маршалу С.М. Будьонному, де йдеться про те, що 3 серпня 1941 р. війська П.Г. Понделіна обстріляли радянські літаки, які мали доправити оточеним боєприпаси [24, с. 251]. Насправді ж 3 серпня 1941 р., о 18:26, у штаб Південного

фронту надійшло бойове донесення від командування 6-ї та 12-ї армій у якому сказано, що війська не мають ані боєприпасів, ані пального, а це означає, що вести шквальний вогонь по німецьких літаках в умовах повного оточення було неможливо [21]. Отже, автор спогадів подає недостовірну інформацію, перекладаючи і через десятки років провину на командарма П.Г. Понеделіна.

У спогадах І.В. Тюленев звинуватив П.Г. Понеделіна в паніці, розгубленості, що й стало причиною ліквідації групи, при цьому не згадавши генерал-лейтенанта І.М. Музиченка, який, незважаючи на об'єднання армій, усе ж залишився командувачем 6-ї армії. Це можна пояснити так: і І.М. Музиченко, і І.В. Тюленев свого часу служили в Першій кінній армії, вихідці з якої становили кістяк вищого командного складу РСЧА. Як бачимо, генерал армії І.В. Тюленев намагався дистанціюватися від трагедії, пов'язаної із загибеллю 6-ї та 12-ї армій в урочищі Зелена Брама (в Уманському котлі), переклавши відповідальність на П.Г. Понеделіна.

Цікавими для пізнання трагедії в урочищі Зелена Брама могли би бути спогади армійського командування 6-ї та 12-ї армій. Але більшість командирів армійського, корпусного, дивізійного, полкового командування або ж загинула, або ж потрапила в полон. Серед тих, хто вийшов з оточення, охочих ділитися спогадами виявилось вкрай мало. Війну та репресії після війни пережили лише вісім офіцерів із числа армійського і корпусного командування та вісім командирів дивізій [31, с. 192]. Поразка 6-ї та 12-ї армій в Уманському котлі стала фатальною на десятки років наперед фактично для всіх учасників трагедії.

Командарм-12 П.Г. Понеделін та комкор-13 М.К. Кириллов, які стали жертвами драконівського Наказу Ставки ВКГ № 270 [4], після повернення з полону і слідства були розстріляні у Москві 25 серпня 1950 р., а тому зрозуміло, що жодних свідчень про події в урочищі Зелена Брама залишити не могли.

Командуючий 6-ї армії генерал-лейтенант І.М. Музиченко потрапив у полон 6 серпня 1941 р., перебував у таборах до 29 квітня 1945 р. та був звільнений американськими військами [31, с. 193]. Після перевірки органами НКДБ⁴ І.М. Музиченко був відновлений у лавах Червоної Армії, жив у Москві, помер у 1970 р. Колишній командарм-6

усіляко унікав теми Уманського котла, не приїздив на зустрічі ветеранів у с. Підвисоке і не залишив спогадів. Достеменні причини його мовчання дослідникам невідомі.

Начальник артилерії 6-ї армії Г.І. Федоров та заступник командувача артилерією 12-ї армії генерал-майор В.В. Владимиров загинули у серпні 1941 р. [29, с. 193, 204]. Начальнику штабу 6-ї армії комбригу М.П. Іванову вдалося вийти з оточення. 29 квітня 1952 р. він дав свідчення, які були опубліковані С.Л. Чекуновим [29, с. 105–117]. М.П. Іванов згадував перші місяці війни і дав оцінку діям армій. Він уважав, що причинами трагедії стали нерішучі дії штабу Південно-Західного фронту: пізня мобілізація особового складу армій; нераціональне використання командуванням механізованих корпусів; слабка мобільність військ 6-ї армії та низький рівень злагодженості дій корпусів [29, с. 116]. При цьому колишній начштабу наголосив, що стійкість бійців і командирів була винятковою. Також давав свої свідчення і колишній начальник артилерії 12-ї армії генерал-майор М.В. Гавриленко, але його спогади – це загальні фрази про стан армійської артилерії в перший місяць війни.

Знаковими для пізнання теми могли би бути спогади начальника штабу 12-ї армії генерал-майора Б.І. Арушаняна, якому влітку 1941 р. вдалося вийти з оточення. У 1973 р. у СРСР у «Военно-историческом журнале» були опубліковані короткі спогади колишнього начальника штабу під назвою «Боевые действия 12-й армии в начальный период войны» [1]. Фактично це короткий огляд становища 12-ї армії починаючи з 21 червня до 6 серпня 1941 р. з вкрапленими розповідями про героїзм червоноармійців та офіцерів у протистоянні наступаючим німецьким частинам. Але, як виявилось, опубліковані спогади автора не єдині. Досліднику О.В. Чорному у підсобному фонді Народного музею історії с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області вдалося знайти та опублікувати рукопис Б.І. Арушаняна «12-я армия в начальный период Великой Отечественной войны», який, як виявилось, є повною версією спогадів, які він підготував для вищезгаданого видання [30, с. 39].

Текст, що зберігається у с. Підвисоке, значно ширший, ніж опублікований у журналі у 1973 р. У повній версії спогадів Б.І. Арушанян детально описав становище 12-ї армії напередодні 22 червня 1941 р., указав усі з'єднання (корпуси, дивізії), які входили до її складу, коротко описав повсякденне життя військових, оприлюд-

⁴ 15 березня 1946 р. Народний комісаріат державної безпеки СРСР перейменовано на Міністерство державної безпеки СРСР (МДБ СРСР).

нив факти бомбардування радянської авіації на аеродромах у Бовшево та під Чернівцями, згадав наказ Військової ради КОВО не реагувати на німецькі літаки, які вільно перетинали кордони СРСР до початку війни [30, с. 44].

Торкаючись безпосередньо бойових дій у ході німецько-радянської війни, автор також зосередив увагу на оборонних боях 12-ї армії в Західній Україні і доволі фрагментарно згадував про трагічні події в кінці липня – на початку серпня 1941 р. Генерал-майор Б.І. Арушанян наголошував, що війська П.Г. Понеделіна у липні 1941 р. були позбавлені підтримки авіації [30, с. 48], що варто розглядати як один із сильних факторів ослаблення 12-ї армії напередодні оточення. Спогади Б.І. Арушаняна є єдиним джерелом представника вищого командування 12-ї армії.

До речі, його повідомлення про позбавлення 12-ї армії авіації підтверджується короткими спогадами командувача повітряними силами 12-ї армії генерала Т.Т. Хрюкіна [29, с. 129]. Зокрема, останній після війни у невеликих спогадах для Військово-наукового товариства зазначив, що 1 липня 1941 р. повітряні сили армії були передані в підпорядкування 26-ї армії [29, с. 129–131]. Можливо, Т.Т. Хрюкін і написав би більші за обсягом спогади, але його життя склалося трагічно. Він загинув унаслідок автотроці 19 липня 1953 р.

Цікавими в контексті задекларованої теми є й спогади начальника розвідвідділу 6-ї армії полковника В.А. Новобранця (1904–1984 рр.), які були опубліковані 2009 р. [15]. Автор підготував достатньо об'ємний матеріал, але робота з ним потребує глибокого знання теми. Справа в тім, що В.А. Новобранець подає такі подробиці оперативної ситуації по обох арміях, які йому не могли бути відомими, або ж різко критикує армійське та корпусне командування, залишаючи лише за собою право правильного бачення ходу бойових дій.

Варті уваги для дослідження Уманської битви 1941 р. й спогади дивізійного та полкового командування, але історична наука у своєму арсеналі нараховує їх дуже малу кількість. Це можна пояснити тим, що більшість офіцерів, які командували полками і дивізіями, або ж служили при штабах, загинули або ж в котлі, або ж до кінця війни, про що ми вже згадували.

Говорячи про спогади дивізійного командування, маємо констатувати, що нині ми маємо у доступі лише мемуари І.А. Ласкіна [14], який у 1941 р. був начальником штабу 15-ї мотострілецької дивізії, а після загибелі її командира генерал-

майора М.Н. Белова прийняв на себе командування з'єднанням [31, с. 199].

Спогади І.А. Ласкіна «На пути к перелому» у СРСР були опубліковані у 1977 р. [12]. Автор зазначає, що після підпорядкування генералу П.Г. Понеделіну 2-го механізованого корпусу ситуація в районі Умані, Христинівки та Тального дещо покращилася, але не надовго. 15-та мотострілецька дивізія мала атакувати противника в районі Христинівки, аби зупинити наступ німецьких частин. Із цього приводу І.А. Ласкін пише: «28 июля соединение нанесло контрудар по противнику и с тяжелыми боями продвинулось на 5–6 километров. Но ни справа, ни слева от нас не было войск, которые смогли бы поддержать наступление» [14, с. 103]. Фактично цим І.А. Ласкін показав, як був знищений 2-й механізований корпус. Остання згадка про 6-ту та 12-ту армії у спогадах датується 7 серпнем 1941 р.: «Наконец командующие 6-й и 12-й армиями генералы И.Н. Музыченко и П.Г. Понеделин дали право командирам действовать согласно обстановке» [14, с. 105]. Тим самим учасник подій показав, як відбувалася одна з останніх спроб виходу з оточення.

Відомо, що спогади написав і командир 141-ї стрілецької дивізії генерал-майор Я.І. Тонконогов, але вони залишилися не опублікованими. На сайті 141-ї стрілецької дивізії нами було виявлено фрагмент спогадів Я.І. Тонконогова. У цьому рукописі представлені лише перші дні війни – до 26 червня 1941 р.

У серпні 1941 р. Яків Іванович потрапив у полон, після звільнення пройшов спецперевірку в органах НКДБ–МДБ, але ще тривалий час перебував під наглядом «компетентних органів», оскільки підозрювався у співпраці з розвідкою США.

У 1952 р. Я.І. Тонконогов подав на розгляд до Військового видавництва Міністерства оборони СРСР рукопис спогадів «Два дня Подвысокинской были», які так і не були опубліковані. У фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України зберігається відгук цензора на рукопис Я.І. Тонконогова⁵ [6]. Із рецензії видно, що Я.І. Тонконогов спробував дати власну оцінку подіям в Уманському котлі та проаналізувати причини загибелі 6-ї і 12-ї армій. Він звинуватив генерал-майора П.Г. Понеделіна в кар'єризмі, політичній короткозорості, невірі в сили армії і Батьківщини та боягузстві [7, арк. 177]. Але чи

⁵ Автор вносить подяку В.В. Даценку за надані у користування матеріали.

справді автор так уважав? Справа в тім, що в агентурному донесенні від 15 серпня 1949 р. описано епізод, коли так званий «источник» задав питання Я.І. Тонконогову: чи вважає він П.Г. Понеделіна зрадником? Колишній комдив дав чітку відповідь: *«Нет, не считаю, просто допустил Понеделин ошибку, доверился донесениям, не имел связи со мной – первым эшелонем да собственно и держатъ связь нечем было, на всю армию была одна радиостанция»* [5, арк. 81]. Як бачимо, написано у спогадах далеко від того, що автор думав насправді. Можемо припустити, що оцінка П.Г. Понеделіна у спогадах є результатом знання автором положень Наказу Ставки ВГК № 270, яким командарм-12 був оголошений зрадником та фактично призначений винуватцем трагедії.

Після закінчення німецько-радянської війни в селі Межирічка Голованівського району в одній із хат на горищі виявлено фронтовий щоденник І.О. Хизенка. Його текст був опублікований у 1963 р. під назвою «Ожившие страницы» [26]. І.О. Хизенко був політруком у 80-й стрілецькій дивізії 37-го стрілецького корпусу 6-ї армії. Улітку 1941 р. він став учасником Уманської битви та зафіксував у щоденнику події, які пережив. Автор постійно наголошує на винятковій мужності військових, що потрапили в оточення: *«Весь день – в непрерывных атаках: атакуют немцы – обороняемся и рвемся вперед мы; атакуем мы – переходим к обороне и теснее сжимаем кольцо противник. Фашисты через усилители предлагают сдаваться в плен»* [26, с. 87].

Джерельний потенціал щоденника визначається змістом описаних автором бойових дій у смузі оборони 80-ї стрілецької дивізії та розповідями про конкретних людей. Наприклад, автор описує обставини загибелі начальника штабу дивізії полковника І.С. Гмирі.

У 2019 р. В.І. Єлецький опублікував спогади командира 88-го артилерійського полку 80-ї стрілецької дивізії 6-ї армії капітана М.І. Танченка [11], які тривалий час поширювалися серед знавців теми «самвидавом». Автор описує подробиці в оточенні, дії (не завжди адекватні) командирів, обставини, за яких радянські бійці потрапляли у полон, а також умови перебування полонених в Уманській ямі та ставлення до них із боку противника.

На жаль, сьогодні недоступний рукопис спогадів начальника штабу 10-ї танкової дивізії полковника В.С. Породенка, посилення на які знаходимо в роботі О.І. Нурдіна «Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.)» [16].

Російському історичному К.М. Александрову вдалося знайти в бібліотеці Інституту Гувера рукопис мемуарів Мірходжа Ерелі, саме так називав себе після війни командир 60-ї гірсько-стрілецької дивізії М.Б. Саліхов, який потрапив у полон, перейшов на службу до противника, а після закінчення війни зник та тривалий час перебував у розшуку органами НКДБ – МБД – КДБ.

Оцінюючи у цілому згадані вище мемуари, маємо констатувати, що всі спогади – і вищого командного складу фронтів, і армійського, і дивізійного та полкового командування – не рясніють подробицями з історії Уманської битви, а відповідно, не дають змоги проаналізувати проблему через призму пам'яті і вражень про події тих, хто її пережив. Поверховість спогадів визначається умовами та вимогами, які перед носіями пам'яті про битву поставила радянська ідеологічна машина й які вправно контролювали виконавці з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та різномасні чиновники з видавництва.

Справа в тім, що у СРСР у післявоєнний період на варті «ідеологічно правильної» літератури стояло Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт СРСР). Цей орган мав широкий спектр повноважень: керівництво органами цензури, контроль над усією друкованою продукцією, що видавалася у СРСР, перевірка іноземної літератури, надання та скасування дозволів на видання книг та журналів, укладання бібліографічних списків «небезпечної літератури» [13].

У 1949 р. Головліт СРСР увів в обіг секретний документ «Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению»⁶ [18]. Відповідно до цього документу, у Союзі було заборонено посилатися на всі військово-історичні матеріали з позначкою «Для службового користування». Також під заборону потрапили документи, що розкривали моральний стан бійців, військову дисципліну, взаємодію між військовими та цивільним населенням [19, с. 18]. Разом із тим секретною визначалася інформація про тактико-технічні характеристики радянського озброєння, про кількісний склад РСЧА, про втрати РСЧА, про стратегічні та оперативні плани командування, форми ведення бойових операцій і головне – мемуари офіцерів, які у ході німецько-радянської війни були членами Ставки Верховного Головнокомандування, займали керівні посади в Народному комісарі-

⁶ «Перечень» 1949 р. не є єдиним документом в історії політичної цензури Радянського Союзу. Подібні матеріали у СРСР виходили в 1958, 1976, 1987 та 1990 рр.

аті оборони та в структурі Генерального штабу РСЧА, були членами військових рад, начальниками штабів фронтів та армій. Надання особливого дозволу Головного політичного управління Радянської армії та Військово-наукового управління Генерального штабу передбачалося у разі друку спогадів маршалів СРСР та генералів армії [19, с. 21].

Аналіз згаданого вище документу дає змогу стверджувати, що вся проаналізована в дослідженні мемуаристика цілком відповідає «гранкам» радянської ідеології, яка завжди тримала руку на пульсі подій. Як доказ наведемо приклад із рецензії на спогади генерал-майора Я.І. Тонконогова «Два дня Подвысокинской были». У прикінцевій частині рецензент зазначив, що автору варто продовжити спогади розповіддю про перемоги Червоної Армії, про які герої повісті мріяли, перебуваючи в оточенні. Тобто для того аби спо-

гади Я.І. Тонконогова були надруковані, їх необхідно було пристосувати до типових шаблонів, що сформувалися в радянській військовій мемуаристиці. Яків Іванович і сам розумів, що його мемуари залишаться неопублікованими. В агентурному донесенні від 7 грудня 1951 р. гебешник передав його думки із цього приводу: «*Мои мемуары едва ли увидят свет в ближайшее время, так как в них я описываю такие факты и события, которые, безусловно, не понравятся кой-кому из тех, кто сейчас находится у большой власти в составе правительства*» [8].

Висновки. Проаналізувавши мемуари з історії трагічної долі 6-ї та 12-ї армій в Уманській битві влітку 1941 р., ми дійшли висновку, що вони «підготовлені» в чітко визначних рамках, ідеологічно витримані та не виходять за межі офіційного (партійно-ідеологічного) бачення початкового етапу німецько-радянської війни.

Список літератури:

1. Арушанян Б.И. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны. *Военно-исторический журнал*. 1973. № 6. С. 60–65.
2. Баграмян И.Х. Так начиналась война. Киев : Политиздат Украины, 1988. 448 с.
3. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткая история. Москва : Военное издательство МО СССР, 1965. 624 с.
4. *Военно-исторический журнал*. 1988. № 9. С. 26–28.
5. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. 1. Т. 2. Арк. 76–83.
6. ГДА СБ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 1. Арк. 172.
7. ГДА СБ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 1. Арк. 174–191.
8. ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 2. Арк. 251
9. Даценко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград : Имекс-ЛТД, 2013. 460 с.
10. Долматовский Е.А. Зеленая брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. Москва : Политиздат, 1983. 303 с.
11. Слєцький В.І. Уманський котел у спогадах командира 88-го артилерійського полку 80-ї ордену Леніна стрілецької дивізії капітана М.І. Танченка. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 73–92.
12. Жуков Г.К. Спогади і роздуми : у 2-х т. Т. 1 ; 2-е вид. Київ : Політвидав України, 1990. 508 с.
13. История советской политической цензуры. Документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 1997. С. 163.
14. Ласкин И.А. На пути к перелому. Москва : Воениздат, 1977. 344 с.
15. Новобранец В.А. Я предупредил о войне Сталина. Записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. 480 с.
16. Нуждин О. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.) : монография. Екатеринбург : Урал. ун-т, 2011. 328 с.
17. Нуждин О. Уманский котел: трагедия 6-й и 12-й армий. Москва : Яуза-каталог, 2016. 384 с.
18. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва, 1949. С. 20–22.
19. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению. Москва, 1974. 108 с.
20. Рунов В.А. 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. Москва : Яуза ; Эксмо, 2010. 416 с.
21. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат МО СССР, 1959. Вып. 39. С. 256
22. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат МО СССР, 1959. Вып. 39. С. 260.

23. Симонов К. Уроки истории и долг писателя. *Наука и жизнь*. 1987. № 6. С. 42–48.
24. Тюленев И.В. Через три войны. Москва : Воениздат МО СССР, 1960. 256 с.
25. Фасольняк Ю.Ю. Аналіз дій командного складу 6-ї і 12-ї армій в умовах оточення (серпень 1941 р.): оточення під Уманню. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2011. Вип. 202. Ч. 2. С. 8–12.
26. Хизенко И.А. Ожившие страницы. Москва : Воениздат, 1963. 345 с.
27. Хрущёв Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. Москва : Вагриус, 1997. 512 с.
28. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Москва : Московские Новости, 1999. Кн. I. 656 с.
29. Чекунов С.Л. Пишу исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны : в 2-х т. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. Т. 2. 608 с.
30. Чорний О.В. Невідомі спогади генерала Баграта Ісааковича Арушаняна про бої 12-ї армії в червні-серпні 1941 року (з фондів Народного музею села Підвисокого). *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 38–64.
31. Чорний О.В., Даценко В.В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 185–230.
32. Чорний О.В. Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне дослідження. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 157–184.
33. Steets H. Gebirgsjäger bei Uman. Die Korpsschlacht des XXXIX. Gebirgs – Armeekorps bei Podwyssokoje 1941. Die Wehrmacht im Kampf. Band 4. Kurt Vovinkel Verlag. Heidelberg, 1956. 125 s.

Moskalchuk K.V. REFLECTION OF THE BATTLE OF UMAN IN 1941 IN SOVIET MILITARY MEMOIRS

The article raises the issue of the reflection of the defensive battles of the 6th and 12th Soviet armies in the summer of 1941 in Soviet military memoirs. The Battle of Uman in 1941 on the German-Soviet front has long been tabooed by Soviet historical science. Its course and consequences in the USSR became relevant only in the first half of the 1980s. The topic of the death of the 6th and 12th armies in the Zelena Brama tract remains a promising topic for modern domestic historical science. The key to an in-depth and analytical study of the problem is to study its source base.

The proposed study analyzes the available Soviet memoirs, which mention the tragic death of the 6th and 12th Soviet armies in late July - mid-August 1941 in the vicinity of Uman. The article presents the classification and characteristics of Soviet military memoirs, which raised the problem under study. A total of seventeen units of memoir literature were analyzed in the paper. The available materials allowed us to trace the attitude of officers of the General Staff, headquarters of the South-Western direction and the South-Western and Southern Fronts, commanders of corps and divisions operating in the 6th and 12th armies, as well as political workers to the Battle of Uman.

As a result of the study, it was proved that all memoirs that reveal the history of the Uman environment correspond to clearly defined branches of Soviet historical science on the history of the German-Soviet war; are ideologically "correct" and meet all censorship norms in force in the USSR.

The article can be useful for researchers who study Soviet military memoirs, are interested in the history of the initial stage of the German-Soviet war and the problem of encirclement and destruction of the 6th and 12th armies in the tract of Zelena Brama.

Key words: *South-Western Front, Southern Front, 6th Army, 12th Army, Battle of Uman, Uman Cauldron, memoirs, censorship.*

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 001.89:591.1-021.51(477-032.61)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.25>

Апостол М.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України

РОЗРОБЛЕННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ ФІЗІОЛОГІЇ ЛЮДИНИ ТА ТВАРИНИ ВЧЕНИМИ ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1865–1917)

Мета статті полягає у висвітленні періоду становлення фізіологічних досліджень на базі Імператорського Новоросійського університету як одного з провідних науково-освітніх осередків на українських землях. Методологія дослідження ґрунтується на використанні принципів об'єктивності, системності, комплексності. Автор використав загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні історичні методи. Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше відтворено становлення фізіології людини та тварин як дисциплінарної науки, показано значення творчих пошуків учених Імператорського Новоросійського університету у розробленні її окремих наукових положень. Узагальнено основні наукові праці Н.О. Бернштейна, І.М. Сеченова, П.А. Спіро, Б.Ф. Веріго, Б.П. Бабкіна, І.С. Берітова, Д.С. Воронцова та інших учених університету на тлі світової наукової думки з розвитку фізіології. Показано, що фундаментом фізіологічної лабораторії університету І.М. Сеченовим розроблялися питання фізіології газів крові, фізіології нервової системи і психофізіології. Висвітлено наукові дослідження його послідовників: П.А. Спіро – щодо вивчення явищ реципрокної іннервації та Б.Ф. Веріго – щодо відкриття катодичної депресії. Доведено важливість для подальшого розвитку фізіологічних досліджень університету наукових пошуків І.С. Берітова щодо вивчення спряженої іррадіації збудження у центральній нервовій системі та Д.С. Воронцова щодо аналізу електричної реакції нерву.

Доведено, що відкриття і здобутки вчених Імператорського Новоросійського університету є важливим чинником вивчення краєзнавчого аспекту історії науки й техніки, реконструкції їхніх інтелектуальних біографій.

Ключові слова: вища освіта, наукові дослідження, фізіологія людини, фізіологія тварини, Імператорський Новоросійський університет, І.М. Сеченов.

Постановка проблеми. В умовах нових цивілізаційних викликів рівень здоров'я нації визначає її майбутній розвиток, спроможність духовного і культурного росту. Окрім цього, здоров'я людини – вирішальний чинник економічного розвитку, росту добробуту і рівня життя її громадян, соціально-економічної зрілості, культури і процвітання держави. В умовах всеохоплюючої економічної кризи в Україні, скорочення матеріальних і фінансових ресурсів, соціально-політичної конфліктності, кліматичних змін, техногенних катаклізмів питання вивчення фізіологічних закономірностей життєдіяльності людини як основи охорони її здоров'я набуває особливої актуальності.

Світовий розвиток переконливо доводить, що цілеспрямований вплив на фізіологічні процеси,

що відбуваються в організмі людини, дає змогу підвищувати її життєдіяльність і продуктивність праці, моделювати її здоров'я та довголіття. Не менш важливими є дослідження з фізіології тварини, що сприяють вивченню закономірностей формування її продуктивності та в кінцевому підсумку виробництву високоякісної продукції. Під цим кутом зору нагальним питанням є вивчення історії становлення фізіологічних досліджень на базі Імператорського Новоросійського університету як одного з провідних науково-освітніх осередків на українських землях в 1865–1917 рр. Відкриття і здобутки його вчених є важливим чинником вивчення краєзнавчого аспекту історії науки й техніки, реконструкції їхніх інтелектуальних біографій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники історії науки й вищої освіти розкрили основні тенденції становлення і розвитку фізіології в Російській імперії, до складу якої відносилися й українські землі [5; 8; 12], висвітлили основні віхи організації Імператорського Новоросійського університету, на базі якого розроблялися питання фізіології людини та тварин [6; 7; 11]. Низку наукових праць присвячено відомим ученим у галузі фізіології, талановитим педагогам Одеського університету як правонаступника Імператорського Новоросійського університету [1; 11; 16].

Однак до цього часу не розкрито основні віхи становлення фізіології як дисциплінарної науки на базі Імператорського Новоросійського університету, не висвітлено основні здобутки вчених-фізіологів, вплив їхніх творчих ініціатив на розгортання вітчизняних дослідницьких практик із фізіології людини і тварини з урахуванням краєзнавчого аспекту розвитку вищої професійної освіти.

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні періоду становлення фізіологічних досліджень на базі Імператорського Новоросійського університету, що охопив 1865–1917 рр., узагальненні пріоритетних здобутків його провідних учених на тлі розвитку світової наукової думки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У становленні наукових основ фізіології людини та тварини на українських землях вагомий внесок належить відкритому у травні 1865 р. Імператорському Новоросійському університету. Оскільки на початковому етапі самостійної кафедри фізіології при університеті створено ще не було, викладання анатомії людини та фізіології тварини покладалося на кафедру зоології. Її першим викладачем було призначено колишнього лікаря Рішельєвського лицю, доктора медицини Н.О. Бернштейна. У квітні 1870 р. І.І. Мечников, який завідував на той час кафедрою зоології, звернувся до Ради фізико-математичного факультету з поданням, де вказувалося на необхідність організувати при кафедрі зоології відділ експериментальної фізіології і запросити в університет на посаду ординарного професора фізіолога-експериментатора, запропонував кандидатуру І.М. Сеченова (1829–1905). Це питання розглядалося Радою університету 19 серпня 1870 р. Кандидатура вченого набрала 14 виборчих і три невиборчих голоси. Для остаточного вирішення питання дане подання було передане на затвердження міністром освіти. Однак через політичні

причини: наполегливе прагнення царського уряду усунути всевітньо відомого ученого від наукової і викладацької діяльності за його прогресивні погляди і демократичні переконання, побоювання його революціонізуючого впливу на студентську молодь виникла певна затримка. Як її офіційна причина розглядалася відсутність асигнувань на утримання при Імператорському Новоросійському університеті понадштатного ординарного професора [5].

Завдяки сприянню та поруці попечителя Одеської учбової округи Голубцова питання про затвердження І.М. Сеченова на посаді професора було вирішене позитивно. Наказом міністра освіти від 10 квітня 1871 р. він був затверджений як ординарний професор Імператорського Новоросійського університету. Слід зазначити, що до переїзду вченого в Одесу фізіологічної лабораторії створено ще не було. Учений відразу береться за її організацію, за власний кошт під час його поїздки за кордон весною 1871 р. закупляє деяке лабораторне обладнання. Уже після повернення в Одесу на засіданні фізико-математичного факультету 27 серпня декан факультету запропонував подати клопотання до ради університету про видачу І.М. Сеченову 500 крб. зі спеціальних коштів у винагороду витрат на переїзд в Одесу. Пропозиція була схвалена, й усі отримані кошти вчений витратив на обладнання фізіологічної лабораторії. Значну допомогу в її організації надали П.А. Спіро, який приїхав із ним як помічник, професор хімії О.О. Веріго. З їх допомогою фізіологічну лабораторію вже на початку 1872 р. вдалося відкрити, у ній окрім І.М. Сеченова та П.А. Спіро, проводили досліди І.І. Мечников і студент В.М. Реп'яхов [16].

Під час п'ятирічного перебування в Імператорському Новоросійському університеті І.М. Сеченов продовжував успішно розробляти питання фізіології за трьома основними напрямками: фізіологія газів крові, фізіологія нервової системи і психофізіологія. У результаті проведених досліджень одержав важливі дані щодо дихальної функції крові, деякі з яких стали відкриттям світового рівня. Зокрема, важливі дані були отримані під час вивчення поглинання вуглекислоти еритроцитами. Ученому вдалося вперше показати, що вуглекислота знаходиться в еритроцитах не лише у стані фізичного розчинення й у вигляді бікарбонату, а й у стані нестійкої хімічної сполуки з гемоглобіном. Дійшов висновку, що еритроцити є переносниками як кисню від легень до тканин, так і вуглекислоти від тканин до легень. Наукова спільнота зустріла з недовірою ці дані. Зокрема,

відомий німецький фізик і хімік Гоппе-Зейлер ґрунтувався на даних, що вуглекислота не змінює спектр гемоглобіну, і висловив сумнів щодо достеменності міркувань І.М. Сеченова. Пізніше, коли в 1928 р. наявність карбгемоглобіну в крові, а саме хімічної сполуки гемоглобіну з вуглекислою, була експериментально доведена, це відкриття почали пов'язувати з іменами Генрікеса та Бора, ігноруючи безсумнівний пріоритет І.М. Сеченова [7].

Учений не тільки вперше відкрив карбгемоглобін, а й показав, що хімічний зв'язок між гемоглобіном і вуглекислою значно слабший, аніж його зв'язок з киснем, завдяки чому відбувається швидке витіснення вуглекислоти із цієї сполуки і заміна її на кисень. Детальне вивчення фізико-хімічних умов, за яких відбувається газообмін, приводить І.М. Сеченова до важливого висновку, що обмін вуглекислоти як між кров'ю і альвеолярним повітрям, так і між кров'ю і тканинами здійснюється в результаті дифузії, основою якої є різниця напруги CO_2 в легенях, крові і тканинах. Цей висновок згодом був експериментально підтверджений датським фізіологом А. Крога [6].

В Одесі І.М. Сеченовим розпочато дослідження процесів поглинання вуглекислоти розчинами різних солей. У 1875 р. з'явилися перші праці із цього питання, опубліковані в «Журнале Российского физико-химического общества» та «Записках Академии наук». Ці дослідження були продовжені після переїзду вченого в Петербурзький університет і призвели до встановлення загальної формули, що виражає залежність коефіцієнтів поглинання вуглекислоти від концентрації солей і є значним внеском у розвиток теорії розчинів, яка одержала загальне визнання як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних учених. Таким чином, можна стверджувати, що дослідженнями І.М. Сеченова, проведеними на базі Новоросійського університету, вчення про гази крові було поставлене на наукову основу [5].

Окрім цих досліджень, учений в Одеській фізіологічній лабораторії вивчав фізіологію нервової системи. Так, у 1872 р. він виступив при Новоросійському товаристві дослідників природи з доповіддю: «Несколько замечаний о действии на нервы очень быстро следующих друг за другом раздражений», в якій відзначив зменшення ефекту у відповідь на надмірно часте подразнення нерву. Він зробив висновок, що процес гальмування може розвиватися не тільки у центральній нервовій системі, а й за певних умов у периферичному нерві [9]. До цього ж періоду відносяться його наукові

праці про дію блукаючого нерву на серце. Ці дослідження були проведені разом із І.І. Мечниковим і В.М. Реп'яховим. Ученими доведено, що за тривалого подразнення блукаючого нерву черепахи має місце виражена періодичність у його гальмівній дії на серце. Волокна блукаючого нерву, які гальмують діяльність серця, закінчуються у ньому за типом нервових центрів. Результати досліджень були заслухані в Новоросійському товаристві дослідників природи у січні 1873 р. Наступними дослідженнями було встановлено, що у складі блукаючого нерву черепахи є не тільки волокна, які уповільнюють діяльність серця, а й такі, які її прискорюють [16].

У 1873 р. опубліковано наукову працю І.М. Сеченова «Кому и как разрабатывать психологию», яку по праву вважають класичним твором у галузі психофізіології. Учений доводить, що психологія лише тоді набуде рис позитивної науки, коли замість умоглядних висновків і метафізичних побудов вивчатиме психічну діяльність об'єктивними природничо-науковими методами. Вихідним матеріалом під час вивчення психічних явищ повинні бути дані про найпростіші психічні прояви у тварин, а також дані, одержані у процесі вивчення психіки людини. Складні психічні процеси повинні вивчатися в їх розвитку від простих до складних [10]. Підтвердженням правильності таких міркувань є створене І.П. Павловим учення про вищу нервову діяльність. Ці вказівки І.М. Сеченова мали дуже велике значення для розвитку вітчизняної порівняльної фізіології, особливо еволюційної фізіології вищої нервової діяльності. У 1873 р. І.М. Сеченов об'єднав свої психофізіологічні праці, а саме «Рефлексы головного мозга» і «Кому и как разрабатывать психологию» в одну книгу під назвою «Психологические этюды», яка вийшла друком цього самого року. У 1884 р. вона була перевидана в Парижі французькою мовою.

У березні 1876 р. попечитель Петербурзької учбової округи за клопотанням Ради Петербурзького університету звернувся до міністра з проханням про призначення І.М. Сеченова професором Петербурзького університету. На засіданні Ради Імператорського Новоросійського університету від 13 березня 1876 р. ректор повідомив про це членів Ради і запропонував просити І.М. Сеченова не залишати університет. Однак наказом по Міністерству народної освіти від 17 квітня 1876 р. учений був призначений понадштатним ординарним професором Петербурзького університету по кафедрі фізіології. Варто зазначити, що, незважа-

ючи на майже п'ятирічне перебування І.М. Сеченова в Одесі, самостійної кафедри фізіології в університеті так і не було створено. Курс фізіології читався при кафедрі зоології, при ній функціонувала створена вченим фізіологічна лабораторія [6].

Після від'їзду І.М. Сеченова з Одеси наукову діяльність фізіологів Новоросійського університету близько 40 років очолювали його найближчі учні – П.А. Спіро, а потім Б.Ф. Веріго, які продовжували його наукову тематику – гази крові, фізіологія нервової системи, психофізіологія. П.А. Спіро (1844–1893) почав працювати в Імператорському Новоросійському університеті з 1871 р. на посаді лаборанта фізіологічної лабораторії. У 1874 р. за наукову працю «К вопросу об иннервации дыхательных движений», яка була виконана під керівництвом І.М. Сеченова, одержав ступінь магістра зоології. У кінці 1874 р. П.А. Спіро був обраний приват-доцентом по кафедрі зоології і за дорученням І.М. Сеченова читав лекції за деякими розділами фізіології. У 1881 р. захистив у Харківському університеті дисертацію на науковий ступінь доктора медицини. У своїй роботі задовго до Лумсдена він довів наявність у верхніх відділах довгастого мозку і Варолієвого моста нервових механізмів, які беруть участь у регуляції дихання [5]. Висловив припущення про вплив кори головного мозку на діяльність дихального центру. П.А. Спіро належить безсумнівний пріоритет у відкритті явищ реципрокної іннервації. Він установив залежність від місця подразнення шкіри, довів, що збільшення подразнюючої поверхні може викликати як підсилення рефлекторної реакції, так і її послаблення. Зробив висновок, що за одночасного подразнення симетричних ділянок шкіри відбувається взаємне гальмування рефлексу. Ця праця була опублікована в «Записках Новоросійського університета» за 1873 р. [5].

За новим статутом 1884 р. у Новоросійському університеті була введена посада прозектора фізіології, на яку був обраний П.А. Спіро. У 1885 р. Рада університету подала клопотання перед міністром про те, щоб за прикладом інших університетів виділити фізіологію з кафедри зоології у самостійну дисципліну, проте дозволу так і не було надано.

У Новоросійському університеті П.А. Спіро працював 22 роки, займаючи посади від лаборанта до професора. Ученим опубліковано дев'ять наукових праць, з яких чотири виконані під безпосереднім керівництвом І.М. Сеченова. Не втратила свого значення його робота «Об образовании желчи», опублікована в «Записках Ново-

російського університета» у 1880 р. В останні роки життя вчений багато займався психофізіологічними питаннями. Особливу увагу приділяв вивченню гіпнозу, сформулював положення про діяльність головного мозку, суть довільних рухів та ін. Варто зазначити, що при фізіологічній лабораторії була організована перша в Російській імперії лабораторія експериментальної психології, яка фактично почала функціонувати з 1892 р. під керівництвом М.М. Лунге [5].

У квітні 1894 р., після смерті П.А. Спіро, професором фізіології Новоросійського університету обрано Б.Ф. Веріго (1860–1925). Із 1879 р. ще з другого курсу природничого відділу Петербурзького університету почав проводити наукову роботу у фізіологічній лабораторії І.М. Сеченова. У 1888 р. захистив докторську дисертацію «К вопросу о действии на нерв гальванического тока, прерывистого и непрерывного (опыт объяснения физиологических явлений электротона)» [2]. У 1892 р. його обрано приват-доцентом Військово-медичної академії, а в 1894 р. – професором анатомії і фізіології Новоросійського університету. На той час був уже відомим ученим завдяки своїм дослідженням над електротонем й особливо відкриттю явища катодичної депресії. Одеський період його діяльності тривав 20 років і був найбільш плідним у науковому і організаційному відношенні. У 1901 р. у зв'язку з відкриттям медичного факультету в Одеському університеті організовано самостійну кафедру фізіології. Першим її завідувачем і організатором був Б.Ф. Веріго [6].

Серед праць із нейрофізіології, підготовлених ученим у Новоросійському університеті, найбільше значення мало дослідження збудження і провідності в нерві, результати якого опубліковані в 1899 р. Учений показав, що за однієї і тієї самої глибини альтерації ділянки нерву, тобто за однакового зниження інтенсивності збудження, проведення через нього збудження припиняється тим швидше, чим довша ділянка альтерації. Він дійшов висновку, що між збудженням і провідністю існує безсумнівний зв'язок, що обидві ці найважливіші властивості нерву не можуть розглядатися як незалежні. Уперше у фізіології висловив думку, що проведення збудження по нерву є не безперервним, а стрибкоподібним процесом. Тільки в 40-х роках ХХ ст. опубліковано низку праць з електрофізіології, які повністю підтверджують точку зору Б.Ф. Веріго [1].

В інших електрофізичних працях, виконаних в Одесі, Б.Ф. Веріго доповнює і розвиває своє вчення

про фізіологічний електротон. У 1901 р. висловлює цікаві припущення про механізм подразнюючої дії електричного струму і про причини, що викликають катодичну депресію.

Досить плідними були імунобіологічні дослідження Б.Ф. Веріго, розпочаті в 1892 р. в лабораторії І.І. Мечникова в Пастерівському інституті в Парижі. Ученим одержано важливі дані щодо значення фагоцитозу для захисту організму від інфекції і про роль печінки й селезінки в боротьбі з такими інфекціями, як сибірська язва і куряча холера. Наукові праці Б.Ф. Веріго з питань імунітету премійовані Російською академією наук [3].

Як освічений біолог Б.Ф. Веріго приділяв значну увагу загальнобіологічним проблемам. Питання біології клітини і пов'язані з ним проблеми спадковості, статі – неповний перелік тем, над якими працював Б.Ф. Веріго в Одесі. Під час перебування ученого в Новоросійському університеті вийшли у світ два томи його підручника «Основы физиологии человека и высших животных», який слугував довідковим виданням для кількох поколінь фізіологів [5].

У 1906 р. Б.Ф. Веріго обраний більшістю Ради університету деканом медичного факультету, однак через його революційні погляди на дану посаду було призначено професора Левашова. 10 травня 1914 р. надійшов наказ міністра народної освіти про звільнення Б.Ф. Веріго зі служби в Новоросійському університеті [15, арк. 20]. Завідувачем кафедри фізіології було обрано професора Б.П. Бабкіна – учня і послідовника І.П. Павлова, автора відомої монографії «Внешняя секреция пищеварительных желез» [6].

У 1915–1916 рр. в лабораторію прибули два нових співробітники, учні М.С. Введенського – І.С. Берітов та Д.С. Воронцов, які розгорнули плідну наукову діяльність. Зокрема, І.С. Берітов проводив дослідну роботу на собаках за камерною методикою. Установив закон спряженої іррадіації збудження у центральній нервовій системі. У цей період виконав і опублікував працю «Об изменчивости корковых и рефлекторных

двигательных реакций под влиянием искусственного повышения возбудимости в коре больших полушарий». Ці роботи випередили відомі дослідження Дюссер де-Баренна. Виконав важливу тему з вивчення реципрокної іннервації скелетних м'язів, а також ролі рефрактерної фази в діяльності нервово-м'язового апарату. Д.С. Воронцов здобув пріоритет у вивченні так званого позитивного коливання нервового струму. Друге дослідження стосувалося провідності нервів. Довів, що якщо невелику ділянку нерву піддати дії розчинів хлоридів лужних металів або наркотиків і її провідність буде від цього придушена, то нерв буде паралізований [4].

Висновки. Таким чином, у становлення наукових основ фізіології людини і тварини вагомий внесок зробили вчені Імператорського Новоросійського університету: Н.О. Бернштейн, І.М. Сеченов, І.І. Мечников, П.А. Спіро, Б.Ф. Веріго, Б.П. Бабкін, І.С. Берітов, Д.С. Воронцов та ін. Фундатором фізіологічної лабораторії І.М. Сеченовим розроблялися питання фізіології газів крові, нервової системи і психофізіології. П.А. Спіро належить пріоритет у відкритті явищ реципрокної іннервації, вивченні гіпнозу. Б.Ф. Веріго вперше організував самостійну кафедру фізіології. Здобув відомість завдяки своїм дослідженням над електротонієм і відкриттю явища катодичної депресії. За авторства вченого підготовлено два томи підручника «Основы физиологии человека и высших животных», який тривалий час слугував довідковим виданням для фізіологів. І.С. Берітов установив закон спряженої іррадіації збудження у центральній нервовій системі, виконав важливі роботи з вивчення реципрокної іннервації скелетних м'язів, а також ролі рефрактерної фази в діяльності нервово-м'язового апарату. Д.С. Воронцов детально вивчив електричну реакцію нервів. Залучення талановитих учених, отримані важливі результати дали змогу ствердитися Імператорському Новоросійському університету як провідному регіональному науково-освітньому центрі у галузі фізіології людини та тварини на українських землях.

Список літератури:

1. Васильев Ю.К. Профессор Б.Ф. Веріго (1860–1825) в Одессе и его деятельность в Обществе одесских врачей. *Фізіологічний журнал*. 2010. № 56(2). С. 310.
2. Веріго Б.Ф. К вопросу о действии на нерв гальванического тока прерывистого и непрерывного (попытка объяснения физиологических явлений электротона). Санкт-Петербург, 1888. 124 с.
3. Веріго Б.Ф. Об иммунитете. *Южно-русская медицинская газета*. 1896. № 17. С. 199–202.
4. Воронцов Д.С. К вопросу о тормозящем действии блуждающего нерва на сердце. *Труды Петербургского общества естествоиспытателей*. 1913. Т. 52. Вып. 6. С. 34–48.
5. Воронцов Д.С., Нікітін В.М., Серков П.М. Нариси з історії фізіології на Україні. Київ, 1959. 231 с.
6. Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965) / відп. ред. О.І. Юрженко. Київ, 1968. 423 с.

7. Кричун А.В. Одесский университет за 75 лет (1865–1940). Одесса, 1940. С. 5–48.
8. Самойлов В.О. Иллюстрированный очерк истории физиологии. Санкт-Петербург, 2005. 129 с.
9. Сеченов И.М. Несколько замечаний о действии на нервы быстро следующих друг за другом раздражений. *Записки Новороссийского общества естествоиспытателей*. 1872. Т. 1. С. 24–46.
10. Сеченов И.М. Кому и как разрабатывать психологию. *Вестник Европы*. 1872. № 11. С. 46–54.
11. Сминтина В.А. Професори Одеського (Новоросійського) університету : біографічний словник : у 4-х т. ; 2-е вид. Одеса, 2005. 616 с.
12. Сорокина Т.С. Лекции по истории физиологии в России (XIX – первая треть XX века). Москва, 2012. 103 с.
13. Спиро П.А. К вопросу об иннервации дыхательных движений. *Записки Новороссийского университета*. 1873. Т. XV. С. 1.
14. Спиро П.А. Об образовании желчи. *Записки Новороссийского университета*. 1880. Т. XXII. С. 1.
15. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга, ф.14, оп.1, д. 9408, 22 арк.
16. Ярошевський М.Г. Иван Михайлович Сеченов. Ленинград : Наука, 1968. 422 с.

Apostol M.V. DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC FUNDAMENTALS OF HUMAN AND ANIMAL PHYSIOLOGY BY SCIENTISTS OF THE IMPERIAL NOVOROSSIIYSK UNIVERSITY (1865–1917)

The purpose of the article is to cover the period of formation of physiological research on the basis of the Imperial Novorossiysk University as one of the leading scientific and educational centers in the Ukrainian lands. The research methodology is based on the use of the principles of objectivity, system, complexity. The author used general scientific, interdisciplinary and special historical methods. The scientific novelty of the article is that the author first reproduced the formation of human and animal physiology as a disciplinary science, showed the importance of creative research of the scientists of the Imperial Novorossiysk University in the development of its some scientific positions. The main scientific works by N.O. Bernstein, I.M. Sechenov, P.A. Spiro, B. F. Verigo, B. P. Babkin, I. S. Beritov, D. S. Vorontsov and other scientists of the university in the context of world scientific thought on the development of physiology were generalized. It is shown that the founder of the physiological laboratory of the university I.M. Sechenov developed questions of physiology of blood gases, physiology of the nervous system and psychophysiology. The scientific researches of his followers – P.A. Spiro on the study of the phenomena of reciprocal innervation and B.F. Verigo on the discovery of the of cathodic depression were covered. The importance for the further development of physiological researches of the university of scientific researches of I.S. Beritov on studying of the conjugated irradiation of excitation in the central nervous system and D.S. Vorontsov on the analysis of electric reaction of nerve is proved.

It is proved that the discoveries and achievements of scientists of the Imperial Novorossiysk University are an important factor in the study of the local lore aspect of the history of science and technology, the reconstruction of their intellectual biographies.

Key words: *higher education, scientific research, human physiology, animal physiology, Imperial Novorossiysk University, I.M. Sechenov.*

Омельченко С.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ ПРОФЕСОРА К.В. ДУБНЯКА (1890–1948)

Історична розвідка присвячена вивченню науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності видатного вченого-географа, краєзнавця, педагога Костя Володимировича Дубняка. Джерельна база дослідження охоплює широке коло опублікованих і неопублікованих матеріалів, її основу складають архівні документи та наукові праці вченого. Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизму, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності. Окрім того важливого значення надано використанню загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення), міждисциплінарних (статистичний, бібліографічний) та власне історичних (проблемно-хронологічний, описовий, історико-системний, порівняльно-історичний, історико-географічний, періодизації, персоналізації). У процесі проведення дослідження також залучено методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу. Вперше здійснено авторську періодизацію науково-педагогічних студій К.В. Дубняка. Поглиблено й доповнено відомості про різні етапи творчості дослідника. Доведено його пріоритет у розробленні навчально-освітніх видань для фахової підготовки учнів, студентів та вчителів. Висвітлено громадсько-просвітницьку діяльність К.В. Дубняка щодо патріотичного виховання молоді. Встановлено його активну професійну позицію у пошуку інноваційних шляхів розвитку педагогічної думки. Закладені ним основи щодо розвитку галузі і нині мають важливе навчально-виховне, науково-практичне, культурно-освітнє значення в умовах розбудови незалежної держави, що було і залишається одним із визначальних чинників формування національної свідомості.

Ключові слова: Кость Володимирович Дубняк, суспільна географія, краєзнавство, природознавство, Полтавщина, Просвіта, Київський сільськогосподарський інститут, Всеукраїнська академія наук, педагогічні курси.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення соціальної географії на сучасному етапі зумовлена тим, що донедавна в структурі суспільної (соціально-економічної) географії переважала економічна складова, а соціально-географічним процесам і явищам відводили другорядну роль. Сьогодні її визначають як одну з чотирьох головних складових суспільної географії [1, с. 7]. Дослідники встановлюють трансформаційні процеси цієї науки і, як наслідок, повертаються до її витоків. Одним із засновників краєзнавчого напрямку суспільної географії, є професор Кость Володимирович Дубняк (1890–1948).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Здійснений історіографічний аналіз проблеми засвідчив, що творчу спадщину українського дослідника економіко-географічної науки першої половини ХХ ст. вивчали М. Костриця, К. Мезенцев, О. Шаблій, С. Шевчук та ін. Залучені до наукового обігу нові архівні джерела дозволяють суттєво доповнити наукову біографію вченого в контексті його науково-педагогічних студій.

Постановка завдання. Метою історичної розвідки є здійснення комплексного історико-наукового аналізу педагогічної спадщини професора К.В. Дубняка.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизму, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності. Окрім того важливого значення надано використанню загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення), міждисциплінарних (статистичний, бібліографічний) та власне історичних (проблемно-хронологічний, описовий, історико-системний, порівняльно-історичний, історико-географічний, періодизації, персоналізації). У процесі проведення дослідження також залучено методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування наукового світогляду визначило пріоритетні напрями подальшої діяльності К.В. Дубняка. Наприкінці 1914 р. він закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету

Харківського університету і здобув фах географа. Свою педагогічну діяльність розпочав на Полтавщині. Вже тоді патріотично налаштований молодий спеціаліст принципово відмовився від зросійщеного написання прізвища своїх предків, і відтоді відомий лише як Кость Дубняк [23].

Першим місцем роботи молодого викладача стає приватна земська чоловіча гімназія в рідному м. Миргороді (тепер – Миргородська загальноосвітня школа I-III ступенів № 1 імені Панаса Мирного). У восьми класах гімназії навчалось біля 200 учнів віком від 9 до 20 років – вихідці з козаків і селян, міщан, дворян і духовенства з Миргородського повіту, м. Миргорода, інших повітів Полтавської та сусідніх губерній. Плата за навчання становила 60 карб. на рік. Найбідніші верстви мали змогу навчатися за рахунок стипендій від повітового земства. З 1914 р. у гімназіях Російської імперії діяв новий навчальний план, за яким значно скорочувалися години на давні мови і збільшувалися на такі предмети: Закон Божий, російська мова і література, математика, історія, географія, танці, малювання, співи, рукоділля. В останній період існування Російської імперії зникли формальні заборони для навчання в гімназіях вихідців із нижчих соціальних верств, а в навчальному плані з'явилися фізика і природознавство [2]. К.В. Дубнякові доручили викладання географії і природознавства. На жаль, пропрацювати вдалося лише півроку – з 1 лютого по 1 вересня 1915 р. У розпал Першої світової війни у зв'язку з припиненням роботи гімназії та розміщенням в її стінах шпиталю, молодий викладач залишив місто в пошуках мирної праці і разом із дружиною вирушив до Ставропілля.

З вересня по грудень 1916 р. працює в реальній школі (за тогочасним визначенням «Червона школа») в с. Благодатне Ставропольського повіту Ставропольської губернії (нині – середня загальноосвітня школа № 8 с. Благодатне Петрівського району Ставропольського краю Російської Федерації). Тут проживало багато переселенці з Полтавської, Катеринославської і Чернігівської губерній. Школа була збудована коштом селян товариства «Поширення освіти» заради подолання неграмотності серед тутешнього неосвіченого населення. Побудова навчального процесу не надавала учням жодних практичних навичок і зосереджувалася винятково на релігійній освіті та вихованні. Фінансування було мізерним. За цих умов молодий вчитель не міг забезпечити свою родину, в якій якраз народився син Кость, і приймає рішення повернутися на Батьківщину.

З 1 січня 1917 р. працевлаштовується викладачем географії і природознавства в комерційній школі (згодом – комерційне училище) у м. Кобеляки (нині – Кобеляцька загальноосвітня школа-лицей №2 ім. О. Гончара). Освіченість населення містечка біля 20 тис. чол., де переважали біженці, на той час була вкрай низькою. Вищі навчальні заклади були доступними лише заможним верствам населення. В училищах, гімназіях і школах міста працювало лише 45 учителів, з них 31 % – з вищою освітою [10]. Тому для кваліфікованого молодого педагога знайти роботу було не складно. Його учнями стали діти віком від 10 до 12 років обох статей всіх станів і віросповідань, які на момент вступу до училища мали вже освітню підготовку, що прирівнювалася до першого класу реальних училищ. Серед його вихованців – майбутні письменники, громадські і державні діячі: І.В. Дубинський (1898–1989), М.М. Лебідь (1889–1939), Ю. Дольд-Михайлик (1903–1966) та ін. [10]. Молодий викладач постійно вдосконалює свої навички у фондах фундаментальної та учнівської бібліотек, кабінету навчальних посібників тощо. Заклад утримувався коштом Товариства для влаштування Кобеляцького комерційного училища, плати за навчання та пожертв приватних осіб. Зі встановленням у місті 9 січня 1918 р. радянської влади суттєвих змін зазнає освітня галузь. Термін навчання в училищі становить 7 років. Заклад підпорядковується Міністерству торгівлі і промисловості. Учні здобуваються в ньому середню загальну і спеціальну освіту. У цій школі К.В. Дубняк працював до 1 серпня 1918 р.

Повітове містечко Кобеляки на Полтавщині надавало допитливому прогресивному викладачеві широкі можливості для реалізації творчих задумів. Після лютневої революції 1917 р. К.В. Дубняк долучається до просвітницького націоналістичного руху. Він стає членом Кобеляцької спілки учителів, Спілки робітників освіти і входить до складу президії української націоналістичної організації «Просвіта» під керівництвом Симона Наріжного (в майбутньому просвітника, дослідника української еміграції, бібліографа, історика). У товаристві налічувалося біля 200 членів. Функціонувала велика українська бібліотека. Навесні 1917 р. К.В. Дубняк брав участь у першій українській демонстрації, яка відстоювала якщо не самостійну, то автономну Україну [24, арк. 20 зв.–21 зв.].

Влітку 1917 р. К.В. Дубняк викладає географію України, читає лекції націоналістичного спрямування на повітових учительських курсах украї-

нознавства. Він був прихильником ідей поборника національної ідеї, видатного географа, історика, засновника української наукової, політичної і військової географії, фундатора картографічного напрямку у вітчизняній географії, проф. С.Л. Рудницького (1877–1937) [20]. У багатьох аспектах став його послідовником як на науковій ниві, так і в ідеологічному спрямуванні. Події революції 1917 р., декрет про право нації на самовизначення К.В. Дубняк розцінив «... як подію, що відкривала шляхи для оформлення України у самостійну державу. До створеної в Україні влади Центральної Ради я віднісся позитивно, оскільки її політика багато в чому відповідала моїм націоналістичним переконанням. Ці принципи я і прищеплював учням» [24, арк. 22 зв.].

Улітку 1918 р. К.В. Дубняк переїхав на викладацьку роботу до Полтави. Він налагоджує зв'язки з місцевими українськими націоналістами: Ф. Булдовським, В. Верховинцем, В. Воропаєм, Н. Дорошенко, І. Приймою, Є. і М. Рудницькими та іншими в майбутньому відомими діячами культури й освіти України [24, арк. 1, 3, 115 зв.]. У 1918–1919 рр. часто виступає з лекціями в районних організаціях «Просвіти» м. Полтави, пропагує ідеї українського націоналізму на уроках у гімназіях міста, співпрацює з полтавською націоналістичною газетою «Рідне слово». Пізніше, вже за радянської доби, очолював редакційний відділ Полтавського відділення Державного видавництва України.

Уряд гетьмана П. Скоропадського розробив комплексну програму українізації освіти. 23 липня 1918 р. урядовці схвалили постанову про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії та географії в усіх середніх загальноосвітніх, професійних і комерційних школах, учительських і духовних семінаріях та інститутах [16]. У середніх школах вводилася штатна посада вчителя української мови та літератури і позаштатна посада вчителя історії та географії [12]. До Полтавського губернського земства постійно надходили клопотання про відкриття українських гімназій [21]. Завдяки «Просвіті» у місті діяли кілька українських гімназій. У чотирьох з них К.В. Дубняк працює одночасно викладачем географії: жіноча гімназія повітового земства; приватна жіноча гімназія В.А. Морозовської, Грубешівська школа та українська гімназія ім. І. Котляревського, яку очолював керівник полтавської «Просвіти» І. Прийма.

У своїй педагогічній діяльності К.В. Дубняк використовував поширений метод запитань і від-

повідей, що мало на меті пробудити думку учениць, підвищити інтерес до роздумів, породити нові ідеї, сприяти розвитку сконцентрованості, самостійності. Для засвоєння навчального матеріалу використовував роботу з книгою, спонукав самостійно здобувати нові знання, поглиблювали їх та оволодівали методом самоосвіти [11, с. 17]. Активно використовував наочні методи навчання, а саме: спостереження, ілюстрацію, демонстрацію. Також практикував проведення лекцій з елементами демонстрації. Для кращого засвоєння знань на уроках географії використовує мапи, глобуси, плани, картини. Такий інтегрований підхід до навчання відкривав основні канали сприйняття інформації та поживляв сам процес викладання [13].

Заробітки К.В. Дубняка, як і всього тогочасного вчителства, були не стабільними і, зазвичай, залежали від фінансових можливостей місцевих громад. Навчання було платним (щорічно біля 200 карб.), але воно не покривало витрат на утримання гімназистів. Відтак, часто фінансуванням гімназій опікувалися кооперативні товариства і «Просвіти», які збирали благодійні внески у населення. Саме зусиллями останніх упродовж кількох місяців 1918 р. було створено низку недільних і вечірніх шкіл для дорослих. Лише в Полтавському повіті їх налічувалося понад 70. За той рік недільні й вечірні школи для дорослих закінчили понад 2 тис. осіб. Задля розвитку позашкільної освіти в кожній волості Полтавського повіту була введена посада вчителя-інструктора. Крім елементарних знань з граматики, вміння читати і писати, учні одержували початкові знання з історії України, українського народознавства і природознавства, народного права, агрономії, садівництва і городництва [21]. К.В. Дубняк долучився до викладання профільних дисциплін.

Упродовж наступних чотирьох років – від 1 серпня 1918 до 1 вересня 1922 р. – К.В. Дубняк викладав економічну географію в середніх і вищих навчальних закладах Полтави, займався просвітницькою й науковою діяльністю. Працював консультантом Полтавського губернського відділу народної освіти і безпосередню займався питаннями професійної організації трудшкіл і профшкіл у регіоні. З 1919 по 1921 р був членом Правління профспілки учителів Полтави. До кола його обов'язків належало: розроблення соціально спрямованої нормативної бази розвитку земської освіти; побудова нових навчальних закладів та підтримка інфраструктури існуючих; підвищення освітнього рівня викладачів початкових шкіл

тощо [14]. У короткий період національного державотворення (1918–1919) у губернії була створена мережа різних освітніх та культурно-просвітницьких закладів. Особливу увагу земство приділяло розвитку початкової освіти для нижчих верств населення. Встановлено, що К.В. Дубняк мав безпосередній стосунок до всіх цих державотворчих освітніх ініціатив.

У Вищій робітничій школі, заснованій у грудні 1919 р., на сільськогосподарському факультеті викладав курс «Природні багатства України», а на підготовчих курсах технічного факультету читав географію. Серед видатних колег: О.П. Бондаренко (організатор зоотехнічної науки в Україні), В.І. Сазанов (учений-агротехнік, рослинник), Г.С. Оголевець (вчений-ботанік), М.І. Гавриленко (зоолог, орнітолог), М.М. Самбікін (фундатор української агрометеорологічної науки), Д.О. Оглоблін (історик, архівіст та політичний діяч) та ін. [19, с. 11].

У квітні 1920 р. К.В. Дубняк почав викладати у Полтавському жіночому епархіальному училищі (нині навчальний корпус № 2 факультету економіки і менеджменту Полтавського державного аграрного університету), на базі якого було створено українську ділову жіночу гімназію з додатковими педагогічними класами [2, с. 12]. К.В. Дубняк, що мав базову духовну і педагогічну освіту, обрали головою її педагогічної ради. Як керівник української жіночої гімназії, він «... спробував перетворити її на вогнище підготовки націоналістичних кадрів: проводив у гімназії уроки антирадянського націоналістичного змісту; практикував проведення вечорів, на яких виконувався гімн «Ще не вмерла Україна», націоналістичні пісні та вірші; учні та вчителі гімназії з'являлись на цих вечорах з жовто-блакитними стрічками на костюмах». Уже в червні 1920 р. на базі гімназії було утворено п'яту єдину трудову школу.

Є підстави стверджувати, що К.В. Дубняк відгукнувся на запрошення ректора, знаного вченого, літературознавця, архівіста, засновника Першої Полтавської української гімназії ім. І. Котляревського В.О. Шепотьєва працювати у створеному 14 квітня 1921 р. Полтавському інституті народної освіти, реорганізованому шляхом об'єднання Полтавського учительського інституту і Полтавського історико-філологічного факультету [8, арк. 6–7]. Географічні дисципліни для студентів природничого відділу викладав К.В. Дубняк (загальне землезнавство) разом з О.Т. Булдовським (методика навчання географії) та М.М. Самбікіним (метеорологія і кліматологія) [3, с. 3–4, 46–47].

З квітня 1921 по вересень 1922 р. у К.В. Дубняк обіймає посаду професора загального землезнавства, краєзнавства та географії України. Його кандидатуру як лектора природничо-математичного факультету природничо-географічної секції, яку очолював В.Ф. Ніколаєв [3, с. 148], затвердили до штату інституту Укрголовпрофосом НКО УСРР за поданням науково-навчальної ради, яку очолював перший ректор В.О. Шепотьєв [9]. На той час у навчальному закладі навчалося 369 студентів. Професорсько-викладацький склад становили 30 лекторів, із них 10 професорів і 20 викладачів [3, с. 49].

Географія була однією із обов'язкових дисциплін у навчальній підготовці студентів. Професійних географів на той час було обмаль, а географія в шкільному процесі «розчинялася» у природознавстві чи суспільствознавстві. Першим викладачем географії був професор М.Г. Тарасов, який викладав дисципліну в 1914–1917 рр. У період національно-визвольних змагань та водночас активного розвитку вищої освіти у Полтаві географію викладали професори В.Ф. Ніколаєв та О.Т. Булдовський, творчість яких мала значний вплив на формування та утвердження педагогічних і наукових переконань К.В. Дубняка. У своїх викладацьких методиках він орієнтував навчання на практичну діяльність, диференційований підхід до кожного, впроваджував краєзнавчі принципи роботи, часто-густо використовував статистичні дані суспільно-географічних досліджень Полтавщини; звіти Полтавської губернської планової комісії; напрацювання статистичного бюро Полтавського губернського земства (Павловський І., Падалка Л., Ротмістров Г., Русов О. та ін.); перепис населення Полтавщини 1910 р., що згодом став зразком для проведення всеросійських переписів населення; дослідницькі роботи земельного кадастру Полтавщини за 1911–1913 рр., видання статистичних збірників і довідників; наукові праці окремих дослідників тощо [15, с. 56–58]. К.В. Дубняк надавав науково-практичну допомогу студентам у роботі студентських громад з питань просвітництва, підготовки дипломних (кваліфікаційних) робіт, брав участь у проведенні педагогічної практики, учительських конференцій, роботі інституту з підвищення кваліфікації та на курсах перепідготовки вчителів, літніх учительських курсах тощо. Однак все здійснювалося в умовах обмеженості матеріальної бази, тісноті приміщень, чисельності студентських потоків, нестачі палива, гасу, меблів, підручників та іншої навчальної літератури. Підручників з багатьох

предметів бракувало, тому К.В. Дубняк долучився до написання посібників, які друкувалися на склографі.

Активна життєва позиція вченого вимагала значної самовіддачі. Вечірня організація освітнього процесу в інституті, з кількістю тижневого навантаження в годинах із загального землезнавства – 4 год., описовою географією України – 2 год [15, с. 56], дозволяла йому працювати за сумісництвом. Із жовтня 1921 р. він викладає економічну географію в Полтавському сільськогосподарському технікумі з агрономічним, зоотехнічним і садово-городнім відділами, організованому на базі сільськогосподарського факультету при Вищій робітничій школі із загальною кількістю 184 учні [8, арк. 3].

Після заснування в 1922 р. Полтавського кооперативного технікуму К.В. Дубняк завідував його навчальною частиною. Згодом, у 1923 р., до Полтавського сільськогосподарського технікуму було приєднано кооперативний і садово-городню школу [8, арк. 3]. Зокрема, в останній К.В. Дубняк теж викладав економічну географію. На їх базі було створено два відділення – агрономічне і кооперативне, а технікум перетворився в агрокооперативний. Таким чином, Народний комісаріат освіти УСРР продовжував шукати шляхи вдосконалення професійної освіти, реалізуючи ідею організації у Полтаві політехнікуму [19, с. 14].

Як викладач, К.В. Дубняк отримував академічний пайок, але здебільшого не в повному обсязі і з великим запізненням. Його родина жила в скрутному матеріальному становищі і не мала власного помешкання. З початком процесу комунізації Полтавського інституту народної освіти збільшувалася чисельність партосередку, посилювався партійний контроль за веденням кадрової політики і підготовкою «червоних спеціалістів». Навіть за таких умов К.В. Дубняк залишається безпартійним [24, арк. 15 зв.]. Однак, робоча атмосфера в Полтавському інституті народної освіти стає нестерпною для вченого. У вересні 1922 р. він переїздить до Києва.

У новому місті майже півтора року працює в Інституті народного господарства (нині – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) та у вільний від занять в інституті час працює лектором географії на робітничому факультеті [24, арк. 15 зв.]. Становище професорсько-викладацького складу було складним, чимало викладачів були матеріально незабезпеченими. У пошуках підробітку в лютому 1923 р. працював на кафедрі сільськогосподар-

ської економіки Київського сільськогосподарського інституту під керівництвом професора С.Ф. Веселовського [5, с. 286]. На одному із засідань кафедри К.В. Дубняк виступив із доповіддю про стані видавничої справи в УСРР [4], яку опублікував у «Віснику Сільсько-Господарської Науки» [7]. Історичною розвідкою встановлена участь К.В. Дубняка у Всеукраїнській нараді ректорів сільськогосподарських інститутів і керуючих сільськогосподарськими технікумами, скликаної 31 серпня 1923 р. Народним комісаріатом освіти УСРР. Його прізвище знаходимо в широкій дискусії з обговорення питання про участь профільних шкіл в організації галузевої науки і дослідної справи.

У січні 1924 р. К.В. Дубняк переїздить до Харкова. На запрошення ректора М.С. Гаврилова, з яким був знайомий ще по роботі у Полтаві, де той був одночасно комісаром кооперативного технікуму й інституту народної освіти, обіймає посаду професора Харківського інституту народної освіти, викладає курси економічної географії та краєзнавства. У 1925–1926 рр. активно брав участь в українізації студентства та викладачів. Через те, що в Харкові К.В. Дубняк не мав власного житла, то одночасно погодився працювати в Харківському сільськогосподарському інституті на посаді завідувача фундаментальної бібліотеки, який цілком задовольнив його житлові потреби. За сумісництвом до 1929 р. включно викладав економічну географію в Інституті марксознавства [8, арк. 3].

У Харкові відразу долучився до роботи регіонального осередку «Просвіти» під проводом професора Д.І. Багалія. Відвідує лекції, бере участь у зібраннях, поновленні її статуту 1917 р. [24, арк. 34 зв.–35 зв.]. Як активний член харківської «Просвіти», Українського наукового товариства, Українського комітету краєзнавства, співробітник Інституту української наукової мови, Українського науково-дослідного інституту географії і картографії К.В. Дубняк працював над розробленням нових підручників та програм з економічної географії для шкіл України. Зокрема, в 1929 р. підготував і наступного року видав для учнів 5 класу підручник та зошит для практичних робіт з географії, які використовувалися в школах біля двох років [24, арк. 116 зв.]. Укладач програми з географії України та словника фізичної географії (1928) [8, арк. 2]. У 1928–1929 рр. входить до складу Географічної секції Інституту української наукової мови Всеукраїнської академії наук та веде активну науково-дослідницьку роботу з укладання термінологічних словників [22].

За складних соціально-економічних та політичних умов вченому не вдавалося знайти постійного місця роботи, яке б гарантувало стійкий дохід та можливість отримати квартиру. У 1929–1933 рр. викладав географію у різних вишах Харкова: плановому інституті (1929–1931), промисловій академії (1931–1932), гідрометеорологічному інституті, педагогічному інституті професійної освіти, у якому в 1932–1933 рр. обіймав посаду професора й завідувача кафедри. З 19 листопада 1933 р. по 10 серпня 1934 р. викладав фізичну та економічну географію і методику її навчання на Харківських педагогічних курсах [24, арк. 133].

Упродовж 1934–1936 рр. працював викладачем географії Харківського об'єднаного індустріального робітфаку. У віднайденій характеристиці, датованій 15 серпня 1934 р., зазначається: «Зумів поєднати високу майстерність педагога з суспільно-політичною роботою. Крайній методист і громадський діяч: читав доповіді з політики; одночасно працював профорганізатором циклової комісії з історії та географії; керував студентським гуртком з вивчення географії; організовував географічний кабінет. За свою працю неодноразово був відзначений почесними грамотами і цінними подарунками [24, арк. 134].

Внаслідок закриття Українського науково-дослідного інституту географії та картографування в 1934 р., арештів і репресій проти співробітників, К.В. Дубняк переїздить до Росії. Здійсненими історичними розвідками встановлено, що там він перебував до 1 вересня 1939 р., викладав у різних середніх та вищих навчальних закладах. Спочатку працював в Сталінограді в.о. професора та завідувачем кафедри географії педагогічного інституту [24, арк. 134]. Потім деякий час залишався безробітним. З 1 березня по 1 вересня 1939 р. в Дагестанському педагогічному і учительському інститутах виконував обов'язки завідувача кафедри географії та доцента фізичної географії і методики географії в м. Махачкалі [24, арк. 15 зв.]. Встановлено, що К.В. Дубняк упродовж усього життя залишався безпартійним. Ученого ступеня і наукового звання так і не отримав [24, арк. 135].

З поверненням до Харкова з вересня 1939 р. по 1941 р., забезпечуючи собі напівголодне існування, час від часу викладав географію на обласних учительських курсах, брав активну участь у науковому й культурному житті міста, був заступником директора Харківських професійних гідрометеорологічних курсів [24, арк. 15 зв.]. Продовжував співпрацювати з «Просвітою».

У грудні 1941 р. був серед учасників зборів про щодо земельної реформи, за якою передбачалася ліквідація колгоспів. Керівництвом «Просвіти» й відділом народної освіти Харківської міської управи було створене Українське наукове товариство. К.В. Дубняк організував й очолив природничо-географічно-методичний відділ [24, арк. 116 зв.-117 зв.].

Улітку 1942 р. викладав географію України на підготовчому відділенні при «Просвіті» та на курсах для вчителів. У 1942–1943 рр. у складі «Просвіти» очолював методичну комісію з перероблення програм і підручників з географії для учнів 5–7 класів (зокрема замість географії СРСР планувалося викладати географію України). Але ці напрацювання, звісно, не були реалізовані.

Офіційно в роки першої та другої окупації Харкова (1941–1943) працював усього 3 тижні професором Художньо-ремісничої школи при Художньому інституті на початку 1943 р., але звільнився, оскільки ця робота не давала права на отримання «продовольчої картки» [24, арк. 142]. За посвідченням Харпромторгу від 22 лютого 1943 р. К.В. Дубняк завідував магазином букіністичної книги та культтоварів й орендував ларьок № 634 на Благовіщенському ринку Харкова [24, арк. 148]. Подальші поневіряння вченого і його родини після остаточного звільнення Харкова 30 серпня 1943 р. і до 12 листопада 1944 р. лишаються невідомими. Достеменно встановлено, що незадовго до арешту, з 12 листопада 1944 р. до 1 лютого 1945 р. обіймав посаду заступника начальника з навчальної роботи Харківських гідрометеорологічних курсів, відомого метеоролога і кліматолога Г.П. Дубинського [24, арк. 129].

Науково-педагогічні студії професор К.В. Дубняк органічно поєднували спілкування і пізнання, науковий пошук і навчання дослідницькій майстерності, генерування нових ідей, їх дбайливе збереження і відстоювання. Його розвідки збагатили педагогічну науку цінним матеріалом про особливості розвитку національної ідеї в контексті економічної географії, краєзнавства, природничої бібліографії тощо. Він зробив вагомий внесок у теорію і практику виховання учнівської молоді Полтавщини, специфіку підготовки майбутніх учителів до виховної роботи у вітчизняній педагогіці ХХ століття, освітньої діяльності педагогів-практиків, культурно-освітніх діячів регіону в ретроспективі, особливо щодо реалізації завдань патріотичного, громадянського, естетичного виховання. Подальший науковий пошук доцільно спрямувати на розкриття бібліографічної діяль-

ності К.В. Дубняка, який вдало поєднував кілька напрямів досліджень, що зумовило синергію різних наук і призвело до інтеграційних процесів, зростаючої взаємодії методів, інструментарію задля отримання нового наукового знання.

Висновки. Здійснений історико-науковий аналіз життєвого і творчого шляху К.В. Дубняка дозволив умовно поділити науково-педагогічну і просвітницьку діяльність вченого на п'ять

періодів: полтавський (1915–1922), київський (1922–1924), перший харківський (1924–1933), російський (1915–1917, 1933–1939), другий харківський (1939–1945). Упродовж усього життя він виступав поборником національної ідеї, формував світогляд молоді, прищеплював любов до рідного краю, запаливав жагу до знань і запроваджував інноваційні методики у навчальному процесі.

Список літератури:

1. Білецький М. І., Ванда І. В., Котик Л. І. Соціальна географія: навч. Посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. 328 с.
2. Булава Л. М., Шевчук С. М., Мащенко О. М. Історія підготовки вчителів географії та природознавства на Полтавщині (1914–2014 роки): монографія. Полтава: ПОППО, 2015. 162 с.
3. Булава Л. М., Шевчук С. М., Мащенко О. М. Географічна освіта в контексті історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (1914–2014 роки): монографія / Мін-во освіти і науки України, Полт. нац. педаг. ун-т ім. В.Г. Короленка. Полтава, 2014. 144 с.
4. Веселовський С. Науково-дослідча катедра сільсько-господарської економії. *Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інститутути. XXV років. 1898-1923. Ювілейний збірник*. Київ: «Київ-Друк». 1924. С. 253–255.
5. Дубняк К. Рец. на кн.: Наукові записки: орган Київ. наук.-дослід. кафедр. Т. 1. К., 1923. 168 с. *Червоный шлях*. 1924. № 3. С. 285–286.
6. Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. Кобеляки, 1917. 40 с.
7. Дубняк К. Сільськогосподарська видавнична продукція на Україні в 1922 році. Вістник Сільсько-Господарської Науки. 1922. Т. 2. Вип. 1. С. 30–34.
8. Життєпис. Дубняк Кость Володимирович. 24 листопада 1927 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2330. 7 арк.
9. Інститут народної освіти та інститут соціального виховання / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка. URL: <http://www.logos.biz.ua/proj/korolenka/pdf/017.pdf> (дата звернення: 20.10.2020)
10. Історія міста Кобеляки. Кобеляцьке комерційне училище. *Тижневик «Ехо»*. URL: <https://echo.in.ua/region/kobelyaki/history> (дата звернення: 15.08.2020)
11. Капшук Ю. Пріоритети у навчанні вихованців гімназій Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. *East European Scientific Journal*. 2016. Vol. IV: Historia P. 17–21.
12. Капшук Ю. Формування складу вчителів середніх навчальних закладів Полтавської губернії (1861–1917 рр.). *Гілея: наук. вісн.* 2016. Вип. 108. С. 47–51.
13. Клевака Л. Методи організації навчання у середніх жіночих навчальних закладах Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Проблеми підготовки сучасного вчителя: зб. наук. пр.* 2013. С. 257–263.
14. Козаченко А. І. Діяльність земських освітніх закладів: організаційно-правовий аспект. *Проблеми теорії й історії держави і права*. 2009. № 104. С. 35–43.
15. Кравченко П. А., Шевчук С. М. Історичні особливості суспільно-географічних досліджень Полтавщини у першій чверті XX століття. *Історична пам'ять*. 2009. № 2. С. 55–63.
16. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: посіб. для вчит. Київ: ІСДО, 1994. С. 100.
17. Пацалюк О. Форми, методи та засоби навчання на початку XX ст. *Рідна школа*. 2004. № 9. С. 53–56.
18. Підкова І.З. Рудницький Степан Львович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rudnytskyj_S (дата звернення: 23.03.2020)
19. Полтавська державна аграрна академія (1920-2015 рр.): Історія та здобутки / Аранчій В.І., Кочерга А.А., Опара М.М., Капаєва Л.М., Якименко М.А. Полтава, 2015. 408 с.
20. Полтавщина. *Енциклопедичний довідник* / за ред. В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 835.
21. Пустовгар О. «Просвіта» на Полтавщині в добу гетьманату Павла Скоропадського. Українізація освіти. URL: <https://np.pl.ua/2018/11/prosvita-na-poltavshchyni-v-dobu-het-manatu-pavla-skoropads-koho-ukrainizatsiia-osvity/>

22. Річний звіт Інституту Української Наукової Мови ВУАН за 1928–1929 опер. рік. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 31 111. Арк. 32, 81.
23. Розсоха Л.О. Миргородець Кость Дубняк. *Прапор перемоги*. 2018. № 2. С. 4.
24. Следственное дело № 4280 по обвинению Дубняка Константина Владимировича. 1945 г. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Спр. 4280. Т. 1. 142 арк.

Omelchenko S.V. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL STUDIES OF PROFESSOR K.V. DUBNIAK (1890–1948)

The historical exploration is devoted to the study of scientific-pedagogical and public-educational activity of the outstanding scientist-geographer, local lore expert, teacher Kost Volodymyrovych Dubniak. The source base of the study covers a wide range of published and unpublished materials. It is constructed on archival documents and scientific works of the scientist. The methodology is based on the general scientific principles of historical knowledge: historicism, objectivity, systematization, complexity, scientificity, multifactoriality and comprehensiveness. In addition, it is important to use general scientific methods (analysis, synthesis, generalization), interdisciplinary (statistical, bibliographic) and historical (problem-chronological, descriptive, historical-systemic, comparative-historical, historical-geographical, periodization, personalization). Methods of source and archival analysis are also involved in the research process. For the first time the author presents her own periodization of scientific and pedagogical studies of K.V. Dubniak. The information about different stages of the researcher's creativity is deepened and supplemented. Its priority in the development of educational publications for professional training of pupils, students and teachers is proved. In addition, the researcher proved K.V. Dubniak's public-educational activity on patriotic upbringing of youth. She established his active professional position in the search for innovative ways of developing pedagogical thought. The foundations laid by him for the development of the branch still have important educational, scientific-practical, cultural and educational significance in the context of building an independent state, which was and remains one of the determining factors in the formation of national consciousness.

Key words: Kost Volodymyrovych Dubniak, social geography, local lore, natural science, Poltava region, Prosvita, Kyiv Agricultural Institute, All-Ukrainian Academy of Sciences, pedagogical courses.

Осадча О.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України

ПЕРШИЙ З'ЇЗД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІЩАНОГО РАЙОНУ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О.М. ЗАСУХІНА

Висвітлено значення I агрономічного з'їзду працівників піщаного краю України; проаналізовано важливий етап наукової біографії Олексія Миколайовича Засухіна – одного з фундаторів сільськогосподарської дослідної справи на малопродуктивних піщаних ґрунтах Полісся, його внесок у розвиток суспільної агрономії, в організацію і побудову сільськогосподарських досліджень, розроблення напрямів і методів для подальшого розвитку аграрної науки. Методологія дослідження опирається на принципи історизму, науковості, об'єктивності. Під час розкриття досліджуваної теми застосовано три підгрупи методів: загальнонауковий (історико-порівняльного, аналізу та синтезу, узагальнення, логічного), специфічно-історичний (проблемно-хронологічного, історико-системного, персоніфікації) та міждисциплінарний (статистичного, бібліографічного, персонально-біографічного, джерелознавчого, архівознавчого аналізу). Наукова новизна полягає у тому, що вперше розкрито значення I з'їзду агропрацівників піщаного району та його вплив на розвиток сільського господарства на малопродуктивних піщаних ґрунтах України. Проаналізовано науковий доробок О.М. Засухіна під час роботи на Радомисльській сільськогосподарській станції та його участь у I з'їзді сільськогосподарських працівників піщаного району України. Установлено значення регіонального спеціалізованого сільськогосподарського з'їзду в удосконаленні наукових основ ведення землеробства, що забезпечило сприятливі умови для поширення наукових знань про ефективні сівозміни у системах землеробства шляхом обговорення та опублікування наукових і практичних результатів видатних учених-агрономів та діячів сільського господарства. Установлено велике координуюче значення I з'їзду діячів сільськогосподарської дослідної справи піщаного краю відносно теоретичного галузевого дослідництва, на якому вирішували проблеми методологічного й організаційного характеру.

Ключові слова: теоретичні основи, практичне застосування, сільськогосподарські з'їзди, раціональне землеробство, суспільна агрономія.

Постановка проблеми. Тема дослідження аграрної історії та розвитку сільського господарства продовжує залишатися актуальною і на сучасному етапі розвитку країни. Таким чином, дослідження історії діяльності з'їздів, їхнього теоретичного і практичного внеску є пріоритетним завданням для національної спільноти в нинішні часи перебудови суспільно-економічних та науково-виробничих відносин в Україні. Організація і діяльність агрономічних з'їздів на теренах нашої держави викликає не тільки історичну, а й практичну зацікавленість, оскільки їх дослідження дає змогу визначити особливості розвитку вітчизняної аграрної науки, зокрема розвитку наукових основ ведення землеробства малопродуктивних піскуватих ґрунтів Полісся. Вирішення цієї проблеми за матеріалами I з'їзду агропрацівників піщаного району дає змогу відтворити вагомий етап розвитку вітчизняної аграрної науки. Розгля-

даючи дослідну справу, постає необхідність приділяти особливу увагу біографіям аграріїв, імена яких за різних обставин були забуті, а науковий доробок так і залишився недостатньо вивчений і оцінений сучасними фахівцями. Об'єктивний аналіз внеску особистості у розвиток сільськогосподарської дослідної справи є одним з основних завдань теперішньої історії розвитку сільськогосподарської дослідної справи. Уже чимало зроблено у справі вивчення аграрного питання в історії українського народу. Одним із таких діячів став О.М. Засухін (1884–1922). Він відіграв важливу роль у становленні агрономічної дослідної справи і сільськогосподарського виробництва на науковій основі у колишній Російській імперії, у тому числі в Україні. Зокрема, значною подією став I з'їзд агропрацівників піщаного району України при Радомисльській сільськогосподарській дослідній станції 25–28 червня 1922 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці дослідників, науковців та фахівців дали поштовх до висвітлення в українській історії значення сільськогосподарських з'їздів для розвитку наукових основ та поширення серед населення знань про системи землеробства початку ХХ ст. Про вагомий економічний значимість діяльності сільськогосподарських з'їздів, нарад, конференцій та виставок стверджує доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, академік НААН В.А. Вергунов у чотирьох частинах «Нарисів історії аграрної науки, освіти та техніки» [1–4]. У цьому контексті дослідження історії вітчизняної галузевої дослідної справи здійснює доктор історичних наук Н.П. Коваленко [5; 6], у своїх працях вона розкриває значення проведення сільськогосподарських з'їздів для розвитку наукових основ та поширення серед населення знань про сівозміни у системах землеробства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Водночас зазначені історичні дослідження недостатньою мірою відтворюють основні аспекти становлення сільськогосподарської науки. Зокрема, поза увагою дослідників залишилася така проблема, як поширення знань про становлення і розвиток наукових основ систем землеробства завдяки скликанню сільськогосподарських працівників піщаного краю. І тому історіографія проблеми недостатньо об'єктивно висвітлює вплив О.М. Засухіна на розвиток і становлення сільськогосподарської дослідної справи на Поліссі, а також значення спеціалізованого зібрання аграріїв піщаного району України.

Постановка завдання. Метою даної статті є розкриття впливу О.М. Засухіна на розвиток і становлення сільськогосподарської дослідної справи на Поліссі України та висвітлення значення І агрономічного з'їзду працівників піщаного краю.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1914 р. Київське губернське земство запросило О.М. Засухіна очолити новостворену спеціалізовану установу на пісках – Радомисльську сільськогосподарську дослідну станцію. За його безпосередньої участі й сформувалася наукова установа. Із цього моменту діяльність ученого пов'язувалася з науковою і організаторською діяльністю з питань сільськогосподарської дослідної справи на піщаних ґрунтах Полісся України.

Слід відзначити, що друга половина ХІХ – початок ХХ ст. характеризувалися бурхливим розвитком аграрної науки та становленням науково-дослідних установ: дослідних полів, станцій, господарств. Потрібно було не лише розглядати

наукові проблеми, а й проводити обговорення наукових і практичних результатів у рамках таких науково-просвітницьких заходів, як публічні читання лекцій, скликання сільськогосподарських з'їздів і влаштування галузевих виставок з участю відомих учених, землевласників, сільських господарів, а також представників наукових і освітніх установ та організацій.

Тому в низці заходів для розвитку сільського господарства одне з основних місць належало проведенню сільськогосподарських з'їздів, які повинні були стати, по-перше, засобом розповсюдження сільськогосподарських знань серед населення та засобом обміну спостереженнями і досвідом, а по-друге, надавали б повідомлення про дії та заходи уряду, земств та інших установ на користь розвитку сільського господарства. Окрім того, запровадження масових заходів, які давали змогу зібрати під час їх проведення значно більше учасників, аніж на засіданнях сільськогосподарських товариств, забезпечували більш дієві комунікаційні зв'язки між ученими, землевласниками та представниками уряду. За сприяння уряду почали організовуватися загальні та місцеві сільськогосподарські з'їзди, не винятком стало зібрання аграрних працівників піщаного краю, метою яких було з'ясування проблем та недоліків сільськогосподарського виробництва.

О.М. Засухін став першим ініціатором галузевого зібрання [7, с. 2] і надавав йому великого значення в контексті встановлення зв'язку дослідної станції з аграрними працівниками, які працювали над вирішенням питань сільськогосподарського виробництва піщаного Поліського краю України.

Відкриваючи І з'їзд агропрацівників піщаного району, вчений О.М. Засухін [7, с. 12] приділив значну увагу значенню подібних зібрань. Одним із найважливіших питань переходу від доби національно-визвольної революції (1917–1919 рр.) до «мирного» господарства стало отримання високих і сталих врожаїв сільськогосподарських культур. Погоєнні роки – це час, коли перед Україною постало основне важливе завдання – відбудова економіки, зокрема відбудова зруйнованого сільського господарства. Малопродуктивне українське Полісся не стало винятком. Унаслідок цих подій і земельної реформи лише 12% орної землі району перебувало у землевласників, тому перехід цих земель у руки селян уважався таким, що суттєво не змінить їхнє благополуччя. Лише найменш забезпечені верстви населення дещо збільшили свої наділи.

Учений убачав лише один вихід зі скрутного стану сільського господарства – інтенсифікація господарства. Відзначаючи, що селяни готові до радикальних змін у веденні своєї економіки, враховуючи колосальний психологічний здвиг як результат війни і революції, вони звернули увагу на приведення своєї землі до порядку – на землеустрій. Запити селян із землеустрою до землепорядних органів мали на меті впорядкування земельних наділів кожного господарства до однієї межі. Безумовно, це був перший крок до раціоналізації господарства, оскільки без землеустрою було б неможливо провести роботу з реорганізації сільського господарства у цілому.

Наступним кроком О.М. Засухін визначив правильне користування земельним наділами в нових умовах із використанням новітніх науково обґрунтованих систем землеробства. Усе це він аргументував багаточисленними зверненнями селян до Радомиської дослідної станції для отримання практичних порад поліпшення своїх господарств, чого до 1922 р. не спостерігалось [7, с. 13]. Це пояснювалося тим, що 1922 р. був першим роком, коли населення відчуло, що настав кінець воєнним діям і зміні правителів і можна займатися мирною працею.

Учений передбачав, що в найближчі роки населення більш цікавитиметься агрономічними знаннями, і характер поданих питань стане більш складнішим, аніж у довоєнні роки. Тому, відкриваючи I з'їзд агропрацівників піщаного краю, він наголошував на необхідності подальших подібних зібрань для з'ясування проблем та недоліків сільськогосподарського виробництва малопродуктивних ґрунтів Полісся, формування нових напрямів землеробства, а також для сприяння науково-просвітницькій діяльності з проблем сільського господарства, оскільки було недостатньо даних для повної характеристики ведення економіки цього району.

Окрім того, О.М. Засухін зосереджував увагу на використанні тих матеріалів, які вже існували по веденню господарства піщаного краю, і закликав висвітлювати першочергові потреби сільських господарів [7, с. 15], сприяючи розповсюдженню досвіду та досягнень наукових і дослідних інституцій у справі поліпшення організації сільського господарства та згуртуванню роздібнених сил окремих господарств у знаходженні найбільш правильного вирішення проблем та суспільно-агрономічної роботи.

Таким чином, перший з'їзд агропрацівників піщаного району України (Полісся) мав уста-

новити зв'язок між суспільними агрономами і агрономічними дослідями на піскуватих ґрунтах Радомиської сільськогосподарської дослідної станції.

Склад учасників I з'їзду налічував 25 представників владних повноважень, наукових і дослідних інституцій у справі покращення організації сільського господарства на піскуватих ґрунтах, серед них: голова та заступник Київського обласного управління з дослідної справи А.І. Душечкін і А.В. Федоров, завідувач Київської філії сільськогосподарських наук А.Г. Терниченко, губернський зоотехнік П.В. Анікеєв, повітовий агроном Чорнобильського повітового земвідділу Добровольський, повітові агроботаніки Чорнобильського повітового земвідділу А.А. Вітер, К.І. Горбатенко, В.А. Шура-Бура, повітовий агроном Радомиського повітового земуправління В.Н. Веселовцов, повітовий зоотехнік Радомиського повітового земуправління Е.М. Мясен, завідувач землеустрою Малинського окружного правління В.П. Іванов, завідувач землеуправління Малинського окружного правління Т. Кабанін, заступник завідувача землеуправління Бацьковський, завідувач науково-практичних досліджень сільського господарства П.С. Ткаченко, районний агроном і його помічники А.П. Ващенко, К.І. Матвеев, І.І. Вернигора, завідувач Ставицького сільськогосподарської школи Н.Г. Логінов. Окрім керівника Радомиської сільськогосподарської станції О.М. Засухіна та його помічниці В.Ф. Пальміної, тут були присутні завідувач відділу тваринництва В.В. Михайловський, відділу застосування Л.С. Легкий, спеціаліст із луківництва А.Г. Варес, технік із тваринництва Г.І. Литвиненко, технік відділу застосування В.А. Славик.

Програма з'їзду передбачала виступи видатних діячів, агрономів і професіоналів своєї справи. Тут було заслухано дві доповіді О.М. Засухіна «О задачах районных съездов» й «Основные выводы опытного поля Радомысльской с.-х. опытной станции», доповідь В.П. Іванова «Землеустроительная политика и нужды местного селянского землеустройства», а також доповіді А.Г. Вареса «Кормовой вопрос в районе», В.В. Михайловського «О направлении работ отдела животноводства в связи с положением животноводства в районе», Л.С. Легкого «Программа деятельности и организации отдела применения» та наставника українського ґрунтознавства Г.Г. Махова «Почвы района».

Заслухавши доповідь Г.Г. Махова, з'їзд установив нагальну необхідність видання наявних

матеріалів по досліджених ґрунтах району та необхідність планомірного обстеження земель сільськогосподарського призначення працівниками дослідної установи і висвітлення результатів визначення ґрунтів у науково-популярній літературі, у чому рекомендував звернутися за допомогою до Київського обласного управління з дослідної справи.

За доповіддю завідувача землеустрою Малинського окружного правління В.П. Іванова «Землеустроительная политика и нужды местного селянского землеустройства» рекомендували доповідь до друку, а тези доповіді розповсюдити серед місцевих агрономічних дільниць. На важливість цієї доповіді вказує й те, що з'їзд постановив необхідність обов'язкової присутності агрономів під час розроблення проєкту відведення земельних ділянок.

Заслухавши доповідь А.Г. Вареса про важливість інтенсивного розвитку кормових ділянок району, з'їзд погодив думку доповідача відносно необхідності широкого опрацювання даного питання дослідною станцією, а також звернув увагу на важливість водно-болотних угідь району.

Представлена доповідь О.М. Засухіна про роботу Радомисльської дослідної станції [8, арк. 1–25] показала тісний зв'язок дослідної установи із сільськогосподарським виробництвом. Учений виокремив цінні поради щодо ефективного використання сидератів, внесення гною та мінеральних добрив у сівозмін на особливих ґрунтах району. Його велике значення для подальшого розвитку сільського господарства піскуватого краю полягало у започаткуванні згуртування сил учених-дослідників, обміні досвідом і окресленні основних шляхів та завдань у роботі дослідної установи, у тому числі й дослідженні різних аспектів сівозмін у системах землеробства.

Заслухавши й обговоривши доповідь керівника станції О.М. Засухіна, визначили, що робота дослідної установи поставлена в правильному напрямі і відповідає поставленим проблемам сільського господарства того часу. Уважаючи, що отриманий матеріал є важливим рішенням проблем культури землеробства та раціонального вирощування культур у сівозмін, зазначили на необхідності використання його як методичних рекомендацій у перебудові сільського господарства району. З'їзд постановив, щоб усі отримані висновки дослідної станції були опубліковані якнайшвидше.

За доповіддю В.В. Михайловського відносно наміченої широкої інтенсифікації тваринництва

в районі та ознайомившись із головними напрямами роботи відділу тваринництва, з'їзд звернув увагу на важливість тваринництва та рекомендував розширити цю роботу, враховуючи розвиток тваринництва в районі згідно з роботами місцевих організацій у цій галузі.

Представлена доповідь Л.С. Легкого показала, що програма діяльності й організації відділу застосування може бути покладена в основу подальшої діяльності відділу. За результатами її обговорення вирішили, що відділ може працювати стаціонарно за умови встановлення зв'язку працівників станції з населенням.

Заслухавши та обговоривши доповіді відділів Радомисльської дослідної станції, з'їзд відзначив відсутність взаємозв'язків між відділами станції та пропонував урахувати швидкий розвиток сільського господарства. Було рекомендовано створення нового економічного відділу з метою вивчення статистики і динаміки району в економічному відношенні, а також в інтересах мотивацій, обґрунтувань і погоджень програм роботи всіх відділів.

Ураховуючи фінансовий і матеріальний стан дослідної установи, з'їзд постановив повітовим земвідділам, що обслуговують станцію, сплатити частину щорічних видатків станції, а в поточному році виділити 1 000 пудів (близько 16 380 кг) жита. У зв'язку із зацікавленістю повітового земельного управління в роботі станції з'їзд пропонував Радомисльському повітовому земвідділу видати праці зібрання за власні кошти.

Результати роботи І з'їзду створили сприятливі умови для скликання ІІ з'їзду діячів сільськогосподарської дослідної справи піщаного району України (Полісся), яким керував С.Е. Дувин. Настанови І з'їзду забезпечили планомірну організацію видання сільськогосподарських досліджень у науковій та науково-популярній літературі, створення великих сільськогосподарських показових дослідних полів, основою діяльності яких виступали польові дослідження та практичне впровадження. До його програми увійшли проблеми, що охоплювали майже всі галузі сільськогосподарського виробництва, у тому числі землеробство і городництво, де особливу увагу приділено організаційним проблемам та методиці виконання досліджень сівозмін із городніми культурами. Другий з'їзд агропрацівників піщаного району показує невиконання настанови щодо створення економічного відділу. Радомисльська станція знову подає клопотання про створення такого відділу та виділення фінансування на його

утримання. Зібрання черговий раз наголосило на важливості оприлюднення досягнень сільського господарства піщаного краю і закликало Волинське, Київське і Чернігівське губернські земуправління, а також Городнянське, Житомирське, Київське, Коростенське, Овручське, Остерське і Радомисльське окружні земуправління виділити кошти для видання і розповсюдження таких матеріалів серед зацікавлених осіб.

На II з'їзді агропрацівників піщаного району України (Полісся), який проводився 25–27 червня 1923 р., правонаступник О.М. Засухіна – С.Е. Дувин виступив із доповіддю «Пам'яті А.Н. Засухіна». Наступного 1924 р. видається наукове видання, присвячене пам'яті Олексія Миколайовича, під назвою «Основы агроработы на песчаных почвах Полесья. Сборник, посвященный памяти А.Н. Засухина» за редакцією тодішнього завідувача дослідницької станції С.Е. Дувина. У це видання увійшов і некролог, написаний С.М. Москвичевим, який був опублікований також в офіційному друкованому виданні Сільськогосподарського наукового комітету «Вісник сільськогосподарської науки» [9, с. 185–186], у виданні Всеукраїнського агрономічного товариства в щотижневикі «Українська сільськогосподарська газета» [10, с. 6–7], у журналі «Сельскохозяйственное опытное дело» [11, с. 2–5]. Ці видання висвітлюють основні етапи наукової роботи вченого, частково розкривають його внесок у розвиток агрономії та містять деякі наукові здобутки О.М. Засухіна, що послугувало одним із важливих джерел під час написання дослідження. У науковому виданні, присвяченому пам'яті О.М. Засухіна, наводяться його доповіді [7, с. 12–14, 20–35, 39–49]: «Значение районных агрономических съездов», «Основные задачи Радомысльской с.-х. опытной станции, в связи с природными и экономическими условиями района и программа опытов», «Основные выводы опытного поля Радомысльской с.-х. опытной станции».

Слід відзначити, що на початку XX ст. діяльність агрономічних з'їздів і сільськогосподарських нарад забезпечила сприятливі умови для

поширення наукових знань із розвитку сільського господарства. Такими зібраннями були: 18–19 грудня 1912 р. – нарада з провадження сівозмін із коренеплодами і кормовими травами [12, арк. 20]; 15–17 вересня 1912 р. – розглядалося питання вирощування кормових буряків і моркви у сівозмінах [13, арк. 22]; упровадженню плодових сівозмін присвячене зібрання 15–17 вересня 1913 р. [14, арк. 17]; 30–31 січня 1914 р. на зібранні розглядали питання впровадження травопільних сівозмін і розподіл земельної площі на ділянки у багатопільних сівозмінах із застосуванням парів [15, арк. 7]; 25–28 червня 1922 р. – спеціалізоване зібрання агропрацівників піщаного району України при Радомисльській сільськогосподарській дослідній станції. Усі ці наради сільськогосподарських представників приділяли значну увагу проблемам щодо галузевого дослідництва з агрономії.

Висновки. Таким чином, I з'їзд діячів сільськогосподарської дослідної справи піщаного краю мав велике координуюче значення для теоретичного галузевого дослідництва, на якому вирішували проблеми методологічного й організаційного характеру. У роботі I сільськогосподарського з'їзду агропрацівників піщаного району України (Полісся), який проводився 25–28 червня 1922 р., взяли участь не тільки працівники станції, а й науковці, господарі, представники уряду та інші зацікавлені особи та організації. Виокремилася зібрання як за загальними проблемами агрономії і певними напрямками сільського господарства, так і за регіональним значенням.

Можна зробити висновок, що діяльність I сільськогосподарського з'їзду агропрацівників піщаного краю забезпечила сприятливі умови для поширення наукових знань про ефективні сівозміни у системах землеробства шляхом обговорення та опублікування наукових і практичних результатів видатних учених-агрономів та діячів сільського господарства. Це сприяло ефективному практичному застосуванню удосконалених форм ведення землеробства у селян та великих землевласників Волинської, Київської і Чернігівської губерній колишньої Російської імперії.

Список літератури:

1. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ : Аграрна наука, 2006. Ч. 1. 492 с.
2. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ : Аграрна наука, 2008. Ч. 2. 568 с.
3. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ : Аграрна наука, 2010. Ч. 3. 284 с.

4. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ : Аграрна наука, 2012. Ч. 4. 324 с.
5. Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.). Київ : Нілан-ЛТД, 2014. 490 с.
6. Kovalenko N.P. Features of agrarian production on Ukrainian earth in the XIX-st century. *History of science and technology*. 2018. Vol. 8. № 1(12). P. 139–148. DOI: 10.32703/2415-7422-2018-8-1(12)-139-148.
7. Дувин С.Е. Основы агроработы на песчаных почвах Полесья : научное издание. *Сборник, посвященный памяти А.Н. Засухина* / под ред. С. Дувина. Радомысль, 1924. Вып. 14. 80 с.
8. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 1239. Оп. 35. Арк. 1–25.
9. Москвичев С. О.М. Засухін. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1922. Т. 1. Вип. 4. С. 185–186.
10. Москвичев С. Алексей Николаевич Засухин (Некролог). *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 20 січня. № 1. С. 6–7.
11. Москвичев С. А.Н. Засухин. Сельскохозяйственное опытное дело. *Журнал Бюро Всеукраинских съездов по сел.-хоз.опытному делу*. 1923. № 2. С. 3–5.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 711. Спр. 514. Арк. 20.
13. ДАКО. Ф. 1239. Оп. 33. Спр. 15. Арк. 22.
14. ДАКО. Ф. 1239. Спр. 22. Арк. 17.
15. ДАКО. Ф. 1239. Оп. 34. Спр. 5. Арк. 7.

Osadcha O.V. 1st CONGRESS OF AGRICULTURAL WORKERS OF THE SAND DISTRICT OF UKRAINE IN ACTIVITIES AND SCIENTIFIC HERITAGE O.M. ZASUKHIN

The significance of the 1st agronomic congress of workers of the sandy region of Ukraine is highlighted; An important stage of the scientific biography of Oleksiy Mykolayovych Zasukhin, one of the founders of agricultural research on low-yielding sandy soils of Polissya, his contribution to the development of social agronomy, organization and construction of agricultural research, development of directions and methods for further development of agricultural science is analyzed. The research methodology is based on the principles of historicism, science, objectivity. In disclosing the research topic, three subgroups of methods were used: general scientific (historical-comparative, analysis and synthesis, generalization, logical), specific-historical (problem-chronological, historical-systemic, personification) and interdisciplinary (statistical, bibliographic, personal-biographical). , archival analysis). The scientific novelty is that for the first time the significance of the first congress of agricultural workers of the sandy area and its influence on the development of agriculture on low-yielding sandy soils of Ukraine was revealed. The scientific achievements of O.M. Zasukhin while working at the Radomysl agricultural station and his participation in the 1st congress of agricultural workers of the sandy district of Ukraine. The importance of the regional specialized agricultural congress in improving the scientific basis of agriculture, which provided favorable conditions for the dissemination of scientific knowledge about effective crop rotation in agricultural systems by discussing and publishing scientific and practical results of prominent agronomists and agricultural figures. The great coordinating value of the 1st congress of agricultural research activists of the sandy region was established in relation to the theoretical branch research, which solved problems of methodological and organizational nature.

Key words: *theoretical bases, practical application, agricultural convention, rational agriculture, public agronomy.*

Samedov F.F.

Sumgait State University

SITUATION OF SUMGAYIT CHEMICAL INDUSTRY (2010-2018)

The article examines the development of one of the leading spheres of the chemical industry in Azerbaijan - the complex of chemical enterprises in the city of Sumgait. The history of the lag in the development of the Sumgayit chemical industry and the measures taken to overcome it, the transfer of the State Company "Azerikimya" to the State Oil Company of Azerbaijan on the basis of the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan is considered. The measures taken include the following: the use of new technologies, the establishment of relations with foreign chemical companies, specific work carried out in connection with the implementation of the "State program for the socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan", the holding of a scientific and practical conference "Expanding the range and quality of products in chemical industry of Sumgayit", increasing profitability, determining the leading directions for the development of the chemical industry, new enterprises that will be built in the country on the basis of the latest achievements of science and technology, training personnel with more advanced engineering and technical training, to master the latest achievements of information and communication technologies and computerization. Studies show that there were serious shortcomings in the organization of production and sale of petrochemical products, and no efforts were made to eliminate them. As a result, the living conditions of workers have deteriorated significantly, highly qualified personnel, formed at the expense of enormous efforts over decades, have been lost, and no attention has been paid to improving the material well-being of employees. The research methods used statistical materials, archival materials of industrial enterprises of the city, eyewitness accounts, decisions and decrees of the country's government. A scientific and theoretical analysis of the problem as a stage in the development of the chemical industry in the history of independent Azerbaijan has been carried out.

Key words: Sumgayit chemical industry, commodity products, Azerikimya, "Sinetskau-chuk", "Surfactants", "Organic synthesis", State Oil Company of the Republic of Azerbaijan, State program.

Introduction. The development of the chemical industry was in the foreground in the macroeconomic development of independent Azerbaijan. At the same time, a difficult situation has developed here. As a result, in January-March 2010, ethylene and polyethylene production was operated at the "Ethylene-Polyethylene" Plant with a productivity of 20-30 percent. The projected commodity production was fulfilled at the level of 80 percent. If we look at the dynamics of production of high-pressure polyethylene, which is the main export product of the enterprise, we can see that the production of this valuable product decreased by 20.4 percent or more than 10,000 tons in 2009 compared to the level of 2005, operating at about 24 percent of production capacity [1].

It should be noted that in recent years, the city executive power has organized a number of large-scale events, conferences to strengthen the activities of chemical and petrochemical enterprises, problems and ways of perspective development were discussed in detail. The main theme of the conferences held on the topics "Sumgayit chemistry in the

XXI century" and "The role of chemical enterprises in the socio-economic development of Sumgayit" were issues of restoration and development of production areas of chemical enterprises, creation of new jobs, establishment of interaction of enterprises with scientific departments, scientific research institutes and application of scientific and technical achievements in industry.

The main stages of the restoration of the chemical industry in Sumgayit. In this context, within the framework of large-scale reforms implemented in our country, in order to increase the efficiency of the oil and gas refining and petrochemical industry in accordance with international experience in this field, "Azerikimya" State-Owned Company was subordinated to the State Oil Company on the basis of a Decree of the President of the Republic of Azerbaijan [1].

To solve the problems facing the chemical industry, it is necessary to efficiently process hydrocarbon resources, reduce energy consumption per unit of output, improve product quality, minimize environmen-

tal pollution in order to improve the environmental conditions of Baku and Sumgayit cities, build new residential houses and implement a large social program.

Reconstruction of chemical enterprises in Sumgayit, including the "Surfactants" plant, the creation of new areas of technological reform and the construction of numerous social and cultural facilities in Sumgayit was accelerated.

In order to increase the efficiency of the petrochemical industry, to attract the necessary investments in production, to strength its competitiveness in the world market, by order of the President of the Republic of Azerbaijan dated April 2, 2010, "Azerikimya" Company was transferred to the State Oil Company and it operates as "Azerikimya" Production Association [22].

As part of the overhaul of the Ethylene-Polyethylene Plant of SOCAR's "Azerikimya" Production Association, repair work has begun on one of the most important facilities of the EP-300 complex - the torch tower. The height of the torch tower, which burns various exhaust gases obtained during the technological processes at the EP-300 plant, is more than 125 meters. It was intended to cut failed gas neutralizing steam pipes in parts, during the overhaul of the upper part of the tower, to weld replacing with new ones, to insulate of these pipes in order to prevent the loss of steam to the tower and thus the unburned exhaust gases released into the atmosphere, to rehabilitate separate parts of gas and technological lines, to more reliably fasten support points of transport pipelines.

It is important to follow the safety rules, as the removal and replacement of the three large torch boilers at the highest point of the torch tower is quite difficult and risky in terms of complexity and non-ordination. For this reason, locksmiths, electric and gas welders were specially selected to work in the tower, where all work will be carried out at a height of 80-125 meters. Each of them underwent a serious medical examination and was introduced to the safety rules in more detail [12].

In order to increase the efficiency of the oil and gas refining and petrochemical industries operating in a single technological process, the organization of a modern complex in accordance with international experience in this field will create more opportunities to attract the necessary investments, comply with environmental standards and strengthen the competitiveness of finished products.

These opportunities are most evident at the "Ethylene-Polyethylene" plant. Thus, for the continuous and

stable operation of the plant's production facilities, a large-scale overhaul was carried out in a short time, equipment was upgraded, the compressor shaft was adjusted and put into operation in Turkey, catalysts and reagents were transferred to technological processes. The systems of all machines and devices are mechanically cleaned of polymers. In addition, thanks to the close assistance of the State Oil Company, the union's machinery park was equipped with modern machinery and equipment, which allowed it to build production at the level of today's requirements [20].

After the major overhaul, the company's production has increased significantly. During the year, 52,479 tons of polyethylene and 10,500 tons of absolute isopropyl alcohol were produced, of which 70-80 percent fell to the share of the last quarter. In 2010, important steps were taken to improve the social situation of chemists. The average monthly salary has been doubled from 180 to 360 manat. Their working conditions have been improved and the rooms have been heated. The launch of a new ambulance station equipped with the most modern medical equipment has been well received by the company's staff [20].

After being subordinated to SOCAR, the international relations of "Azerikimya" Production Association expanded. Thus, business relations have been established with German "VASF" and "CAC", Korean "Sasung", Russian "Nijnekamnsneftekhim" and "Sterlitamak" Petrochemical Plant Open Joint Stock Companies. Along with enterprises from Russia, Ukraine, Georgia, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan, representatives of Turkey, Iraq and the People's Republic of China also established useful cooperation with "Azerikimya" Production Association, National Academy of Sciences, Azerbaijan State Oil Academy, Qafqaz University and other universities. A number of large-scale projects have been implemented at "Azerikimya" Production Association as part of the Year of Ecology. These measures include work against pollution of the Caspian Sea with industrial effluents, preparation and submission of the "Cadastre of Contaminated Areas" for public discussion, actions on the Caspian coast with the participation of "Young Ecologists", environmental competitions between schools, establishment of new green zones with planting of more than a thousand trees during the community work in the "Industrial Zone", etc. Employees of "Azerikimya" Production Association, who said goodbye to 2010 with success and are determined to achieve high results in all areas in the new year 2011 [3].

Despite the fact that more than 20 years have passed since the commissioning of the EP-300 pro-

duction of the Ethylene-Polyethylene Plant of the "Azerikimya" Production Association, the consumption of ethylene, which is a valuable chemical product for the production of polyethylene, has only recently reached project capacity.

The high-level overhaul of the EP-300 production in July-August 2010 was important for this. Unlike previous years, during last year's overhaul, all parts of production equipment and mechanisms were thoroughly inspected, as a result a number of serious defects and shortcomings that have been overlooked for many years. The application of inhibitors to technological processes for the first time in the last 22 years has also played a significant role in achieving this important achievement. Inhibitors have been of exceptional importance in the elimination of occasional accidents, emergency shutdowns, blockages of raw materials, semi-finished products, energy carriers and materials, as well as non-productive consumption of labor due to polymer deposits in heat exchangers, various mechanisms and junctions in pipelines [13].

The staffs of the enterprises and departments of the "Azerikimya" Production Association intend to continue the campaign on greening the industrial zone of Sumgayit [4].

The ethylene-polyethylene plant receives 230-250 tons of liquefied gas per day for April 2011. A gas line is being laid and tested from the Baku Oil Refinery Plan to make the plant work with the new production technology.

Another innovation at the plant is related to the reconstruction of the isopropyl plant. The equipment of this production facility, which has been in operation for many years, almost certainly have been exposed to physical wear. This led to the loss of raw materials and products, as well as the violation of the ecological balance. The company's management has developed a long-term development plan to equip the facility with new. According to the agreement, equipment sets are imported from Germany. According to experts, the advantages of the new technology are many. The device will be environmentally friendly. Product quality indicators will meet modern standards. Such measures have allowed the company to improve its economic performance and bring the quality of its products to the level of market requirements.

In the first quarter of 2011, the enterprise produced goods worth 42 million 630 thousand manat and fulfilled the task by 116 percent. In January-March, 22,075 tons of polyethylene and 35,439 tons of ethylene-polyethylene were produced. 92% of sales were exported [19].

The first half of 2011 was successful for Sumgayit. Production at chemical plants has doubled. More than 35 million manat were allocated for the development of various areas at the expense of all financial sources. The production capacity of the "EP-300" complex of the "Ethylene-Polyethylene" plant has been increased, purchase of polyethylene products has reached the level of the project norm. The overhaul of liquid chlorine and caustic soda at the Surfactants Plant, which began at the beginning of this year, has been completed, the interruptions in the supply of raw materials at the Organic Synthesis Plant have been eliminated and production has been retored. "Sumgayit Superphosphate" OJSC has produced about 8,000 tons of sulfuric acid [25].

In early August 2011, a meeting was held at the "Azerikimya" Production Association with a delegation of occupational safety and health specialists from Petkim Petrochemical Holding, the largest petrochemical company in Turkey. During the meeting, it was noted that along with the measures aimed at the placement and modernization of production facilities at the enterprises of "Azerikimya", the protection of labor and health of each chemist is in the forefront. It was noted that there is a need for the staff of the Union to benefit from Petkim's many years of experience in these important areas.

Taking this into account, a group of young specialists of "Azerikimya" was sent to Turkey for two months to exchange experience. They further expanded their theoretical and practical knowledge of both production and occupational safety and health [28].

It was noted that the event held on the eve of the overhaul of the Ethylene-Polyethylene plant was of practical importance and it was considered expedient to conduct periodic audits in the future and jointly discuss their results [2].

In October 2011, one of the works planned by "Azerikimya" Production Association - the separation of pyrogas into primary fractions of the "EP-300" complex, one of the largest productions of the enterprise, and the installation of an alkaline-absorption column in the water chemical preparation workshop were completed. Upon completion of the repair work, the connection of this device to the technological process will ensure both the harmonious operation of production and, as a result, the production of ethylene, which is the end product, will be partially increased.

The main function of the column, which is included in the technological scheme at the suggestion of experts, is to clean the sulfur compounds in the

dry gas-C-1-C-2 fraction with processed alkali and transfer them to the process at the Baku Oil Refinery since April 2011.

As part of the overhaul, special attention was paid to increasing the efficiency and reliability of the company's electrical equipment, and important measures were taken in this area [31].

As part of the "International Year of Chemistry", a scientific conference of young chemists on "Actual problems of the oil production, oil refining and petrochemical industry of Azerbaijan" was held on October 6 at the "Azerikimya" Production Association.

The event, organized by SOCAR, Azerikimya Production Association and the Institute of Petrochemical Processes of ANAS, discussed the importance of chemical science for modern society and its wide opportunities. It was noted that the main goal is to convey the achievements of young chemists in this field to a wide audience, to increase their scientific potential. Then, reports of about 30 young researchers of Azerbaijan State Oil Academy, Baku and Sumgayit State Universities, ANAS Petrochemical Processes, Additives, Polymer Materials Research Institutes and other prestigious scientific institutions on oil extraction, oil refining and petrochemical industry were heard [15].

At the meeting with the Permanent Representative of the Republic of Tatarstan in Azerbaijan held at the head office of the Union, they discussed the expanding cooperation between the two republics in petrochemistry and other fields. Mukhtar Babayev, Chairman of the Supervisory Board of "Azerikimya" Production Association, told the guest about the Union's enterprises and various chemical products, as well as ongoing petrochemical projects in Azerbaijan aimed at modernization, expansion and modernization, including the Chemical Industry Campus to be established at the Union's enterprises and preparations for the design and construction of a Urea plant. They expressed satisfaction with the high level of economic partnership between the petrochemical enterprises of Azerbaijan and Tatarstan, especially with the Nizhnekamsk petrochemical complex, and the effective integration relations.

It was stressed that establishment of special working groups to further expand and intensify petrochemical relations between the two republics on the basis of the decision and recommendation of the Presidents of Azerbaijan and Tatarstan will play an important role in the development of the petrochemical industry and other industries, and in the near future to further increase the economic potential of our republics [23].

The groundbreaking ceremony of the nitrogen urea plant of the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan was held in Sumgayit on December 19, 2011. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev attended the ceremony. 24 hectares of land have been allocated for the construction of the plant in the area used by "Azerikimya" Production Association. The construction of the enterprise is planned to be financed by public investment and implemented in 2012-2014. The plant was to consist of ammonia, liquid urea and marketable urea production units. The plant, which will have a daily production capacity of 1,200 tons of ammonia and 2,000 tons of urea, will use natural gas as the main raw material [5].

In connection with the implementation of the Order of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev "On measures to ensure the operation of Sumgayit Chemical Industrial Park" dated December 21, 2011, a meeting was held with the participation of managers and specialists of various structures and agencies.

At the meeting held at "Azerikimya" Production Association with the participation of representatives of relevant structures, the measures envisaged to fulfill the tasks set by the President of the Republic of Azerbaijan on the establishment of the Chemical Industrial Park in Sumgayit were discussed, initially, the outlines of the work to be done were determined. A wide exchange of views on their solutions. Specific instructions have been given to the heads of relevant agencies and services in order to accelerate the construction of the Sumgayit Chemical Industrial Park, which will play an important role in the development of the Azerbaijani economy, especially the private sector of industry [18].

Necessary work is being done in connection with the construction of the Nitrogen Fertilizer-Urea Plant, which was founded in late 2011. On the basis of the order of "Azersu" Joint-Stock Company, "Hydro-makina" LLC has started to establish an enterprise for the production of plastic and steel pipes on the territory of the "Surface Active Substances" plant of the Union.

Preparations are underway for the implementation of the order of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev "On measures to ensure the operation of the Sumgayit Chemical Industrial Park." The park will allow the creation of numerous jobs [9].

In the first half of 2012, large-scale repair work was carried out at chemical and petrochemical enterprises, significant measures were taken to restructure production and upgrade equipment. The main electrical equipment, cable lines and meters, which are

expiring in most workshops of the “Azerikimya” Production Association, have been replaced with new ones. The installation and testing of a robotic packaging system at the “Polimir-120” production plant of the Ethylene-Polyethylene Plant has been successfully completed [29].

During the first 9 months of 2012, large-scale repair and restoration works were carried out at Sumgayit chemical and petrochemical enterprises, significant measures were taken to reconstruct production facilities and upgrade equipment. Capital repairs were carried out at “EP-300” and “Polimir-120” complexes of Ethylene-Polyethylene Plant of “Azerikimya” Production Association. It is planned to establish enterprises for the production and processing of competitive products in the petrochemical and other priority industries in the Sumgayit Chemical Industrial Park. At present, “Hidromakina” LLC is constructing a plastic and steel pipe plant in the area allocated for Sumgayit Chemical Industrial Park [11].

Today, Sumgayit is reminiscent of a large construction site. New enterprises are being built with a production capacity of 2,000 tons of urea. The President signed a decree on the establishment of a high-tech park on the territory of the superphosphate plant [16].

President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev said: “In 1998, we held talks with Japan for the development of Azerbaijan's chemical industry. “Nicimen” took the initiative and expressed its willingness to cooperate with us. I have met many times with the President of Nicimen, Mr. Wakari, in Japan and then in Azerbaijan. I have discussed these issues. As a result, a loan of \$ 90 million was received from Japan for the construction of this facility. That loan has been used, and now we are witnessing and participating in the opening of a beautiful facility” [17].

On May 21, 2013, two important new production-Cooling complexes and a Nitrogen-oxygen device were put into operation at the Ethylene-Polyethylene Plant of Azerikimya Production Association. The new Nitrogen-Oxygen complex has great advantages, significantly different from the plant commissioned 26 years ago - in 1987. The new device is characterized by energy efficiency, technological scheme at the level of modern requirements and standards, automated control on a computer system, especially environmental friendliness and low staff, and is very efficient. All construction and installation work of the facility was performed by the Repair and Construction Department of “Azerikimya”.

The technological equipment of the device was developed by the French company “HAMON Ther-

mal Europe”, the installation and adjustment of NOC and automation, as well as electrical systems were carried out with the participation of French specialists. The commissioning of the new facilities will ensure more efficient, stable and reliable operation of both productions of the Ethylene-Polyethylene Plant – “EP-300” and “Polimir-120” complexes [30].

Ethylene-polyethylene plant of “Azerikimya” Production Association is one of the leading enterprises of our city. The enterprise was established in 1994 on the basis of “EP-300” and “Polimir-120” productions. The nitrogen-oxygen plant, which has been operating for many years at the “Organic Synthesis Plant”, does not meet the demand. For this reason, the operation of the facility was canceled. A new facility was built and put into operation on the territory of the SC plant.

An important result in the production of “Ethylene-Polyethylene” plant took place in 2011. 75 thousand 274 tons of polyethylene were obtained. In 2012, this figure was 76,186 tons, an increase of 116.8 percent. The main buyer of polyethylene is the Republic of Turkey. Through the “Petkim” company of this country, our products are exported to the markets of Europe and other countries. SOCAR also plays an important role in the development of the petrochemical industry in the brotherly country. The company has become one of the largest production complexes in Turkey and one of the leading in Europe. Therefore, there is no such problem with sales. The needs of the domestic market are also being met. We continue our measures to modernize and automate machinery and equipment, technological processes [24].

Due to the fact that the largest enterprises of Azerbaijan with great industrial potential are located in Sumgayit, President Ilham Aliyev in recent years pays attention to the implementation of systematic measures to restore the city's former glory in this field. During his next visit to Sumgayit on October 4, 2013, the President stressed that in the coming years the city will become one of the important industrial centers not only in the South Caucasus, but in Europe in general. Mr. Ilham Aliyev said at the opening ceremony of Sumgayit Chemical Industrial Park: “Today, the foundation stone of Sumgayit Chemical Industrial Park is being laid. This is a very significant event for our country. Because it will be a new industrial city” [26].

During the 9-month reporting period of 2014, the “Ethylene-Polyethylene” plant produced products worth 129 million 971 thousand manat. Compared to the corresponding period of 2013, the volume of commodity production was 21.9 million manat more. In January-September, instead of 59,408 tons, 68,000 tons of polyethylene was produced and the forecast

task was fulfilled by 114 percent. At the end of nine months, the consumption rate for polyethylene was 1.03 tons, which is a high figure. The loss rate during overhaul and subsequent connection was also reduced. Extensive measures are being taken to bring Polymer-120 production to project capacity. In order to increase the efficiency of production, the issue of purchasing spare parts for the 2nd generation compressor is being resolved [10].

At present, measures are being taken in Sumgayit to achieve the goal set by Dear President Ilham Aliyev in the following stages: 1) The historical glory of one of the strongest industrial cities of Azerbaijan has been restored; 2) Sumgayit has established itself as one of the "most modern industrial centers of the South Caucasus"; 3) The plan to "make Sumgayit one of the strongest industrial centers in Europe" has been launched.

The foundation of Urea production plant has been laid, and the construction of plants for the production of polypropylene and polyethylene by "SOCAR Polymer" LLC has begun. A total of more than 2 billion manat is expected to be invested in the construction of these plants, and construction is expected to be completed by the end of 2017 [14]. A total of more than 2 billion manat is expected to be invested in the construction of these plants, and construction is expected to be completed by the end of 2017 [14].

Not only chemical enterprises, but also the country as a whole did not have sufficient financial resources to acquire the Steam-Generator-BGG to be built. The Great Leader, who has always paid attention and care to the petrochemical industry of Azerbaijan, once again managed to get out of the situation by taking on this heavy burden. He attached great importance to the future development and perspective development of the chemical industry, and decided and blessed the construction of this unique facility with the state guarantee of Azerbaijan, in fact, with his own guarantee [8]. According to the results of socio-economic development in 2015, the volume of industrial output in Sumgayit amounted to 305.5 million manat, the growth rate was 0.6 percent, the share of the non-oil sector in GDP was more than 75 percent. More than 90 percent of the products were sent to consumers. However, the global financial crisis has also affected Sumgayit's industry. Thus, "Azerikimya" Production Association amounted to 114.3 million manat – 87 percent against 131.5 million manat [21].

The "SOCAR Polymer" project is the first project of its kind and scale in the petrochemical industry of Azerbaijan in the last 40 years. Polypropylene and high-density polyethylene plants of "SOCAR Polymer", established in 2013 for the chemical industry

in Azerbaijan, are being built in the Sumgayit Chemical Industrial Park, established by order of President Ilham Aliyev [6].

One of the notable projects is the construction of a new industrial wastewater treatment plant with a daily capacity of 2,600 cubic meters. The main purpose of the construction of this facility, which will be commissioned in 2026, is to ensure the maximum purity of water discharged into the Caspian Sea and the use of treated water for irrigation purposes [7].

On July 13, 2018, a meeting was held under the chairmanship of the head of Sumgayit City Executive Power Zakir Farajov on the results of socio-economic development in the first half of this year and the upcoming issues. During the meeting it was noted that the successful continuation of construction and installation works of new enterprises in Sumgayit Chemical Industrial Park, established to create favorable conditions for the development of competitive industrial production in the country on the basis of innovative and high technologies, to support entrepreneurship in this field, to ensure sustainable development of the non-oil sector and to ensure employment of the population in the field of production creates a basis for further growth of socio-economic indicators of the city in the near future.

Today in Sumgayit Chemical Industrial Park, which has a special role and weight in the country's economy, a modern type of Vocational Training Center for the training of qualified personnel in the field of industry; Production capacity of 180,000 tons of polypropylene and 120,000 tons of high-density polyethylene plants based on Canadian and Australian technology; The construction of the "Carbamide" plant, which will produce 650,000 tons of nitrogen fertilizer per year, are being run [27].

The results of the study are as follows:

- After the transfer to SOCAR, the international economic relations of "Azerikimya" Production Association have significantly expanded. As a result, "Azerikimya" Production Association has established business economic relations with German companies "VASF" and "CAC", Korean company "Sasung", Russian company "Nizhnekamnsknftekhim" and "Sterlitamak petrochemical plant", as well as enterprises in Russia, Ukraine, Georgia, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan;

- In order to solve environmental problems, a number of large-scale projects have been developed and implemented at "Azerikimya" Production Association;

- After the transfer to SOCAR, the staff of "Azerikimya" Production Association achieved high results in all areas of chemical production and contributed to the development of the country's economy

References:

1. Report of the head of the Executive Power of Sumgayit city Vagif Aliyev on the results of socio-economic development of Sumgayit city in the first quarter of 2010. Sumgayit newspaper. April 24, 2010.
2. Presentation of audit results ("Azerikimya" Production Association). Sumgayit newspaper, August 13, 2011.
3. 2010 was a successful year for "Azerikimya" Production Association. Sumgayit newspaper. January 15, 2011.
4. Press service of Azerkimya Production Association. Sumgayit newspaper. April 9, 2011
5. AzerTAG. The groundbreaking ceremony of the Sumgayit nitrogen fertilizer-urea plant was held. Sumgayit newspaper. December 21, 2011.
6. AzerTAG. The foundation of a high-density polyethylene plant has been laid. Sumgayit newspaper. October 31, 2015.
7. AZERTAG. President Ilham Aliyev has launched new facilities at the Ethylene-Polyethylene Plant in Sumgayit. Sumgayit newspaper. October 31, 2015.
8. Babayev M. Heydar Aliyev's unparalleled services in strengthening the petrochemical potential of Sumgayit are still a reliable guarantee of the country's chemical success. Sumgayit newspaper. September 15, 2015.
9. The first year of the current year is summed up (Meeting of Sumgayit city activists). Sumgayit newspaper. April 28, 2012
10. Jafarov A. Economic indicators show positive results. Sumgayit newspaper. November 1, 2014.
11. Nine months have been set off (Meeting of Sumgayit city activists). Sumgayit newspaper. October 20, 2012.
12. Repair of the torch tower of the EP-300 complex has begun. Sumgayit newspaper. August 7, 2010.
13. Ethylene output has been brought to project capacity. Sumgayit newspaper. March 5, 2011.
14. Azizov E. Sumgayit enters a qualitatively faster stage of socio-economic development and modern industrialization. Sumgayit newspaper. May 2, 2015
15. Republican Scientific Conference of Young Chemists. Sumgayit newspaper. October 8, 2011.
16. Gulumov M. A city that grows younger with age. Sumgayit newspaper. November 24, 2012.
17. The fruit of Heydar Aliyev's attention, care and dreams to Sumgayit. Sumgayit newspaper. May 4, 2013.
18. The establishment of the Chemical Industrial Park has started. Sumgayit newspaper. January 14, 2012.
19. Gafaroglu S. In the question of innovations (ethylene-polyethylene plant). Sumgayit newspaper. April 16, 2011.
20. Guliyev S. Chemists are in an optimistic mood. Sumgayit newspaper. January 8, 2011.
21. Malikov G. There is still much to be done. Sumgayit newspaper. October 24, 2015.
22. Munganli G. Swallow of Sumgayit chemistry (Plant of Surfactants). Sumgayit newspaper. June 2, 2010.
23. Cooperation in the petrochemical industry. Sumgayit newspaper. November 19, 2011.
24. Niftaliyev O. The volume of production is growing, social problems are being solved (Ethylene-polyethylene plant). Sumgayit newspaper. January 9, 2014.
25. Sumgayit newspaper. July 27, 2011.
26. Sumgayit newspaper. February 1, 2014
27. Rapid development continues. Sumgayit. July 14, 2018.
28. Meeting of chemists with Turkish specialists ("Azerikimya" Production Association). Sumgayit. August 6, 2011.
29. Half a year of successful road (Meeting of Sumgayit city activists). Sumgayit. July 28, 2012.
30. New production facilities. Sumgayit newspaper. May 25, 2013.
31. A new technological column has been installed, the reliability of the power system has been increased ("Azerikimya" Production Association). Sumgayit newspaper. October 1, 2011.

Самедов Ф.Ф. СТАН ХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СУМГАЙТУ (2010-2018 Р.Р.)

У статті розглядаються питання розвитку однієї з провідних служб хімічної промисловості Азербайджану - комплексу хімічних підприємств міста Сумгайт. Розглядається історія відставань у розвитку Сумгайтської хімічної промисловості та заходів, прийнятих для її попередження, передача Державної компанії «Азерікім'я» Державній нафтовій компанії Азербайджану на підставі Указу Президента Азербайджанської Республіки. До вжитих заходів відносяться наступні: застосування нових технологій, встановлення зв'язків із зарубіжними хімічними компаніями, конкретна робота, проведена у зв'язку з реалізацією «Державної програми соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджанської Республіки», проведення науково-практичної конференції «Розширення асортиментів та якості продукції в хімічній галузі промисловості Сумгайту», підвищення рентабельності, визначення пріоритетних векторів розвитку хімічної промисловості, нові підприємства, які будуються в країнах на

основі останніх досягнень науки та техніки, навчання персоналу з більш досконалою інженерно-технічною підготовкою для одержання ними останніх досягнень інформаційно-комунікаційних технологій та комп'ютерних технологій. Дослідження показують, що в організації виробництва та реалізації нафтохімічної продукції були серйозні недоліки, і ніяких зусиль з їх усунення не передбачалося. У результаті значно погіршилися житлові умови робочих, втрачені висококваліфіковані кадри, сформовані ціною величезних зусиль упродовж десятків років, не приділялася увага вдосконаленню матеріального добробуту співробітників. У якості методів досліджень були використані матеріали статистики, архівні матеріали промислових підприємств міста, свідчення очевидців, рішення та постанови державних установ. Проведений науково-теоретичний аналіз проблеми – рівня розвитку хімічної промисловості в історії незалежного Азербайджану.

Ключові слова: Сумгайтська хімічна промисловість, товарна продукція, «Азерікім'я», «Синтетичний каучук», «ПАВ», «Органічний синтез», Державна нафтова компанія Азербайджанської Республіки, Державна економічна програма.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 378.147:004:069:908(477.41-21)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.29>

Коркач С.О.

Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ІНТЕРАКТИВНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ У ПРАКТИЦІ РОБОТИ МУЗЕЮ ЗАПОВІТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті висвітлюється впровадження інтерактивних та інноваційних методів у культурно-освітній діяльності Музею Заповіту Т.Г. Шевченка, наведено конкретні приклади практичної діяльності музею, спрямованої на запровадження інноваційних та інтерактивних методик і практик для популяризації життя та творчості Тараса Шевченка.

До пошуку інноваційних форм і методів взаємодії з відвідувачем у рамках музейного простору наукових співробітників музею підштовхують зміни, які відбуваються в музейній аудиторії, отже, музей змушений бути творчим, інноваційним, яскраво мислячим інститутом.

Для сучасної людини надзвичайно важливою є атмосфера музею: вона повинна бути цікавою і зручною. У боротьбі за відвідувача музеям доводиться приділяти більшу увагу застосуванню нових технологій та підходів.

Сьогодні музей є не тільки такими собі енциклопедіями, вони повинні дивувати, розвивати допитливість і креативність відвідувачів. Тому, щоб музей залишався сучасним, йому необхідно запроваджувати інноваційні форми діяльності.

Сучасні музеї активно реалізують інноваційно-освітню діяльність у ході різноманітних заходів, однак розуміння того, яким має бути сучасний музей та як ефективніше здійснювати роботу з аудиторією, у кожного музею своєрідне.

Наукові співробітники Музею Заповіту Т.Г. Шевченка запроваджують нові форми роботи в екскурсіях, лекціях, тематичних вечорах, театралізованих екскурсіях, зустрічах з творчими особистостями, тематичних виставках, літературно-мистецьких, культурологічних заходах, квестах тощо.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу поєднання традиційних та інноваційних форм діяльності музею.

Фактичний матеріал дослідження, упровадження інтерактивних та інноваційних підходів у роботу музею має перспективи для подальшого дослідження, аналіз якого дасть змогу музеям упевнено пристосовуватися до умов динамічного світу й мінливого попиту сучасного суспільства.

Ключові слова: музей, культурно-освітня діяльність, культурологічні заходи, екскурсія, виставки.

Постановка проблеми. Музейні установи є скарбницею історичної та культурної спадщини, а їхні експонати – носіями безцінної інформації про минуле народу. Як соціокультурні інститути суспільства музеї об'єднують різні покоління, формуючи духовність і патріотизм. Важливим завданням сучасного музею є формування музейної культури відвідувача, котра розглядається як ступінь його підготовленості до сприйняття предметної інфор-

мації музею, усвідомлення ним цінності унікальних експонатів і специфіки музейної установи.

У XXI ст. активно розвиваються комп'ютерні технології, поширюються різноманітні соціальні мережі, тому одним із найважливіших завдань, яке ставить перед собою музей, є збереження кількості постійних відвідувачів, але водночас необхідно постійно привертати увагу нових – різного віку, соціального статусу й уподобань.

Упровадження інноваційних методик музейної роботи, поєднання традиційних та інтерактивних форм подачі матеріалу дадуть змогу залучити нових відвідувачів до музею, пробудити інтерес до минулого, а також «виховати людей із розвиненим смаком сприйняття музейних експозицій».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автором для вирішення поставленої проблеми використано інформаційні повідомлення наукових співробітників Музею Заповіді Т.Г. Шевченка, опубліковані на вебсайті Заповідника, а також наукові статті Н. Кухаревої, С. Коркач.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити вплив інтерактивних та інноваційних підходів на роботу музею, показати місце і роль інновацій у музейній справі.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Музей Заповіді Т.Г. Шевченка, – як записав у книзі відгуків голова комітету з організації Музею Заповіді Т.Г. Шевченка Б. Войцехівський, – не тільки данина пам'яті Великому Пророку. Він має слугувати зміцненню нашої державності, дієво сприяти утвердженню української мови як державної, відродженню духовності народу, вихованню молоді на засадах патріотизму, національної ідеї. Усім нам суцям треба голосу Тараса. Усім іти до Пророка, вивчати його твори, слідувати його заповітам» [1, с. 1].

Музей Заповіді Т.Г. Шевченка – це пам'ять вдячних нащадків про перебування поета на Переяславщині, про спілкування з лікарем А. Козачковським, про все те, що стосується переяславського циклу у творчості Кобзаря. Нині діючий музей відповідає виклику часу, заявляє про власну особливу позицію в соціокультурному середовищі, тому що вдалося створити неординарну, неповторну, унікальну експозицію Музею Заповіді Т.Г. Шевченка [2, с. 162].

Одним з основних напрямів роботи музею як соціокультурної інституції є різноманітні форми та методи культурно-освітньої діяльності.

Оскільки світ змінюється, музей змушений бути творчим, інноваційним, яскраво мислячим інститутом. Це вимагає від музеїв формування нового підходу до роботи, включаючи інтерактивні експозиції, активну співпрацю з різними мас-медіа та громадськими організаціями, різними фундаціями, сучасну рекламну діяльність, активне впровадження в систему Інтернет-інформації про діяльність музеїв України, їх збірки, окремі музейні пам'ятки, що мають національне значення тощо [3, с. 498].

Для сучасної людини надзвичайно важливою є атмосфера музею: вона повинна бути цікавою і зручною. У боротьбі за відвідувача музеям доводиться приділяти більшу увагу новим освітнім технологіям і використовувати їх у своїй роботі. Нові форми роботи впроваджує і Музей Заповіді Тараса Шевченка в екскурсіях, лекціях, тематичних вечорах, театралізованих екскурсіях, зустрічах із видатними людьми, тематичних виставках, літературно-мистецьких, культурологічних заходах, квестах тощо.

Упродовж 12-річного існування музею майже кожен його захід є відображенням творчої та креативної роботи музейних працівників із використанням цілого спектру цікавих прийомів щодо втілення нових технологій експозиційного дизайну, використання мультимедійних засобів.

Інтерактивність науково-освітньої роботи музею відбивається у диференційованому підході до різних категорій відвідувачів, упровадженні в традиційну екскурсію ігрових та театралізованих елементів.

Досить цікавим проєктом у нашому музеї стало проведення таких заходів, як історичні тематичні театралізації з використанням прийомів переміщення в часі, котрі сприяють реалізації нових форм спілкування відвідувача з музеєм, індивідуального підходу до кожного глядача, нетрадиційних методів залучення його до музейних скарбів. Так, у музеї відбулася театралізована екскурсія «Переяславські стежки Кобзаря», під час якої артистами молодіжного театру «Кредо» було відтворено перший візит Кобзаря 19 серпня 1845 р. до оселі свого друга. Натхненно, невимушено поринули в шевченківську добу учні ДПТНЗ «Переяслав-Хмельницький центр професійно-технічної освіти» (керівник театру Інна Олійник). Удало зіграли ролі Артур Гусєв, Наталія Меньок, Микола Сонько, Юрій Коноваленко, Катерина Ковальчук, Інна Шевченко, Катерина Мунтян, Анжеліка Богуш. Милою, незрівнянною була студентка Київської консерваторії Катерина Малик, яка виконала роль нареченої Андрія Козачковського.

Атмосферою співпереживання, непідробної зацікавленості була просякнута година уявного спілкування зі світочем української культури, правдолюбом Тарасом Шевченком. Презентацію театралізованої екскурсії як інноваційного підходу до музейної справи схвально сприйняли численні переяславці, що завітали на мистецьку гостину до музею [3, с. 500].

Захід мав успіх. Ми бачили, що сприйняття історичного і експозиційного матеріалу відвідувачів

чами було значно ефективнішим, емоційнішим, аніж під час звичайної тематичної екскурсії, тому до відзначення 201-ї річниці зі дня народження Кобзаря у музеї була представлена історико-літературна ремінісценція: «Борітесь – поборете! Вам Бог помагає!», в якій поезії Кобзаря відтворені у вигляді інсценізації. Глядачі схвально зустріли сценки позачасових зустрічей Тараса Шевченка з гетьманами Богданом Хмельницьким та Іваном Мазепою. У новій формі відтворення лунали про-рочі поезії Кобзаря. В образі Шевченка виступав працівник НІЕЗ «Переяслав» Олег Малик, у ролі Б. Хмельницького – працівник підприємства «Костал-Україна» Володимир Мисюра, у ролі І. Мазепи – директор міської гімназії Олександр Батрак [3, с. 499].

Із нагоди 203-ї річниці зі дня народження Тараса Шевченка відбулося літературно-музичне дійство «Бодай кати їх постинали, отих царів, катів людських», до уваги глядачів було представлено сценку, в якій Тарас Шевченко дискутує з російськими правителями Петром I і Катериною II з приводу їхньої політики щодо України, в якій прозвучали рядки з вірша поета «Царі» [4].

Важливим у таких заходах є те, що всі ролі під час театралізованих екскурсій виконують наукові співробітники, студенти, жителі міста, а не професійні актори. Звісно, необхідні як певні акторські здібності, так і репетиції, аби досягти позитивного результату. Можливо, актори-студенти або навіть аматори впоралися б краще, але треба врахувати, що кожна екскурсія, в якій би формі вона не проходила, вимагає певної рефлексії, до того ж завжди виникають питання, на які учасники дійства мають дати кваліфіковану відповідь. Спілкування з виконавцями після заходу – теж одна з «родзинок», яка недоступна глядачам у театрі.

Як і музейники, так і відвідувачі зазначають, що театралізація в усіх її проявах сприяє вивченню та популяризації духовно-культурного спадку нашого народу, накопиченого поколіннями, стимулює інтерес до експонатів, а також полегшує процес сприйняття і запам'ятовування інформації за рахунок яскравого емоційного забарвлення.

Такі театралізовані дійства є музейним продуктом, який можна замовити у будь-який час, коли виникає потреба у відвідувачів.

Співробітники музею приділяють велику увагу пошуку нових форм і методів роботи з дітьми, студентами. Активно діє програма «Музей – школі», де надається перелік тематичних екскурсій по музею, тематика лекторію наших співробітників. На базі музею започатковані літературні гостини

у Кобзаревій світлиці, проведено шість пленерів для студентів Київської національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, темою яких було перебування Т. Шевченка на Переяславщині. Роботи студентів демонструвалися у виставковій залі музею [2, с. 168].

Застосовуючи інноваційні технології, основи музейної педагогіки, у музеї проводяться пізнавальні квест-ігри для підлітків. Під час квесту «Юні дослідники Шевченкіани» діти розширюють знання про життя та творчість Т.Г. Шевченка [5].

За своєю сутністю такі ігри дають змогу виявити інтелектуальний і дослідницький потенціал кожного учасника, а також спонукають взаємодіяти й комунікувати підлітків один з одним, підвищують цінність командної роботи, виховують свідомого громадянина. Граючи, виконуючи завдання, молоді люди засвоюють і відтворюють використаний ними матеріал набагато краще, ніж під час звичайної екскурсії. Цінність подібних заходів полягає у тому, що сучасне покоління дітей, котре занадто захоплене віртуальними іграми, взаємодіє в реальності, де відбувається живе спілкування.

Традиційними стали зустрічі-дискусії з неординарними людьми та тематичні вечори.

Із нагоди відзначення 200-ї річниці від дня народження Т. Шевченка НІЕЗ «Переяслав» провів низку культурно-мистецьких заходів, які слугували активній популяризації творчої спадщини Великого Кобзаря, зокрема 18 листопада 2013 р. у приміщенні Будинку освіти співробітники музею провели зустріч із відомими шевченкознавцями: заслуженим працівником культури України, заступником директора з наукової та видавничої діяльності Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ, виконавчим директором Всеукраїнської асоціації музеїв України С. Гальченком, старшим науковим співробітником відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ О. Федоруком, директором видавництва «Веселка», поетом, перекладачем В. Степаненком.

Гості ознайомили присутніх із новими аспектами досліджень Шевченківської спадщини, розповіли про торування власного шляху до розуміння творчості митця, презентували та подарували Музею Заповіту Т.Г. Шевченка опубліковані до 200-річного ювілею поета факсимільне видання «Кобзаря» 1840 р., факсимільне видання поеми «Гайдамаки» (СПб, 1841 р.) з посвятою Василю Івановичу Григоровичу, монографію

професора Григорія Грабовича (Гарвардський університет) «Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критика», видану спільно з книгою Олеся Федорука (Інститут літератури НАН України) «Перше видання Шевченкових «Гайдамаків»: Історія книжки» як розвідку-інтерпретацію та коментар до факсимільного відтворення першодруку Шевченкової поеми (1841 р.), що його вперше в історії українського книговидання здійснюють Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, Інститут джерелознавства НТШ-А та Інститут Критики [6, с. 125].

Також однією з форм культурно-освітньої роботи є лекції, які можуть проводитися як у стінах музею, так і поза його межами. Науковими співробітниками музею активно застосовуються різні форми лекційної роботи з використанням новітніх інтерактивних технологій: інтерактивна лекція, слайд-розповідь, урок історичної пам'яті, літературна бесіда, тематична бесіда.

Так, для військовослужбовців 43-ї окремої артилерійської бригади, що дислокується в с. Дівички, старшим науковим співробітником Музею Заповіту Т.Г. Шевченка Наталією Павлик було прочитано лекцію «Символіка типологічного відображення одягу в житті та творчості Тараса Григоровича Шевченка», в якій розкрито роль одягу в житті та творчості письменника. Велася розповідь про складнощі в побуті, тяжку й непотрібну художникові військову службу армії [7].

На базі Музею Заповіту Т.Г. Шевченка відбуваються прослуховування лекцій. У рамках відзначення 159-ї річниці від дня смерті Т.Г. Шевченка старшим науковим співробітником Наталією Павлик для ліцеїстів комунального закладу Київської обласної ради «Переяслав-Хмельницький ліцей-інтернат «Патріот» прочитано лекцію «Символіка типологічного відображення одягу в житті та творчості Т.Г. Шевченка». Експозиційні матеріали, зокрема копія автопортрета Шевченка 1845 р., який він подарував Н. Тарновській, слугували візуальним доповненням розповіді. Вбрання Кобзаря після заслання, представлене на картині С. Коваленка, скопійований з портрета І. Репіна, який зобразив поета в піджаці, сорочці та краватці.

Під час лекції учнів було ознайомлено з життєвим і творчим шляхом Т. Шевченка, озвучено вірш «Як умру, то поховайте» в кімнаті, де він був написаний, а також наводилася детальна інформація про перебування Кобзаря на Переяславщині й написання тут ним одинадцяти творів, десять із яких були включені поетом у збірку «Три літа».

Ліцеїсти з великим зацікавленням переглянули виставку «Нетривіальні книги про Тараса Шевченка», прослухали розповідь про нові дослідження в шевченкознавстві. Присутні мали можливість ознайомитися із 77 книгами, що презентують контраверсійні погляди на життя та творчість поета. Також учні отримали відповіді на свої питання, що стосувалися особистого життя Т. Шевченка [8].

Із використанням ілюстративного матеріалу та фотопрезентації для учнів КЗ КОР «Переяслав-Хмельницький ліцей-інтернат «Патріот» молодшим науковим співробітником Світланою Коркач прочитано лекцію «Жінки в долі Тараса Шевченка». Лектор у доступній формі розповіла слухачам про коханих жінок Т. Шевченка та спроби одружитися.

Ефективність діяльності музею підвищують різноманітні масові заходи, які мають освітню і просвітницьку спрямованість, у музеї відбуваються літературно-мистецькі заходи, присвячені творчості Тараса Шевченка, в яких активно беруть участь науковці, письменники, художники, поети та музиканти.

Визначною подією для Заповідника і музею стало проведення 1 квітня 2015 р. заключного гала-концерту міжнародного культурно-просвітницького проекту «Нас єднає Шевченкове слово», присвяченого 201-й річниці від дня народження Т. Шевченка та включенню цієї видатної події до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО. Ця дата протягом 2014–2015 рр. відзначалася в Україні та в усьому світі. Організаторами заходу стали Влада Литовченко (Міжнародний фонд культурного співробітництва), Інна Силантьєва (Фонд підтримки молодіжного та олімпійського плавання), Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Київська обласна державна адміністрація.

Заступник голови Київської обласної державної адміністрації Дмитро Христюк зазначив: «Метою міжнародного культурно-просвітницького проекту «Нас єднає Шевченкове слово» є висвітлення та популяризація літературно-мистецької спадщини Тараса Шевченка як хранителя душі нації та усвідомлення ролі Великого Кобзаря в процесі самовизначення українців. Уважаю, що в рамках сучасної ситуації, яка склалася у нашій країні, вшанування пам'яті Тараса Шевченка – необхідний крок на шляху до подальшого відродження та розвитку української культури» [9, с. 4].

У Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка звучали пісні у виконанні видатних діячів культури та мистецтва

України, а саме: солістки та керівника музичного проекту «Українські барви» Оксани Стебельської, співака та телеведучого Артура Боссо, співачки, заслуженої артистки України Марини Одольської, Дмитра та Євгена Беженарь із гурту «Армані Бойз» із піснею «Чемпіони», зірки української естради і телебачення, співачки, народної артистки України Оксани Пекун, співака, заслуженого артиста України Андрія Князя, співаки, композитора та автора пісень Наташі Турбіної, фольклорного гурту «Рожаниця» – одного з найкращих фольклорних гуртів України, співаки, Посла миру, заслуженої артистки України Наталії Шелепницької, лауреата міжнародних конкурсів, заслуженого артиста України Тараса Яницького, співаки, народної артистки України Наталії Бучинської.

У рамках заходу відбулася презентація фотовиставки «Великий Кобзар. З любов'ю до книги – з миром у душі», яка складалася з 25 фоторобіт за участю відомих українців із різних сфер суспільного життя: театру та кіно, моди, спорту, медицини, шоу-бізнесу [9, с. 4].

До 203-ї річниці зі дня народження Тараса Григоровича Шевченка відбувся літературно-музичний вечір «Шевченко і музика», який був презентований музичним проектом Musica DalVivo.

Музичний проект Musica DalVivo демонструє нове бачення на культурну спадщину нашої країни. Учасники проекту завжди демонструють нові цікаві постановки у власному мистецькому трактуванні, які саме в Шевченкові дні допомагали поринути в минуле, відчути силу духу та вольового стимулу Тараса.

На вечорі лунали музичні композиції, які давно вже заповнили нашу душу, а також твори, які менш відомі широкому колу. Олег Малик має особливе ставлення до творчості Тараса Шевченка, адже саме цей поет завжди надихав його та розкривав цікаві боки життя. З уст Олега лунали уривки з найвідоміших доробків Шевченка, які пробудили вир емоцій у глядацької зали.

Вразили публіку піднесений твір «Ой, три шляхи широкії» у виконанні Ганни Попович, цікава інтерпретація пісні «Зоре моя вечірняя» у супроводі гітари від Вадима Лебедюка, захоплюючий виступ Дієдонне Нгелека, а саме «Думи мої» та «Шлях до Тараса», меланхолійно-зворушлива гра від Соломії Пеца-Ославської, легке, граційне виконання пісні «Садок вишневий коло хати» від Катерини Іващенко, сум та туга за Україною в пісні «Прощай світе, прощай земле» від Катерини Малик та вольова сила народу пролунали у

заклучній сцені в пісні «Діброва зелена» у виконанні Олега Малика [10].

Науковими співробітниками музею проводяться вечори-презентації творів сучасних письменників. У рамках цього проекту відбулася літературна гостина «З глибин духу»: зустріч з Антонією Цвід, яка презентувала свій роман-трилогію «Кохані жінки Тараса Шевченка» («Возлюбленник муз і грацій», «І темні ночі... і ласки дівочі», «Як русалки місяць ловлять»).

Дійство відбувалося майже камерно: менше формальностей – більше живого спілкування. Присутні задавали питання, цікавилися проблематикою написання твору тощо. Діалог із письменницею найкраще сприяв пізнанню цікавих фактів про життя та творчість Т. Шевченка. Темою для обговорення був і сам творчий процес Антонії Цвід, нюанси якого вона розкрила в деяких моментах.

На запитання: роман про Тараса Шевченка – це прагматичний проект чи душевний натиск, голос із глибин духу, А. Цвід розлого, емоційно розповіла про мотивацію написання книги, свою перейнятість долею Великого Кобзаря.

Письменниця зазначила, що Шевченкові затісно в прокрустовому ложі ідолопоклонства, слід дозволити поетові дихнути на повні груди. Антонія Цвід розвинула теми «Шевченко і повсякдення», «Шевченко в побуті», «Шевченко у живих рухах душі», тобто ті, які інші письменники вважали це не надто важливими. Але саме А. Цвід тонко провела цю лінію, наситивши благородною лірикою непрості життєві моменти поета й художника, акцентуючи на тому, що провідною зорею в переживаннях поета була саме жінка [11].

На літературно-музичному вечорі «А згадаймо! Може, серце хоч трохи спочине», присвяченому 200-річчю зі дня народження Василя Івановича Штернберга, відомого художника та друга Т.Г. Шевченка, своїми мистецтвознавчими роздумами поділилася викладач Переяслав-Хмельницької дитячої художньої школи І.В. Кузьмицька, яка познайомила присутніх із репродукціями картин Василя Штернберга, зробила екскурс у минуле, розповіла про творчий процес художника, про життєві обставини й тематику його творів.

Присутні з великим інтересом споглядали за акторським дійством – сценкою «Друзі», сценарій якої було напрацьовано за трилогією Антонії Цвід «Кохані жінки Тараса Шевченка», що вийшов друком 2017 р. Неперевершеним у ролі Т. Шевченка був Олег Малик: чуттєвість, гармонія слова й жесту, природній тембр голосу захоплювали

глядачів. Авторитетність, витонченість смаків у малярстві, дружню опіку над молодими художниками вміло передав Л. Чирка, який зіграв роль Карла Брюллова. Центральним персонажем міні-вистави був В.І. Штернберг, роль якого випало зіграти В. Ревезі, що має відповідний типаж – схожість зовнішніх рис із художником. До того ж самодіяльному актору вдалося передати різні душевні стани героя без напруги, вміло гармонізуючи свою гру з партнерами по сцені.

Усі присутні на заході мали можливість переглянути виставку репродукцій картин В. Штернберга на українську тематику. Підвищував глядацький інтерес супровід тематичними слайдами, що поглиблювали занурення глядача в тему заходу [12].

У березневі дні ми звертаємося до постаті Великого Кобзаря, яка у своїй величі була, є й залишається незрівнянною, невичерпною для людського подиву та осягнення. У музеї стало традицією проводити культурологічні заходи, у яких активно беруть участь діти. Так, у заході «У вінок пам'яті Кобзаря», присвяченому 205-й річниці від дня народження Т.Г. Шевченка, взяли участь вихованці учителя музики Переяслав-Хмельницької ЗОШ № 7 Лариси Василівни Дорошенко. Учні читці декламували вірші про Т. Шевченка, на імпровізовану сцену вийшли герої шевченкових творів в інсценізаціях поем «Наймичка» та «Катерина», а також вихованці молодшої і старшої груп вокальної студії «Фортуна», які виконали пісні «По діброві вітер виє», «Пісню про Україну», «Шевченкові рядки».

Зруйнувавши стереотип «вікового несприйняття», музей активно співпрацює з вихованцями ДНЗ № 9 «Сонечко», адже саме у віці 3–5 років діти навчаються цінувати, поважати і любити прекрасне.

Вихованці старшої групи «Калинка» ДНЗ № 9 «Сонечко» декламували уривки з поезій Т. Шевченка, зокрема «Садок вишневий коло хати», «Зоре моя вечірняя», «Тече вода з-під явора», а також вірші про Тараса Григоровича, які прекрасно вписувалися в канву пропонованого сценарію [13].

Метою культурологічного заходу «Літературна година з Шевченком» стало фахове ознайомлення студентів філологічного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» з виданнями методологічно оновленого шевченкознавства, контраверсійне сприйняття образу Кобзаря в сучасному соціокультурному просторі. Поряд із цим –

популяризація серед відвідувачів Музею Заповіту Т.Г. Шевченка зразків новітньої Шевченкіани, поглиблення інтересу до мистецтва слова та вшанування пам'яті генія українського народу. Зазначає автор проекту Наталія Павлик: «Необхідним є дистанціювати образ Т. Шевченка від ідеологічних і побутовістських «налипань», зайняти духовний простір, витіснивши еkleктику й одіозність різних домислів та інсинуацій. Відкриття усе нових і нових смислів у Шевченковій поезії є справою безкінечною. Результатами таких пошуків є книги, що прояснюють образ Кобзаря, підводять до розуміння істинного та правдивого в його житті та творчості» [14]. У рамках заходу була продемонстрована виставка «Нетривіальні книги про Шевченка», яка допомогла зорієнтуватися у найціннішому в літературному шевченкознавстві, зокрема у книжковому різноманітті [14].

Із метою популяризації переяславського періоду творчості Т. Шевченка у музеї відбувся культурологічний захід «Заповіт» мовами народів світу», приурочений до 173-ї річниці від дня написання Т. Шевченком 25 грудня 1845 р. в Переяславі твору «Як умру, то поховайте...», у ході проведення якого було презентовано краєзнавчу Шевченкіану, перекладену різними мовами світу.

Метою заходу стало ознайомлення й популяризація серед відвідувачів музею вірша «Заповіт» Т. Шевченка мовами народів світу, поглиблення інтересу до творчості Кобзаря, залучення шкільного юнацтва до мовної практики іноземними мовами на зразку тексту твору Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...».

Вірш Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...» прочитали в перекладі: англійською – учениця 10-го класу загальноосвітньої школи № 1 Соломія Радевич, французькою – учениця 9-А класу гімназії Яна Шарій, німецькою – учень 7-А класу гімназії Роян Аль-Дабабсех, російською – учениця 9-А класу загальноосвітньої школи № 2 Вікторія Абразума, білоруською – учениця 9-А класу загальноосвітньої школи № 2 Катерина Герасько, польською – студентка Сілезького університету в Катовіце Марина Сугоняк.

«Заповіт» у власному аранжуванні виконала випускниця Київського національного університету культури й мистецтв, викладач Березанської школи мистецтв по класу бандури Леся Юрївна Горобець.

Учасниками заходу були музейні працівники, учні шкіл, митці та представники громадськості Переяслава-Хмельницького.

Присутні мали можливість у 8-й залі музею ознайомитися з експозицією, яка розкриває питання перекладу «Заповіту» різними мовами народів світу [15].

174-й річниці зі дня написання «Заповіту» Т.Г. Шевченка та Переяславській осені Кобзаря був присвячений захід «Поет живе в серцях свого народу». Музичний складник свята забезпечив народний ансамбль бандуристок Лохвицького районного будинку культури «Струни серця» під керівництвом Тамари Федоренко. Ансамбль – постійний учасник фестивалів, конкурсів, культурно-просвітницьких заходів, які відбуваються у різних регіонах України. У репертуарі цього колективу понад 40 народних та авторських пісень. Помітне місце серед музичних композицій у їхньому виконанні посідають пісні на слова Тараса Шевченка. Спеціально з нагоди цього річного відзначення написання «Заповіту» Т.Г. Шевченка Тамара Федоренко написала музику до цього визначного твору. Прем'єра пісні відбулася 25 грудня у Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка у Переяславі. Також прозвучали пісні на слова Т.Г. Шевченка: «Ой три шляхи широкії», «Зацвіла в долині червона калина», «Утоптала стежечку», «Летить галка», «Тече вода з-під явора», «Від села до села», «У перетику ходила» та авторська композиція «Ай, вій-перевій» [16].

Важливою формою культурно-освітньої роботи, яку часто використовують у музеї, є тематичні виставки, створені у зв'язку з визначними подіями, ювілейними датами або для популяризації колекцій Заповідника.

Традиційними у музеї є виставки на шевченківську тематику, зокрема «Шевченкові скарби» з колекції нині покійного Предстоятеля Української православної церкви Блаженнішого митрополита Володимира, «Шевченко в творах митців (із колекції НІЕЗ «Переяслав»», «Т. Шевченко – художник» (із колекції Національного музею Тараса Шевченка в Києві), «Світ старовинних поштівок» із колекції Шевченківського національного заповідника (м. Канів), «Шевченкіана Івана Марчука», всесвітньовідомого українського художника, члена наукової ради Міжнародної академії сучасного мистецтва, лауреата Національної премії України імені Т.Г. Шевченка, народного художника України з колекції Шевченківського національного заповідника (м. Канів), «Шевченкіана Івана Іжакевича» з колекції Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ, «Шевченко і Україна» роботи вихованців дитячої Переяслав-Хмельницької художньої школи, єдиної у Київській області. Роботи юних майстрів хоча й занурені в

минуле, та разом із тим вони досить сучасні. Діти легко долають столітні бар'єри. Шевченківське слово і сьогодні зберегло свою животворну силу і є невичерпним джерелом для творчості, адже несе в собі високі загальнолюдські цінності.

Музейні виставки супроводжуються різноманітними поетичними, музичними вечорами, проведнням майстер-класів, зустрічами з авторами виставок.

Пандемія COVID-19 та запровадження карантину змусили музеї активізуватися в онлайн-режимі. Музеї дистанційно висвітлюють свої колекції, надають доступ до бібліотек, освітніх програм, беруть участь у флешмобах, вигадують нові форми роботи, до яких в умовах пандемії залучився і Музей Заповіту Тараса Шевченка.

Так, старшим науковим співробітником музею Катериною Нагайко реалізовано створення сторінки Музею у соціальній мережі «Фейсбук», яка є майданчиком для реалізації просвітницьких онлайн-заходів: віртуальних виставок, відеопроєктів, флешмобів тощо.

Цікавим проектом став флешмоб «Шевченко&Я», присвячений 175-річчю написання Тарасом Шевченком вірша «Як умру, то поховайте...» («Заповіту») у Переяславі 25 грудня 1845 р.

Для участі у флешмобі необхідно було записати коротке відео, у якому прочитати вірш (або уривок) Т.Г. Шевченка, написаний ним на Переяславщині; зазначити, що для учасника означає творчість поета, та розмістити відео на своїй сторінці у Facebook.

Участь у флешмобі взяли українці, які проживають в інших країнах світу, зокрема Гнат Полтавський (м. Новосибірськ), Галина Герасименко та Боббі Джонсон (м. Сент-Луїс, штат Міссурі), Маріна Дженіфер Брайсон (Грінвіл, Південна Кароліна, США), Людмила Погорелова (Музей Тараса Шевченка в Канаді, Торонто). Наймолодшим учасником стала жителька нашого міста Софія Нагайко (м. Переяслав).

Також до 175-річчя написання «Заповіту» на сторінці було презентовано відео, надане Музеєм Тараса Шевченка в Канаді, м. Торонто, де «Заповіт» читається частинами українською, англійською, французькою, італійською, німецькою та іспанською мовами.

До цієї ж дати представлені відео «Заповіт» Тараса Шевченка: Переяславські простори», відео із серії «Старожитності Переяславщини» – «Стежками Тараса Шевченка», просвітницький проєкт «Історичні обличчя Переяслава».

Одним з інноваційних видів діяльності музею є віртуальні презентації виставок, зокрема реалізовано такі проекти: «Кобзарі» Т.Г. Шевченка» (із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»), «Шевченкіана Олександра Івахненка», «Марки на шевченківську тематику» (із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»).

Висновки. У сучасній практиці музейної справи важливими, з огляду на спроможність музею відповідати викликам часу, є музейні інновації та інтерактивність. Використання інноваційних освітніх форм і мультимедійних засобів значно розширює сферу культурно-освітнього впливу музеїв.

Список літератури:

1. Книга відгуків Музею Заповіту Т.Г. Шевченка. 2008–2021.
2. Кухарева Н.М., Коркач С.О. Багато добрих спогадів зберіг я про старий Переяслав... *Серія «Краєзнавча бібліотека Переяславицини»*. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я., 2018. 189 с.
3. Кухарева Н. Музей Заповіту Т.Г. Шевченка у національному соціокультурному контексті. *Сіверицина в історії України*. 2017. Вип. 10. 511 с.
4. Дембіцький С.У музеї «Заповіту» вшанували Тараса Шевченка (до 203-ї річниці з дня народження). URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/984> (дата звернення: 01.03.2021).
5. До шевченківських днів НІЕЗ «Переяслав» презентував гру-квест для дітей «Юні дослідники шевченкіади». URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1173> (дата звернення: 01.03.2021).
6. Кухарева Н., Калінович О., Коркач С. Тарас Шевченко – великий і вічний, невичерпний і нескінченний... (заходи НІЕЗ «Переяслав» по відзначенню 200-річчя зі дня народження Т.Г. Шевченка). *Краєзнавство*. 2014. № 1(86). С. 125.
7. Павлик Н. Воїни-артилеристи слухали лекцію про Тараса Шевченка. URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1371> (дата звернення: 01.03.2021).
8. Павлик Н. Ліцеїсти на літературній гостині в Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка. URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/2057> (дата звернення: 01.03.2021).
9. У Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбувся гала-концерт зірок України. *Вісник Переяславицини*. 2015. № 93. С. 4.
10. Кухарева Н.У Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбувся вечір «Шевченко і музика». URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/983> (дата звернення: 01.03.2021).
11. Павлик Н. У Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбулася літературна гостина «З глибин духу»: зустріч з Антонією Цвід. URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1231> (дата звернення: 01.03.2021).
12. Павлик Н. У Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбувся літературно-музичний вечір «А згадаймо! Може, серце хоч трохи спочине». URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1149> (дата звернення: 01.03.2021).
13. Кухарева Н. У Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбулося свято «У вінок пам'яті Кобзаря». URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1702>.
14. Павлик Н. Літературна година з Тарасом Шевченком. URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/2055> (дата звернення: 01.03.2021).
15. Павлик Н. «Заповіт» мовами народів світу». URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1635> (дата звернення: 01.03.2021).
16. Нагайко К. «Струни серця» звучали з нагоди 174-ї річниці написання «Заповіту» Т.Г. Шевченка. URL: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1992> (дата звернення: 01.03.2021).

Korkach S.O. INTERACTIVE AND INNOVATIVE APPROACHES TO PROMOTE LIFE AND OEUVRE OF THE MAIN KOBZAR IN PRACTICAL WORK OF THE MUSEUM OF TARAS SHEVCHENKO'S TESTAMENT

The article describes introduction of interactive and innovative methods in cultural and educational work of the Museum of T. Shevchenko's Testament, it is shown some specific examples of the museum's practical activities that are aimed for inventive and interactive methods and practices widely promoting life and art of Taras Shevchenko.

Changes arising among museum audience have made researchers to seek novel methods and principles of interaction with museum visitors; the museum has to be creative, innovative and an open-minded institution.

The atmosphere of the museum is extremely important for a modern person: it should be interesting and comfortable. In the struggle for the visitor, museums have to pay more attention to the application of new technologies and approaches.

Today, museums are not only encyclopedias, they should surprise, develop the curiosity and creativity of visitors. Therefore, for the museum to remain modern, it needs to introduce innovative forms of activity.

Modern museums are diligently implementing innovative and educational policy during different cultural events but still each of them has its own vision of museum modernity and how to interact with audience in a more efficient way.

Research officers of the Museum of Taras Shevchenko's Testament are implementing new forms of work in excursions, lectures, theme nights, museum theatrical performances, meetings with famous people, theme exhibitions, literature, artistic, cultural events, quests, etc.

Scientific novelty of the research lies within complex analysis of blending traditional and innovating forms of museum activity.

The actual research material – implementing interactive and innovative approaches into museum work – has its perspectives of further researching whose analysis would allow museums adjust to changing conditions of the dynamic world and variable demand of a contemporary society.

Key words: *museum, cultural and educational activity, cultural events, excursions, exhibitions.*

Крилова А.М.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Шкода Н.А.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я ЯК ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті розглядаються особливості житлових споруд народів Північного Приазов'я. Архітектура завжди являла собою прояв матеріальної культури певного регіону. Складна історія заселення та освоєння Північного Приазов'я зумовили строкатий етнічний склад його населення, яке відбилося у розмаїтті стилів і особливостей архітектури на його території. Метою дослідження є визначення особливостей житлових споруд народів Північного Приазов'я. Об'єктом дослідження є територія Північного Приазов'я. Предметом дослідження – особливості житлових споруд народів Північного Приазов'я. Хронологічні межі дослідження – XIX – початок XX ст. Територіально дослідження охоплює Приазовський регіон Запорізької області.

Аналізуються традиційні житла ногайців, у плануванні та облаштуванні яких велике значення мав вплив менонітів. Українці під час переселення не мали проблем із наявністю будівельних матеріалів. Вони будували типові, традиційні для них житлові споруди. Західноєвропейські переселенці, німці та меноніти переселялися з Пруссії і прирейнських держав Німеччини, де також було поширене використання дерева як будівельного матеріалу.

Із розвитком промисловості поступово стиралися етнічні особливості у плануванні житлових і підсобних будівель. Їхні особливості все більше визначалися не етнічною приналежністю господаря, а його майновим становищем. Практично всі багаті власники будували свої будинки або підприємства тільки із цегли. Етнічні особливості архітектурних споруд стиралися також завдяки міжетнічним і міжконфесійним шлюбам. Політика уряду також впливала на посилення одноманітності архітектурних традицій.

Запорізької обласною інспекцією з охорони пам'яток історії та культури постійно проводиться облік будівель, які збереглися і представляють історичну цінність. Здебільшого це культові споруди, установи освіти, житлові будинки, адміністративно-фінансові, лікувальні, торгово-промислові та ін. Однак їх кількість постійно зменшується, що вимагає більш точного обліку будівель і проведення заходів щодо їх збереження.

Ключові слова: житлові споруди, Північне Приазов'я, архітектура, етнічний склад.

Постановка проблеми. Архітектура завжди являла собою прояв матеріальної культури певного регіону. Складна історія заселення та освоєння Північного Приазов'я зумовили строкатий етнічний склад його населення, яке відбилося у розмаїтті стилів і особливостей архітектури на його території.

Після приєднання території Північного Приазов'я до Російської імперії в кінці XVIII ст., переходу ногайців до осілости і заселення регіону українцями, росіянами, німцями, болгарами, представниками етноконфесійної групи менонітів та ін. почалося будівництво постійних житлових споруд. На зовнішній вигляд будівель впливали етнічні традиції переселенців, а також наявність або відсутність традиційного будівельного матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історіографія дослідження житлових споруд Приазов'я дуже обмежена. Основними дослідженнями архітектурних особливостей на території Приазов'я є праці місцевих краєзнавців та закордонних авторів.

Найбільш відоме дослідження у даному напрямі було проведено Д.С. Державіним [5], який детально розкрив особливості болгарської архітектури Приазов'я.

У радянський час порівняння болгарських, албанських та грецьких архітектурних споруд було здійснено О. Будіною [2; 19].

Серед сучасних праць місцевих істориків виділяється збірка «Історико-культурні та природні пам'ятки Мелітопольського району» – колектив-

ний проєкт шкіл відділу освіти Мелітопольської РДА ЗО [6].

Потрібно звернути увагу на детальні дослідження менонітської архітектури, проведені українськими та закордонними дослідниками [1; 11; 17].

Постановка завдання. У зв'язку з вищезазначеним метою дослідження є визначення особливостей житлових споруд народів Північного Приазов'я. Об'єктом дослідження є територія Північного Приазов'я. Предметом дослідження – особливості житлових споруд народів Північного Приазов'я. Хронологічні межі дослідження – ХІХ – початок ХХ ст. Територіально дослідження охоплює Приазовський регіон Запорізької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Яскравим прикладом народної архітектури були житлові споруди ногайців. Спочатку традиційним житлом ногайців були кибитки, а взимку – землянки. Заходи уряду Російської імперії з переведення ногайців до осілого способу життя призвели до будівництва своїх житлових будинків. Будинки будувалися із земляної цегли і мали солом'яний або земляний дах. Довжина будинку досягала 9 аршин (6 м), ширина – 6 аршин (4 м). Будинки мав, як правило, два заліплені папером вікна, звернених за правилами релігії здебільшого на південь; піч із трубою; сіни з вогнищем для приготування їжі та чаю. У дворі розташовувався сарай для утримання худоби. З боку входу зазвичай були сіни [7].

Як виглядав типовий ногайський будинок, наприклад, у 1830-х роках? Хату свою ногаєць сам собі будував із не паленої, висушеної на повітрі цегли і вибілював зовні і всередині раз на рік. Проста ногайська хата була шириною близько 12, довжиною – близько 30 футів (тобто ~ 3,7 × 9,1 м). Двері і крокви були дерев'яні. На крокви спочатку клали очерет, потім хмиз, на хмиз насипали землю, потім ще зверху золу – так робилася покрівля. Ціла хата з усіма в ній матеріалами коштувала ногайцям до 100 рублів. Будівлі, які були більше і мали дерев'яні стелі і підлоги, коштували до 500 і більше рублів. Хата ногайців зазвичай мала два відділення: спальню і кухню. Ногаєць, у якого було дві і більше дружин, будував собі стільки ж спалень, щоб кожна жінка мала власну [10, с. 210–211].

На вході зазвичай знаходилися сіни з вогнищем і двома вікнами; праворуч чоловіче, а ліворуч – жіноче відділення з перегородками; труби були виведені вгору. Вікна були зі склом. Зовні і всередині хатини обмазували глиною, крилися

землею. Під час керування графа Демезона стіни хатин білилися вапном [4].

Новий етап у розвитку житлового будівництва почався у 30-ті роки і пов'язаний був передусім із впливом менонітів.

У 1834 р. до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова звернулися депутати одного з ногайських аулів. Вони просили «о дозволенні их неправильно выстроенный, из жалких хижин состоящий аул, перенести на другое место на их же землях. Там обещали они расположить правильную колонию, на манер меннонитских, застроить её лучшими домами, чтоб удобнее обзавестись в них хозяйством, учредить древесные рассадники, заняться обработкою огородных произрастаний и ввести у себя лучшие породы скота» [8].

Уже в кінці 1830-х років у заснованій ними новій колонії було 42 будинки, побудовані на зразок менонітських, із високими вікнами і димарями, з полами і стелями зі струганих дошок, із лиштвами, віконними рамами і віконницями, здебільшого пофарбованими олійною фарбою. У кімнатах були столи, стільці і навіть дзеркала. Аул став відомий під назвою Акерман [8, с. 360–361; 15].

Будівельні споруди росіян, які переважно переселялися із центральних регіонів Російської імперії, де було поширене використання дерева як будівельного матеріалу, не виділялися яскравими особливостями. У разі переселення пільг, які стосувалися б забезпечення їх деревом для облаштування, вони не отримували. Із цієї причини їм довелося використовувати матеріали, які були в наявності. Тобто будинки вони будували із саману. Цю традицію вони запозичили в українських поселенців.

Українці під час переселення не мали проблем із наявністю будівельних матеріалів. Вони будували типові, традиційні для них житлові споруди. Це були будинки, побудовані із земляної цегли із солом'яною стріхою, обмазані всередині і зовні і вибілені. Кожен завдовжки від 9 до 12 аршин (від 6,4 до 8,5 м) шириною від 7 до 8 аршин (від 5 до 6,7 м), із піччю і трубою, трьома середньої величини вікнами, при будинку сіни з вогнищем для варіння їжі влітку, навпроти комора. У дворі сарай для домашньої худоби і невелика комора. На городі кілька дерев, місце для посіву овочів і різної зелені [3].

Західноєвропейські переселенці – німці та меноніти переселялися з Пруссії і прирейнських держав Німеччини, де також було поширене вико-

ристання дерева як будівельного матеріалу. Але на відміну від росіян під час переселення їм безкоштовно давали певну кількість будівельного лісу для облаштування. Окрім того, ще у Пруссії та Німеччини для будівництва вони використовували цеглу та черепицю. Після переселення вони продовжили цю традицію.

На початку XIX ст. найбільш поширеним типом житлового будинку у менонітів був довгий будинок, характерний для території Нідерландів. Ця модель була перенесена з Голландії до Польщі, де була дещо трансформована. Але в Росії меноніти знову почали будувати саме «довгі будинки».

У 1840–1880 рр. будинки мало змінилися. Форма будівель залишилася практично такою ж, як і в кінці XVIII ст. у Польщі. Але у цей період менонітське сільськогосподарське товариство під керівництвом І. Корніса встановило нові правила будівництва. Вимагалось, щоб нові будівлі мали цегляні стіни і черепичний дах. Це зумовило розвиток цегляно-черепичних заводів у регіоні. Уже в 1870 р. більшість будівель була з паленої цегли і мала черепичний дах [18].

За даними 1847 р., у менонітів середнього достатку житловий будинок мав 50 футів (15 м) у довжину і 30 футів (9 м) у ширину. У ньому були чотири кімнати, кухня і сіни, під будинком знаходився льох, на горіщі було приміщення для зберігання хліба. До будинку прибудовувалася стайня 50 футів (15 м) у довжину для восьми коней, дрібної худоби. Клуня, прибудована до стайні, досягала 40 футів (12 м) у довжину. У ній знаходилося відділення для молотьби хліба і при ній сарай для овець на зимовий час, в якому влітку годували шовкопрядів; тут же інше відділення для візків, саней і землеробських знарядь. До клуні прилаштовували загін, в якому взимку годували овець, а влітку на ніч заганяли худобу [3].

В останній третині XIX – на початку XX ст. менонітські будинки зводили більшими за розміром. Їхні стіни, як і стіни стодол, були цегляними та оздобленими. Із вулиці на подвір'я входили через великі орнаментальні ворота-стовпи, які ставали дедалі вишуканіше, щоб «переплюнути» сусідські. Беручи до уваги пропорції подвір'я відносно вулиці, такі ворота були насправді занадто великими, але цим виражався статус власника. Ближче до самого будинку була хвіртка. І саме нею найчастіше користувалися. У цей період на стиль менонітських садіб значною мірою впливають зовнішні чинники. Часто для будівництва наймали не менонітів. Власники великих маєтків та промисловці відмовляються від традиційного

менонітського стилю «будинку зі стодолю», а їхні садиви стають подібними до російських та західноєвропейських [17, с. 40].

У 1847 р. М. Герсеванов описував дім етнічних німців, який мав 56 футів (17 м) у довжину і 28 футів (8,5 м) у ширину. У ньому було чотири кімнати, кухня і сіни й під будинком льох. На горіщі було приміщення для зберігання хліба. Сарай мав 50 футів (15 м) у довжину і 28 футів (8,5 м) у ширину. У ньому було приміщення для восьми коней і восьми корів й окреме місце для дрібної худоби [3].

У 1850 р. у журналі «Отечественные записки» опис німецького дому надається дещо ширше. Житлові приміщення, які у повного господаря повинні були бути 9 футів (3 м) висоти, рахуючи від підлоги до стелі (у ремісників тільки 8 футів (2 м)), виглядали охайно і були зручно розташовані. Вони будувалися з хорошого дерева або цегли. Господарські будівлі робилися на дерев'яних або цегляних стовпах, проміжки між якими забивалися товстими дошками, що щільно налягають одна на одну. Хлів і стайня перебували разом. Вони були високі, досить світлі, підлогу в них мостили камінням, а в самих стійлах викладали дошками. Місце під дахом призначалося для зберігання корму і різних предметів господарства. Двір містився чисто і мав особливе місце для збирання землі та інших господарських відходів. Із боку вулиці двір захищався садом; між двома садивами влаштовувався сад [7].

Опис болгарських будівель у Приазов'ї було зроблено Н.С. Державіним. Для будівель болгари, як і інші переселенці, використовували той матеріал, який надавався в їх розпорядження природою. Північна частина Таврійської губернії була багата глиною і піском. Оскільки дерев не було, то поселенці використовували всілякі чагарники, гнучкі прутья верби і т. п. Спочатку будинки будували із сирцевої цегли та місцевих гірських порід. Але з часом таке житло стало свідченням бідності власника і до початку XX ст. зустрічалося досить рідко. Для будівництва нових будинків матеріалом служила палена цегла, яку виготовляли на цегельних заводах, що належали самим же поселенцям. Дахи крилися черепицею, але зустрічались будинки і з залізними покрівлями. Очеретом крили сараї і різні дрібні господарські споруди. Будівлі з паленої цегли не штукатурили зовні і тільки іноді покривали рідким розчином білого вапна або глини. Будівлі із сирцевої цегли покривалися зовні товстим шаром глини, коли цей щільно прилягаючий до стін шар висихав, то для краси його покривали будь-якою кольоровою глиною.

Розміри будівель у різних селах, навіть в одному і тому ж селі, були різні. У болгар Бердянського повіту будинку були найбільші в губернії. Середній будинок нового типу тут становив 4 саж. (8 м) у довжину, 2,5 (5 м) у ширину і 2 (4 м) у висоту. При цьому дах піднімалася над будинком не менше ніж на сажень.

Відрізняючись один від одного матеріалом і розмірами, житлові споруди болгар відрізнялися також за типом. Болгари Бердянського повіту частково запозичили форму будинку у міщан міст Бердянська та ногайців, але, головним чином, у будівництві вони слідували німецьким зразкам. Разом із цим у кожному болгарському селі в 1914 р. можна було зустріти типові болгарські будинки, що добре збереглися, характерною рисою яких була призьба вздовж усього фасаду будинку, на яку спиралися кілька стовпів, що підтримують виступаючий на фасаді дах. Таким чином, у пізніших спорудах болгарі відмовилися від своїх етнічних традицій і користувалися тією формою, яку знайшли вже готовою у своїх сусідів [5].

Із розвитком промисловості поступово стиралися етнічні особливості в плануванні житлових і підсобних будівель. Їх особливості усе більше визначалися не етнічною приналежністю господаря, а його майновим становищем. Практично всі багаті власники будували свої будинки або підприємства тільки із цегли.

Етнічні особливості архітектурних споруд стиралися також завдяки міжетнічним і міжконфесійним шлюбам. Наприклад, у 1916 р. у Мелітополі було 60 сімей менонітів, із них 28 – від змішаних шлюбів. У 23 випадках із цих 28 одна сторона сповідувала православну віру [16].

Політика уряду також впливала на посилення одноманітності архітектурних традицій. Так, наприклад, 16 грудня 1892 р. були прийняті «Обов'язкові постанови» для жителів Таврійської губернії щодо порядку забудови та планування сільських будівель.

Нині народна архітектура Північного Приазов'я знаходиться у досить печальному становищі. Незважаючи на значну теоретичну базу стосовно збереження та вивчення культурної спадщини [9], на практиці унікальні архітектурні споруди продовжують руйнуватися та зникати.

На збереження будівель впливали і продовжують впливати кілька чинників. Один із головних – будівельний матеріал. Природно, в найбільш хорошому стані знаходяться будівлі, побудовані із цегли. Також на наявності і збереженні будівель позначилася доля певних етнічних груп. Так, після еміграції і депортації німців і менонітів їхні будинки були заселені представниками інших національностей, які часто їх перебудовували. Окрім того, поступово зникали їхні культові споруди. Водночас споруди слов'ян збереглися в більш-менш нормальному стані.

Висновки. Запорізькою обласною інспекцією з охорони пам'яток історії та культури постійно проводиться облік будівель, які збереглися і являють собою історичну цінність [12–14]. Здебільшого це культові споруди, установи освіти, житлові будинки, адміністративно-фінансові, лікувальні, торгово-промислові та ін. Однак їх кількість постійно зменшується, що вимагає більш точного обліку будівель і проведення заходів щодо їх збереження.

Список літератури:

1. Афанасьєва Л.В., Крилов М.В. Етнокультурний ландшафт Північного Приазов'я : монографія. Сімферополь : Таврія, 2004. С. 76–125.
2. Будина О. Жилище болгар, греков, албанцев. *Матеріальна культура компактних етнічних груп на Україні. Жилище*. Москва, 1979. С. 151–181.
3. Герсеванов Н. Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической Губернии. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1847. № 11. С. 209–211.
4. Г.И.А. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов в 1835 году. *ЛОС-ХЮР*. 1839. № 5–6. С. 303–339.
5. Державин Д.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). София, 1914. С. 73–75.
6. Історико-культурні та природні пам'ятки Мелітопольського району : колективний проект шкіл відділу освіти Мелітопольської РДА ЗО / укл. О.А. Чухраєнко ; 3-є вид., випр. і доп. Мелітополь, 2019. 320 с.
7. Как строятся сельские жители в Таврической губернии. *Отечественные записки*. 1850. Т. 69. № 4. С. 327–329.
8. Корнис И. Несколько слов о ногайцах в Мелитопольском уезде Таврической губернии. *ЛОС-ХЮР*. 1839. № 5–6. С. 358–366.

9. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / С.І. Кот та ін. Київ, 2007. 336 с.
10. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии. *Телескоп*. 1836. Ч. 33. Кн. 9–11. С. 7–23, 210–230, 269–297.
11. Крилова А.М. Менонітські будівельні споруди Молочанська: історія та сучасний стан. *Немцы Приазов'я. История и судьбы*. Симферополь, 2004. С. 116–145.
12. Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. Кн.1. «Запоріжжя». НАН України. Інститут історії України / Центр досліджень історико-культурної спадщини України. Київ, 2016. 350 с. URL: <http://www.history.org.ua/?libid=11022>.
13. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). Запоріжжя, 2001. 146 с.
14. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Бердянський, Гуляйпільський, Орхівський, Пологівський райони). Запоріжжя, 2002. 17 с.
15. Последние кочевники. *Мелитопольский краеведческий журнал*. 2019. № 14. С. 61–67.
16. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов. Москва, 1916. 266 с.
17. Friesen, Rudy P. (2004). Building on the Past. Mennonite Architecture, Landscape and Settlements in Russia/Ukraine, 752 p.
18. Goerz H. The Molochna settlement. Winnipeg, 1996. 252 p.
19. Mincheva Elka. The Home of Bessarabian Bulgarians in Russian and Post-Soviet Historiography. *Epoch – Edition of the Department of History Volume XXVIII* (2020). Issue 2 Pages: 53–61.

Krylova A.M., Shkoda N.A. RESIDENTIAL BUILDINGS OF THE PEOPLES OF THE NORTHERN PRIAZOVYE AS AN ELEMENT OF CULTURAL HERITAGE

The article considers the features of residential buildings of the peoples of the Northern Priazovye. Architecture has always been a manifestation of the material culture of a particular region. The complex history of settlement and development of the Northern Azov region has determined the diverse ethnic composition of its population, which is reflected in the diversity of styles and features of architecture in its territory. The purpose of the study is to determine the characteristics of residential buildings of the peoples of the Northern Priazovye. The object of research is the territory of the Northern Priazovye. The subject of the research is the peculiarities of the residential buildings of the peoples of the Northern Priazovye. Chronological frameworks of the study - 19 – early 20th century. Territorial study covers the Azov region of Zaporizhzhia oblast.

The traditional dwellings of the Nogai people are analyzed, in the planning and arrangement of which the influence of the Mennonites was of great importance. Ukrainians did not have problems with the availability of building materials during the resettlement. They built typical, traditional for them residential buildings. Western European settlers, Germans and Mennonites, migrated from Prussia and the Rhineland of Germany, where the use of wood as a building material was also widespread.

With the development of industry, ethnic features in the planning of residential and ancillary buildings gradually faded. Their features were increasingly determined not by the ethnicity of the owner, and his property status. Almost all wealthy owners built their houses or businesses only from bricks. Ethnic features of architectural structures were also erased due to interethnic and interfaith marriages. Government policy has also strengthened the uniformity of architectural traditions.

Zaporizhzhia oblast Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Monuments constantly keeps records of buildings that have survived and are of historical value. Most of them are religious buildings, educational institutions, residential buildings, administrative and financial, medical, commercial and industrial, etc. However, their number is constantly decreasing, which requires more accurate accounting of buildings and measures to preserve them.

Key words: residential buildings, Northern Priazovye, architecture, ethnic composition.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Апостол М.В.** – доктор історичних наук старший науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України
- Бочковський С.О.** – аспірант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Варнавська І.В.** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету
- Вароді Н.Ф.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри Історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II
- Войтович Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Гаврилюк О.Н.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Гаврилюк С.В.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Георгієва М.Д.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету
- Денисенко В.І.** – докторант Запорізького національного університету
- Залсток Н.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Калачова І.І.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціальної комунікації Білоруського державного університету
- Ковальков О.Л.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- Коркач С.О.** – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей Заповіді Т. Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Красніцька Г.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
- Крилова А.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
- Кухарєва Н.М.** – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіді Т. Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Марченко С.Д.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Поліського національного університету
- Миронюк О.Ю.** – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Москальчук К.В.** – аспірантка кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- Омельченко С.В.** – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України
- Осадча О.В.** – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

- Пахолок І.Р.** – кандидат історичних наук, старший викладач Відокремленого підрозділу «Львівська філія Київського національного університету культури і мистецтв»
- Підшибякін С.В.** – ад'юнкт кафедри гуманітарних наук Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
- Полтавець Ю.С.** – ад'юнкт кафедри гуманітарних наук Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
- Попов В.Ж.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
- Самедов Ф.Ф.** – докторант кафедри історії Азербайджану та країн Східної Європи Сумгаїтського державного університету
- Сергієнко С.Ю.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Тимошенко В.Л.** – аспірант кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- Фалько С.О.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України
- Фицик І.Д.** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціальних та правових дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені П. Г. Тичини
- Фицик Л.А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені П. Г. Тичини
- Чекаленко Л.Д.** – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, дипломат, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
- Черемісін О.В.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету
- Чирко Б.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Чорний О.В.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- Шевченко Н.В.** – кандидат історичних наук, заступник декана факультету політичних наук, старший викладач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Шкода Н.А.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 2 2021

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Ковальчук*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 24,36. Ум. друк. арк. 29,84. Зам. № 0621/224

Підписано до друку 23.04.2021. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.